

અનુક્રમણિકા

વિષય

પૃષ્ઠ

૧ મહાકવિ કાલિદાસ અને મેઘદૂત (પ્રસ્તાવના)	૧ થી ૩૧
૨ મેઘદૂતમાં આવેલાં દૃષ્ટાંત અને ઉપમાઓનાં વિવેચન	૩૨ થી ૬૬
૩ નોંધ	૬૭ થી ૬૯
૪ મેઘદૂતના પાઠભેદો	૭૦ થી ૮૫
૫ શુદ્ધિપત્રક	૮૬ થી ૯૬
૬ હસ્તલિખિત પુસ્તકોની છબીઓ	૧૦૦ થી ૧૦૪
૭ મેઘદૂતમ્ મૂળ શ્લોક, તેની સંસ્કૃત ટીકા, સંસ્કૃત શ્લોકની મંદાકાન્તા વૃત્તમાં જ શુભરાતી સમશ્લોકી અને શુભરાતી બાષાંતર શ્લોક ૧ થી ૧૨૭ સુધી.	૧ થી ૧૨૨
૮ પ્રક્ષિપ્ત ૩ શ્લોક	૧૨૩ થી ૧૨૫
૯ હસ્તલિખિત પુસ્તકોનાં સંકેત:	૧૨૬ થી ૧૩૪
૧૦ મેઘદૂત શ્લોકોનાં અકારાધનુક્રમણિકા	૧૩૫-૧૩૬
૧૧ રસશાળા ઔપધામ્રમ ગોંડલનાં પુસ્તકો તથા વસ્તુઓ	૧૩૭-૧૫૦
૧૨ શ્રી ભુવનેશ્વરી પીઠ, ગોંડલનાં પુસ્તકો તથા વસ્તુઓ	૧૫૧-૧૫૨

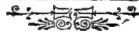

ॐ ॥ मंगलं ॥ ॐ

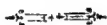
यं मायया जगदिदं भ्रमयन्तमायं
देवाः स्तुवन्ति निगमागमसिद्धमंत्रैः ॥
कल्याणमत्र जनुषि स्वपदं परत्र
देयात्सतांगतिरनन्तगुणः स ईशः ॥१॥

ज्येष्ठ शुक्ल २ शनौ
वि. संवत् २००९

राजवैद्यः ।

॥ अर्पण पत्रिका ॥

सहाध्यायी सखात्मीयो यः श्री गांधि महात्मनः ॥

मंत्री गोंडलराज्यस्य जोशी श्री प्राणशंकरः ॥१॥

भवानीशंकरापत्यं सोराष्ट्रस्य पितामहः ॥

भाजनं यो गिरां देव्या गीर्वाणवागलंकृतः ॥२॥

शतं स शरदां जीयादित्याशीर्वाचमुच्चरन् ॥

मित्रमित्यर्पये मेघदूतं मोदप्रदं विदां ॥३॥

राजवैद्यः ॥

મહાકવિ કાલિદાસ અને મેઘદૂત

આર્યશાસ્ત્રો અને ગૃહસ્થાશ્રમ:

આર્યાવર્તના આર્ય ઋષિ મુનિએ જે સંસારમાં જન્મતા દરેક મનુષ્યના દરેક વ્યવહારની વ્યવસ્થા માટે રચેલાં શાસ્ત્રો, હજારો વર્ષના અનુભવના સત્ત્વરૂપ પરિણામરૂપ, કે વાવેલા વૃક્ષોના ફળરૂપ છે. આપણા પૂર્વજો જે વૃક્ષે ને વાવી બેઠેરી ફળરૂપ કરી ગયા છે તે વૃક્ષોનું રક્ષણ પોષણ કરી આપણે તેના ફળ ખાઈ સુખમાં સંસાર વીતાવવાનો છે. એક જાડ વાળ્યા પછી ફળનો લાભ લેવા માટે ખાંચ પદ્મ વર્ષનો સમય તેને સાચવવા બેઠેરવામાં ગાળવો પડે છે. તેમ સંસારરૂપી વૃક્ષનાં અનેક વિષયોને લગતાં ફળ મેળવવા માટે હજારો વર્ષના અનુભવ પ્રમાણે લખાતાં આવેલાં શાસ્ત્રરૂપી વૃક્ષો આપણા આચાર્યો મુકી ગયા છે. જગતના મનુષ્યો તેને અનુસરી જીવન સફળ કરે. એ શાસ્ત્રો હિંદુ માટે જ કે હિંદુઓ માટે જ નથી પણ આખા જગતને લાગુ પડે અને આખું જગત તેને અનુસરી સંસારની દરેક શાખાનાં સુખ મેળવે એ દ્રષ્ટિએ તેઓએ રચેલાં છે.

ગૃહસ્થાશ્રમ માટે આર્યોએ એનાં ઉત્તમ શાસ્ત્રો રચ્યાં છે કે જેને અનુસરી ગૃહસ્થાશ્રમમાં પડનાર તેનું વહન કરનાર પતિ પત્ની અને તેનાં સંતાનો વંશજો આ લોકમાં અસંત સુખી જીવન ગાળી પરલોકમાં ઉત્તમ ગતિ પામે છે. આર્યોના ગૃહસ્થાશ્રમમાં પતિ પત્ની લેખના ધાર્મિક વિધિથી બંધાયા પછી તેનું સ્નેહ બંધન એવું દ્રઢ થાય છે કે આખી જીંદગી સુધી તેઓ એક બીજાના કંઠ પ્રાણની પેઠે જીવન વિતાવે છે. આને પણ હિંદી પ્રજાનું ગૃહસ્થાશ્રમી જીવન જગતની બીજી પ્રજા કરતાં મોટે ભાગે ઉત્તમ છે. યુરોપ અમેરિકાના દંપતી જીવનનાં વિપરીત પરિણામ જોનારા તે તે દેશના વિદ્વાનો અને અગ્રણીઓ કેટલાક સમય થયાં હિંદના ગાઢસ્થ જીવનનો અભ્યાસ કરી તેને અનુસરવાના માર્ગ લઈ રહ્યા છે.

પોતાને જન્મ આપનારા માબાપની આખી જીંદગી સેવા કરે તો પણ સંતાનો તેના ઋણમાંથી મુક્ત થાતાં નથી એવી ધાર્મિક દ્રઢજનું આને પણ હિંદમાં જોટલું પાલન થાય છે તેટલું અન્ય હાલની જગ્યાદી પ્રજામાં થતું નથી. તેઓ કહે છે કે માબાપે સંતાનો ઉત્પત્ત કર્યાં તે એમની વિષય વાસનાનું ફળ છે તેમાં આપણા ઉપર માબાપોનો ઉપકાર શું છે? આ કેટલું વિકૃત, કૃત્રિમ અને ક્ષુદ્ર માનસ છે! તેની સામે હિંદી પ્રજાના પવિત્ર માનસને ધડનારા આપણા ઋણકારીને આપણે અને બીજા દેશના વિદ્વાનો હજારો ધન્યવાદ આપે છે.

પોતાની સ્ત્રીઓનાં રક્ષણ માટે પોતાનાં રાજપાટ અને દેહના ભોગ આપનારા લાજો પુરોના અને પોતાના પતિ પ્રત્યેના સ્નેહને લઈ પતિ પછા અગ્નિમાં પોતાના દેહ હોમનારી કે મૃત્યુનો સ્વીકાર કરનારી લાજો સ્ત્રીઓના દાખલા હિંદ સિવાય દુનિયાનો કોઈ પણ દેશ બતાવી શકશે નહીં. એ આર્યશાસ્ત્રોએ ધોડા માનસનું ફળ છે.

મેઘદૂત એ જે હજાર વર્ષ પહેલાંથી હિંદમાં પતિ પત્ની વચ્ચે કેવાં સ્નેહ બંધન છે તેનો દાખલો પુરો પાડે છે. આવો સ્નેહ જે પતિનો પત્ની ઉપર અને પત્નીનો પતિ પ્રત્યે હોય છે તે દંપતીના જીવનની સફળતાની કલ્પના દરેક સંસારી કરી શકે છે. પતિ પત્ની

વચ્ચેના ગાઢ દેરી રોહમધન રજી કરનારા ઠાવો પળુ કારતખાનુ ધરાવી શકે છે પ્રજાને સસાર સુખના સાચે માર્ગે દેરવાનું કામ હજારો ઉપદેશકો, કાવદા કે બીજા સાધનો નથી કરી શકતા તે આવા ઠાવો કરે છે.

આચાર્ય ઠાવો અને મેઘદૂતની સર્વતામુખી લોકપ્રિયતા

હિંદમાં ગૃહસ્થાશ્રમી જીવન સાથે સંબંધ ધરાવનારી બધી શાખાના મમારી માર્ગોને હિંદુ ડોગીએ પ્રભુ સન્મુખ મૂકનારા આદિ કવિઓ વાલ્મીકી વ્યાસ વગેરે છે તેઓએ દેરને માર્ગે સસારીઓ સરસતાથી પ્રવાણ કરી શકે તે માટે બનજૂતિ, ભારવી, ભામ, કાળિદાસ, બાણુ જેવા સમય કવિઓએ ઉત્તમ ડોગીનાં કાવ્ય નાટકો વગેરે રચીને સરસતા કરી છે ફુનીયાના જુનાજુદા દેશમાં જુદીજુદી ભાષાના અનેક કવિઓ થઈ ગયા છે પણ હિંદમાં જે ડોગીના જે કક્ષાના સંસ્કૃત કવિઓ વિદ્વાનો પાઠ્યા છે તેઓની જુદીની જુલનામાં આવી શકે એવો એક પણ કવિ આજ સુધી થયો નથી એમ ફુનિયાના પ્રખ્યાત વિદ્વાનો પણ કબૂલ કરે છે, જેવી રીતે હિંદમાં કાવ્ય નાટક રચનારા વિદ્વાનોએ જગતમાં અપ્રસ્થાન મેળવ્યું છે તેવી જ રીતે જ્યોતિષ, આયુર્વેદ, સ્થાપત્ય, વિજ્ઞાન કળા કૌશલ્ય વગેરે વિષયના જે જે વિદ્વાનો પ્રાચીન કાળમાં થઈ ગયા છે, તેઓને ટોડે આવે એવો એક પણ વિદ્વાન કે રોધક હજી સુધી ફુનિયામાં પાઠ્યો નથી

કાલિદાસ કવિના અભિજ્ઞાન શાકુન્તલ નાટકે ફુનિયાને ડોલાવી દીધી છે તેમ નાના છતાં મેઘદૂત કાવ્યે પણ હિંદનાં દરેક પ્રદેશના વિદ્વાનો પ્રભુ ઉપરાંત યુરોપ અમેરિકાના વિદ્વાનો અને પ્રજાનું બારે આકર્ષણ કર્યું છે અને કાલિદાસ માટે ધન્યવાદના હજારો ઉદ્ગારો કલાળ છે હિંદના દરેક પ્રાંતમાં જે હજાર વર્ષથી મેઘદૂત પ્રચલિત છે. પરંતુ યુરોપ અમેરિકામાં ૧૪૦ વર્ષ પહેલાં મેઘદૂત પહેલવહેલું પ્રગટ થયું અને પછી પશ્ચિમની જુદી જુદી ભાષામાં તેનાં ભાષાનરો થયાં ૧૨૮ ઇન્ડિયા કંપનીના સરજન ડા એચ એચ વિલ્સને સને ૧૮૧૩માં સંસ્કૃત ટીપ્પા અને અંગ્રેજી ભાષાંતર સાથે મેઘદૂત પહેલવહેલું કલકત્તામાં છપાવ્યું સારપછી ડા જેકબ અને મી. ક્લાકે'લ'ડનમાં, ડા ગિલ્ડે કોપવહેગન અને બોનમાં, ડા. મેક્સ મુનરે કોનીગ્સબર્ગમાં, એમ ૧૮૪૭ સુધી જુદી જુદી આવૃત્તિઓ મેઘદૂતની છપાવી હતી સારપછી ડા સ્ટેન્ડાર્ડે ઇસ્ટ્લોમાં અને ડા બેજે બરલિનમાં જર્મન ભાષાંતર સાથે ૧૮૭૪ સુધીમાં છપાવેલા છે. તે સિવાય મી. ઇ. કુલ્ક, ડા જોન્સન, મી. જી. એ. જેકબ, મી. સ્પ્રૂઝ, મી. શ્રીટ્સ વગેરે વિદ્વાનોએ જર્મન વગેરે ભાષામાં ઘણી આવૃત્તિઓ બહાર પાડી છે આ રીતે યુરોપના વિદ્વાનોએ મેઘદૂતનો સારો સત્કાર કર્યો પશ્ચિમના વિદ્વાનોએ આ કાવ્યની જે પ્રશંસા કરી છે તે વાંચી આપણા હૈયા ગમગમ ફૂટે છે હિંદમાં સુદૃઢ જ્ઞાનનું અસ્તિત્વ નહોતું ત્યારે હાથે લખેલી પ્રતો દ્વારા આખું દેશમાં પ્રચાર થતો આખા હિંદની મેઘદૂત પ્રતો એકઠી કરવામાં આવે તો ઓછામાં ઓછી પાંચ હજાર થાય

હિંદમાં આશરે ૨૦૦ વર્ષ પહેલાંના સમયથી લીધે પર જાપાનનું કામ શરૂ થયું જેમજેમ ફુનિયામાં કળા વિકાસ પામતી ગઈ તેમ તેમ આ દેસ પણ જાપાનની કળામાં આગળ વધતો ગયો અને બીજાં શાસ્ત્રો અને કાવ્યો સાથે મેઘદૂત પણ મોગ પ્રમાણમાં હિંદના દરેક શહેર અને ગામોમાં ફેલાયું

પ્રાચીન ટીકાઓ

મેઘદૂત ઉપર વલ્લભ અને મલ્લિનાથી ટીકા મુગધ પૂનામાં અને દાક્ષણ્યવત નાથની પ્રદીપ ટીકા ત્રિવેદ્રમમાં છપાણી છે. શ્રી જુવનેશ્વરી મન્ય મંડાગમાં ૨ મલ્લિનાથની કરેલી સંદેશ વિષૌધી સંગ્રહ સજીવની નામની ટીકા, ૧ અવચૂરી ટીકા, ૨ નામ ત્રિનાની ટીકા, ૪ મૂળ માત્ર અને ૫ પ્રત અપૂર્ણ એમ કુલ ૧૪ હસ્તપ્રતો છે.

રસશાળાનાં અને બીજાં સંશોધનના કામમાં મારે હમેશાં બધે વખત ગાળવો પડતો હોવા છતાં મેઘદૂતનું કામ હાથમાં લીધું એટલે જલદી આટોપી લેવાની ઉતાવળથી બહારના મિત્રો કે સંસ્થાઓ પામેથી વધુ હસ્તપ્રતો મેળવવા કે વૃદ્ધનાત્મક દ્રષ્ટિએ તપાસવાને માટે થોળી સહુ એમ ન હોતો એટલે શ્રી જુવનેશ્વરી પીઠ માંની હસ્તપ્રતોને આધાર પાઠભેદ વગેરે માટે લઈ આ પ્રકાશન ઉતાવળે પ્રગટ કરેલ છે.

આ મેઘદૂતની ગુજરાતીમાં અને હિંદની બીજી ભાષામાં મંદાકાંતામાં સમશ્લોકી રૂપે કે બીજા વૃત્તમાં રચના થઈ છે એમ મેં સાંભળેલ છે પણ તેમાંનું કેાઈ મારા વાંચવામાં આવ્યું નથી તેમ અવકાશ પણ મળ્યો નથી.

સરલ કાવ્યાયની ટીકા અને તેની રચનાનું લક્ષ્ય

આ સંસ્કૃત કાવ્યાયની ટીકાની રચના, શ્લોક વાંચતાં તેનો અર્થ તુરત જ વાંચનારને મમજાઈ જાય એ દ્રષ્ટિબિંદુથી કરી છે. તેમ ટીકાની રચનામાં, શ્લોકાર્થમાં, ભાવાર્થમાં, શબ્દાર્થમાં એમ ઘણે ઠેકાણે મલ્લિનાથ અને બીજા ટીકાકારોથી ઘૂં જુદો પડ્યો છું.

મેઘદૂત જેવાં કંઠશુ છતાં રસિક કાવ્યો પઢવે સેકડે ૯૫ ટકા વાંચનારાની વૃત્તિ કે ધ્રુવજ્ઞ સ્વાભાવિક એવી હોય છે કે શ્લોક વાંચતાંની સાથે જ તેમાંના જે જે શબ્દોનો અર્થ ન બેસે કે અવધ ગોઠવતાં સુંઝવણ પડે તો તે ટીકામાંથી ગોતી લઈ તુરત અર્થ જાણી લેવો. તે સમજવા માટે ટીકાને આશ્રય લઈ જલદી શ્લોક બેસારી દેવાની તીવ્ર આકાંક્ષા વાંચનારની હોય છે. તેનું મન જરા પણ વિસંખ રુદ્ધન કરી શકતું નથી. જો ટીકામાંથી પોતાને જાણવાતું ન મળે તો તે નાસીપાસ થઈ ટીકાકારને માટે બે કહવા શબ્દ મનમાં બોલી પણ નાખે છે. આ એક માનવ સુલભ ભાવના દરેક ઠેકાણે અને વ્યક્તિમાં હોય છે. સંસ્કૃત ટીકામાં વ્યાકરણ કેાસ તથા બીજાં પ્રસંગોના અને સંબંધ ધરાવતા અન્ય વિષયનાં લાંબાં વિવેચનમાં વાંચનારને જે વસ્તુની જરૂર હોય તે ગોતનાં ઘણા વખત લાગે છે અને ઘણીવાર જેની જરૂર હોય તેનું સ્પષ્ટીકરણ તેમાં હોતું નથી. તે શબ્દાર્થ જાણવા બીજી ત્રીજી ટીકા જુવે છે, બીજાની આવૃત્તિઓ ગોતે છે અથવા શબ્દકોશ જોવાની માથાફૂટ કરવી પડે છે. આ હકીકત દરેક સાજની ટીકાઓને અને દરેક વાંચનારાઓને લાગુ પડે છે.

આ કાવ્યનો અભ્યાસ કરનારા વિદ્યાર્થીઓને પણ આ ટીકા માર્ગદર્શક રસિક અને શ્લોકાર્થ તત્કાળ સમજનામાં સરલ પડે એવા વિચારે પણ ટીકાની રચના કરી છે. વ્યાકરણ, કેાસ કે બીજા આરવચક પ્રમાણેની જરૂર હોય તેઓએ બીજી ટીકાઓ જેમ લેવી મને લાગે છે કે નવીન સંસ્કૃતીની ટીકા કરવામાં મેં પહેલ કરી છે એમ ધણાને

શુદ્ધિમતાની વાત છે. જે પ્રસંગમાં જે રસ આવે તેને આમ્મકે રૂપમાં ગૂંથવો એ કવિની ખૂબી છે કલિદાસ સર્વશાસ્ત્ર પારંગત હતા. તેઓ જે વિષયને તેણે હાથમાં લીધો છે તેને ઉચ્ચ કોટિનો બનાવી દીધો છે. જે જે રસ જે સ્થળે આવ્યો છે ત્યાં તેનું તાદ્રશ્ય રૂપ તેણે ખડું કરી દઈ વાંચનારાઓને મુગ્ધ કરી દીધો છે. રઘુવંશમાં ઇંદુમતિ માટે અજનો વિલાપ એ ઓછો કંઈ રસ પૂર્યું નથી. કવિની અલૌકિકતા જ એ છે કે જે રસનો ન્યાં પ્રસંગ ત્યાં તેની જમાવટ એવી કરી બતાવવી કે વાંચનારા પોતાનું બાન ભુલી જઈ તે રસમાં તન્મય થઈ જાય. એ પણ શક્ય છે કે કવિઓ સંસારમાં જે રસોના વધુ સંપર્કમાં આવ્યા હોય છે તે રસની જમાવટ કરવાની ધાટી તેમાં વધુ પ્રમાણમાં હોય. કલિદાસનું જીવન રાજવૈભવ વિલાસમાં મોટે ભાગે પસાર થયેલું હોવાથી ન્યાં ન્યાં શૃંગાર રસનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યાં વિશેષ કુશળતા દેખાડી હોય એ પણ સ્વાભાવિક છે.

પ્રાચીન કવિઓ સંજ્ઞા વિચાર કરશું તો પણ જણાશે કે તેઓએ પણ પ્રસંગ પ્રમાણે રસની જમાવટ અદ્ભુત રીતે કરી દેખાડેલી છે. રામવનવાસ, સીતાનું હરણ, રાવણના વધ પછી સીતાનો અરવીધાર, સીતાની પવિત્રતા સંજ્ઞા વાલ્મિકીની પ્રતિષ્ઠા, સીતાનો ભૂમિપ્રવેશ, દ્રૌપદીનાં વસ્ત્રહરણ, પાંડવોનો વનવાસ પ્રયાણ, સમાધાન કરવા જતી વખતે શ્રીકૃષ્ણને દ્રૌપદીએ કહેલાં વચનો વગેરે રામાયણ અને મહાભારતના પ્રસંગોમાં વાલ્મિકી અને બાસ જેવા પ્રાચીન આદિ કવિઓએ કંઈ રસની એવી જમાવટ કરી છે કે વાંચનારાનાં હૃદયો હલી જાય છે. તેઓ કોઈ કવિ જગતમાં થયો નથી થશે નહીં. તેમના પછીના કવિઓએ ધણે ભાગે તેઓનાં જ કથાનકોને જુદા આકર્ષક સ્વરૂપે રજુ કર્યા છે અને પોતપોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે પ્રસંગના રસોની જમાવટ કરી ગયા છે.

મેઘદૂતનું વર્ણન

મેઘદૂતની રચનાનું વરતુ રામાયણ ઉપરથી કલિદાસે લીધું હોવાનું મલ્લિનાથ કહે છે તે બરાબર નથી. આખા કાવ્યમાં વિવિધ દ્રશ્યો કવિએ આપ્યાં છે તેમાં મેઘ સંદેશો આપશે ત્યારે રામનો સદેશ દત્તમાનને મોકલેથી સાંભળવા સીતા ઉત્સુક હતાં તેમ પોતાની શ્રી સાંભળવા આતુર થાશે એમ તુલનાત્મક દ્રષ્ટાંત આપ્યું છે. નામગિરિ આશ્રમમાં આવેલાં સીતાના ઐતિહાસિક પવિત્ર કુંડોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેથી મેઘદૂતની રચનાની કલ્પના કવિએ રામાયણ ઉપરથી કરી હતી એમ કહેવું એ ખોટું છે. કોઈપણ કવિ પ્રસંગને અનુસરતા અનેક પ્રાચીન અર્વાચીન ઐતિહાસિક ઘટનાનાં, સ્થળોનાં વ્યક્તિગત કે સમઘટિત દ્રષ્ટાંતો આપે છે. મેઘદૂતમાં પણ આવાં બીજાં ઘણાં દ્રષ્ટાંત આવ્યાં છે.

આ કાવ્યમાં કવિનું બૌદ્ધિક જ્ઞાન પણ ઉચ્ચ કોટિનું જણાઈ આવે છે, એટલું જ નહિ પણ પ્રત્યેક પ્રદેશની પ્રજાના સ્વભાવ રીતમાત રિવાજ વ્યવહાર વગેરેનું તલસ્પર્શી સૂક્ષ્મ જ્ઞાન ધરાવે છે એ આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

પોતાને દેશવટો આપનાર રાજનો પણ કર્ણાય પોતે અવગુણ લીધો નથી પણ પોતાના રાજને વફાદાર રહ્યા છે. રાજને આપેલા દેશવટો માટે કર્ણાયે પોતાના ભાગ્યને દોષ દીધો છે. આ કવિના સ્વભાવની ટેટલી મહાનતા અને પોતાના આશ્રયદાતા પ્રત્યે ટેટલી વફાદારી બતાવે છે ? પ્રાચીન કે અર્વાચીન સંસ્કૃત કવિઓ કે પંડિતોનો આ સ્વભાવ જ છે, અને સંસ્કૃત ભાષા અને તેમાં રહેલાં જ્ઞાનના એ જ સંસ્કાર હોય છે.

કાલિદાસનો સમય

કાલિદાસ કવિનો જન્મ હિન્દુસ્તાનમાં વિક્રમ સંવત ૩૨૩ થયે તથા પહેલાંના સદ્ગુણો એટલે ગત કળિના કે યુ સ. ૩૦૧૮ વર્ષમાં થયો હતો. વિક્રમ રાજ્ય અને કાલિદાસ સરખી હિન્દુના હતા. યુ. સ. ૩૦૪૩માં રાજ્યએ પોતાનો વિક્રમ સંવત શરૂ કર્યો ત્યારે બન્નેની ઉંમર લગભગ ૨૫ વર્ષની હતી અને ત્યાર પહેલાં વિક્રમરાજ્યે ભરતખંડમાં દિગ્વિજય કરી લીધો હતો એના રમરણ રૂપે પોતાનો વિક્રમ સંવત ૩૦૪૩ માં શરૂ કર્યો ત્યારપછી ૨૫ વર્ષે એટલે ગતકલિવર્ષે અથવા યુધિષ્ઠિર સંવત ૩૦૬૮માં કાલિદાસે જ્યોતિર્વિદ્યાકરણ રચ્યું છે. તે વખતે વિક્રમ સંવત ૨૫ ચાલતો હતો. ત્યારે બન્નેની ઉંમર ૫૦ વર્ષની હતી.

પૂર્વ અને પશ્ચિમના વિદ્વાનોએ પણ આ વાત કબૂલ કરી કાલિદાસનો જન્મ ઇસ્વીસને પહેલાં ૫૭ વર્ષે થયાનું સ્વીકાર્યું છે. પશ્ચિમના વિદ્વાનો પણ જોએ નિખાલસ હાથના અને અંતઃકરણના અવાજ પ્રમાણે વર્તનારા છે તેઓ આ સમય માન્ય રાખે છે. પશ્ચિમના કેટલાક વિદ્વાનોને કાલિદાસનો સમય જે હજાર વર્ષનો રાખવામાં પોતાના દેશનું ગૌરવ ઓછું થવું લાગ્યું છે તેઓ અને તેઓની માન્યતા પ્રમાણે દારવાયેલાઓએ ઇસ્વીસનના ૩ થી ૬ના કે ૮મા સદ્ગુણો મરજી પડે ત્યાં કાલિદાસને મૂકે છે અને પશ્ચિમના પૂજાને વળગી ચાલનારા થોડા હિંદી વિદ્વાનો પણ એ મતને અનુસરે છે. પણ કાલિદાસનો સમય જે હજાર વર્ષ પહેલાંનો છે એ ઇતિહાસસિદ્ધ અને પ્રમાણસિદ્ધ છે સંસ્કૃતના જિયા વિદ્વાન ગણ્યતા સ્વ શ્રી ટીલાભાઈ બનશ્યામે તથા શ્રી કેશવલાલ હર્ષદરામ મુને ૪૦ વર્ષ પહેલાં જાપેલાં વિક્રમોર્વશીયના કાર્યાતરની પ્રતાવનામાં કાલિદાસ ઇસ્વીસન પૂર્વ પહેલાં સદ્ગુણો ૫૫નું સ્વીકાર્યું છે.

જ્યોતિર્વિદ્યાકરણનું પ્રમાણ

શ્રી જીવનેશ્વરી ગ્રંથ ભંડારમાં મહાકવિ કાલિદાસનો રચેલો જ્યોતિર્વિદ્યામરણ નામનો જ્યોતિષનો હસ્તલિખિત ગ્રંથ છે, તેની નોંધ આદી ઉપયોગી થાશે. આની લેખનમિતિ નીચે પ્રમાણે છે. સંવત ૧૨૦૯ના વર્ષે શાક ૧૭૭૬ પ્રવર્તમાને મૌઘમતૈં વૈશાખમાસે કૃષ્ણપક્ષે વૃશ્ચિકાં તિથીં શીલોન્મવાસરે શીશરામપુર્યો લિખિતં વિષ્ણુ સ્ત્રીચર કાતીય વર્ષે મેઘજીવુત વેવનન્દ ॥

એટલે આ હસ્તપ્રત બરાબર ૧૦૧ વર્ષ પહેલાં શરાગ્રપુરોમાં એટલે કાલીઆવાડમાં આપેલા મરવાઃ ગામમાં લખેલી છે. આમાં ૩૩૬ આખા પાનાં (પૃષ્ઠની અણગણે ૬૭૨ થાય) છે. આ ૧૪૨૪ શ્લોકોનો મૂળ ગ્રંથ યુધિષ્ઠિર સંવત ૩૦૬૮માં કાલિદાસે રચ્યો છે.

આ ગ્રંથની સમાપ્તિ કંતાં મહાકવિ કાલિદાસ લખે છે કે :

યર્ષોઃ સિધુરદ્ધર્શનામ્યરગુણે (૩૦૬૮) યતિ કલો સસ્મિતે

મામે માધવસંપ્રિતે ચ વિદિતા ગ્રન્થક્રિયોપક્રમઃ ॥

નાનાકાલવિધાનશાસ્ત્રગવિત્ જ્ઞાનં વિલેખપારા-

દુજે ગ્રન્થસમાપ્તિરપ્ય વિદિતા જ્યોતિર્વિદ્યાં પ્રીતયે ॥૨૧॥

અર્થ:-“કાલિદાસ કવિએ કળિયુગનાં ૩૦૬૮ વર્ષે હસ્તમાં લખ્યાં આશ્વાં ગયા પછી વૈશાખ માસમાં આ ગ્રંથ રચવો આરંભ કર્યો અને કાતક માસમાં આ ગ્રંથ પૂરો કર્યો છે. જ્યોતિષના અનેક ગ્રંથોને આધારે જ્યોતિષીઓના આનંદ માટે આ ગ્રંથ રચ્યો છે.”

શ્રીયદ્રપ્તમ જૈનાચાર્યની કાખામાં થયેલા શ્રી ભાવરત્ન સ્મરિ નામના સમય વિદ્યાને આ ગ્રન્થ ઉપર સુલ્લયોધિકા નામની હિતમ વિસ્તૃત સંસ્કૃત ટીકા વિ. સં. ૧૭૬૧ના વૈશાખ શુદ્ધ ૩ રવિવારે રચી છે. એટલે ૨૪૮ વર્ષ પર આ ટીકા રચાણી છે. આ ટીકાનો વિસ્તાર લગભગ ૬૫૦૦ નવ હજાર પાંચસો અનુષ્ટુપ શ્લોકના પ્રમાણુ જેટલો છે. આ મૂળ ગ્રન્થ સમજવો ઘણો કિંદલ છે તે સમજવામાં અને તેના પર ટીકા લખવામાં ટીકાકારને ઘણું પરિશ્રમ પડ્યાનું અને આ ગ્રન્થ એ મહાકવિ કાલિદાસની કૃતિ છે એમ દ્રઢતા સાથે તે લખે છે. અર્થાત્ અઢીસો વર્ષ પહેલાં થયેલા આવા ધુરધર પંડિત આ ગ્રન્થ કાલિદાસનો છે એમ આનીથી લખી ગયા છે એનો અર્થ એ છે કે તે સમયના બીજા પંડિતોના પશુ એ જ મત હતો. એટલું જ નહિ પણ સેંકડો વર્ષ પહેલાંથી આ વાત સત્ય મનાતી આવતી હતી તે આ ટીકાકારે લખી છે પ્રારંભમાં મંગળાચરણમાં ટીકાકાર લખે છે કે

શ્રી કાલિદાસકવિષ્વકવિર્નિર્મિતસ્ય

જ્યોતિર્વિદામરણનામવત્પ્રગસ્ય ॥

ગ્રન્થારંભે ગ્રન્થકૃત્ત્વકાલિદાસકવિષ્વકવિવત્સલિલકેન “કવિઓના સમૂહમાં મુગટરૂપ ગણાતા વિદ્યાનોમાં તિલક સરખા એવા ગ્રન્થકર્તા કાલિદાસ કવિ ગ્રન્થના પ્રારંભમાં મંગળાચરણ કરે છે ” આ રીતે કવિ માટે બહુ માનપૂર્વક ઉન્નય કરીને ટીકાનો પ્રારંભ કર્યો છે ટીકાની સમાપ્તિના શ્લોકમાં ટીકાકાર શ્રી ભાવરત્નસ્મરિ નીચે પ્રમાણે લખે છે.

તચ્છિષ્યોઽમૃદ્ ભાવરત્નામિધાનસ્તત્પાદાન્ત્રોપાસનાસક્તચિત્ત ॥

ટીકાં કૃત્વા કાલિદાસસ્ય ગુર્યાં જ્ઞાતાર્યો યસ્તવ્ગુરોર્જ્ઞાનલાભાત્ ॥૧૧૪॥

“શ્રી મહિમાપ્રમના શિષ્ય ભાવરત્ને તે ગુરુના ચરણ કમલની ઉપાસનામાં મન રાખીને કાલિદાસની ગદ્યનવાણીના અર્થ ગુરુએ આપેલા જ્ઞાનના લાભથી બળીને આ શાસ્ત્રની ટીકા રચી છે.”

તેનાસૌ સુલ્લયોધિકા સુલલિતા જ્યોતિર્વિદ્યાં તુષ્ટયે ।

શાસ્ત્રસ્યાસ્ય કૃતા યથામતિ મયા શોભ્યા સુચીમિર્યતઃ ॥

સંસ્કૃષ્ટાણિ પદાન્યનેકશ હૈકૈકાક્ષરાકાન્યપિ

કાઠિન્યં કવિના ગિરાં સમુદિતં ત્યાજ્ય ચલત્ત્વં પુનઃ ॥૧૧૫॥

“જ્યોતિર્વિદ્યાના સંતોષ માટે આ ગદ્ય શાસ્ત્ર ઉપર મારી બુદ્ધિ પ્રમાણે સુલ્લયોધિકા નામની ટીકા રચી છે આ શાસ્ત્રમાં પરસ્પર જોડાયેલાં બેકે અક્ષરવાળાં અસંખ્ય પદ છે. કવિએ વાણીની કઠિનતા પણ આ શાસ્ત્રમાં ઘણી જરી છે.”

આ રીતે આવા મહાન પંડિતે આ જ્યોતિર્વિદામરણ ગ્રન્થને એક શાસ્ત્રની ઉપમા આપી છે અને કાલિદાસને કવિચક્રચૂડામણિ, કવિચક્રાવત્સલિક એવી ઉપમા આપી છે.

આ ગ્રન્થમાં ૨૨ અધ્યાય છે. છેલ્લા અધ્યાયમાં કાલિદાસે રાજા વિક્રમાદિત્યને કવિદાસ ૧૭ શ્લોકમાં આપ્યો છે તેના સાર આ પ્રમાણે છે.

“હવે પછી હું પ્રજાને આનંદ આપનારા પૃથ્વીના પતિ વિક્રમાક’ વિક્રમાદિત્ય પ્રજાના રાજ્યનું વર્ણન દેવકોમાં કરું છું.”

માધવેન્દ્ર-માધવ દેશના રાજાના ભારતવર્ષના ૧૮૦માં દેશમંડળમાં રહેલા કાલિદાસ કવિએ આ ગ્રન્થ રચ્યો છે.

ધનંતરિ, ક્ષપણક, અમરસિંહ, શકુ, વૈતાલમટ, ઘટખર્પર, કાલિદાસ વરાહમિહિર, વરરમિ, આ નવ વિક્રમ રાજાની સભાના નિદાનો ગદ્યમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે.

વિક્રમ રાજાની સભામાં ૮૦૦ આક્રસો માંડલિક ખડિયા રાજાઓ હતા. જેઓ સભાસભ ગણાતા. એક કરોડનું લશ્કર હતું જે રાજાની સભામાં પડિતો ૧૬, જ્યોતિષ શાસ્ત્રના વિદ્વાન ૧૬, વૈદ્યો ૧૬, બટો, પૌરાણિકો ૧૬, નૃસ ગાન કરનારા નૃસ શાસ્ત્રીઓ ૧૬, વેદના પંડિતો વેદપાઠકો ૧૬ હતા.

જે વિક્રમ રાજાએ પોતાના દેશ પર આક્રમણ કરનારા એક લાખ શક લોકોને હણીને પોતાનો શક-સંવત ચલાવ્યો.

જે વિક્રમ રાજાએ હળવો કિલ્લાઓ, નગરો પોતાને તાબે લઈ તે તે રાજાને પાછા સોંપ્યા હતા.

શ્રી વિક્રમાક’ રાજા પૃથ્વીનું પાલન કરતા ત્યારે તેની રાજધાની ઉજ્જયિની મોટી વિશાળ હતી. જેમાં મહાકાળ મહાદેવ સદા મિરાજતા હતા. મનુષ્યોને કષ્ટથી મુક્તાવનારી અને મોક્ષ આપનારી ઉજ્જયિની પુરી ગણાતી.

જે વિક્રમ રાજાએ ૩૫ દેશના શ્રેષ્ઠ રાજા શકેશ્વરને રણસંગ્રામમાં હરાવી કેદ પકડી પોતાની રાજધાનીમાં લઈ આવી ચારેઘર ફેરવી છોડી મુક્યો હતો.

મે’ રઘુવંશ વગેરે ૩ કાવ્યો રચ્યાં છે. કેટલાક વૈદિક ગ્રન્થો અને તત્ત્વગાનના ગ્રન્થો રચ્યા છે, તેમાં જ્યોતિષ શાસ્ત્રના જ્યોતિર્વિદ્યાભરણ ગ્રન્થનો પણ ઉમેરો કર્યો છે.

કળિયુગના ૩૦૬૮ વર્ષ ગયા પછી વૈશાખ માસમાં આ ગ્રન્થ રચવાનું શરૂ કર્યું અને કાતક માસમાં ગ્રન્થ પૂરો કર્યો છે.”

ઉપર પ્રમાણે મહાકવિએ ગ્રન્થની સમાપ્તિમાં વર્ણન આપ્યું છે.

સમ્રાટ વિક્રમ અને કાલિદાસ ઇસ્વીસન પહેલાં ૫૭ વર્ષે ચર્ચ થયા છે.

વરાહમિહિર એ યથા છે. એક ઇસ્વીસન પહેલાં ૫૭ વર્ષે જૂલૈસંહિતા અથવા વારા હીસંહિતાના કર્તા વરાહમિહિર વિક્રમ રાજાની સભાના સભ્ય સભ્યારત્ન તથા મંત્રી હતા, અને એ ૪૨૭માં પંચસિદ્ધાંતિકા સમાપ્ત કરનાર વરાહમિહિર જીવ્ય હતા. જેમ કાલિદાસ એ ત્રણ યજ્ઞ ગયા છે તેમ વરાહમિહિર પણ એ ત્રણ યથા છે. તેથી પંચસિદ્ધાંતિકાના કર્તાના શક ૪૨૭ને આધારે કેટલાક વિદ્વાન વિક્રમના કાલિદાસને શક ૪૨૭ પર મુકે છે તે જમ છે.

કાલિદાસ કવિએ મહાકાળ મહાદેવના ઉત્સવ વખતે અભિયાન શાકુંતલ નાટક બજાવી બતાવ્યું હતું તેથી તે ઉજ્જયિનીમાં રહેતા હતા એમ સિદ્ધ થાય છે.

સાતવાહન વંશનો રાજા સાતકર્ણી ઇસ્વીસન પહેલાં ૧૩૦ વર્ષે મહારાષ્ટ્રના પ્રતિષ્ઠાનપુર (પેઠણ)માં ગાદી પર હોતો. તેની મા ગૌતમીયે લખ્યું છે કે "મારો પુત્ર મોટો પ્રનાપી-રાજા થયો છે. તેણે શકોનો સંહાર કરી-તેના રાજા નહકનને હરાવી માર્યો." આ નહકનનો જમાઇ અપમદતનો શક નામથી ઉલ્લેખ થયો છે. શકોને હરાવનાર સાતકર્ણી રાજાનું મૃત્યુ ઇસ્વીસન પહેલાં ૫૭ વર્ષે થયું છે. ત્યારે તેના દિગરા પુત્રોમાના જે સિદ્ધા મળેલ છે તેના પર નિલવય કુરા વિલવોય રાજા એમ કોતરેલ છે. એ વિલવય એ જ દ્રાવિડી પ્રાકૃત ભાષામાં થયેલું વિક્રમીયનું અપભ્રંશ નામ છે. જેનોએ પછુ એ રાજાનું નામ વિક્રમ લખેલ છે. એ વિક્રમ રાજાના પૂત-જેયે માળવા છત્રી ત્યાં રાજધાની કરી હતી અને વિક્રમ રાજાએ દિગિન્ય કરી પોતાનો સંવત ચલાવ્યો.

સર વિદ્યાધર જોન્સ અને ડૉ. પીટર્સન બન્નેયે પ્રદતાપૂર્વક સાબિત કર્યું છે કે કાલિદાસ ઇસ્વીસન પહેલાં ૫૭ વર્ષે યજ્ઞ ગયા અને તે વિક્રમાદિત્યના સંભાવિત હતા.

અશ્વધીષ ઇસ્વીસનની પહેલી સદીમાં થયાં છે એમ પૂર્વ અને પશ્ચિમના વિદ્વાનો સ્વીકારે છે. તેણે રચેલા છુદ્ધચરિત નામના મહાકાવ્યમાં કાલિદાસ કવિની અનેક કૃતિનાં અવતરણો આપેલાં છે. એટલું જ નહિ પણ કાલિદાસની કવિતાના-લોકોના કેટલાક આખે આખાં ચરણ જેમનાં તેમ આખાં છે તેથી સિદ્ધ થાય છે કે કાલિદાસ અશ્વધીષ પહેલાં એટલે ઇસ્વીસન પહેલાં થયા છે.

કેટલાક લોકો રઘુવંશ વગેરે કાલિદાસના કાવ્યોમાં આસનુદ્રક્ષિતીશાનાં । આકુમારકથોદ્ધાત । રુદ્રદેવ સાક્ષાદિવ દેવસેનાં । ગોપ્તગુપ્તતમેન્દ્રિયા । ઇલાદિ શબ્દોમાં સનુદ્ર શબ્દ આવ્યો છે એટલે સનુદ્ર ગુપ્તના સમયમાં ઇસ્વીસન ૩૩૦માં, કુમાર શબ્દથી કુમાર ગુપ્ત ઇ. સન ૪૧૩માં રુદ્ર શબ્દથી રુદ્રગુપ્ત સન ૪૮૦માં એમ જુદેજુદે વખતે કાલિદાસ થયાનું જુદાજુદા વિદ્વાનોયે લખ્યું છે. કુમાર સંભવમાં કુમાર કલ્પે સુશુભે કુમાર આઠી કુમાર શબ્દ આવવાથી એક વિદ્વાને કાલિદાસને કુમાર ગુપ્તના કાળમાં થઈ ગયા માની લીધા આ બધો ભ્રમ છે. કવિની સનુદ્ર સરખી ગહન અને હળર શબ્દોથી ભરપૂર વાણીમાં આવા સેંકડો સંભાન શબ્દ આવે તેથી તે વખતમાં કાલિદાસ થયા હતા એમ કહેવા બેસીયે તો ૧૫-૨૦ કાળીદાસ થઈ જશે અને કાલિદાસના સાચા સમય માટે ગોટાળો બેઠો કરવાનો દોષ આવશે કે જે દોષ ઘણા વિદ્વાનો ઉપર આવ્યો જિ. માટે ઇ. સ. પહેલાં ૫૭ વર્ષે વિક્રમ થયા છે અને તેના સમકાલીન કાલિદાસ થયા છે એ સિદ્ધ વસ્તુ છે. કવિઓની કૃતિઓમાંથી સેંકડો બળતા શબ્દો નીકળે અને તે અનેક યજ્ઞ ગયેલા રાજાઓના નામ સાથે જોડવાથી કૃતિકાસમાં ગોટાળો બેઠો થાય.

કેટલાક કહે છે કે કાલિદાસની કવિતામાં શિવની ઉપાસના ભક્તિની વિશેષતા ખૂબ મતની પડતી પછી એટલે ઇસ્વીસન છઠી સદીમાં થઈ માટે કાલિદાસ છઠી સદીમાં થયા છે. જાણે કે બે હળર વર્ષ પહેલાં ભગતખંડનો એકે એક પ્રાણસ ખૂબ થઈ ગયો હેય અને છઠી સદીમાં પાછો શિવધર્મ એકદમ આખા દેશે સ્વીકાર્યો હોય આવી બાલિશ વાત લખનારા માટે ધૂણા ઉપજે છે. ખરી રીતે બંદી હળર વર્ષ પહેલાં થયેલા શ્રી શંકરાચાર્યના વખતમાં

બૌદ્ધ ધર્મ' હિંદમાં જોડા દેશોમાં પામ્યો હતો. શંકરાચાર્યે વેદધર્મનો વિદ્વાસ કરી બૌદ્ધ ધર્મને જોડે કરેલો છતાં પણ લઘુમતિ ધર્મ તરીકે વેદધર્મી રાજાઓએ બૌદ્ધધર્મનો અનાદર કર્યો નથી, પણ કેટલેક અંગે આશ્રય આપ્યો છે. શંકરાચાર્ય પછી ધીમે ધીમે બૌદ્ધધર્મ હિંદમાં જોડા થઈ પૂર્વના દેશોમાં વિકસ્યો. અશોક જેવા બૌદ્ધ સમ્રાટ પણ બૌદ્ધભિક્ષુઓ, સાધુઓ, શ્રમણોને જોડે જ માન વેદિક ધર્મને અને બ્રાહ્મણોને આપતા એ તેના શિલાલેખો ઉપરથી જાણી શકાય છે, એટલે ઇસ્વીસનની છઠી સદી પહેલાં બ્રાહ્મણ ધર્મ અસ્ત જેવો થયો હતો. એમ માનવું એ દુરાગ્રહ અથવા ઇતિહાસનું અજ્ઞાન છે.

દક્ષિણમાં શાતવાહન વંશમાં હાલ નામનો રાજા થઈ ગયો છે. મી. રમીએ તેને ઇસ્વીસન ૬૮માં થયાનું સાબિત કર્યું છે. એ હાલ રાજ્યે ગાથા સમ્રાટની નામનો મરાઠી ભાષામાં ગ્રંથ રચ્યો છે તેનો ૬૫ મી ગાથામાં વિક્રમાદિત્યની ઉદારતાનું વર્ણન છે. તેમાં રાજ્યે એક લાખ સુધી આપ્યાનું લખ્યું છે, એટલે ઇસ્વીસન ૬૮ માં વિક્રમાદિત્ય નામના રાજા થઈ ગયેલ છે એ સિદ્ધ થાય છે અને તે કાલિદાસના આશ્રપદાતા ઉન્નયિનીના ચંકવર્તી રાજા વિક્રમાદિત્ય જ હતા.

પેશાવર પાસે તખ્તેલાહી સ્થાનમાં ચોડા વર્ષ પહેલાં એક ગ્રામીન શિલાલેખ નીકળ્યો હતો. તે ચાર્લિયન રાજા શુક્રસના સમયનો છે. તે રાજા બરતખડના ઉત્તર પશ્ચિમાચલનો સ્વામી હતો. આ લેખમાં સંવત ૧૦૩ નો આંકડો છે. શુક્રસ ગાદીએ બેઠા પછી છવીશમા વર્ષનો આ શિલાલેખ છે. ડા. ફીટ અને મી. વિન્સેન્ટ રમીએ અનેક પ્રમાણેથી સિદ્ધ કર્યું છે કે આ ૧૦૩ નો આંકડો વિક્રમ સંવતનો છે. રાજા શુક્રસના નામનો ઉલ્લેખ પહુદીયાના એક પુસ્તકમાં છે કે જે પુસ્તક ઇસ્વીસન ૨૫૦માં લખાયું છે.

આર્વા બીર્જા અનેક પ્રમાણે આપી શકાય એમ છે કે ઇસ્વીસન પહેલાં ૫૭ વર્ષ થયેલા વિક્રમાદિત્ય એ જ છે કે જેનો સંવત હાલ આવે છે. જેની રાજસભાના સભ્ય કાલિદાસ કવિ, વગેરે પડિતો હતા.

શક લોકોનો પરાજય કરી પોતાના નામનો વિક્રમ રાજ્યે સંવત ચરૂ કર્યો હતો એમ આરિસપુરના લેખ પરથી જાણાય છે. વિક્રમ સંવત ૮૬૮નો અને વિક્રમ સંવત ૭૬૭નો કાઠીઆવાડમાં મળેલો લેખ જતાવે છે. કે ત્યારે વિક્રમ સંવત ચાલતો હતો.

જયપુર રાજ્યમાં કોર્ટક નગરમાં માલવાનાં જયઃ આવા ઉલ્લેખવાળા સિક્કા મળેલ છે તે સિક્કા, સંશોધકોએ ઇ. સ. પહેલાંનાં અઢીસો વર્ષની અંદર પાછાં હોય એમ તેના લખાણથી ઠરાવ્યું છે.

અમરગઢના રાજાઓના સિક્કામાં બીજા બાજુ કો વિક્રમ, વિક્રમાદિત્ય વગેરે છે. એટલે ઇસ્વીસન પહેલાં ઉન્નયનમાં થઈ ગયેલ, અમરગઢના રાજ્યે દિગ્વિજય કરી પોતાનું નામ વિક્રમ રાખી પોતાના નામનો સંવત ચલાવ્યો હોય અને તેના વંશજે પણ દિગ્વિજય કરી પોતાનો સંવત ચાલુ કર્યો હોય એ શક્ય છે.

સોમદેવ બે રચેલી કથાસરિત્સાગરના લંબક ૬ તરંગ ૧, લંબક ૭ તરંગ ૧માં ઉન્નયિનીના વિક્રમ રાજાની વાર્તા આવેલી છે.

ધારના શ્રી. કે. કે લેવે અને શ્રી એચ. કે. જોકે બન્ને સમર્થ સંશોધક, વિદ્વાનોએ અનેક પ્રમાણ આપી કાલિદાસ અને વિક્રમાદિત્ય સમકાલીન હતા અને તે ઇસ્વીસન પહેલાં ૫૭ વર્ષે થઈ ગયા હતા એવું સાબિત કરી આપ્યું છે.

કુમારસંભવ, રઘુવંશ, શકુંતલ, વિક્રમોર્વશીય મેઘદૂત, ઋતુસંહાર વગેરે કાવ્યો વિક્રમ રાજના સમકાલીન કાલિદાસે રચ્યાં છે.

કુમાર સંભવમાં હિમાયે તપ કરતા શિવને પોતાના યુવાવસ્થાના સૌંદર્યથી વશ કરી લગ્ન કર્યાં અને પરણેલા એ દંપતીના આનંદ અને તેમાં કામચાલતું ઉત્તમ જ્ઞાન વગેરે છે.

રઘુવંશમાં રામાયણને લગતી હકીકત છે તેમાં રામ પહેલાં થઈ ગયેલા રાજાઓનો ઇતિહાસ બહુ સુંદર રચનાથી વર્ણવ્યો છે.

કટખપર નામના કાવ્યમાં ૨૨મા શ્લોકમાં એક સ્ત્રીએ પોતાના પતિ પાસે એક મેઘ નામનો દૂત મોકલ્યાનું વર્ણન છે.

છ શકુંતલાઓમાં વિક્રમાદિત્ય બીજો પોતાના નામનો સંવત ચલાવનાર શકુંતલા ગણાય છે. ગતકલિ ૩૦૪૫ અથવા યુધિષ્ઠિર સંવત ૩૦૪૫ના સ્કતાક્ષી સંવત્સર કાતક શુક્ર ૧ થી વિક્રમાદિત્યે પોતાનો સંવત ચલાવ્યો. સંવત્સરનું ટૂંકું નામ સંવત રાખવામાં આવ્યું. વિક્રમ રાજ્યે કરેલાં પ્રભ કલ્યાણનાં અનેક કાર્યોનાં વર્ણન સિંહાસનખત્રીસી, વેતાળખત્રીસી, નાચલીલામૃત વગેરે ગ્રંથોમાં છે.

૧ ધનવંતરી-આરામ પ્રધાન હતા. ૨ કાપલ્લક ફળ ન્યોતિષનું કામ કરતા. ૩ અમરસિંહ શબ્દકોશ વગેરે શાસ્ત્રનાં કામ કરતા. ૪ રાંકુ તળાવો, દેવાલયો, હિમારતો, બાંધવાં ઇત્યાદિ સ્થાપત્ય શાસ્ત્રને લગતાં કામ કરતા અર્થાત સ્થાપત્ય પ્રધાન હતા. ૫ વેતાળ ભક્ત મંત્ર શાસ્ત્રી હતા તેને લગતાં શાસ્ત્રોનાં અને રાજના રક્ષણને ઉપયોગી કામ કરતા. ૬ કટખપર જૂગભં શાસ્ત્રના નિષ્ણાત હતા. પૃથ્વીમાંથી વિવિધ ખનિજ દ્રવ્યો ધન રત્નો પાણી વગેરે વસ્તુઓ કાઢવાનું કામકાજ કરતા ૭ કાલિદાસ મોટા કવિ ગ્રંથકાર, છતાં તે બધાં શાસ્ત્રોમાં નિપુણ હતા, તેથી વિક્રમ રાજના માનીતા અને સલાહકાર હતા. ૮ વરાહમિહિર ન્યોતિષ શાસ્ત્રના પારંગત હતા અને ૯ વરરૂચિ બાકરજીના મહાન આચાર્ય હતા.

એવી પચ્ચ દંતકથા પ્રચલિત છે કે વિક્રમ રાજ, ઉત્તરેનના રાજ વીરસેનના પુત્ર હતા ભત્રીહરિ, વિક્રમ રાજના મેટાભાઈ હતા. ભત્રીહરિએ ૧૨ વર્ષે રાજ્ય કર્યા પછી તેને સંસારપર વૈરાગ્ય આવતાં રાજપાટ છોડી દઈ પોતાના નાનાભાઈ વિક્રમાદિત્યને ગાદીએ બેસાડ્યાં ત્યારે વિક્રમાદિત્યનું નામ ચંદ્રગુપ્ત કે તેવું કંઈ હવું પણ, આદિયે બેઠા પછી અને દિગ્વિજય પછી તેનું વિક્રમાદિત્ય એવું નામ પ્રભયે રાખ્યું વિક્રમાદિત્યે ૬૩ વર્ષે રાજ્ય કર્યું તેના પછી તેનો દિકરો જૈત્રપાળ ગાદીએ આવ્યો. તેની કારકીર્દિમાં ૫૮ મે વર્ષે બહુ ધાન્ય સંવત્સરવાળા વર્ષમાં શાલીવાહન સાથે તેને મોટું યુદ્ધ થયું તેમાં શાલીવાહન હાર્યો. સાર પછી જૈત્રપાળના પુત્ર સાથે ૧૫ વર્ષ પછી થોડોને યુદ્ધ થયું તેમાં થોડોને વિજય થયો અને સારથી પોતાનો શક આણું કર્યો જે વિક્રમ શક પછી ૧૩૬ વર્ષે શરૂ થયો છે. છતાં વિક્રમ સવત તે આખા ભરતખંડમાં આજ સુધી આણું રહેલું છે.

વિક્રમાદિત્યનું આરસનું વિશાળ પૂતળું ઉગ્ગૈનમાં હતું તેમાં એના મરાઠમુખનું તથા વિક્રમ સંવત પ્રારંભ કર્યાની હકીકત સ્લોકબદ્ધ હતી જેની હસ્તપ્રતો, મહાકાળ અન્ય બંડારમાં અને ઉગ્ગૈનના પાંડિતોના ઘરમાં છે એમ સાંભળેલ છે. આ પૂતળું દિલ્લીના અલતમશ નામના સુસલમાન બાદશાહે તોડી નાખ્યું હતું.

વિક્રમ સંવતનું મોટામાં મોટું પ્રમાણુ એ છે કે દાશમીરનો, વલ્લભીપુરનાં મિત્રકનો, કલિંગના ચાલુક્યનો, ત્રિપુરાના કલચુરીનો, બંગાળના પાલ વંશનો અને બીજા અનેક શક પ્રવર્તકોએ પોતપોતાના શક હિંદમાં જુદેજુદે સમયે ચંદાવેલા તે બસોં આરસોં વર્ષ આશી અરત પામ્યા છે. છેલ્લાં સુસલમાન બાદશાહોની સગા હિંદપર એકહજાર વર્ષ રહી તેઓનો શક પણ એક હજાર વર્ષ આશા છતાં વિક્રમનો સંવત આજ ૨૦૦૬ વર્ષ થયાં અખંડ રીતે ચાલ્યો આવે છે અને હિંદની ૩૫ કરોડની પ્રજામાં આજે પણ તેને અનુસરીને જ દરેક જન્મથી માંડી મરણ સુધીના બ્યવહારો ધાર્મિક સાંસારિક કાર્યો તથા કરે છે. આજ વિક્રમ રાજાના ૨૦૦૬ વર્ષ પહેલાના અસ્તિત્વની અને વિક્રમાદિત્યે પોતાનો સંવત ચંદાવ્યાની સાબિતી છે અને તેની જ રાજસભાના સભ્ય કાલિદાસે હતા એ સિદ્ધ થાય છે.

શ્રી વિક્રમાદિત્ય અને મહાકવિ કાલિદાસનું સમકાલીનત્વ ૨૦૦૬ વર્ષ પહેલાંનું અસ્તિત્વ ધણી દેશી વિદેશી વિદ્વાનોએ સાબિત કર્યું છે એ બધાના લેખનો, સંગ્રહ કરીએ તો એક હજાર પાનાનો અન્ય ઘણો જાન્ય, આ નાની એપીમાં તે માટે જગ્યા નથી અને સમય પણ નથી. આ પ્રસ્તાવનામાં જે લખાયું છે તે અને જે પ્રમાણ આમાં છે તે વિક્રમ સંવત કર્તૃસિન પહેલાં પાંચ વર્ષે ચાલુ થયેલો અને મહાકવિ કાલિદાસે તેના સમકાલીન હતા એની સત્યતા માટે પૂરતું છે.

મેઘદૂતની રચના અને શ્લોક સંખ્યા

મહાકવિ કાલિદાસનું મેઘદૂત ૨૦૦૦ વર્ષ થયાં આખા ભરતખંડમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેમાં દક્ષિણ હિંદમાં તેનો આછો પ્રચાર થયો હોય એમ તે તરફની હસ્તપ્રતો ઉપરથી જણાય છે. તેનો પુરાવો સને ૧૯૧૬માં શ્રી ટી. ગણપતિશાસ્ત્રીએ ત્રિવેન્દ્રમમાં મેઘ દંડવેશ નામથી છપાવેલા શ્રી દક્ષિણાવત નામની પ્રવૃત્તિ નામની બ્યાખ્યા સાથેના મેઘદૂતનાં પ્રકાશનથી જણાય છે. આ પ્રકાશનમાં કુલ ૧૧૦ શ્લોક છે. ૧૮, ૨૩, ૩૪-૩૫, ૬૬, ૭૦, ૭૨, ૭૫, ૭૮, ૮૧, ૧૧૧, ૧૧૨, ૧૨૧, ૧૨૩, ૧૨૪, ૧૨૬, ૧૨૬, ૧૨૭, આમ ૧૮ શ્લોક પ્રક્ષિપ્ત ગણી છાપા નથી જ્યારે આ શ્લોકો મેઘદૂતનું સારામાં સાફ અંગ છે. અંગ પ્રત્યંગથી ખંડિત માણસ જેમ કુળડા બેડાળ દેખાય છે તેમ જુદાજુદા અનુસંધાનમાં સંદર્ભમાં આવેલા આ શ્લોકો નીકળી જતાં મેઘદૂત બેડાળ ઘણો જાન્ય છે. સંસ્કૃત શાળોની પુખ્તી એવી છે કે કવિએ જે શબ્દ જ્યાં સુકચે હોય તેને ફેરવી નાખવામાં આવે તોપણ રસાભાસ ઘણો જાન્ય છે. દાખલા તરીકે ૧૦૬માં શ્લોકમાં મનુમિત્રને બદલે મિત્રમનુઃ કયું હોત તો અર્થમાં કે જાંદમાં કાંઈ વધી ન આવત પણ મનુઃ શબ્દ પહેલો આવવાથી જે રસની જરૂર પડે દેખાય છે અને યક્ષ પત્નીને આપવાના સંદર્શમાં પહેલો જ શબ્દ પોતાના પતિને માટે હોવાથી જે નિરાત થવા સંભવ છે તે ઉલટા પ્રયોગથી થતી નથી. આ

અદાર જેટલા શ્લોક વચ્ચાથી ઘડી નાખવામાં આવે તો કાન્યની કષ્ટ દશ થાય એની કદ્યેના કરી લેવી દક્ષિણના પડિતોયે પોતાના દેશની પ્રત સ્ત્રી ઠરાવવા માટે પણ મેધદૂતની આવી માઠી દશા કરી હોય

૮૦૦-૯૦૦ વર્ષ વીસા પછી મેધદૂત હરને પર હસ્તે લખાતા લખાતા દક્ષિણમાં ગયુ હશે, એટલે અથવા મધ્ય હિંદના દક્ષિણ સિવાયના પડિતો હયુ સ્થાન પોતાના પ્રદેશમાં ન પામે એ હેતુથી આ કાવ્યને વધુ પ્રચલિત ન કર્યું હોય, ખંડિત રૂપમાં પ્રગમ સુક્યુ હોય કે ખંડિત પ્રતને બીજા પ્રાતની પ્રતને આધારે પૂર્ણ થવાનો અવકાશ ન મળ્યો હોય

પ્રાચીન વખતમાં પૈસા ખરચી અન્ય લખાવવાની અચકિત હોય તેવા બ્રાહ્મણો સિવાય લલિયા લોકો જ અન્ય લખતા. તેઓ વિદ્વાન નહોતા, માત્ર દુર અક્ષરોમાં અન્યની કોપી કરી જણતા તેઓનો એ જ ઉદ્દેશ હતો, એમાં જ આજીવિકા હતી, એનો એક સ્વતંત્ર વર્ગ જ પરંપરાથી આસ્થા આવતો હતો. એક માથુસે એક પુસ્તકની પ્રત કરી તેમાં કોઈ શ્લોક લખવો રહી ગયો હોય તો તે પ્રતમાં તે ખંડિત જ રહી જતો. જો તે કોઈના ધ્યાનમાં આવતો તો પાછળથી માનમાં કે છેવટમાં લખી લેવામાં આવતો અપૂર્ણ કે ખંડિત પ્રત ઉપરથી બીજા લલિયાઓ કોપીયો કરતા એટલે કાપમને માટે શ્લોક રહી જતો. માનમાં કે છેવટે લખાઈ ગયેલા શ્લોક પાછળના વિદ્વાનો પ્રક્ષિપ્ત ગણી લેતા, અથવા બીજાની પ્રતમાં તે શ્લોકને પોતાની પ્રત આથી ઠરાવવા સામાવાળા પ્રક્ષિપ્ત કહેતા કે પછીની પ્રતવાળા તે શ્લોકને પ્રક્ષિપ્ત લખતા. દીકાકાર પણ જો હસ્તપ્રત મળી હોય તેને આધારે દીકા લખી નાખતા. તે પછીના બીજા દીકાકારો તેને અનુસરતા અને બીજી પ્રતમાં વધુ શ્લોક જોવામાં આવે તેને પ્રક્ષિપ્ત કહેતા અને તે માટે જૂતાળના દીકાકારનાં પ્રમણુ આપતા આ રીતે પ્રક્ષિપ્ત માટે પરંપરા આસ્થા કરતી. ખરી રીતે કોઈપણ અન્ય સંશોધન કરવા વખતે એ અન્યની અને તેટલી હસ્તપ્રતો જોવા કરી તે પ્રતોની પ્રાચીનતા, શ્લોકોનો પૂર્વાપર સબધ સંદર્ભ વગેરે બારીકાથી જોવા પછી જ તે અન્ય સબધે નિર્ણયપર આવવું જોઈએ

જેટલાક હોયના વિદ્વાનો પણ મોટે ભાગે કુનોણાની દીકામાં આટલા શ્લોક છે દેશાણી શ્લોક નથી માટે આ સાચી અને તે જોડી, આટલા શ્લોક સાચા મૂળ કવિતા કરેલા અને આટલા પ્રક્ષિપ્ત એવા વાદ્યવાદમાં ઉતરે છે અને ખરી લલિયાની ભુલને કે બીજા કારણોનું મહત્વ સ્વીકારતા નથી ખરી રીતે તો લખનારાઓના પ્રમાણથી જ શ્લોકોની ન્યુનાધિકતા રહી ગઈ હોય છે.

આ રીતે જોતાં જાણતના બીજા બધા પ્રદેશમાંથી મળી આવતી પ્રતો કરતાં દક્ષિણની પ્રતોમાં ઓઠામાં ઓછા શ્લોક. તેથી ખાત્રી થાય છે કે મેધદૂતને દક્ષિણમાં પહોંચતાં હિંદના બીજા ભાગ કરતા ૮૦૦-૯૦૦ વર્ષનો વિલગ થયો હોવો જોઈએ

શ્રી કાશીનાથ પંડે ૧૯૧૬માં પૂનામાં જાણવેન મંદિરનાથી દીકાવાળી પ્રતમાં ૧૨૦ શ્લોક સંસ્કારમાં છે અને બાકીના શ્લોક પ્રક્ષિપ્ત ગણી તેને ને પરિચિતમાં જાણ્યા છે ખરી રીતે એમાંના જેટલાક શ્લોકો જુદાજુદા પ્રમણે વચ્ચેમાં આવી ગયેલા છે, તે મંદિરનાથની

ટીકાવાળી અમારી પાસેની અને ધાર હસ્તપ્રતો અને બીજી ટીકાવાળા કે મૂળ હસ્તપ્રતો જેવાથી જાણી શકાય છે. શ્રી પાઠકે યુખ્યત્વે કરી મલ્લિનાથી ટીકાને આધારે પ્રકાશન કર્યું છે, કે જે મલ્લિનાથે પોતે અમારી પાસેની ટીકાઓ જેતાં ૧૨૩ શ્લોક સ્વીકાર્યા છે, છતાં પાઠકને મળેલી પ્રતમાં ૧૨૦ શ્લોક હશે અથવા તો મલ્લિનાથી ટીકામાંના ત્રણેક શ્લોક પાઠકે પ્રક્ષિપ્ત માની લીધા હશે.

ભારપછી ૧૯૩૮માં શ્રી કરમારકરે પૂનામાં છપાવેલા મેનદૂતમાં ૧૧૭ શ્લોક સ્વીકાર્યા છે અને બાકીના પ્રક્ષિપ્ત ગણ્યા છે. તેમાંના ખરી રીતે ૬ શ્લોક તો કાલિદાસના રચેલા અને મેઘદૂતમાં જુદેજુદે ઠેકાણે રહેલા પ્રસંગને અનુસરતા અતર્જિત છે એ બીજી સેંકડો વર્ષ પહેલાં લખાયેલી પ્રાચીન હસ્તપ્રતો ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. એટલે પ્રક્ષિપ્ત પહેનારા ખોટી રીતે દોરવાઈ ગયા છે એમ કહેવું પડે છે. શ્રી કરમારકરે વલ્લભદેવ, દક્ષિણાવર્તનાથી અને મલ્લિનાથી એ ત્રણેની ટીકાઓના સારાંચનું પ્રકાશન કર્યું છે. વલ્લભદેવ વિક્રમની દશમી સદીની અધવચ્ચે થયા હોય અને તે કાશ્મીરી હોય એમ કહેવાય છે તેની ટીકા મારો જેવામાં આવી નથી એટલે તેને મળેલી હસ્તપ્રતની શ્લોક સંખ્યા અને ટીકાની વિશેષતા જાણી શકાયો નથી. હવે પછીના મેઘદૂતના પ્રકાશન પહેલાં જનશે તેટલી વધુ હસ્તપ્રતોનો અભ્યાસ કરવાની તક મળશે તો આ અન્ય સંબંધે વિશેષ પ્રમથ પાડી શકાશે.

આ અને વિદ્વાનોએ વિશેષ હસ્તલિખિત પ્રતો બેળા કરી તેને સંશોધનની દૃષ્ટિથી જોઈ તેમાંના શ્લોકોનાં સ્થાન અને પ્રસંગની તુલના કરી આ પ્રકાશનો ક્યાં હોત તો તેઓએ જે શ્લોકોને પ્રક્ષિપ્ત માન્યા છે તે માનત નહિ. એ જનને વિદ્વાનોએ કરેલા પ્રકાશનમાં ટીકાઓ કે મૂળ અથવા કઈ સાલની લખેલી હસ્તપ્રતને આધારે જાણેલ છે તેમ તેઓએ મેઘદૂતના મૂળ શ્લોકો ૧૨૦ અને ૧૧૭ સ્વીકાર્યા છે તેને માટે તેમણે કંઈ કંઈ સાલની અને કેટલી હસ્તપ્રતોનો આધાર લીધો છે અને તુલના કરી છે તે પણ સ્પષ્ટીકરણ કર્યું નથી. પ્રકાશકે કાંઈ પણ વસ્તુને બીજી પ્રતો સાથે મેળવી તુલના કરી ન્યૂનાધિક હોય તો તેનું સ્પષ્ટીકરણ પોતાના પ્રકાશનમાં કરવું જોઈએ. પ્રાચીન ગ્રંથોના પ્રકાશનમાં કેવળ પોતાના તકથી કે બીજા વિદ્વાનોની માન્યતા પ્રત્યે દોરવાઈને કાંઈ પણ લખી શકાય નહિ. તેમાં પણ જાણે દબાર વર્ષ થયાં જે અન્ય આદ્યો આપ્યો છે અને જેની સેકડો હસ્તલિખિત પ્રતો મળી શકે એમ છે તે ગ્રંથના સ્વરૂપનો નિષ્કૃંપ કરવા માટે ઉતાવળ કરી પોતાનો ઘોઠો કુટવો ન જોઈએ.

સંસ્કૃત કાવ્ય નાટકોનું મારૂ વાચન ૪૫ વર્ષથી થયે લાગે છુટી ગયું છે. અજ સુધીમાં સંસ્કૃત ટીકાવાળાં કે બીજા મેઘદૂતના પ્રકાશનો વાચવાનો સમય આપ્યો નથી.

થોડા વખત પહેલાં જે ચાર વિદ્વાન મિત્રોની મદદથી જાણે, ત્યારે શાસ્ત્રીય ચર્ચામાં મેઘદૂતનો પ્રસંગ નીખ્યો, તેની શ્લોક સંખ્યાની, પ્રક્ષિપ્ત બનાતા શ્લોકની ચર્ચા, કેટલાક શ્લોકોનો હાલમાં ઘટાવવામાં આવતા અર્થોના ફર્કાતર, યુજનાતી સમશ્લોકી વગેરે બાબતમાં લાંબી ચર્ચા અને શાસ્ત્રાચાર્ય આલ્યા. તેમાં આહીના મેઘદૂતની હસ્તલિખિત પ્રતોએ બધાને આશ્ચર્યમાં નાંખી તેઓના મત સિધ્ધિ બનાવ્યા અને અને વિજય આપ્યો. એ વિજય

મને ભારે પડ્યો. મારા ૫૨ એક પ્રકારનો ભાર આવ્યો. એ મિત્રો મારી પસિયી મેઘદત્ત ઉપર સંસ્કૃત ટીકા સ્વી પ્રસિદ્ધ કરવાનું વચન લઈ છુટા પડ્યા.

હમેશાં ૧૨ થી ૧૮ કલાક મને રાકો રાખતી અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં આ ભાર મેં શરમે ભરમે કે ઉત્સાહમાં લઈ લીધા. માથે લીધેલ પુર કરી છુટવું એમ વિચારી બીજા જ દીથી મેઘદત્તના કામનો આરભ કર્યો એક મહિને તે પૂર થયું મિત્રો સાથે સંસ્કૃત ટીકા પુરતો વચનબદ્ધ હતો પણ મેં ટીકા સાથે મન્દકાન્તામાં સમલોકી તથા શુબ્રાતી ભાષાંતર પણ કરી નાંખ્યાં.

આ પ્રકાશનમાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મને બહારથી હસ્તપ્રતો મેળવવાનો વખત હતો નહીં, તેથી શ્રી ભુવનેશ્વરી ગ્રન્થ ભંડારની ૧૪ હસ્તલિખિત પ્રતો તથા જાણેલી ૩ પ્રતોનો શ્લોક સંખ્યાના નિર્ણય માટે ઉપયોગ કર્યો છે.

શ્રી ભુવનેશ્વરી ગ્રન્થ ભંડારમાંની ૯ હસ્તલિખિત પ્રત નીચે પ્રમાણે છે

ક ૧ સંકેતની પ્રત સંવત ૧૭૧૪માં લખાયેલી, મૂળ સાથે ટીકાવાળી છે, ટીકાનું નામ જણાવ્યું નથી. આમાં ૧૨૭ શ્લોક છે. આ પ્રતને આકર્શ તરીકે મેં સ્વીકારી છે

ક ૨ અનેક ૫ આ મહલીનાથી સંજીવની નામની ટીકાવાળી આ એ પ્રત વિક્રમ સંવત ૧૫૧૭ અને વિક્રમ સંવત ૧૭૦૪માં લખાયેલી છે. આ બન્ને એકલી ટીકા જ છે. શ્લોકનાં માત્ર મથાળાં એ ત્રણ અક્ષરનાં લખી ટીકા શરૂ કરેલી છે, એકમાં ૧૨૧ અને બીજામાં ૧૨૩ શ્લોક છે. ક ૫ વાળી પ્રતમાં સંદેશ વિવેકવિ નામ સંલપની ટીકાનું મહિલનાથે લખેલું છે.

ગ ૩ આ પ્રત સંવત ૧૬૧૨માં લખેલી છે આમાં એકલી સંસ્કૃત ટીકા છે. ટીકાનું નામ નથી આપ્યું. શ્લોક સંખ્યા ૧૨૪ છે.

ઘ ૪ આ પ્રત મૂળશ્લોક સાથે જલચૂરી નામની ટીકાવાળી છે. આ સંવત ૧૬૮૫માં લખાયેલી છે, શ્લોક સંખ્યા ૧૨૫ છે.

ઘ ૬ આ પ્રત સંવત ૧૭૧૬ માં લખેલી ૧૨૬ શ્લોકવાળી મૂળ માત્ર છે.

છ. ૭ આ સંવત ૧૬૨૩માં લખેલી મૂળમાત્ર શ્લોક ૧૨૫ વાળો પ્રત છે.

જ ૮ સંવત ૧૮૮૦માં લખેલી આ મૂળમાત્ર શ્લોક ૧૨૫ ની છે.

ઝ ૯ આ વિક્રમ સંવત ૧૧૩૫ની સાલમાં લખેલી ૧૨૪ શ્લોકની પ્રત છે.

ભારતવર્ષમાં દેવનાગરી અક્ષરમાં લખાતી હસ્તપ્રતોમાં પાનાની બન્ને બાજુ મળી ૧ એક એક લખવામાં આવે છે એટલે ૫૨ સંખ્યા જે લખી હોય તેથી બમણી સંખ્યા પૃષ્ઠની હાલની મજૂરી પ્રમાણે થઈ શકે.

નીચેની ૯ નવ હસ્તપ્રતો મિતિ વગેરેની નોંધમાં અવતરણમાં પદ્મચંદ્ર વ્યાસવાની સરક્ષતા માટે મેં કરેલ છે. અસલ હસ્તપ્રતમાં લખાણ બેળું જ હોય છે.

કે ૬ મૂળ સહ સંસ્કૃત ટોકા ટોકાનું નામ નથી. વિક્રમ સંવત ૧૭૧૪માં લંચેલી છે. શ્લોક સંખ્યા ૧૨૭ પાનાં ૨૫. પૂર્વ મેઘ ઉત્તરમેઘનો મેદ નથી. પાનાની પેઢી ૬૬ લંચાઈ રૂબ ૪૫ + ૨૦ છે.

લગભગ ૩૦૦ વર્ષ પૂર્ણની આ હસ્તપ્રત લખાણમાં શુદ્ધ ઉત્તમ વળાંકવાળા કળીપૂર્ણ અક્ષરવાળી મનોહર છે. થોડાં વર્ષ પહેલાં એક અમેરિકન પત્રકાર આ પ્રત જોતાં મુગ્ધ થઈ ગયા હતા તે આના ૧૦ દસ હજાર રૂપિયા આપવા તૈયાર થયા હતા. આની પ્રાચીનતા શુદ્ધ લેખન શૈલી, પૂર્ણતા જોઈને મેં આ પ્રતને આદ્ય પુસ્તક તરીકે સ્વીકારેલ છે.

આ પ્રતનો દીકાકાર કાણ છે. એ જણાતું નથી પ્રારંભમાં મંગળાચરણમાં કે સમાપ્તિમાં પણ દીકાકાર પોતાનો પરિચય આપે છે. આમાં ૥ ૭૭ ૥ લખી તુરંત દીકા શરૂ કરી ૥ દીકાની સમાપ્તિમાં પણ કાંઈ ઉલ્લેખ નથી.

इति धीमेघदूताभिधानस्य काव्यस्य टीका परिपूर्णा जातास्ति....वेदाचंद्रमिति लिखिकविना कृपापदैः विद्युधैः शोधनीयां मसूया न विद्येया चेच्छूटं दृश्यते तदा ॥

इति धी कविकुलतिलकविधीकालिदासकृतमेघदूताभिधानं महाकाव्यं संपूर्णमिति इति संपूर्ण संवत् १७१४ वर्षे लिखितं ॥ ४१रस्ति ॥

આ પ્રમાણે ઉપરના પાનામાં લેખન સમય જણાવ્યો છે.

આ પ્રતમાં તસ્માદ્દ્રેઃ આ ૧૨૫ માં શ્લોક પછી પાઠાન્તર એમ મૂળમાં લખીને શ્રુત્વા ઘાતોં એ ૧૨૬મા શ્લોક આપ્યો છે. આનો અર્થ એ છે કે આ પ્રત ઉતારી ત્યારે ખીચ કાઢ પ્રતમાં તસ્માદ્દ્રેઃ ન હોય કે શ્રુત્વા ઘાતોં ન હોય કે બંનેમાં સમાન અર્થ નીકળતા હોવાથી તે વખતના વિદ્વાનોએ યુગ્મવા ઘાતોં એ શ્લોકને પાઠાન્તરરૂપે સાચો માન્યો હોય. હતાં પાઠાન્તરનો અર્થ શ્લોક પાછળથી દાખલ થયેલો કૃત્રિમ કે ક્ષેપક ઘાતો નથી. તેમ પાઠાન્તર શબ્દ મૂળમાં છે પણ દીકાકારે આ પાઠાન્તર સ્વીકાર્યું નથી તેથી તે આ શ્લોક કાલિદાસનો જ ગણી દીકા કરી છે.

તસ્માદ્દ્રેઃ અને શ્રુત્વા ઘાતોં આ બંને શ્લોકોનો બાવાર્થ તો લગભગ સરખો છે. બંને શ્લોકમાં મેઘ એ સદૃશો વક્ષપત્નીને પહોંચાડો એમ આવે છે. પણ શ્રુત્વા ઘાતોંમાં એ સદૃશો વક્ષપત્નીને તથા કુબેરને બંનેને પહોંચાડો કુબેર વક્ષની શિક્ષા માફ કરી બળને તે બેળાં દર્શાવે એટલું વિશેષ આવે છે. તેથી શ્રુત્વા ઘાતોં આ શ્લોક વધુ અનુસંધાનવાળો, કાવ્યના સ્વરૂપને પૂર્ણ કરનારો અને રચનાની દ્રષ્ટિએ પણ ઉત્તમ છે. પાઠાન્તરની દ્રષ્ટિએ આ બેમાંથી એક શ્લોક કાલિદાસનો નથી એમ કહેવામાં આવે તો તસ્માદ્દ્રેઃ એ શ્લોકને જતો કરી શકાય. વળી અમે સ્વીકારેલી ૯ પ્રતો પૈકી ૭માં તસ્માદ્દ્રેઃ શ્લોક નથી. ત્યારે શ્રુત્વા ઘાતોં શ્લોક આઠ પ્રતોમાં છે. ને મૂળમાં, તથા ૮ = વાળી મંદિતનાથી દીકાવાળી પ્રતમાં પણ છે. માટે તસ્માદ્દ્રેઃની જગ્યાએ અમે શ્રુત્વા ઘાતોં એ શ્લોકનો કાલિદાસની કૃતિ તરીકે સ્વીકાર કરીએ છીએ જેનો ખીજા વિદ્વાનો અને લેખકોએ તથા પ્રાચીન વિદ્વાનોએ સ્વીકાર કર્યો છે.

ત્યારપછી છેલ્લા હથ્થં મૂતં શ્લોકને આ પ્રતમાં મૂળમાં તે કાલિદાસનો જ ગણ્યો છે. પણ દીકાકારે હથ્થનિતિ ક્ષેપકઃ આમ લખ્યું છે એટલે ૧૨૬ માં શ્લોકમાં મૂળ લેખક જુદા પડે છે. કદાચ હથ્થં મૂત એ શ્લોકને ક્ષેપક માનવામાં આવે તો પણ કાવ્યના સ્વરૂપમાં કાંઈ ફેર પડતો નથી. કાવ્યનું સુરપર્યવસાયિત્વ હથ્થંમૂતં શ્લોક ન હોય તો પણ અર્થાત બન્નેના મેળાપનું સુખરૂપ પરિણામ સંપૂર્ણ જળવાઈ રહે છે આ શ્લોકમાં કવિએ પોતાનું કેતી તરિકે નામ આપ્યું છે અને પોતાની ઓના વિરહમાં શોકમગ્નપણાથી કરેલા કાવ્યના પ્રારંભમાં મંગલાચરણરૂપે કાંઈ લખ્યું નથી, તે છેલ્લા આ હથ્થંમૂતં શ્લોકમાં પાર્વતીના ચરણ કમળને પ્રણામ કરી કાવ્ય પૂરું થયું છે તે જોતાં આ શ્લોક આવશ્યક છે.

કાલિદાસે પોતાની દરેક કૃતિના પ્રારંભમાં ઇષ્ટદેવને પ્રણામ કર્યા છે, તે રીત આ કુખ્યુક્ત પ્રસંગે સ્વીકારી નથી કે સ્વીકારવી યોગ્ય માની નથી કે જુદી ગયા છે. તેથી છેવટના બાગમાં નાંખી હોય એ બનવા ભોગ છે છતાં આ શ્લોક માટે મને તેવી માન્યતા રાખવામાં આવે તેથી કાવ્યની મહત્તા ઘટતી નથી. આ શ્લોક કાલિદાસની કૃતિ છે એમ અમે એટલા માટે સ્વીકારીએ છીએ કે સંવત ૧૭૧૪ની ક ૧, સંવત ૧૬૬૫ની ઘ ૪, સંવત ૧૭૧૬ની ચ-૬ ત્રણ પ્રતોમાં આ શ્લોક છે અને તેમાં ક્ષેપક તરિકે ગણ્યો નથી.

૧૨૧ મો લાઘ્યાચર્યેવં આ શ્લોક નવે પ્રતમાં છે પાંદેર મહાકવિના શ્લોક તરિકે સ્વીકાર્યો છે, પણ કરંદીકર અને ત્રિવેદમવાળા ક્ષેપક ગણે છે તે એમનું માનવું મિથ્યા છે. ૧૨૫ મો તં સ્વદેશં શ્લોક જ ૨ વાળી મસ્લિનાથીમાં નથી. બાકી ૧૮ આઠે પ્રતમાં છે છતાં પાંદેર વગેરે ત્રિપુટીએ ક્ષેપક ગણ્યો છે તે યોગ્ય નથી, વરતુતઃ મહાકવિનો જ આ શ્લોક છે.

વ ૨ કેવલા મસ્લિનાથી સંજીવની ટોકા । પાનાનો પેલાદ લંબાદ છા + ૧૦ ફંચ છે આમાં લેખન મિતિ નથી. અમારા મન્ય બંદારમાંની હજારો હસ્તપ્રતોના અભ્યાસ અને અનુભવથી જાણી શકાય છે કે લખાઈ, કાગળની પ્રાચીનતા, અક્ષરના મરોહ અને એકંદર સ્વરૂપ જોતાં આ પ્રત ૧૫૧૭ની સાલમાં લખાયેલી છે. ૨૮ પાનાં છે. મસ્લિનાથની દીકાવાળી હસ્તપ્રતોમાં હોય છે તેમ આમાં મસ્લિનાથે પાડેલા પૂર્વમેધ ઉત્તરમેધ એવા બેદ છે. અમે ઉપયોગમાં લીધેલ ૯ પ્રતો પૈકી મસ્લિનાથની સંજીવની દીકાવાળી ૨ પ્રતોમાં ૬૫મે શ્લોકે હિતિ પૂર્વમેધઃ અને સમાપ્તિમાં હિતિ ઉત્તરમેધઃ આવેા બેદ બાકીની ૭ પ્રતોમાં આ બેદ નથી સળંગ શ્લોકો માલ્યા આવે છે એટલે પૂર્વમેધ ઉત્તરમેધનો બેદ મસ્લિનાથે પોતાના મગજના તરંગથી પાડ્યા છે એમ હું જાનું છું.

બન્ને મસ્લિનાથી દીકાઓમાં ૧૮મો શ્લોક અલ્પશ્લોક નથી આમરૂટના વર્ણનનો આ સુંદર શ્લોક મેઘદ્રવનું આશુષ્ય છે. બીજા સાતે પ્રતોમાં આ શ્લોક છે. અંમોચિન્દુ એ ૨૩મો શ્લોક બન્ને મસ્લિનાથી દીકામાં તેમ બીજી બધી મળી ૯ નવે પ્રતોમાં છે. ત્યારે બન્ને પૂનાના અને ત્રિવેદમના પ્રકાશકેયે આ શ્લોકને ક્ષેપક ગણી કાઢી નાખ્યો છે મેઘના આકાશમાર્ગમાં સિદ્ધપુરણનાં જોડેલાંનું વર્ણન કવિએ સુંદર, મનોહર, હૃદયગમ રીતે આ શ્લોકથી કરેલું છે. કાવ્યની રચના પણ ઘણી રસિક છે. આ શ્લોક કાઢી નાખવાથી આખું કાવ્ય શીકું પડી જાય છે. પ્રાચીન પ્રતોએ જે શ્લોકને સ્વીકાર્યો હોય તે હાલના વિદ્વાનના તરંગ કે જોટા તરંગથી કાઢી નાખવો એ કાવ્યના અંતરેહનું પાપ કરવા જેવું ગણાય.

ધારાસિક્ક આ ૧૧૦ મો શ્લોક આ બે મહિનાથી ટીકા શિવાય બાકીની સાતેય પ્રતોમાં છે. ઉનાળો ઉતરતા અને વર્ષાઋતુ ખેસતાં વિરહીની દયાને જે ચિતાર આ શ્લોક આપે છે તે અદ્ભુત છે આ મહાકવિની કૃતિને કદી પણ તજી શકાય એમ નથી. તેમ પ્રાચીન પ્રતો સ્વીકારે છે

૧ શપ્તદયામાં અથવા યજ્ઞ દયામાં એ ૬૯ મો શ્લોક જે બન્નેય મહિનાથી ટીકામ ૩૫ મો છે સારે મહિનાથી ટીકા સાથે પ્રકાશન કરનાર શ્રી પાઠકે ૭૮ મો અને શ્રી કરંદીકરે ૭૬ મો સુકીને બન્નેયે હોપક મળ્યો છે આ શ્લોક મૂળ કાલિદાસની કૃતિનો જ છે, અને તેમાંનું વર્ણન અલકાપુરીને અને ઉત્તરને બન્નેને લાગુ પડે છે, એટલે આ ૩૫ મો હોય કે ૬૯ મો હોય તેથી વસ્તુમાં ફેર પડતો નથી, અમારી પાસેની ૯ નવે આવૃત્તિમાં આ શ્લોક છે, એટલે આને હોપક માનનારાઓએ મહાકવિને બપોરે અથવા ક્યો છે.

બન્ને મહિનાથી ટીકામાં ૬૮ થી ૭૮ સુધીના શ્લોકો મેળ વિનાના આધા પાછા છે, સારે બીજી પ્રતોમાં અને આદ્ય અન્યમાં સ્વીકારેલો ક્રમ જરાનર છે તેથી પ્રસંગની ક્રમવાર સંમતિ અને સંદર્ભ જળવાઈ રહે છે. વધુ ૧૬ મે પાને કાઢામાં જોવું.

ગ ૩ નામ ધિનાનો કેવલ ટીકા ॥ વિક્રમ સંવત. ૧૬૧૨નો સાલનો લલેલો આ પ્રતમાં ૧૨૪ શ્લોક છે. પાનાનો પોઝાઈ લઘાઈ ૩+૧૨ હવ છે —

પૂર્વમેઘ કે ઉત્તરમેઘ જેવો બેઠ આખા નથી. આખા શ્લોકના મથાળાં આપી એકલી ટીકા લખી છે ટીકાનું નામ છેવટે કે ક્યાય આપ્યું નથી. શ્લોકનો ક્રમ ૬ ૫ પ્રમાણે છે, માત્ર ૭૩ થી ૭૭ શ્લોકના ક્રમમાં થોડો ફેર છે છતાં તેથી સંદર્ભ કે સંમતિ દુટતી નથી, આ ટીકા શુદ્ધ છે પણ ટુંકી છે. આમાં સમાપ્તિમાં લેખન મિતિ નીચે પ્રમાણે આપી છે—

ઈતિથી શ્રીકલિદાસવિરચિતમેઘદૂતસ્ય માર્ગ્યં સમાપ્તમિતિ ॥ સંવત્પોષદ્વયબિક દશતમે વર્ષે (૧૬૧૨) જ્યેષ્ઠમાસે શુક્લપક્ષે દશમ્યાં તિથી તપત્યાઃ ઉત્તરે તટે આત્રિશ્વરે મ૦ ધીરામસ્ય ચરણસન્નિધૌ ય. સામ-લખુતનૃસિંહસ્ય સુતેન કૃષ્ણેન લિખિત ॥

આ પ્રમાણે સવત ૧૬૧૨ના જેઠ શુદી ૧૦, નમંદા નદીને ઉત્તર કાંઠે આવેલા આત્રિશ્વર (આકલેશ્વર)માં શામળનો દીકરો નૃસિંહ અને તેના દિકરા કૃષ્ણે લખ્યું આ પ્રતમાં અષ્ટદ્વાતં ૧૮ મો, અંસોધિનુ ૨૩ મો, ધારાસિક્ક ૧૧૧ મો, સં સદેશં ૧૨૩ મો, છુત્વા વાર્તાં ૧૨૪ મો આ પ્રમાણે છે 'એટલે' આ શ્લોક પ્રકાશ નથી એમ આ પ્રતથી સાબીત થાય છે વધુ સ્પષ્ટીકરણ ૧૬ મે પાને કાઢામાં જોવું

]]

ઘ ૪ આ સંકેતવાળી સંવત ૧૬૧૬માં લલેલો આ પ્રતમાં મૂલ શ્લોક ૧૨૫ પર ૧૪, પાનાનો પોઝાઈ લંબાઈ ૫+૧૨ હવ છે। આમાં પૂર્વ મેઘ ઉત્તર મેઘ નવો આ પ્રતમાંની લિપિ નિતમ છે ૩૧૪ વર્ષ પહેલાંના કચળ લખાણ જોવ જેમાં છે શ્લોક પાનાની મધ્યમાં લખ્યા છે અને ટીકા ઉપર નીચે અને બાજુના બે દસીમાં, લખી છે કથ્યમૂત સુરચિતપદં. કાલિદાસઅંકાર આ શ્લોક ૧૨૫ મો અને છેલ્લો છે સમાપ્તિ નીચે પ્રમાણે છે.

इतिथो मेघदूताभिधानंमहाकाव्ये षालिङ्गसकृतौ ॥ श्रीरस्तु ॥ लिखितं
तपस्वी ऋषिः ५ माईयाजी तत्तुश्चिथ्य ऋषिः ५ घेलाजी ५ तत्तुश्चिथ्य
ऋषिः ५ लिखितं बोरमग्रापमध्ये ॥ संवत् १६९५ वर्षे कार्तिक वदी १ दने
मेघदूतावचूरीः संपूर्ण ॥

1. અક્ષીણાન્તર્મઘનનિઘયઃ અથવા અક્ષર્યાન્તર્મઘનનિઘયઃ આ મયાળાવાળા અક્ષકાપુરીના વણુનનો ૭૬ માં શ્લોક ૮ પ્રતમાં છે માત્ર આ પ્રતમાં નથી તેમ તદ્દમાદ્વદેઃ ૧૨૪ માં શ્લોકને બદલે શ્રવ્યા વર્તાઈ શ્લોક છે. એટલે શ્લોક સંખ્યા પાઠભેદ વગેરે જોતાં ક ૧ વાળી આપશી પ્રત સાથે આ પ્રત મળતી છે.

પૂના ત્રિવેદ્રમ અને બીજી સ્થળના વિદ્વાનોએ મસ્તિનાથનો આધાર લઈ ક્ષેપક મણિલાં
સ્લોકો આ પ્રતમાં કે ૧ પ્રમાણે જુદે જુદે સ્થળે અંતર્ગત પ્રસંગાનુસૃપ આપેલા છે.
આ પ્રત હાલની ક્ષેપકતાને ખોટી પાડે છે અને વિદ્વાનોના મન પર ચડેલી ખપટને
ઉઠાડી નાખે છે. ૧૬ માં પાનાનો કેમો ભેવાથી પથ્થુ એ જણાશે.

હ. ૫ સંકેતપાલી આ. સંવત ૧૭૦૪માં લલેલી સંદેશ વિધીવધી રૂપ સંજીવની નામની મહિનાથી કૈવલા ટીકા + આમાં પૂર્વ મેષ ઉત્તર મેષ છે. પાનાની પોલીઃ લંબાઈ ૪ + ૧૦ રૂબનો છે.

આ પ્રત એ મહિનાથી દીર્ઘ છે. અધ્યક્ષાન્ત ૧૮ મે, અને ધારાસિક ૧૧૨
શિવાય હાલના પ્રેક્ષકોએ પ્રકાશ મળેલા અમ્મો વિન્દુ ૨૩ મે, તે સંવેદ ૧૨૨ અને
અત્વા વાત ૧૨૩ મે ૨૨૦ આ પ્રતમાં છે.

આમા મુસ્લિમોને લખે છે કે પ્રકૃતિમયપિ જોઈશું તો જાણાય છે આમ લખીને તે સંદેશ અને યુવા વાર્તાની દીકરા લખે છે. મૂળ ગ્રંથકાર પ્રકૃતિ કહેતા નથી કે મૂળ શ્લોક માટે લેખક આ શ્લોકને પ્રકૃતિ કહેતા નથી. તેમ હાલના પ્રકાશકોએ પ્રકૃતિ કરાવેલા અર્થનો ચિન્હ શ્લોકને મુસ્લિમો પાસે પ્રકૃતિ કહેતા નથી.

આ પ્રત- ઉપરથી એક એ પણ નવીન વસ્તુ જાણવા મળે છે મેઘદૂત કાવ્યને મહિમાનાથે વિષદૃષ્ટિ મળે છે અને પોતાની દીકાને વિષ-એને ઉતારનારી ઔષધી કહી દીકાનું નામ સંજીવની આપ્યું છે. એટલે મેઘદૂતના શરણરસાતબૂત શુંગર રસને જેમ અને તેમ આંછા આંકુરે દેખાડવાનો સ્મૃતિને પડિતનો પ્રવાસ હોય એમ લાગે છે. તેથી જ કદાચ પક્ષ અને તેની સ્ત્રીનો મૈળાપ કરનારા મહિમાસના શ્લોકને પોતે કાઢી નાખી શુંગર રસને આ અન્યમાં અડિત સ્વરૂપ આપવા પ્રયત્ન કર્યો હોય. મેઘસન્દેશ ચિવોપશ્ચી તરીકે તેજે જન્મને વિચોગી દશ્યામાં રાખી જૈન સાધુ સાધ્વી પણ બની ગયાની બાવના સેવી હોય. દુઃકમાં મેઘદૂતનો દીક્ષ કરનાર આ આચાર્ય પોતે ગૃહસ્થાશ્રમી નથી. સાગી છે જોને ગૃહસ્થાશ્રમ પ્રત્યે અનાદર વેરાગ્ય છે. તેને મેઘદૂતનું શુંગર પ્રધાને કાવ્ય એર જેવું લાગ્યું હોય અને તેમાંથી કેટલાક શ્લોકોને પોતાના મગજના તરંગોથી કાઢી નાખ્યા હોય એમ માનું છું. શ્રી શંકરાચાર્યે ધારણ કરેલી પદવીઓ પોતાના નામ સાથે જોડી પોતે જ સ્વીકાર્યું છે તે બરાબર છે એમ મનાવવાની ધારણા રાખી

લાગે છે સમાપ્તિમાં પોતે નીચે પ્રમાણે લખે છે. 'इति श्री पद्मनाभप्रमाणपारावारपारीण
श्रीमद्देवाचार्य कालाचल महिनाथ सूरिविरचितायां संजीवन्त्यां संदेश
विषयोपध्यां उत्तरमेघः । अतः परं प्रक्षिप्तमपि श्लोकद्वयं व्याख्यायते आभ लખીને
તં સંદેશં અને શુરયા વાર્તા એ શ્લોકની વ્યાખ્યા કરે છે. આ ઉપરથી એ સિદ્ધ
થાય છે કે આ એ અને બીજા શ્લોકો મહિનાથના વખતમાં મેઘદૂતમાં સંદર્ભ રૂપે આપ્યા
આવતા હતા પણ તે શ્લોકોને આ પંક્તિને ગમ્યા નથી એટલે શ્લોક ૩૫ ગણી કાઢ્યા.
હાલના પ્રકાશકોનો તો પ્રક્ષિપ્ત માનેલા શ્લોકો માટે સુખ્ય આધાર મહિનાથના તરફ
ઉપર નિર્ભર છે. આ પ્રત લખનારે લેખન સમય નીચે પ્રમાણે જણાવ્યો છે.

संवत्सगाधमुनिचंद्रयुते च वर्षे मासेश्वने शशदिने च तिथौ च वृद्ध्या ॥
पक्षेऽसिते च हरिश्चातवृत्तेन नाम्ना देवेश्वरेण लिखिता घनदुतटीका ॥ १ ॥
સંવત ૧૭૦૪ના આશુ વદી વૃદ્ધિતિથી સોમવારે હરિભાઈના પુત્ર દેવેશ્વરે આ મેઘદૂતની ટીકા લખી.

નવ ૬ સંવત ૧૭૧૬માં લલેલી આ સંકેતશાળો પ્રતમાં મૂળશ્લોક માત્ર છે.
પૂર્વમેઘ ઉત્તરમેઘ નથી. પત્ર ૮, શ્લોકસંખ્યા ૧૨૬ છે ॥ પાનોની પોઢાઈ
લંબાઈ ૪૧ + ૧૦૧ ફુ છે

આ પ્રતમાં અષ્ટદશાન્ત ૧૮ મે, અમ્મેયિન્દુ ૨૩ મે. ઘારાસિક્ત ૧૧૨ મે,
તં સંદેશ ૧૨૪ મે, શુરયા વાર્તા ૧૨૫ મે અને હરયં મતં ૧૨૬ મે એમ શ્લોકો છે.
એટલે મુદ્રિત પ્રતોમાં અને મહિનાથી ટીકામાં યક્ષ પતિપત્નીની વિયોગ દશામાં જ કાવ્યની
પ્રતિ થતા કાવ્યનુ સુખરૂપ પતિષ્ઠામનુ ધ્યેય ખડિત થાય છે તેમ આ આટ્ટિમાં થતુ નથી
અર્થાત આ આટ્ટિમાં શ્લોક ૬ પ્રક્ષિપ્ત એવે નામે વધારાના શ્લોક નથી, પણ મહાકવિની
રચના રૂપે જ લેખકે લખ્યું છે અને પતિપત્નીના મેળાપ પછી કાવ્ય પૂર્ણ થાય છે

સમાપ્તિ પછી આ પ્રતની મિતિ ને પ્રમાણે લખી છે. વધુ મોટે ૧૬ મે પાને કોઠા જોવો.

इति श्री दादित्तासकवि विरचितं मेघदूताभिधानं महाकाव्य समाप्तं । शुभं
भवतु । इति संवत् १७१६ वर्षे नमस्य मामलितत्रयोदशी कर्मवाट्यां लिपीकृतं
नगरिमलेन ॥ આ રીતે આ પ્રત, ક્ર. ૧ ને અનુમરતી છે.

અમ્મોવિન્દુ ૨૩ મો, ધારાસિક ૧૧૦ મો તં સંદેશ ૧૨૨ મો અને યુત્વા ઘાતીં ૧૨૩ મો છે. ટીપ્પ શ્લોકને શ્લેષ લખેલ નથી. આ પ્રત ક ૧ પ્રમાણેના ૨૧૩૫ની છે. વધુ માટે ૧૬ મે પાને કોઠો બેવો. સમાપ્તિમાં નીચે પ્રમાણે છે—

હતિધ્રો મહાકવિશ્રો કાલિદાસઋતૌ મેઘદૂતાભિધાનં કાવ્યં સમાપ્તં ॥

આ પ્રમાણે આ પ્રતમાં પ્રક્ષિપ્ત જેવું દાંધ નથી

જ ૮ આ સકેતવાલી પ્રત મૂલમાત્ર છે સંવત ૧૮૮૦માં છપેલી છે, આમાં શ્લોક ૧૨૫ અને પાનાં ૧૩ છે પૂર્વમેઘ ઉત્તરમેઘ નથી. પાનાનો પોઝાઈ લંબાઈ ૫૧ × ૧૧ ઇંચ છે

આ પ્રતમાં અંક ૧૮ મો, અમ્મો ૨૩ મો, ધારા ૧૧૧ મો, તસ્માદ્ગ્રે ૧૨૩ મો, તં સંદેશ ૧૨૪ મો અને યુત્વા ઘાતીં ૧૨૫ મો એમ શ્લોકો છે. શ્લેષ ક પ્રક્ષિપ્ત એક શ્લોક નથી એટલે યક્ષ દંપતીનો મેળાપ થતા પછી કાવ્યની સમાપ્તિ થાય છે. સમાપ્તિમાં મિતિ નીચે પ્રમાણે છે—

હતિધ્રો કાલિદાસ કવિરાજ કૃત મેઘદૂતાવ્ય કાવ્યં સમાપ્તં । આદ્રપદસ્યાદિ તિથાવસિતપંચ...અઢયશીતિ સંરપકેપ્રમાથી નામ સંવત્સરે ઘાસવે મે મૃગુવાસરે મકરે ચ લગ્ને પુસ્તકમલેલિ મળિરામેણ ॥ ૧૬ મે પાને કોઠો બેવાથી બધાશે કે આઠે પ્રતો આને મળતી છે એટલે પ્રક્ષિપ્ત જેવું નથી

જ ૯ આ સકેતવાલી પ્રતમાં મૂલ સાથે ટૂંકી ટિપ્પણી હાંસિયામાં છે । લેક્ષક મિતિ નથી પણ આની પ્રાચનતા જોતા સંવત ૧૬૩૫ ની સાલમાં જન્માયેલી હોય વમ હામે છે શ્લોક સંખ્યા ૧૨૫ છે પાનાનો પોઝાઈ લંબાઈ ૪૧ × ૧૦ ઇંચ છે

આ રીતે અમે સંશોધનમાં ઉપયોગમાં લીધેલી ૮ પ્રતો પૈકી મસ્લિનાથી બે પ્રત બાક કરતા બાકીની બધી સાતે પ્રતોમાં પૂર્વ મેઘ તથા ઉત્તર મેઘ નથી સળગ શ્લોકો છે. યક્ષ દંપતીના મેળાપ પછી કાવ્યની સમાપ્તિ છે જે જે શ્લોકો હાલના પ્રકાશકોએ પ્રક્ષિપ્ત ગણી કાઢી નાખ્યા છે તે જુદે જુદે ટેકાણે મદલમાં લખેલા છે એટલે આદ્ય પુસ્તક ક ૧ પૂર્ણ રીતે આધાર રૂપ અને સાચું મેઘદૂત કાવ્ય રચુ કરે છે અને ખીજી હતપ્રતો તેને ટેકા આપે છે.

નેમિદૂત આમાં પૂર્વ મેઘ તથા ઉત્તર મેઘ પણ મેદ નથી વિક્રમ સંવત ૮૭૧ માં પાર્શ્વામ્યુદય શ્રી જનસેનાચાર્યે રચ્યા પછી કોઠસોક વધે સગિજના પુત્ર વિક્રમ કવિએ ૧૨૬ શ્લોકો નેમિદૂત કાવ્ય શ્રી નેમિનાથની સ્તુતિ રૂપે રચ્યું છે કાવ્યની રચના ઉત્તમ છે. આ કાવ્યમાં મેઘદૂતના પ્રત્યેક શ્લોકનું છેલ્લું ચરણ લઘુ ઉપરનાં ૩ ચરણ નવાં રચી નેમિનાથની સ્તુતિ કરેલ છે શ્રી જનસેનાચાર્યે મેઘદૂતને યુધી પાર્શ્વનાથની સ્તુતિ કરી છે એટલે આ કવિએ તેવું. અનુકરણ કરી નેમિનાથની સ્તુતિમાં મેઘદૂતને યુધી આ કાવ્ય રચના કરવા દોરણા લાગે છે. પણ આ કવિ જનસેનાચાર્ય કરતાં કાવ્યની રચનામાં

અને વ્યવસ્થિત રીતે પ્રત્યેક ચરણની સમસ્તતા પૂર્તિ ઉત્તમ રીતે કરવામાં સફળ થયા છે. એમ કહ્યા વિના નથી આવશ્યુ.

આ કવિએ મેષદૂતના ૧૨૫ શ્લોક સ્વીકાર્યા છે.

અઘ્નક્રાન્તં ૧૮ મો, અઘ્નો વિન્દુ ૨૩ મો, ઘાતાસિક ૧૧૨ મો, તં સંદેશં ૧૨૪ મો, અને છુટ્ટા ચાર્તો ૧૨૫ મો એમ મહત્વના શ્લોકો આમાં છે એટલે આ કાવ્ય ક ૧ વાળી સંવત ૧૭૧૪વાળી પ્રત સાથે મળતી છે અને યક્ષ કૃપતીને મેળાપ કરાવીને કાવ્ય સંપૂર્ણ કરે છે.

આ કાવ્યની સો સવાસો હસ્તપ્રતો ભેળી કરી ભવિષ્યમાં મેષદૂતની બીજી આવૃત્તિમાં સંશોધન દ્રષ્ટ્યે તેનો ઉપયોગ કરી મેષદૂતને સારા સ્વરૂપમાં પ્રસિદ્ધ કરવા ધારણા છે.

આદ્ય પ્રત ક ૧ પ્રમાણે મેષદૂતમાં મહાકવિ કાલિદાસની કૃતિના ૧૨૭ માંથી તદ્દમાદ્યેઃ જતો કરી એ ૧૨૬ શ્લોકો સ્વીકાર્યા છે. ૧૬ મે પાને કોઠો જોવાથી સૌ કોઈને ખાતરી થાય કે મેષદૂતમાં મહાકવિના રચેલા ૧૨૬ શ્લોકથી તો આજ નથી જ એટલે કાલિદાસ પ્રકાશકોએ જે શ્લોકો પ્રક્ષિપ્ત ગણી કાઢી નાખ્યા છે તે ખોટા દુરાગ્રહ તર્ક અને તરખ છે.

પ્રાચીન આર્ય વિદ્વાનો કે કવિઓએ પોતાના કાવ્ય નાટક વગેરે મહાભારત રામાયણ પુરાણ ઇત્યાદિમાં આવેલ સ્થાનક ઇતિહાસ વગેરેને આધારે બનેલા બનાવેને લગતા જ રચ્યા છે. કાલિની પ્રચલિત યથેથી રીત પ્રમાણે ખોટા પાત્રો કલ્પી, કલ્પિત કથાનક એક પણ કવિએ ક્યાં નથી. કાલિદાસે પણ, માલવિકાગ્નિમિત્ર, વિક્રમેશ્વરીય, અલ્લિતાન શકુંતલ, રઘુવંશ વગેરે ઐતિહાસિક અને પૌરાણિક કથાનકોને આધારે કાવ્યો નાટકો રચ્યા છે. એટલે મેષદૂતમાં કુબેર, યક્ષ અને યક્ષપત્નીના પાત્રો અન્યોક્તિ રૂપે નાખીને આ કાવ્ય બનેલી ધટનાને જ અનુસરી રચેલ છે. અર્થાત્ આ પ્રસંગ પોતાના ઉપર જ આવેલા હોવાથી આ કાવ્યમાં વિક્રમ રાજ, કાલિદાસ પોતે, પોતાની પત્ની અને સદેશી લઈ જનાર મેષ નામનો પોતાનો નોકર એ મુખ્ય પાત્ર છે. આ ચારે સાચાં નામોનો ઉલ્લેખ કરીને જો આ કાવ્ય રચ્યું હોત તો તેની રચના અને તેવી ઉચ્ચ કોટિની હોવા ઉપર રસદ્વિન બની જત. યક્ષ વગેરે પાત્રોની કલ્પનાથી જે રસની જમાવટ કવિ કરી શક્યા છે તે ખુલ્લા નામે કરી શકત નહીં. કદાચ હસ્ત તો તે દાસીપાત્ર કે બીજાની દ્રષ્ટિમાં રસદ્વિન હસ્ત. આ કાવ્યને વિક્રમ રાજ યક્ષ યક્ષપત્ની અને મેષને પાત્રો કરી ઘટાવવામાં આવ્યું છે. તે અન્યોક્તિ રૂપે જ છે અર્થાત્ કુબેર યક્ષ વગેરે ખોટા પાત્રોને આધારે કે નહીં બનેલી ધટનાને આધારે આ કાવ્ય રચ્યું નથી.

આપણા પ્રાચીન કવિઓએ જે જે કાવ્ય નાટક વગેરે રચ્યાં છે. તેના મોટે ભાગે મુખ્ય પદ્યવસાન સાથે અથવા તો એ કથાનકનો ઇતિહાસ જે ધટનાથી પૂર્ણ થતો હોય તેને અનુસરીને કાવ્ય કે નાટકની સમ્પત્તિ કરેલ છે. એ આપણે મહાકવિઓના કે સામાન્ય કવિઓના કાવ્ય નાટકોમાં જોઈ શકીએ છીએ. તે જ સિધ્ધિ મેષદૂતને માટે સંભવિત છે. અર્થાત્ યક્ષના રાજની સમસ્તતા તો કેવળ દર્શની મુદત પૂરી થયા પછી યક્ષ અને યક્ષ પત્નીનો સમેત રૂપ વિના કાવ્યની સમ્પત્તિ સંભવી શક્યા નથી.

હાવના પ્રમશોકએ સ્વીકારેલા છેલ્લા ઘટસ્પર્શ એ શ્લોકથી યક્ષે આપેલો સંદેશો પૂરો થાય છે જે હાલતા પ્રકાશકો અને મસ્તિનાંચની વાત સ્વીકારી આ શ્લોકથી કાવ્યની સમાપ્તિ સ્વીકારી લખએ તો યક્ષ અને તેની પત્નીનો વિયોગ કાવ્યમ નહે છે યક્ષે સંદેશમાં જે વસ્તુ કહી છે પ્રાણી છે તે પૂરી થતી નથી માત્ર યક્ષે સંદેશો કહેવાની સાથે કાવ્ય પૂર્ણ થાય છે સંદેશો લખ મેષ ચાલતો થયો નથી અને યક્ષે ૧૨૧ માં આશ્વાસ્થ્યેવં શ્લોકથી મેષ પાસે જે માગણી કરી છે તે પૂરી થયા પહેલા કાવ્ય પૂર્ણ થાય છે. આ સંભવી શક્ય નથી. ઘટસ્પર્શ એ શ્લોકથી યક્ષેનો સંદેશો પૂરો થયો પણ પછી મેષે સંદેશો લઈ અલકાપુરીમાં જવાનું છે તેની સ્ત્રીને સંદેશો આપવો છે એનો સંદેશો પાછો યક્ષને પહોંચાડવો છે આટલું તો તેણે કયુ જ જોઈએ માન્ય યક્ષની એ માગણી છે અર્થાત કવિએ પ્રથમના શ્લોકમાં જે જે ઉદ્દેશ રજૂ છે તે પૂર્ણ થાય સારે જ કાવ્યની પૂર્ણતા થઈ શકે છે. કોઈપણ કવિ પોતે ઉદ્દેશ ક્યો હોય તેને પૂર્ણ કર્યા વિના પોતાના કાવ્યની સમાપ્તિ ન જ કરે. એ સંદેશો કુમેરને પહોંચે અને તેને દેશવટાથી સુક્ત કરી બંને સ્ત્રી પુરૂષને સાથે જોડ્યા, એ કાવ્યનું સાઈ અને સાચું સુખપરવસાન છે અર્થાત બંનેના મેળાપ વિના કાવ્યની સમાપ્તિ સંભવે જ નહિ ઘટસ્પર્શ શ્લોકથી કવિ આગળ ન વધ્યા હોય તો તેણે પોતે આગળ લખેલું પ્રતિજ્ઞા કરેલું વસ્તુ જોડે કરે છે અથવા અપૂર્ણ કાવ્ય કરવાનો દોષ એમના પર આવે છે કાલિદાસ જેવો મહાકવિ પોતાના કાવ્યમાં આવી અપૂર્ણતા કદી પણ રહેવા દિયે જ નહી. ખરી રીતે સારપછીના શ્લોક કરીને અપૂર્ણતા રહેવા દીધી નથી બને પાત્રોનો અમાપ શોક ઉભો રાખી બધા યાતુ કાવ્ય કોઈપણ સફળ કવિ રચે જ નહિ. આશ્વાસ્થ્યેવં એ ૧૨૫ મો શ્લોક દરેક ટીકાગરે સ્વીકાર્યો છે. મસ્તિનાથી ટીકામાં પણ આ શ્લોક અને અમે જણાવેલ ઉપરની નવે હસ્તપ્રતોમાં છે એટલે આ શ્લોક કાલિદાસનો રચે જ છે. આમાં તો જાણે ચત્રાને સ્થાન છે જ નહિ આ શ્લોકમાં યક્ષ કહે છે —

“હુ મિત્ર પહેલી જ વાર આવી-પડેલા વિરહને લીધે શોકમન એવી તારી સખીને આ પ્રમાણે આશ્વાસન આપી તું તેણીથી આપેલાં નિશાન સાથેના કુશળ વચ્ચેના લઈ દેલાસ પર્વત ઉપરથી પાછો વળી એના સમાચાર મને આપી તું મારા જીવનને બચાવજે”

આ રીતે યક્ષે પોતે આપેલા સંદેશનો જવાબ માગ્યો છે, છતાં તે સંદેશો તેની સ્ત્રીને યક્ષને પહોંચાડ્યા વિના મેષ જમે ત્યાં આટલો જય એ આ કાવ્યમાં ઘટતું નથી માટે કવિએ ઘટસ્પર્શ શ્લોકથી સંદેશો પૂરે કર્યા પછી તં સંદેશ આ શ્લોકથી એ સંદેશો કુમેરને અને યક્ષની સ્ત્રીને પહેંચાડ્યો છે અને શુભ્વા વાર્તા એ શ્લોકથી કુમેર પ્રસન્ન થઈ હૃદયપારની ચાર મહિનાની બાકાની શિક્ષા માફ કરી આઠ મહિનાના વિયોગ પછી બંનેને સાથે જોડ્યા છે. અર્થાત યક્ષ રૂપે કાલિદાસને કુમેર રૂપી વિક્રમ રાજાએ હૃદયપાર કરેલા છે તેના આઠ મહિના વીતી ગયા છે સારે કાલિદાસ કવિ પોતાની સ્ત્રી ઉપર પોતાના મેષ નાખના દૃત દારા સંદેશો મોકલે છે એ મેઘદૂત કાવ્ય રૂપે સંદેશો વાચી વિક્રમ રાજા કવિની આવી અન્યોક્તિ બરી અદ્ભુત કાવ્ય રચનાથી ઉજનમાં તેમની બંને પતિપત્નીનો મેળાપ કરાવે છે

એ પણ સંભવિત છે કે દ્વિતીય સંદેશો મોકલ્યા પછી તેના પરિણામરૂપ રાજાની પ્રસન્નતા અને આ સાથેના મેળાપ એ હકીકતવાળા સ્તોત્રો એ બનાવ બન્યા પછી રચી આ કાવ્યમાં કવિએ ઉમેર્યા હોય પણ એ કવિની રચના છે એમાં શંકા નથી ।

મહાકવિ પાવંતીના પરમ ઉપાસક હતા તેણે પોતાના અન્યોમાં મળ્યાયરણમાં પાવંતીનું સ્તવન મોટે ભાગે કરેલ છે અભિજ્ઞાન શાકુંતલમાં પાવંતીને વિશ્વની આદ્ય સૃષ્ટિ કહીને સ્તવન કરેલ છે રઘુવંશમાં જગત્ પિતરો વદે ત્યાં પણ પાર્વતીપરમેશ્વરો પાવંતીને પ્રથમ અને શ કરને પછી પ્રથામ ક્યાં છે મેઘદૂત વિરહ દશામાં રચેલું એકને પાવંતીના ચરણના પ્રથામની રચના છેત્તી કરી છે પણ તેમાં જણાવ્યા પ્રમાણે પાવંતીના ચરણને નખીને આ કાવ્ય રમ્યું છે એટલે કાવ્યની રચના પહેલાં પાવંતીના ચરણને મનમાં પ્રથામ કરીને કાવ્યની રચના શરૂ કરી છે અને છેવટે આ શ્લોકમાં તે સ્પષ્ટ ક્યું છે આમ બધી રીતે જોતાં હર્યમૂર્તિ શ્લોક કાલિદાસનો જ રચેલો છે એ સિદ્ધ થાય છે .

વળી આ શ્લોકમાં કવિ વિશેષમાં કહે છે કે—

“આ મેઘદૂત કાવ્ય મેં સ્ત્રીના વિયોગી અને તેથી દુઃખી થયેલા અને કામ-ક્રીડાથી વિરહિત બનેલા એવા પુરુષોને વિનોદ તથા સુખ આપવા માટે રચ્યું છે” હવે જો પત્તરજરવા એ સ્ત્રી થી મેરને સંદેશ આપ્યા પછી અર્થાત પતિપત્નીનો મેળાપ કરાવ્યા વિના આ કાવ્ય પૂર્ણ કરવામાં આવ્યું હોય તો ભક્તિના વિરહિત કે સ્ત્રીના વિયોગથી દુઃખી થતા પુરુષોને આ કાવ્ય વાંચીને પૂર્ણ વિનોદ કે સુખ થવાનો સંભવ રહેતો નથી, અર્થાત ૧૨૦ શ્લોક પછીનું સંદેશનું પરિણામ જો કવિએ ન રચ્યું હોય તો કાવ્ય રસહીન અને વિયોગી માટે વધુ વિયોગજન્ય દુઃખ ઉત્પન્ન કરનારૂં બને છે.

આ બધું જોતાં મહાકવિ કાલિદાસે રચેલા મેઘદૂતના જે ૧૨૭ શ્લોક ક ૧ પ્રતમાં છે તે બરાબર છે, પ્રસન્નમાનરૂપ છે, અનુસંધાનને યોગ્ય છે, વસ્તુસ્થિતિને બુદ્ધ બેસતા છે અને મળ્યની રચનાના ખેયને પૂર્ણ કરે છે છતાં તસ્માદ્વેદઃ આ ૧ શ્લોકને હસ્તપ્રતોનો બહુમતિ ટેકો નથી તેથી કાઢી નાખવો હોય તો અમે વાંધો લેશું નહિ.

પ્રાચીન હસ્તપ્રતો અને પ્રકાશન

આ પુસ્તક માટે આધારરૂપ હસ્તપ્રતો સાથે કરેલી પ્રુથનાથી અન્યનું સાચું સ્વરૂપ સમજાય છે એ નિશ્ચિત થાય છે કે કોઇપણ પ્રાચીન અન્ય પ્રસિદ્ધ કરવાની ઉતાવળ ક્યાં વિની તેનું સાચું સ્વરૂપ નક્કી કરવા માટે તેની બંને વેટલી હસ્તપ્રતોનો સમઠ કરી પ્રુથનાત્મક કૃત્રિમી તપાસી પ્રાચીન અન્યનું સંગ્રાહન કરીપછી જાપવા જોઇએ પ્રસિદ્ધ થયેલા આયુર્વેદ, કામશાસ્ત્ર, ધાતુવાદ, તત્ત્વ, કાવ્ય, જ્યોતિષ, સ્તોત્ર વગેરે વિષયના ધણા અન્યોના દાખલા અમારી પાસે છે કે જાપાવેના અન્ય સાથે તેની હસ્તલિખિત પ્રતો મેળવવાથી જાપેલા અન્યમાં સેકડો બુદ્ધો તથા અનેક ટુમણે શ્લોકોના શ્લોકો ત્રુટી થયેલા દેખાયા છે હસ્તલિખિત પ્રતોને આધારે જાપેલી ચોપડી ઉપર અમે કરેલા સંશોધન પછીનું તે જાપેલી ચોપડીયોનું ચિત્રીત રૂપ જોવા જેવું, આશ્ચર્ય એક અને ઘૂણા ઉપજાવનારૂં બની ગયું છે. આવા

છાપેલાં વિકૃત પુસ્તકોના ચોંકા પાનાના જોડ કરાવી પ્રસિદ્ધ કરવાની અમારી ધારણા છે, તેમ યશો તો જોઈ શકાશે કે આયુર્વેદ કામદાસ ધાતુવાદ અને બીજાં વિજ્ઞાનના અન્યે આવા વિકૃત છાપવાથી તેવા અન્યેનો ઉપયોગ કરનારાને કેટલું નુકસાન થયું હશે આર્વા પ્રકાશન એ છાપનારને મળતા લાભની સામે કાળજી જપાઈ વાંચનારા કે ઉપયોગ કરનારાના સમયનો અપવ્યય અને તેના ઉપયોગની નિષ્ફળતાને લઈ થયેલી આર્થિક હાનિ એ બધાનો વિચાર કરતાં કપારી છુટે છે કયો રોગ કે ક્યાં હોવો જોઈએ, કયો રોગ કે વિવાદાર્પક છે કે પાંછળથી દાખલ થયો, છે તેનો નિષ્કર્ષ પ્રાચીન હસ્તલિખિત ગ્રંથોના સંગ્રહ અને તુલના વિના બીજી રીતે થઈ શકતો નથી આર્વા તર્ક તરંગ કે પોતાની અંગત માન્યતાને વાંચનારા પર હસાવવાનો કુરામહ રાખવો એ તે પુસ્તકનો ઉપયોગ કરનારાને જાણી જોઈને કે અર્જણીયાં મોટી હાનિ અવલે-ખોટે મારે દારવા જેવું અને છે જે સ્થિતિ રોગ કે સંખ્યા, રોગોનાં સ્થાન વગેરેની છે તે જ પાઠભેદ માટે પણ છે પાઠભેદોનો નિષ્કર્ષ કરવા માટે પણ મને તેટલી પ્રાચીન હસ્તગ્રંથો મેળવી તે સાથે તુલના કરી નિષ્કર્ષ પર આવવું થઈ.

આપણા વિદ્વાનો ઘણી વખત પશ્ચિમના વિદ્વાનો ઉપર વધુ મદાર રાખે છે. પશ્ચિમના વિદ્વાનો પણ ઘણી બાબતમાં એ પક્ષમાં વહેંચાઈ જાય છે. પોતાની અંગત માન્યતાને અનુસરતા પશ્ચિમના વિદ્વાનોના મતને પ્રમાણુજ્ઞ સ્વીકારી પોતાની માન્યતા સાચી કરાવવા આપણા સંશોધકો વિરોધે કરી પ્રયત્ન કરે છે તે વખતે આપણા જ પ્રાચીન વિદ્વાનોની માન્યતાને ગૌણ ગણી નાખે છે તેનો દાખલો શ્રી ભગવદ્ ગીતાનો છે શ્રી કૃષ્ણ અણ્ણન વચ્ચે થયેલા સંવાદને બ્યામ મહર્ષિએ મહાભારતની રચના વખતે રસોક્તવદ્ કરી ગીતા નામ આપી તેની રચનાને ખતે તેમણે પ્રતિષ્ઠા કરી ૭૪૫ શ્લોક સંખ્યા જણાવી છે, આ હદીકત મહાભારતની તથા ગીતાની પ્રાચીન હસ્તગ્રંથો અને બીજાં અર્વાતર પ્રમાણુથી સિદ્ધ થઈ ચુકી છે. તેમ ગીતામાંનાં સેકંડો પાઠભેદો પણ પ્રાચીન ગ્રંથો જતાવે છે. તે પ્રસંગ તથા સંદર્ભ પ્રમાણુ યોગ્ય સાબીત થયેલ છે છતાં સેકંડો વર્ષથી જે ધરંદ ચાલી આવે છે તે જોડવા કુરામહ રાખનારા કેટલાક વિદ્વાનો શ્રી આદિ ચક્રાચાર્યે ૭૦૦ શ્લોક અને જે જતના પાઠ સ્વીકાર્યા છે તેથી વધુ ગીતાના શ્લોક કે પાઠભેદ હોવા નહિ જોઈએ એમ નાકું પકડી જોડેલા ઘણા ધાર્મિક માન્યતાને કે બીજા કારણે પોતાનો હડ જોડતા નથી. આ રીતે પ્રાચીન અન્યેનું સાચું સ્વરૂપ પ્રમથમાં આવે છે તો પણ ઘણાઓ તેનો સ્વીકાર કરતા નથી. તો બધે જમે તેમ અને કે કરે પણ પ્રાચીન અન્યેનું સાચું સ્વરૂપ પ્રકાશમાં લાવવાનો સાચો માર્ગ પ્રાચીન હસ્તગ્રંથો અને તે સાથે સબંધ ધરાવતાં ઇતર પ્રમાણુ જ છે.

આ લાખી ચર્ચાને ખતે એ નિશ્ચિત-સિદ્ધ થાય છે કે મેઘદૂતમા મહાકવિએ ૧૨૬ શ્લોક રચ્યા છે જે અને આ પુસ્તકમાં જખ્યા છે તેમાં પ્રાચીન ગ્રંથોમાં સ્વીકારેલા શ્લોકોનો કમ, પાઠભેદ, પરંપરાગત અને સાચા છે એમાં સંકોને સ્થાન નથી.

મેઘદૂતનો, સાચો ઇતિહાસ

। મેઘદૂતની ઉત્પત્તિ કે તેના ઇતિહાસના સંબંધમાં જુદી જુદી વાતો પ્રચલિત છે એક વાત એવી છે કે કુબેરનો નોકર યક્ષ હમેશા વહેલી સવારે કુબેરને શકરની પૂજા માટે પુલ લાવી આપતો એક દિવસ મોડું થયું અને તેનું કારણ તેની સ્ત્રીમાં ૩૫૮પણ હવે એમ જાણવાથી કુબેરે તેને એક વર્ષ સુધી તેના વિયોગનો શાપ આપ્યો

બીજી વાન એવી 'હેનાય' છે કે પુલ લાવનાં યથે સવારે વહેતુ ન ઉડી શકાય એમ માની સાળે પુલ લવાની રાખેલા કૂવ વહેતી સવારે કુમેરને પૂર્ણ માટે આપ્યાં, તે શંકર ઉપર પુલ ચડાવવા ગયો ત્યારે સૂર્ય ઊગ્યો હતો એટલે કુલ ઉનડવાથી ભયરે નીકળી કુમેરને અગોઠે કરડ્યો. તેથી આ પુલ સંજનાં ઉતારેલા માની કોષે બરાબ સ્ત્રી લ પટપણાને લીધે આ પ્રમાણે કરનાર યક્ષને ૧ વર્ષનો સ્ત્રીના વિયોગને શાપ આપ્યો.

પહેલા તો કુમેર યક્ષ અને તેની સ્ત્રી આ ખરેખર તેજ પાત્ર હોય અને તેને ઉદ્દેશીને કાળ્ય ક્યુ હોય તો તે રચવા પહેલાં કવિ કુમેરને અલકાપુરીમાં મળવા ગયા હોવા જોઈએ અને કુમેરે આ વાત તેને કરી હોવી જોઈએ કે જે આમ બન્યું છે, પણ તે સંભવિત નથી એટલે આ કાળ્ય રચવામાં કવિએ કુમેર યક્ષ અને તેની સ્ત્રીના ખોટાં પાત્રોનો આધાર લીધો છે એમ કહે છે અને આ રીતે રચેલું કાળ્ય એ હાસ્યના ઘોડા દોડાવી કરેલું ગણી શકાય. કાલિદાસનું કોષપણ નાનકે કાળ્ય કલ્પિત કે ખોટા પાત્રો ઉપર રચાયું નથી. દરેક કાળ્ય તેણે પૌરાણિક કે ઐતિહાસિક સાચા પાત્રોને આધારે રચ્યાં છે. બીજા પ્રાચીન કવિઓની પણ એ જ પદ્ધતિ રહી છે. કોષપણ કલ્પિત ખોટાં ઉભાં કરેલા પાત્રો સાથે રચેલાં ગદ્ય પદ્યોત્તમ કાળ્ય નાટકોદિ પ્રજનતુ આકર્ષણ નથી કરતાં કે પ્રજા પાર પાડવા કારણે સંસ્કારની બાનના સફળ ગાત્રી નથી, જેનું સાચી ધટનાના કાળ્યાદિથી શાપ છે. કવિઓ વિદ્વાનો પ્રજાના જીવનના ઘડનારા છે તેઓ જાણે છે કે સાચી ધટનાની કૃતિ જ પ્રજાના જીવનમાં કારણે પરિણામ લાવી શકે છે આ દ્રષ્ટિએ જોતા કાલિદાસ બનાવટી કૃત્રિમ પાત્રો ઉભાં કરીને આ કાળ્ય રચે જ નહિ. ખરી રીતે સાચા બનેલા અને તે વખતે જગત્પ્રસિદ્ધ થયેલા બનાવને માટે જ આ કાળ્ય રચ્યું છે, તેના સાચો ઇતિહાસ નીચે મુજબ છે. કુમેર એ વિક્રમ રાજા છે યક્ષ કવિ પોતે છે. યક્ષપત્ની પોતાની નવી પરણેલી સ્ત્રી છે હન એ મેઘનાદ નામનો પોતાનો મિત્ર છે. નર્મિની બૂલથી રાજાએ કરેલી હાજારની સળ ભોગવતા કવિએ આ કાળ્ય રચી પોતાની સ્ત્રીને પહોચાડવા પોતાના દુતને મોકલ્યો છે અને એ રીતે આ કાળ્ય રાજાને પણ પહોચ્યું છે આનો ઇતિહાસ નીચે પ્રમાણે છે.

આ મેઘદૂત કાળ્યની રચનાના સંબંધમાં મારા મુર શ્રી કેવલરામ લીનાધર શાસ્ત્રીજી, તે વખતના કાઠિઆવાડના સંસ્કૃતના પ્રખ્યાત વિદ્વાન રાજકોટવાળા શ્રી જીવજીરામ શાસ્ત્રીજી અને મોરબીના શાસ્ત્રી શકરલાલ સીંઘ ત્રણે કવિ વચ્ચે નીચેની મતવચનની થયેલી વાતચીત મારા સંલગ્નવામાં આવેલી તે આજે ૫૦ વર્ષ પછી પ્રસિદ્ધ કરવાનો યોગ પ્રાપ્ત થયો છે.

આ ત્રણે વિદ્વાનો પ્રશ્નોર નાગર માતિના અલ્લાણ અને પરરપર સગપણમાં હતા કોષકોષવાર એક બીજા રાજકોટ કે ગોડલમાં મળતા ત્યારે શાસ્ત્રોની અને બીજી ઘણી ચર્ચાઓ થાતી. જીવજીરામ શાસ્ત્રીજી શુગાર રસિક વિદ્વાન અને કવિ હતા સોમ કવિ શકરલાલ શાસ્ત્રીએ ઘણાં પુસ્તકો સ્ત્રી પ્રમિદ્ધ ક્યાં છે અને ઘણાં અપ્રમશિત છે. જીવજીરામ શાસ્ત્રી અપુત્ર ગુજરી ગયા પછી તેની સંપત્તિ કોને મળી તે ખતર નથી. કેવલરામ શાસ્ત્રીના પુત્ર હમણાં જ સ્વર્ગવાસી થયેલા દુર્ગાશકરભાઈ ઝંકે કામગીરીમાં કામ કાળજી અગે મુજબ જ રહેતા, એકને તેમના પિતાનો મન્ય સંમત એમની પાસે ઘનજી રાખતા, કે બીજા ક્યાં

તે જળુનામાં નથી, શાસ્ત્રીજી શંકરલાલ મહેશ્વર શતાવધાની શીખ કવિ પંથુ બંને શાસ્ત્રીઓના સમકાલીન અને સગામાં હતા. તેમનો અન્ય સંગ્રહ મોરળીમાં શંકરાશ્રમમાં કે તેમના પુત્ર પાસે હશે આ શાસ્ત્રીઓના અન્ય સંગ્રહમાં ક્યાંક આહી આપેલું મેવદત્તનું કથાનક હોવું જોઈએ.

હાલિદાસ એ સવત પ્રવર્તક વિક્રમ રાજની રાજસભાના રત્ન હતા. રાજ પોતે સંસ્કૃતના ઉત્તમ વિદ્વાન હતા. તેથી પડિતાનું માન રાજ મહારાજાઓ દરતાં પણ વધુ રાખતા. વિદ્વાનોને ગામ ગરાસ આપી રાજ જેવા વૈભવથી સાચવતા. તે વખતના સામત રાજાઓ પોતપોતાની રાજસભાના સંસ્કૃત પડિતોને આવી જ રીતે સન્માનતા અને કથા રાજ્યનો આશ્રિત પડિત કેટલો સમૃદ્ધિવાન છે, એના પર રાજની વિદ્વતા સંબંધે પ્રજામત બધાંતો. પોતાનો રાજ સંસ્કૃતનો સારો વિદ્વાન હોય અને સંસ્કૃતના પડિતોને માન સન્માનથી રાખતો હોય તે માટે પ્રજામાં હંચું સ્થાન રહેતું.

૧. વિક્રમ રાજના સામ્રાજ્યમાં ઉલ્લખિની એ હિંદુનું પાટનગર હતું. એમના તામામાં ૮૦૦ સામત (ખડિયા) રાજાઓ હતા. ઉલ્લખનમાં તે વખતે આખા ભરતખડના રાજ મહારાજાઓની ૮૦૦ કોઠીઓ હતી. દરેક રાજને વરસમાં અમુક વખત રાજધાનીમાં હાજરી આપવી પડતી. તેઓ સમ્રાટના આનંદ પ્રમોદમાં ભાગ લેતા. રાજતંત્રમાં સલાહ આપતા પરચકના આક્રમણ વખતે પોતપોતાનાં લશ્કર અને સાહી લશ્કર સાથે રહી યત્ન સામે લડતા. એમ સમ્રાટને અને રાજતંત્રને અનેક રીતે સહાયશૂલ યતા. દરેક રાજ મહારાજાને તેના રાજ્ય, સ્થાન અને કુલીનતા પ્રમાણે માનપાનથી સમ્રાટ રાખતા.

હાલિદાસ કવિની ૧૬૨ વર્ષની ઉંમરે પોતાની પત્ની મૃત્યુ પામ્યા પછી પોતે તેના પરના રનેહને લીધે એકાદ વર્ષ સુધી પરવ્યા નહીં. તે અરસામાં વિંધ્ય પ્રદેશના રાજની કુંવરી સંસ્કૃતની વિદુષી હતી અને હાલિદાસ પડિતે તેને જણાવેલ, તેથી કવિના સ્વભાવ, કૃષ્ણ, રસિકતા, વિદ્વતાથી તે પરિચિત હતી. હાલિદાસની પત્ની ગુજરી જતાં તે કુંવરીએ હાલિદાસને પરણવાની પોતાની ઇચ્છા બતાવી અને બંને વચ્ચે વાત નક્કી થઈ. પણ વિંધ્યના રાજ્યએ એટલે કુંવરીના પિતાએ તે વાત સ્વીકારી નહીં. વિક્રમ રાજ પણ વિંધ્ય નરેશ સાથે પોતાના બંનેવી તરીકેના નજીકના રમણમાં હોવાથી પોતાના સગાને પ્રસન્ન રાખવા માટે તથા અંદર ખાનેથી બ્રાહ્મણને પોતાની ભાણેજ દેવા કરતાં કોઈ મોટા રાજમાં દેવાની ઇચ્છા રાખતા તેથી તેણે હાલિદાસને સમજાવેલ પણ કુંવરીએ પોતાનો નિષ્ક્રમ ફેરવ્યો નહીં. જો આ લમ કરવામાં ન આવે તો અનિષ્ઠ થવાની શંકા રાણીને થતાં પુત્રી પરના રનેહને વશ થયેલી તેની માતાએ પોતાના પતિ વિંધ્ય નરેશને સમજાવી હાલિદાસ સાથે પુત્રીના લમ કર્યા.

હાલિદાસ કવિને વૈભવ સમૃદ્ધિ અપૂર્વ હતી જગત્રાય કવિ સુધી આપણે જોશું તો તે વખતના રાજાઓ સંસ્કૃતના વિદ્વાનોને મોટા માન અને નબવૈભવ જેવા કાંકથી રાખતા હતા. જગત્રાય બાદશાહની દોકરી સાથે પરણેલા હતા. તે રાજ જેવા કાંકમાંથી રહેતા જગત્રાય કવિ માટે દિલ્લીશ્વરો વા જગદીશ્વરો વા મનોસ્થાન પૂરવિતું સમર્થ. ॥ દિલ્લીનો બાદશાહ અથવા ઇશ્વર જગત્રાય કવિની અભિલાષાઓ પૂર્ણ કરવા સમર્થ છે ॥ એવી કહેવત આહી આવે છે. કહે છે કે એક વખત જગત્રાય કવિ જ્યપુર મહારાજાના મેમાન હતા. હાંસ આમેરના જગત્રાય સિંહારે નીકળ્યા. વિસામે આધી હા જમ્યા પછી પાન

ખાવા માટે યુનો સાથે લેના માણુમ ભુતી ગયેનો મહારાજએ તુરત આજી બાણુ માણુસો દોડાળ્યા પછુ યુનો આવતાં વાર લાગી એટલે કવિએ પોતે પહેરેલી અમૂલ્ય વોંગી પત્થર, પર ધસી યુનાને બદલે પાન પર ચોપડી પાન ખાણુ. જગન્નાથ કવિની અરધી ધસેલી વોંગી આજે પછુ જયપુર રાજ્યના તોષાખાનામાં છે એમ કહેવાય છે આવી રીતે ચોડા સેકા પહેલાના મુસલમાની બાદશાહી અમલ મુઠી સંસ્કૃત વિદ્વાનોના માન અને વેળવ રાજ્યઓ જેવાં હતાં, સારે એ હજાર વર્ષ પહેલાંના રાષ્ટ્રભાષા સંસ્કૃતના સમયમાં સંસ્કૃત વિદ્વાનોનાં માન પ્રતિષ્ઠા, મોભો અને વેળવ કેવાં હશે તે કલ્પી શકાય છે

મહાભારત અને પુરાણ કાળમાં શ્રાક્ષણ દ્વિત્રિયોના લગ્ન સંબંધ થતા હતા તે પ્રણાલી વિક્રમ રાજ્યોના વંશત પછી એક હજાર વર્ષ મુઠી ચાલુ રહેલી તેવા પ્રાચીન કાળના અને પત્રીના સમયના ધણા દાખલા મળે છે ચાંતિ પેટા ચાંતિ, અમુક પ્રકારના ચાંતિવંધન, રૂઢી અને વાડા વધતા ગયા તેમ સમાજનું કે ચાંતિનું હાલનું સ્વરૂપ આપણે જોઈએ છીએ.

વિક્રમ સંવત ૮૨૦, હાલિદાસે લગ્ન કર્યા પછી રાજકુવરીમાં બહુ લુબ્ધ થવાથી રાજસભામાં જવાનું ઓછું કરી નાખ્યું વિદ્વાનોની અને પ્રધાનમંડળની સલામત મોગી ગેરહાજરી સમ્રાટને ખટકવા લાગી, તેનું કારણ નવા લગ્ન હતાં એ સમ્રાટ જાણતા હતા.

હાલિદાસ સંસ્કૃતના વિદ્વાન મહાકવિ ઉપરાંત સમ્રાટના અષ્ટ પ્રધાનોમાંના એક હતા. તે દાનાપત્ર અને પરરાષ્ટ્ર પ્રધાન પણ હતા. એટલે રાજ્યતંત્રને લગતા કામકાજમાં તેમણે હાજરી આપી પોતાના હોદ્દાના કામ તેણે કરવાના હતાં અને દેશપરદેશના વિદ્વાનોની યોગ્યતા પ્રમાણે સમ્રાટ કરવાનું કામ પણ તેનું હતું. પરંતુ કવિના કામમાં લગ્ન પછી ભારે દિયિલતા અને અવ્યવસ્થા જણાવા લાગી.

કવિની રાજસભાની ગેરહાજરીને લઈ ધણા અજસનાં કામ અટકી પડ્યાં અને તેમના ખાતાના, કામમાં અવ્યવસ્થા વધવાથી સમ્રાટને ક્રોધ થાતું કવિને રાજસભામાંથી તથા પ્રધાનપદથી છુટા કરી નાખવાની ઇચ્છા થતી પણ કવિની વિદ્વતા સત્ત્રપણ તથા પ્રમાણને લઈ કાંઈ કરી શકતા નહીં પણ કવિ પ્રત્યે મનમાં અનાદર વધવા લાગ્યો. એક વખત મગધ અને અંજ દેશના રાજ્યોએ સમ્રાટ સામે બંડ કર્યું તેને અંકુશમાં લેવાનું પરરાષ્ટ્ર પ્રધાન તરફ હાલિદાસનું કામ હતું તેમાં તેણે ઓછું ખાન આપ્યું. તે બંડને દાબી દેવા માટે રાજ્યને છુદ્દે કટ્ટ વેવું પડ્યું તેજ અસામા રાજ્યના ગ્રેહા પુત્ર રાજકુમારનું મૃત્યુ થયું હાલિદાસ કવિ પરરાષ્ટ્રપ્રધાન જ્યોતિષી અને વેદ પણ હતા રાજકુમારના મરવાડ દરમ્યાન રાજ્ય પ્રત્યે કે રાજકુમાર પ્રત્યે જતાવવી જોઈતી ફરજમાં જખરી ખામી આવી. આ બધા સંજોગ બેળા થયાં રાજ્યના ધણા વખતના કુષેવાતા રાજામાં વધારે થયો અને રાજ્યે એકદમ ક્રોધાવેશમાં સવન ૧૦ ના કાર્તિક શુદ્ધ ૧૦ ને દિવસે એક વર્ષ માટે હાલિદાસને દેશપાટ કરવાનો દુક્રમ કર્યો.

કવિને પોતાની ભુલ જાણી પછુ વાનજયડી ગયા પછી રાજ્ય પાસે વિનય વિરેકથી હુમ મુક્યું કરી એ દુક્રમ રદ કરાવવા માટે રવાજિયાની કવિએ કાઢી પ્રવળ કર્યો નહિ બો ઉત્તરેન કોઠી ચાલી નીકળવા. સારે કવિને કંઈપણ સરખો મેયનાદ નાખતો મિત્ર પણ કવિ ભેડો ચાલી નીકળ્યો. આ જનાવથી રાજમાં ભારે દોષ દેશાઈ મયો. તેમાં

કાલિદાસ રાજના અંગત સમા હોવાથી રાજકુટુંબમાં પણ કુપત્તિ વાળા છતાં ગુપ્ત ધીમે ધીમે આખા કારતખાંડમાં આ વાત ફેલાઈ ગઈ કવિએ પોતાની આસા એકદમ માથે ચઢાવી લીધી એ વાંતનું રાજને બારે આશ્ચર્ય થયું રોયમાં કુકમ તો કરી નાખ્યો પણ કવિએ કારખાર અને નવપરિણીત પત્નીને છોટી ચાલી નિકળ્યાના સમાચાર મળતાં રાજને આશ્ચર્ય અને કુપ થયું કેટલાક માસ તો મોઝને એ જાણવા દીધું નહીં પ્રજામાં એવી ચર્ચા પણ ચાલી કે રાજને કવિને કઠોર શિક્ષા કરી છે, તેથી રાજને કુખમાં વધારો થયો થયેલી શિક્ષા માટે કવિ પ્રાર્થના કરશે એટલે પોતે ઠંધેા દમને આફ કરશે આમ રાજએ માનેલું પરંતુ કવિ તો રાજને કુકમ માથે ચઢાવી તે જ કાલે ઉત્તરને પ્રણામ કરી આજ્ઞતા થયા કવિએ જીના મોઝને કાષ્ઠકરમાં તજ દાધેા એ વાતનો રાજને અને પ્રજાને બારે અચ્ચો થયો અને કવિને કળરો ધન્યવાદ આપના લાખા વિક્રમ રાજને કાલિદાસને દેશવટો આપ્યાના સમાચાર મળતા ઘણા રાજ મહારાજએ કાલિદાસને એક વર્ષ પોતાને લા રાખવા ઇચ્છતા હતા પણ કવિએ કહ્યું કે ઘણી તો એક જ હોય. યુનેગારને શિક્ષા કરવાનો એનો કમ હોય અને તે કોમવવાનો પોતાનો કમ હોય. ટેમ્પલા કવિએ બીજા કાંઈ પણ રાજનો આશ્રય સ્વીકાર્યો નહિ અને આખું વર્ષ પર્વટન તથા યાત્રામાં ગાળવા નિર્ણય કર્યો ઉત્તરને છોટા પછી વેપ અને નામ પરવર્તન કરી પોતે મિત્ર સાથે કારતખાંડના જુદા જુદા દેશમાં નિવાસ તથા યાત્રામાં સમય વ્યતીત કરવા લાખા તેઓ ઉત્તરની નિકળી કારખીરમાં કેટલોક વખત રહી અમરનાથની અને હિમાલયમાં દેવાસ માનસરોવરની યાત્રા કરી પછી ફરતા ફરતા નાસિક પચ્ચટીમાં આવ્યા ત્યારે દેશવટના આદિક મહિના વીતી ગયા હતા ત્યારે મીઠમનસુ ઉતરી અસાઠ માસ બેસતા વર્ષા ઋતુનો પ્રારંભ થવાનો હતો તે પોતાની જીના વિચારનું પહેલુ જ ચોમાસુ હતું કવિ રાજનો સ્વભાવ જાણતા હતા રાજને કોધાવેશમાં કુકમ તો કર્યો પણ પોતાના વિના રાજને પણ એન પડતું નહીં હોય એ તેના ખ્યાનમાં હતું પણ થયેની શિક્ષા મફત કરવાની વાચના પોતે કરે એમ નહોતા, અને કવિની માગણી વિના શિક્ષા માફ કરવી એમાં રાજને પોતાનો મોજો ગૌરવ ઓછું થતું લાગતું હતું

પોતાની જીની છુટા પડ્યા પછીનું પહેલું ચોમાસુ કવિને અસહ્ય જણાતું એ માનસિક વિરહ વિહળ સ્થિતિમાં કવિએ અષાઠ શુદી ૧ થી શરૂ કરેલું મેષદત કાવ્ય ૧૦-૧૫ દિવસમાં પૂર્ણ કર્યું અન્યોક્તિરૂપના આ શબ્દનીર ચનાનું પરિણામ કવિ પોતાની ધારણા પ્રમાણે થવતું માનતા હતા કવિની પોતાનું કાવ્ય સફળ કરાવવાની આ કુશળતા અને વિચક્ષણમતા હતી આ કાવ્ય તરી પોતાના મિત્ર મેધનાદ સાથે ચલાવનાર હું તે પદરક દિવસમાં પચ્ચટીથી ઉત્તરને પહોંચ્યો તેણે વિની આને એ કાવ્ય પત્ર સાથે આપ્યું તેણીએ તે વાચી રાજને મોકલી આપ્યું રાજ ખુશ ખુશ થઈ ગયા રાજ ઇચ્છતા હતા કે શિક્ષા માફ કરવાની માગણી મિત્ર કરે તે આ કાવ્યમાં યાચા મોઝા વરમધિગુણે નોંધમે લગ્નકામા આ વાંચથી પરાક્ષ રીતે માગણી કવિએ કરી પોતાના સમ્રાટનું માન રાખ્યું અને રાજને યુવનાનો કલો. વ્યક્તીની શિક્ષા માફ કરવાની આજ્ઞા જાહેર કરી, કાલિદાસને દુરત જ કાવ્યો મીઠા માત્રમાં લખાઈ મોકલી આપવાળા અને મામદ્યમથી ઉત્તરને લેવાયા.

કવિએ અ-યોક્તિથી પોતાની સ્ત્રીના વિરહનું જે સુગાર કરણીરસ મિશ્રિત સ્વરૂપ કાવ્ય કરેલું તેમાં કવિની અલૌકિક શક્તિ ઉપરાંત પોતાને દેશવંદ્ય આપનાર રાજ્ય માટે એક પણ કડવો શબ્દ બોલેલ નથી. ઉલટું પોતા પર રાજ્યના હુન્મયી આવેલા હુન્મને માટે પોતાના પ્રારબ્ધનો દોષ દીધો છે. વિશેષમાં પોતાના રાજ્યને કુમેર સાથે અને રાજધાની ઉબજાનને અલકાપુરી સાથે સરખાવી છે પોતાના રાજ્યને દુવકોટીમાં મુકી દીધો છે. કવિના મનની આ મોટાઈ જેવી તેવી નથી મોટે ભાગે કોઈપણ માણસ ગદ્ગદલી બેદરકારી કે પોતાનો વાંક જોતો નથી પોતે યુનેમાર છતાં પોતે પોતાને નિર્દોષ માની પોતાને જોટી રીતે દંડ્યો 'છે એમ જ માને છે આ એક મનુષ્ય સંભવ છે. આવું માનસ હાવમા અને ખાસ કરી સંસ્કૃત નહીં બણેલા કે આય'શાએનો અભ્યાસ નહિ કરનારાઓમાં વિશેષે' કરી જોવામાં આવે છે. સંસ્કૃતના વિદ્વાનો ગ્રુણ્યાદી હોય છે તેઓ પોતાની જુલ કે પ્રતાપશધનો સ્વીકાર કરી તેનું પરિણામ બોગવવા તૈયાર હોય છે, અને તે માટે પોતાના ભાગ્યને જ દોષ આપે છે.

ઉપર જણાવેલા ત્રણે વિદ્વાનોની પરસ્પરની વાતચીત પ્રસંગે સંભોગેલા મેઘદૂતના આ ઇતિહાસની ધટના ૫૦ વર્ષ પહેલાંની છે. મેઘદૂતને લગતા પ્રસંગ આજ સુધીમાં કોઈપર ઉપસ્થિત થયેલ નહિ. એટલે આ વાત પ્રસિદ્ધ કરવાનો યોગ આભ્યો નહોતો. એ ત્રણે સ્વર્ગસ્થ વિદ્વાનોના વંશજો આમજનો કે લાગતા વળગતા પાંસે કોઈના અન્ય સંપ્રદર્માં આ ઇતિહાસને લગની નોંધ હોય તો તેની તપાસ કરવા અને મળી આવે તો મને જાણ કરવા વિનંતિ છે. જે તેવી નોંધ મળી આવશે તો મેઘદૂતના પ્રાચીન ઇતિહાસ પર ભારે પ્રકાશ પડશે અને તે બાબત ઠાકીઆવાહ માટે અને સ્વર્ગસ્થ વિદ્વાનો માટે ગૌરવ લેવા જેવી ગણાશે.

આ રીતે લગભગ અરધી સદી પહેલાંની વાતને આધારે મારી સ્મરણશક્તિમાં હતી તે હકીકત આહી રજૂ કરી છે. ૧

મેઘદૂતમાં આવેલાં

દૃષ્ટાંત અને ઉપમાઓ.

આ કાવ્યમાં જે જે પ્રસંગો દૃષ્ટાંત કે ઉપમા રૂપે આપ્યા છે તેને લગતી હકીકત કે ઇતિહાસ દરેકના જાણવામાં કે ખ્યાલમાં પૂરેપૂરો ન હોય એ સંભવિત છે, તેમાં પણ વિદેશીઓ કે મહા ભારત રામાયણ પુરણોનું વાચન કર્યું ન હોય તેવાઓ કે વિદ્યાર્થીઓ વગેરે તો ઘણે ભાગે, આમાં વર્ણવેલા ઇતિહાસથી અજાણ્યા જ હોય છે, તેથી જે જે શ્લોકમાં તેવા પ્રસંગો અ.બ્યા છે તેની ટુંકી હકીકત નીચે પ્રમાણે આપેલ છે. મેઘદૂત વાચનારાઓને આ મનોહર રસિક અને ઉપયોગી લાગશે એમ માનું છું. । ।

શ્લોક ૧ કશ્ચિત્કાન્તા

આમાં ઠવિ-વક્ષને પાત્ર સ્થાપી તેને કુમેર આપેલા એક વરસના દેશવટાને લીધે વર્ષા ઋતુને સમયે તેની ઓતો વિશેષ સહન ન થતાં આકાશમાં રહેલા મેઘની સાથે 'સદેશો મોકલે છે આવું રૂપક બાંધીને ઠવિએ આપ્યું' કાવ્ય રચ્યું છે. આ કાવ્યરચનાનું 'મૂળ કારણ ઠવિ પોતે જ છે. વિક્રમ રાજના વાંકા આવવાથી મહાકવિ કાલિદાસને પોતાને એક વરસની દેશવટાની સજા થયેલી, એ વાતને આઠ મહિના વીતી ગયા પછી પોતે 'તીર્થયાત્રા કરતા રામગિરિ પર્વતમાંના આશ્રમોમાં આવ્યા તે વખતે વર્ષા ઋતુનો સમય હોવાથી વિશેષાજ્ઞાન્ય ઉદ્દેશો સાથેનું પોતાની ઓ ઉપરના સદેશ રૂપે આ-કાવ્ય રચી મેઘનાદ નિામના પોતાના મિત્ર સાથે ઉજ્જૈન મોકલ્યું છે. તે વિક્રમ રાજના વાંચવામાં આવતાં ખુશી થઈ બાકીના ચાર મહિનાની શિક્ષા માફ કરી કવિને જ્ઞાન સાથે તેડાવી એમની ઓ સાથે જોડ્યા છે. આને લગતી વિગતવાર હકીકત અમે પ્રતાવનામાં આપી છે.

રામગિર્યાશ્રમેષુ અયોધ્યાના સુવંશી રાજ દશરથ આપ્યા ભરતખંડના ચક્રવર્તી સમ્રાટ હતા. તેને રામ લક્ષ્મણ ભરત સન્નમ ચાર દિકરા હતા તેમાં ભરત સન્નમ કેકેયીના, રામ કૌશલ્યાના અને લક્ષ્મણ સુમિત્રાના દિકરા હતા. રામાયણ વગેરે શાસ્ત્રો પ્રમાણે રામ વિષ્ણુનો અવતાર અને સીતા લક્ષ્મીનો અવતાર હતા. સીતા બિહારના રાજ જનકે રાજની પુત્રી હતા. પોતાની ઓ કેકેયીને સુદ વખતે પોતાનો જીવ બચાવવાના બદલામાં આપેલાં એ વચન પ્રમાણે દશરથ રાજ્યે પોતાના મોટા પુત્ર રામને ૧૪ વરસનો વનવાસ અને કેકેયીના પુત્ર ભરતને રાજ્ય આપવાનું સ્વીકાર્યું. પરંતુ ભરતે રામ પ્રત્યેની અનન્ય ભક્તિને લીધે તથા મોટા ભાઈ ગાદીવારસ ગણાય એ વંશપરંપરાથી ચાલતી આવતી મર્યાદાને અનુસરી ગાદી સ્વીકારી નહિ. દશરથ રાજનો રામ ઉપર અનહદ પ્રેમ હતો રામ પોતાની પત્ની સીતા અને ભાઈ લક્ષ્મણ સાથે વનમાં ગયા. સાંથી ગંગા કિનારે કિતરી નજીકમાં ભરદાજ મુનિને આશ્રમે (પ્રયાગ) થઈ ચિત્રકૂટ પર્વત ઉપર જઈ રહ્યા રામના વિશેષથી દશરથ રાજ મૃત્યુ પામ્યા. કેકય દેશમાં મેલારાજે ગયેલા ભરત ૧૫ દિવસે આવ્યા સાંસુધી દશરથ રાજનું શ્રમ વેઠોયે ઔષધીય દ્રવ્યોથી તૈયાર કરેલ તેલની ઢાંકીમાં 'સાયવી રાખ્યું'. ભરતે કિતરક્રિયા કરી રામને

ચિત્રકૂટ પરંતુ ઉપર રાજમાતાએ પ્રધાનો અને હજારો પ્રમળનો સાથે પાછા લઈ આવવા ગયા, પરંતુ પિતાનું વચન પાળવાને રામે આગ્રહ રાખી પોતે ૧૪ વર્ષ વનવાસ પુરો થયે આવીને રાજ સંભાળશે, લાંસુધી રાજ્યની સભાળ બરત રાખે એમ નક્કો કરી સૌને વિદાય થઈ પિતાનો શોક, બરતની બકિત, માતાઓનું વૈધવ્ય, પ્રમળી, પ્રીતિ વગેરે સંભારતા કુઃખ અને શોકમાં એકાદ બે મહિના ચિત્રકૂટમાં ગાળી લાંથી રામ વગેરે ચાલી નિકળ્યાં. દક્ષિણ તરફ અત્રિ ઝવિના આગ્રમે થઈ એક-વરસ રેતામાં ગાળી નાસિક આવ્યા. લાં પચવટી નામના સ્થાનમાં આગ્રમ બનાવી બાર વર્ષ સુધી રહ્યા. આ સ્થાનની આશુગાળુના પવંતો રામગિરિને નામે ઓળખાય છે અને લાં સીતા બાર વરસ સુધી જુદા જુદા નદી, તળાવડી, કુંડ ઝરણાં ધૂના વગેરેમાં નાણાં ધોયાં અને એ જળનો ઉપયોગ કર્યો તેથી તે પાણી પવિત્ર ગણાય છે. વનવાસને ૧૩ વરસ પૂરાં થયાં તે અરસામાં લંકાનો રાજા રાવણ સીતાને ઉપાડી ગયો. તેથી રામને ધણું કુઃખ થયું. સારપછી કિષ્કિંધાના રાજા સુગ્રીવ અને તેના પ્રધાનો હનુમાન વગેરેની મદદથી રામે લંકા ઉપર સવારી કરી દક્ષિણ સમુદ્રને કાંઠે રામેશ્વરની સ્થાપના કરી લાંથી ઈરિયા ઉપર પાળ બાંધી વાંદરા અને રીંછ વગેરેનું મોડું લશ્કર લંકામાં ઉતારી રાવણનો તેના પરિવાર સાથે નાશ કર્યો. અને રાવણના લાંધ વિલીયણને લંકાનું રાજ્ય આપ્યું અને પોતે લાંથી પુષ્પક વિમાનમાં એસી અયોધ્યા આવ્યા. રાજ સંભાળ્યું. બરતખંડમાં રામનું રાજ્ય એ આખા જગતમાં આદર્શ રાજ્ય ગણાઈ. રામચંદ્રના જીવનચરિત્રનો સંસ્કૃત કવિહાસ વાલ્મીકી ઝવિએ રચેલી ૨૪૦૦૦ ચૌવિસ હજાર શ્લોકની વાલ્મીકી રામાયણમાં છે.

રામાયણ પછી ચયેલાં બધાં પુરાણો મહાભારત વગેરે શાસ્ત્રોમાં પણ રામચંદ્રની કથાનો સારાસ આપેલ છે તથા રામરાજ્યને ઘણું વખાણ્યું છે. મહાભારતની લગાઈમાં પુત્રો પૌત્રો સર્ગસંબંધીઓ સર્વેનો ભગંકર નાશ થઈ જવાથી યુધિષ્ઠિર રાજાને ઘણું કુઃખ થયું અને મળેલુ ચક્રવર્તી રાજ્ય ઝેર જેવું લાગ્યું. તેઓ કુઃખ શોકથી તપેલા દીન વિવેકને રાજ્ય રહેવા લાગ્યા. સારે અજીનની પ્રાર્થનાથી શ્રીકૃષ્ણ યુધિષ્ઠિરને આ સંસારની મરણ ધમવાળી દશાને ઉપદેશ કરતાં પૂરંકાળમાં થઈ ગયેલા ૧૬ રાજાઓનાં ઈર્ષાત સાથે રામરાજ્યનું 'કુંડક' વણન કરતાં કહે છે કે "હે મહારાજા યુધિષ્ઠિર, દશરથના પુત્ર રામ એ પ્રમળે પોતાના સગા દિકરા જેવા સ્નેહથી ગમતા હતા. રામના રાજ્યમાં ઓછો વિધવા અનાથ કુખી કે નિરાધાર થતી નહોતી. હંમેશાં રામ પિતાની પેઠે રાજ્ય ચલાવતા હતા. રામના રાજ્યમાં વરસાદ જોઈએ તેવો વરસતો, જોઈએ તેટલા ધાન્ય ઉત્પન્ન થતાં. ક્યારે પણ કુદાળ પડતો નહિ. મનુષ્યો પાણીમાં પુડી મરતાં નહિ. લાંધ લાગતી નહિ. કોઈપણ પ્રમળન બીમાર પડતો નહિ. ઓછો અને પુરો એક એક હજાર વર્ષ સુધી નીરાગી પછે અને બધી જાતનાં સુખ સાથે જીવતાં. કોઈને પરસ્પર કલેશ કળ્યા ચારામારી થતી નહિ. ઓછો નિર્ભય હતો. પ્રમળ વેદધર્મને અનુસરતો ધર્મપરાયણ રહેતો. મનુષ્યો સતોષી ઐશ્વર્ય ધનધન્યાદિ સમૃદ્ધિવાળાં નિર્ભય

મહાભારત શાંતિ પર્વ અધ્યાય ૨૬એ શ્લોક ૫૧ થી ૬૨

સ્વતંત્ર સસવાદી હતાં તૃણે પશુ હંમેશાં ફળ પુલ આપતાં. ગાયો ઘડા મોઢે દુધ આપતી. રામે દસ અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યા હતા. આ રીતે રામે અગ્નિ હજાર વર્ષ રાજ્ય કર્યું. એ અયોધ્યાના રાજા અને ભરતખંડના સમ્રાટ એવા રામ પશુ મરી ગયા. માટે હે યુધિષ્ઠિર પુત્રોનો શોક કરો નહિ. ” આ રીતે રામચંદ્ર આદર્શ રાજા થઇ ગયા છે, તેના વસવાટના સ્થાન પંચવટીનો આહી ઉદ્દેશ છે.

મલ્લિનાથ વગેરે ટીકાકારોએ યક્ષના વિરહનું સ્થાન ચિત્રકૂટ પર્વત ગણ્યો છે. અને લાંથી ઉત્તર દિશાએ અલકાપુરીમાં સદૃશો મોકલવા રૂપે આ કાવ્ય રચ્યાનું કહે છે પણ તે ખોટું છે. ચિત્રકૂટ પર્વત ઉપર રામને સિતાનો વિયોગ થયો ન હતો તેમ રામ લા માત્ર એક બે મહિના રહ્યા હતા કેાઇ નામપુર પાસેના રામોટ નામના સ્થાનને રામગિરિ કહે છે તે ખરાબર નથી, એમ તો ભરતખંડમાં તમના નામ સાથે સંકળાયેન પર્વતો કે ટેકરીઓ ધણાં મળી આવશે પણ આહી તો પંચવટી અને તેને લગતા પર્વતોનો જ ઉલ્લેખ કવિએ કર્યો છે. તેમ કવિએ રામગિરિ પર્વત ઉપરથી અલકાપુરી સુધી સદૃશો લઇ જવા માટે જે ઉત્તર દિશાનો માર્ગ બતાવ્યો છે તેમાં જે જે દેશો સ્થાનો આવે છે તેમાંનાં ધણાં ચિત્રકૂટથી ઉત્તર દિશામાં નથી કે ચિત્રકૂટથી ઉત્તરે જતાં રસ્તામાં આવતા નથી. ખરી રીતે યક્ષે બતાવેલો માર્ગ ઉત્તરનો છે પંચવટીથી અલકાપુરી સુધીનો રસ્તો જોતાં મેઘદૂતમાં વર્ણવેલા ભૌગોલિક સ્થાન પ્રદેશ પર્વત નહીં નજરે વિગેરે સુસંગત રીતે આવે છે.

વળી નાસિક નજીક પંચવટીમાં રામ બાર વરસ સુધી રહેલ હોવાથી તેની આજુમાજુના પર્વતો રામગિરિ નામે ઓળખાય છે. લાંનાં નદી નાળા કુંડો ઝરણાં ધુના વગેરે સીતાના નામથી ઓળખાય છે. શ્લોક ૧૨ માં લખ્યું છે કે આ રામગિરિ પર્વતની તળેટીયો અને આજુમાજુના પ્રદેશ રામચંદ્રના ચરણથી અડકિત છે અર્થાત આ પ્રદેશના પ્રત્યેક નાના મોટા ભાગમાં રામચંદ્ર રૂપાં છે આમસ્તુ રામચંદ્રનો વર્ષોનો વસવાટ સૂચવે છે. ચિત્રકૂટમાં માત્ર એકાદ બે મહિના રહી રવાના થયા છે. લાંના વસવાટ દરમ્યાન એમને અયોધ્યાનો, પિતાનો, માતાનો વિયોગ, રાજ્યારોહણને બદલે વનવાસ પિતાના મૃત્યુના સમાચાર અને વિધવા માતાઓનો મેળાપ વગેરે બનાવોને લઇ કુખ આધાતમાં જ બે મહિના નીકળી ગયા હતા. જ્યારે પંચવટીમાં ૧૨ વર્ષ જેટલો વસવાટ થવાથી લાંના પ્રત્યેક પ્રદેશમાં રૂપાં રૂપાં હતા જેમ યક્ષને કે કવિને પત્નીનો વિયોગ થયો તેમ રામને સીતાનો વિયોગ પંચવટીમાં થયો હતો. તેમ પંચવટીનાં નદી નાળા ઝરણાં કુંડ વગેરેમાં સીતા હમેશાં નહાતા તેથી પવિત્ર થયાં હતાં તેવું ચિત્રકૂટ ઉપર બન્યું નથી યક્ષે અથવા કવિએ આ સદૃશો પંચવટીના નિવાસ દરમ્યાન પોતાને ઘેર મોકલ્યો હતો. આ રીતે મલ્લિનાથની અને બીજા અર્વાચીનોની ચિત્રકૂટની કે બીજા પ્રદેશની માન્યતા ખોટી છે.

શ્લોક ૨ તસ્મિન્નદ્રૌ

આ સદૃશો અષાઢ શુદ્ધ ૧ ને દિવસે મોકલ્યો હતો એટલે વિક્રમ સવતરના પહેલા અર્થાત કારતક માસમાં તેને હદપાર કર્યા છે. કારણ ૧૧૮૫ શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે આ હદપારીની ૧ વર્ષની મુદત કારતક શુદ્ધ ૧૨ને દિવસે પૂરી થાય છે અને ચારેક મહિના હવે બાકી છે એમ જણાવે છે. એટલે આ કાવ્ય રચ્યુ સારે વિક્રમ સંવત આતુ હતો એ સિદ્ધ છે.

શ્લોક ૬ જાતં વંદો

, ૫૬ એ સ્વર્ગનો અને મેધનો રાજ છે તે વરસાદ વરસાવે છે વરસાદ વાદળો તેને આધીન છે. અહાથે વિવિધ સદૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી સારે મેધ પણ પુષ્કરાવત' રાજના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલ છે. અહાંડ પુરાણમાં લખ્યું છે બપ'કર વસાદ વરસાવનારા મેધ પુષ્કરાવત' કહેવાય છે. પૃથ્વી પર ઉલ્લસાયેલ કરી નાખવું હોય સારે મુશળધાર વરસાદ એ મેધ વરસાવે છે.

શ્લોક ૭ સંતસાનાં

આ શ્લોકમાં મેધ કહે છે કે હે પયોદ મેધ, વિરહાગ્નિથી તપેલાં મનુષ્યોને ઘરણુરૂપ તું છે. માટે ધનપતિના ક્રોધથી ઓ વિયોગી થયેલા એવા મારો સદેશો મારી પ્રિયાને પહોંચાડજો. જ્યાં યજ્ઞેશ્વરોની વસતિ છે અને નગરની બહારના બગીચામાં ચંકરને મસ્તકે રહેલી ચંદ્રિકા (ચંદ્રની જ્યોત્સ્ના ચાંદની)થી જે નગરની હવેલીઓ (અનેક માળવામાં મકાનો સફેદ થઈ ગયાં છે તે અલકા નદીમાં તારે જાવું છે આ પ્રમાણે મેધને કહે છે.

ખીજ રીતે પોતાના દાને કહે છે કે હે પયોદ હે શાંતિ આપનાર દૂત, વિરહાગ્નિથી તપેલાને તારો જ આધાર છે કારણ દૂત મારફત જ પ્રિયાને સદેશો મોકલી શાંતિ મેળવી શકાય છે. ધનપતિ અનેક પ્રકારનાં ધન અથર્થ સમૃદ્ધિના પતિ એવા અને અથર્થ સમૃદ્ધિમાં ધનપતિ જે કુબેર તેની બરાબરી કરતા એવા વિક્રમ રાજના ક્રોધને કષ્ટ પ્રિયાથી છુટા પડેલા એવા મારો સદેશો મારી પ્રિયાને પહોંચાડજ.

यद्व्यंते पूज्यन्ते इति यक्षाः तेषां मध्ये ईश्वराः समर्थाः विद्वांसः घनाढ्याः तेषां वमतिः प्रजये पूजता एवा विद्वानो અને ધનાઢ્યો જ્યાં રહે છે તે અલકાપુરીની બરાબરી કરતી એવી ઉજ્જવિની નગરીમાં તારે જાવાનું છે. બહારના બગીચામાં રહેલા એવા મહાકાળ મહાદેવના મસ્તકમાં રહેલી ચંદ્રિકા-ચંદ્ર જ્યોત્સ્ના-ચંદ્રિકાથી એ ઉજ્જવિની નગરની વિશાળ હવેલીઓ સફેદ રંગની શાભાવાળી દેખાય છે. આ રીતે કવિ યક્ષની આજ્ઞામાં પોતે પોતાની સ્ત્રીને ઉજ્જવિનીમાં સદેશો મોકલે છે.

આ કાવ્યના ૭૫મા શ્લોકમાં પણ કવિ આ જ નીચે પ્રમાણે કહીશ્વર કહે છે.

मित्यज्योत्स्नाप्रतिहततमोदृत्तिरज्याः श्रदेव्याः “ચંકરના મસ્તકમાં રહેલા ચંદ્રની હમેશાં પ્રકાશની ચંદ્રિકાથી દૂર થયેલ છે અંધારાનું આવાગમન જ્યાં એવી રાત્રિયો લાં છે. અર્થાત્ લાં ચંકર હમેશાં રહેના હોવાથી રાત્રિનાં અંધારાને રહેવાને સ્થાન નથી.” એ જ રીતે મહાકાળ મહાદેવને માટે મહાકવિયે રધુવંશના ક્ષત્ર સગર્ભા ઇંદુમતીના સ્વધંવર વખતે ઉજ્જવિનીના રાજાનું વણન કરતાં લખ્યું છે કે

यसौ महाकालनिवृत्तनस्य यसमग्रदूरे किल चन्द्रमोलेः ॥

तमिच्छपसेपि सह प्रियामिज्योत्स्नावतो निर्दिपति मद्रोपान् ॥૩૬॥

“આ ઉજ્જવિનીનો રાજા મહાકાળ મહાદેવના સ્થાન નજીક ગે છે તેથી અંધારિયામાં પણ પોતાની પ્રિયાઓ સાથે મહાદેવના મુખમાં રહેલા ચંદ્રની જ્યોત્સ્ના-ચાંદનીથી પ્રકાશિત થયેલી રાત્રિયોમાં વિદ્યાર કરે છે” મેષદ્વનના ૭૫મા શ્લોકમાં યાજ્ઞોપાન ચંકરનું નિવાસ સ્થાન

હરશિરચ્ચન્દ્રિકા શંકરના મસ્તકમાં રહેલા ચંદ્રની ચંદ્રિકા વર્ણવેલ છે તેમ જ ૭૫ માં શ્લોકમાં
જ્યોત્સ્ના ચાંદની, તમઃ અંધકાર પ્રદોષાઃ રાત્રિઓનું વર્ણન છે એ જ શબ્દો રઘુવંશમાં
ચંદ્રમૌલેઃ નિકૈતન શંકરનું સ્થાન તમિન્નપક્ષ અંધારિયું પ્રદોષા રાત્રિઓ લખેલ છે.
આ બધાથી સિદ્ધ થાય છે કે આ ૭ માં શ્લોકમાં અગોક્તિથી ઉચ્ચમિતીને હિંદીને જ લખ્યું
છે. અને પોતાની ઓનેજ કવિયેં સંદેશો મોકલ્યો છે.

શ્લોક ૧૨ આપૃચ્છસ્વ

શ્રી રામચંદ્રના હરવા કૃત્વાથી આ રામગિરિ પર્વતની નાની મોટી ટેકરીઓ તળેટીઓ
પવિત્ર થઇ છે એમ લખે છે. મેચ્છલાસુ આ પ્રમાણે બહુવચનથી પર્વતની ઘણી તળેટીઓ
ઘણા તટ પ્રદેશ અને પર્વતના ચારે કોરના ભાગમાં રામચંદ્ર ક્યાં હતા એમ કહે છે આ
પ્રમાણે ચિત્રકૂટમાં બન્યું નહોતું ત્યાં તો શોકમય દશામાં થોડા દિવસ રહી ચાલી નીકળ્યા
હતાં. અને નાસિક પંચવટીમાં જ ૧૨ વર્ષ સુધી રહી હતાં અનેક નાના મોટા પર્વતો
અને જંગલો નદિ નાળાં પ્રદેશોમાં શાંતિથી રામ લક્ષ્મણ સીતા ત્રણે રહ્યાં હતાં ક્યાં હતાં.
તેથી એ બધો પ્રદેશ આજે પણ પવિત્ર ગણાય છે. આ શ્લોકથી પણ ચિત્રકૂટ વગેરેનું
સ્થાન ખોદું કરે છે, અને પંચવટીને પુષ્ટિ મળે છે.

શ્લોક ૧૪ અદ્રેઃ કૃંગં

“પવને” ઉડાંડી દીધેલું શું આ પર્વતનું શિખર હશે એમ આશ્ચર્યથી ઉઘાડી મુખ
વાળી સિંહોની ઓંઓ ટુને ચકર વકર નજરે ભરે. તેથી વધેલા ઉમંગવાળો ટું, માગમાં
દિક્પાળોની બીડી સુંદર્યનાં સંસગને તળેતો, રસભરેલા નિચુલ નેતરનાં નળીનાં ઝાડવાળા
આ પર્વત ઉપરથી ઉતરાદો ઉડે”

આવા આ શ્લોકનો ભાવાર્થ છે
આવી બીજા અર્થમાં મલિનાય અને તેને અનુસરતા કેટલાક વિદ્વાનો નિચુલ
નામના કાલિદાસના મિત્રનો અને વિદ્વાનાગનાં એ દિગ્નાગ નામના બૌદ્ધ આચાર્યનો ઉલ્લેખ
કવિ કરે છે એમ કહે છે. આ વાત અસંભવ અને અનુચિત છે. સંદેશા રૂપે રચેલા આ
કાવ્યથી પોતાના પ્રતિસ્પર્ધી સનાતન વેદધર્મવિરોધી બૌદ્ધ વિદ્વાનને શું અસર થવાની
હતી? શું આ કાવ્ય પોતે અલૌકિક રચનાવાળું રચ્યું છે એમ કહેવાથી બૌદ્ધ આચાર્યનો
ગર્વ ઉતરી જવાનો હતો? આવા કે આથી ઉત્તમ કાવ્યો કરવાની શક્તિ એ કાલિદાસના
પ્રતિસ્પર્ધીઓ પણ ધરાવતા હતા. એટલે આ કાવ્ય તેઓને બતાવવાથી તે પોતાના હથીયાર હેઠા
મુકી કાલિદાસને શરણે આવી જવાના નહોતા. તેમ જ કાલિદાસનું આ કાવ્ય તેના દ્વેત
દિગ્નાગ પાસે રજુ કરવાથી કાલિદાસની મહત્તા સ્વીકારવાના નહોતા કે આ કાવ્યથી તેઓના
ગર્વનું કે સિદ્ધાંતનું ખંડન થઈ જતું નથી. એટલે દિગ્નાગ આચાર્યને આ કાવ્ય બતાવી
એનો ગર્વ ઉતારવાનું કાલિદાસ કહે જ નહી. આગળ ઉપર પરોક્ષ રીતે આ કાવ્ય
દિગ્નાગના વાંચવા બેવામાં આવે તો આ કાવ્યની અગ્રસા કરે એ જુદી વાત છે પણ
કાલિદાસ સામા ચાલીને પોતાના દ્વેતને સ્પર્શ કરે કે આ કાવ્ય બતાવી દિગ્નાગનો ગર્વ
ઉતારતો બને આ વાત તદન અસંભવ છે.

આ સંબંધે મલ્લિનાથ નીચે પ્રમાણે લખે છે કે

“આહી બીજે પણ અર્થ નિકળે છે. રસિક નિયુક્ત નામનો મહાકવિ કાલિદાસનો સહાધ્યાયી મિત્ર હતો. તે વિશેષીયેયે કાલિદાસની રચનામાં ભુલ્યો બતાવી હોય તેમ નિવારણ કરતો. એ જ્યાં વસે છે ત્યાંથી ઉત્તત સુખવાળો થઈને તથા કાલિદાસના પ્રતિપક્ષી સમોવડીયા દિલ્લાગાચાર્યના હસ્ત વિન્યાસ વગેરે જે દ્રષ્ટો તેનો પ્રતિકાર કરતો અદ્વેઃ અદ્વિકલ્પસ્ય દિલ્લાગાચાર્યસ્ય કૃતં-પ્રધાન્યં પર્વત જેવા જળરજસ્ત એવા દિલ્લાગાચાર્યના પ્રાધાન્યને હરણ કરતો આગળ ચાલજે”.

આવો હંમ ધડા વિનાનો અર્થ મલ્લિનાથે ફરીને પોતાની મરકરી જ કરાવી છે. નિયુક્ત નામનો પંડિત જોજ રાજના વખતમાં થઈ ગયો છે. તેમ જ જોજ રાજના વખતમાં બીજે કાલિદાસ પંડિત પણ થયેલ છે. છતાં માનો કે વિક્રમના કાલિદાસના વખતમાં પણ બીજે નિયુક્ત થયો હોય તેથી તેને આ કાવ્ય બતાવતો જાજે એવી બઝાઈ કાલિદાસ મારે જ નહિ. છતાં માનો કે નિયુક્ત નામના પોતાના મિત્રનું સ્થાન રસ્તામાં આવતું હોય તો બતાવતું જવાનું કહે એ બનવાજોગ છે પણ આહી તો સરસનિષ્ણાત્ અસ્માત્ સ્થાનાત્ આ “રીતે રસ બરેલા નેતરનાં કે નળીનાં ઝાડ જ્યાં ઉગ્યાં છે એવા આ રામગિરિ પર્વતના સ્થાનથી ઉતરાદો ઉડજે.” આમ લખ્યું છે અર્થાત સરસનિષ્ણાત્ એ રામગિરિ પર્વતનું અર્થાત પક્ષ જ્યાં સંદેશો આપે છે તે પર્વતના શિખરનું વિશેષણ જી. આ જોતાં નિયુક્ત નામનો પંડિત આહી ઘટતો નથી.

તેમ દિલ્લાગાચાર્ય નામના બૌદ્ધ વિદ્વાનનું સ્થાન કદાચ રસ્તામાં આવતું હોય તો પણ આ કાવ્ય બતાવવાથી દિલ્લાગ જોવા પ્રકાંડ પડિતો જવું આ કાવ્યથી ઉતરી જવાનો નહતો. કદાચ આ કાવ્ય તેને સામો ચાલીને કવિનો દૂત બતાવવા જાય સારે તો પ્રતિરૂપિ કવિનાં વખાણ કરે જ નહિ. તે તો આ કાવ્યમાંથી દ્રષ્ટુ જ કાઢે અને ખાણડી માટે શોધનાં શોધ કરેનું આ કાવ્યને કહી કદાચ સંસ્કારવિરક્ત બિહુ તિરસ્કારની દ્રષ્ટિથી લુએ. તેમ આ કાવ્ય એ કોઈ મહાભારત શાસ્ત્ર રચના કે બૌદ્ધ ધર્મનું ખંડન કરનાર શાસ્ત્ર નહોતું કે તેને બતાવી તેનો જવું ઉતારીને આગળ જવાનું કહે. આખાં શોધને દિલ્લાગ માટે ધટાવવા જનાં મલ્લિનાથે મરકરી ચાલ એ રીતે મારી મચડીને ખેસતું કરવા મહેનત લીધી છે. છતાં કોઈ રીતે દિલ્લાગને માટે મેળ ખાધો નથી. માટે આહી મલ્લિનાથે નિયુક્ત પંડિતને અને દિલ્લાથને ખેંચ્યું છે તે મોટી જુલકરી પોતાની વિદ્વાની દાંતી કરાવી છે. ખરી રીતે આકાદગ્યાથી મેળને દૂત કહાયો છે ત્યારે તેને કદાચ મુધી પહોંચનાં દિલ્લાગ રસ્તામાં આવવા સંબંધ હતો એટલે તેનાથી છોડે રહી ઉડવાનું સ્વયં છે. દિલ્લાગ નામના બૌદ્ધ આચાર્ય કાલિદાસના વખતમાં અપાનું સંજળ પ્રમાણ મળેલ નથી છતાં થયા છે એમ માની લઈએ તો પણ પોતાના કાવ્યમાં તે પોતાના પ્રતિરૂપિ વેદ વિશેષી બિહુને માટે બહુ વચનથી ઉલ્લેખ કરે જ નહિ, પોતાના પૂજ્ય શર રાજ કે મોટા માણસને અને દેવતાને માટે મુદ્દાં એક વચનનો જ પ્રયોગ કાવ્યમાં કે સંદૃશ રચનામાં થાય છે. તેનો ભંગ કરી દિલ્લાગ નામના બૌદ્ધ વિદ્વાનને માટે બહુવચન વાપરી કવિ

પોતાની હાંસી કરાવે નહિ. આ બધું જોતાં દિહનાગ નામના બૌદ્ધ પંડિતને ઘટાવવાનો મક્કિનાથનો નિષ્કળ પ્રયત્ન છે.

ખરી રીતે આંહી બહુવચનમાં લીધેલા દિહનાગ શબ્દથી દિક્ષાખાનો ઉલ્લેખ છે જતાં ખીજા અર્થમાં આ રીતે ઘટાવી શકાય છે. કાળિદાસના દત્તના પસાર થાવાના માર્ગમાં દેવા-નર્મદાનું મુખ આવે છે તેને લગતા જગ્યોમાં દિહનાગ દિક્ષાખા જેવા પ્રચંડકામ હાથીઓના કુંડ વસે છે. તે નહાવા રમવા નર્મદામાં આવે છે આ હાથીઓની હઠફટે ન આવી જવાનું કવિ ગર્ભિત સૂચવે છે કે જેથી વનહસ્તિઓ તેને મારી નાખે તો સદૃશો પોત્તી શકે નહીં. તેનો માર્ગ છાડીને આલવાનું તે માટે સૂચવે છે. આ વાત આંહી ઘટી શકે છે.

શ્લોક ૧૫ રત્નચ્છાયા

આ શ્લોકમાં મક્ષ મેધને કહે છે કે “તારું શરીર ઘટ્ટ ધનુષ્યના સંપર્કથી એવું શોભી ઉઠશે કે જેવી રીતે ગોકુળમાં રહેતા ગોવાળિયાનો વેશ ધારણ કરતા શ્યામ રંગના શ્રીકૃષ્ણનું શરીર મોરપીછના ચંદ્રકોના મુગટ વગેરેથી શોભતું હતું.”

શ્રીકૃષ્ણ અને બળભદ્ર ગોકુળ અને વૃંદાવનમાં ગાયો ચારતા. નંદ રાજા પાસે લાખો ગાયો હતી. ખીજા ગોવાળિયાની પેઠે શ્રીકૃષ્ણ પણ ગોપવેશ અર્થાત્ ગોવાળિયાના જેવો પહેરવેશ પહેરતા. ગોવાળિયાઓ પાછડીની જગ્યાએ મોરપીછથી ગૂથેલો મુગટ અને મોરપીછથી ગૂથેલા હાર પહેરતા શ્રીકૃષ્ણ વાને શામળા હતા. તેથી મોરપીછનો મુગટ અને હાર તેને ધણો શોભી ઉઠતો. આ શ્લોકમાં મેધ અને ઇન્દ્ર ધનુષ્યની સાથે કૃષ્ણ અને મોરપીછના ચણગારની સરખામણી કરી છે.

આંહી શ્રીકૃષ્ણનું જીવનચરિત્ર વાંચનારાઓને માટે રસિક લાગશે એમ ધારી તદ્દન કુંઠામાં આપું છું. શ્રીકૃષ્ણનું સંપૂર્ણ જીવનચરિત્ર હરિવંશ, મહાભારત ભાગવત અને ખીજાં પુરાણોમાં છે. તેનો સ્વતંત્ર સંગ્રહ કરવામાં આવે તો ૫૦,૦૦૦ પચાસ હજાર શ્લોક જેટલું વિસ્તૃત બને.

ચંદ્ર વંશમાં ચંદ્રથી છટ્ટા થયાતિ થયા. તેના પુત્ર યદુ અને યદુથી ૫૫મા શ્વર નામના રાજાના પુત્ર વસુદેવ અને વસુદેવના શ્રીકૃષ્ણ થયા. મથુરામાં ઉત્તમેન રાજાનો દીકરો કંસ સર્વસત્તાધારી ક્રૂર અને અધર્મી હતો. વસુદેવ, ઉત્તમેનના ખાંડિયા રાજા હતા. વસુદેવ સાથે કંસની નાની બેન દેવકીના લગ્ન થયાં ત્યારે વસુદેવને ૧૩ રાણીઓ હતી અને દેવકી ૧૪ માં થયાં. આ વખતે વસુદેવ માદ્રોમાં વૃદ્ધ ગણાતા જતાં મહા બળવાન હતા, તેના પુત્ર શ્રીકૃષ્ણ ૧૨૫ વર્ષે સ્વર્ગે ગયા. ન્યારપછી વસુદેવે યોગથી દેહ છોડ્યો હતો, દેવકી સાથેના લગ્ન પછી થોડા દિવસે નારદે કંસ પાસે આવી દેવલોકમાં થયેલી ચર્ચા પ્રમાણે તેને કહ્યું કે તારી બેન દેવકીનો આઠમો ગર્ભ તારો કાળ થશે. એટલે કંસે દેવકીને તેના મહેલમાં તે ન જાણી શકે તેમ નજરરેંદ રાખી, અને તેને ન્યારે ન્યારે પ્રસવ થાતો ત્યારે તે બાળક પોતા પાસે મગાવી તેને મારી નાખતો સાતમો ગર્ભ પડી ગયાનું કંસના ગુપ્તચરોએ જાહેર કર્યું. પણ ખરી રીતે તે ગર્ભ દેવકીના ઉદરમાંથી દેવતાઈ શક્તિથી જેવાંય વસુદેવની સ્ત્રી રાહિણી કે જે ધણે બાજે તેના મિત્ર નંદ રાજા પાસે રહેતી હતી તેના ઉદરમાં દાખલ થયો, અને તેણે એ પુત્રનો પ્રસવ શ્રીકૃષ્ણનો જન્મ

પહેલાં સવા વધે' કયો હતો. તે શ્રીકૃષ્ણના મોટાભાઈ બળભદ્ર હતા. તેને બળદેવ પણ કહેના. એની માતાના નામથી તે રૌંદિણેય અને દેવતાઈ શકિતથી રૌંદિણીના ઉદરમાં એ'માઈ ગયેલા તેથી સંકષ્ણ પણ કહેવાતા.

દેવકીનો આઠમો ગર્ભ એ વિંધ્યનો અવતાર શ્રીકૃષ્ણ હતા. કંસ પોતાના જનમતા બાળકને મારી નાખતો તેથી આ આઠમા બાળકની રક્ષા કરવા માટે વસુદેવે પોતાના ઘાટા મિત્ર નંદ રાજ કે જે લાખો ગાયોના માલેક હતા તેની સાથે એક બીજાના બાળક બદલાવી નાખવાની ખાનગી ગોઠવણ કરેલી. નંદ રાજ ઉગ્રસેનના ખડિયા રાજ હતા તેની કોડી-હવેલી મથુરામાં હતી ત્યાં તે વખતોવખત રહેતા. શ્રીકૃષ્ણના જન્મ વખતે નંદ રાજના પત્ની યશોદાએ પણ પુત્રીનો પ્રસવ થયેલો. દેવકી અને યશોદાના બાળકોની બદલામદલી કરવાના સંકેત પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણનો જન્મ થતાં તુરત જ વસુદેવે તેને નંદ રાજને ત્યાં લઈ જઈ યશોદાના પડખામાં મૂકી દીધા અને યશોદાને પેટે અવતરેલી કન્યાને લઈ દેવકીના પડખામાં મુકી આ વખતે યશોદા પ્રસવની પીડની બેશુદ્ધિમાં હોવાથી આ હકીકતની ખબર ન પડી. યશોદા એમ જ માનતાં હતાં કે શ્રીકૃષ્ણ પોતાના પેટથી જન્મેલા પુત્ર છે. શ્રીકૃષ્ણ દેવકીના પુત્ર છે એ વાતની ખબર કંસને હવ્વા પછી યશોદાને પડી.

કંસના સુમયરોએ દેવકીને પ્રસવ થયાના ખબર કંસને આપતાં તે ઉતાવળે દેવકીને મહેલે આવ્યો. સારે બાનડીઓએ પ્રસવ પામેલી કન્યા કંસના હાથમાં આપી પુત્રને બદલે પુત્રી જનમાથી કંસને આશ્ચર્ય થયું, એ પણ પોતાનો મળ હોય એમ માની તેને લઈ શિક્ષા પર પઠાડવા બળ છે ત્યાં તે હાથમાંથી છટકી દેવીનું દેવતાઈ રૂપ ધારણ કરી બોલી કે હે કંસ તારો કાળ પૃથ્વી પર જન્મી ચુક્યો છે. આ સાંભળી નારદનું વચન અસલ માન્યુ અને પોતાની બેનના પુત્રને વિના કારણે મારી નાખવા માટે હુમ્મ થઈ અને દેવકીની હામા માગવા લાગ્યો.

વસુદેવ અને નંદ રાજએ બાળકોની બદલામદલી કર્યા પછી તુરત જ નંદ રાજ મથુરા છોડી પોતાની રાજધાની ગોકુળ ગયા. અને ગોકુળ તથા જન્મવખત રહેવા લાગ્યા. શ્રીકૃષ્ણ તથા રૌંદિણીના પુત્ર બળભદ્ર બન્ને ભાઈ ગોકુળ અને વૃંદાવનમાં મોટા થવા લાગ્યાં. શ્રીકૃષ્ણે બાલ્યાવસ્થામાં પૂતના વગેરેનો નાશ કરેલ તે સાંત વધ'ના થયા સારે યસુનાના પુત્રમાં રહેલા કાળકાળજી કમન કર્ણ, સારપછી ધેનુક અને પ્રલબ્ધાશુરનો કૃષ્ણ અને બળભદ્રે વધ કયો ચોમાસાના પ્રારભમાં થતા ઇન્દ્રના ઉત્સવનો યજ્ઞ અટકાવી ગોવર્ધન પર્વતનો યજ્ઞ કરાવ્યો. તેથી કોષ પામી ઇન્દ્રે શ્રીકૃષ્ણ અને ગોકુળવાસીઓનો નાશ કરવા માટે ૭ દિવસ સુધી મુશળધાર વરસાદ વરસાવ્યો. સારે શ્રીકૃષ્ણે ગોવર્ધન પર્વતને ડાબા હાથ ઉપર સાંત દિવસ તોળી રાખી હજારો વ્રજવાસીઓ અને હજારો ગાયોની રક્ષા કરી. સારપછી વૃષભાસુર અને અરિષ્ટનેમિ નામના કંસના બળવાન રાક્ષસોને શ્રીકૃષ્ણે અને બળભદ્રે માર્યાં.

આ અરસામાં કંસને એવી જાતની મળેલી કે વસુદેવે આઠમા ગર્ભના પ્રસવ વખતે નંદ રાજ સાથેના સંકેતથી તેને બદલાવી લીધેલ હતા તેથી વસુદેવનું તે ધન્ય અપમાન કરતો અને હુમ્મ દેવા લાગ્યો. કંસે શ્રીકૃષ્ણ એ વસુદેવના જ પુત્ર અને પોતાનો કાળ છે એમ ખાતરી થયાથી તેનો નાશ કરવા માટે પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. પોતે મોકલેલા

અનેક અસુરોને શ્રીકૃષ્ણે અને ગજદંતે મારી નાખ્યા પછી બંને બાયુને મારી નાખવાની એક યુક્તિ કરી. મથુરામાં મોટો રંગમંડપ ગોાવી ત્યાં એક બપોરે કુનલયાપીઠ નામનો દાથી અને વિશાળકાય એ મદ્યને તૈયાર કરી તેની સાથે મદ્યયુદ્ધ કરવા કસે શ્રીકૃષ્ણ અને બળભદ્રને તેડાવ્યા હજારો માણસોની વચ્ચે શ્રીકૃષ્ણે હાથીની સાથે લડી તેના દાંત એવી કાઢી મારી નાખ્યો અને બંને ભાષ્ટઓએ બંને મદ્ય માથે કુસ્તી કરી તેને પગડી મરી નાખ્યા. રાજ્યાસન ઉપર બેસી મદ્યયુદ્ધ જોતા કંસ પામે શ્રીકૃષ્ણ કુદી તેના વાળ પકડી કસને રંગમંડપમાં પગડી મારી નાખ્યો અને કંસના પિતા ઉગ્રસેનને માદી ઉપર કાયમ ગમ્યા.

સારપછી શ્રીકૃષ્ણ અને બળભદ્ર ઉજ્જવિનીમાં માદીપતી નામના વિદ્વાન બ્રાહ્મણને લાંબા અનેક વિદ્યાઓનો અભ્યાસ કર્યો. સારે સુદામાં નામના બ્રાહ્મણ પશુ શ્રીકૃષ્ણ સાથે બચ્ચતા હતા. સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલુ ચોખંદર એ સુદામાંનું નગર સુદામાંપુરી પુરી છે.

કંસ એ જરાસંધનો જમાઈ હતો એટલે કંસને શ્રીકૃષ્ણે મારી નાખ્યાના બપોરે સંભળી જરાસંધે ઘણી વખત મથુરા ઉપર ચડાઈ કરી તેને ખેદાનમેદાન કરી નાખ્યુ, પશુ બળવાન યાદવો સામે તેનો દરેક વખતે પરાજય થયો. સારપછી કાળનેમી નામનો જરાસંધનો મિત્ર મથુરા ઉપર ઘણીવાર ચડી આવ્યો તેના બપોરે આક્રમણથી મથુરાને બચાવવા માટે કૃષ્ણ મથુરામાંથી ભાગી કાઠિયાવાડમાં ગિરનાર તરફ આવ્યા અને ગિરનારની એક તળેટી કે જે હાલ દાતારની ટેકરી નામે એળખાય છે ત્યાં મુચકુંદ નામના કાળાતરથી સુતેલા રાજા મારદંત કાળનેમિનો નાશ કરાવ્યો. કાળનેમીનું મૃત્યુ થયુ તેજ દાતારની જગ્યા કહેવાય છે. સારપછી શ્રીકૃષ્ણે હમેશને માટે મથુરા છોડી કાઠિયાવાડમાં દરિયા કાંઠે દારકા મંચરી બાંધી ત્યાં વસવાટ કરી લાંબા પોતાના કુટુંબીઓને તથા ૫૬ અવટકના યાદવોને લાવી નિવાસ કર્યો. એ દારકા ગિરનારની તળેટીથી માંડીને પ્રભાસપાટણના સમુદ્ર સુધી લાંબી હતી અને પહોળાઈમાં કોઠીનાર સુધી હતી આને પણ કોઠીનાર બંદરના દરિયામાં ઝોટ વખતે છુટી ગયેલી દારકાના કાંગરા ઘણી વખત દેખાય છે.

શ્રીકૃષ્ણની કૃષ્ણ એટલે વસુદેવની જેન પૃથા કે જે વસુદેવના મિત્ર કુંતિભોજ રાજાને લાંબા મોટાં થયેલાં તેથી કુંતિ નામથી એળખાતાં. તેનાં લગ્ન સાતતું રાજાના પૌત્ર અને વિમિત્રવીરના પુત્ર હસ્તિનાપુરના રાજા પાંડુ સાથે થયાં હતાં. પાંડુ રાજા વનમાં વિહાર કરવાના શોકીન હતા. તેથી તેનો અંધ બાઈ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજતત્ર ચલાવતા. પાંડુ રાજાને કુંતાથી યુધિષ્ઠિર, ભીમ, અર્જુન, અને માદી નામની ત્રીયો સહદેવ અને નકુલ એમ પાંચ પુત્રો થયા હતા તે પાંડવો કહેવાતા. પાંડુ રાજા ગુજરી ગયા સારે પાંડવો બાળકો હતા. અંધ ધૃતરાષ્ટ્રને થયા હતા તે પાંડવો કહેવાતા. પાંડુ રાજા ગુજરી ગયા સારે પાંડવો બાળકો હતા. અંધ ધૃતરાષ્ટ્રને ગાંધાર (કંદહાર)ના રાજા શકુનીની જેન ગાંધારીથી દુર્યોધન વગેરે સો પુત્રો થયા તે કૌરવ કહેવાતા દુર્યોધન વગેરે ઘણા કુષ્ટ સ્વભાવના હતા. કૌરવો અને પાંડવો દ્રોણાચાર્ય પામે અભિવિદ્યા ભણ્યા હતા પાંડવોને મારી નાખવા માટે કૌરવોએ ઘણા પ્રયત્ન કરેલા. વૃદ્ધોના અનુરોધથી પાંડવોને ઇન્દ્ર પ્રસ્થ (આગ્રા)નું રાજ્ય આપવામાં આવ્યું ત્યાં તેઓએ રાજસૂય અનુરોધથી પાંડવોને ઇન્દ્ર પ્રસ્થ (આગ્રા)નું રાજ્ય આપવામાં આવ્યું ત્યાં તેઓએ રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો તે વખતે આખી દુનિયાના ગજાઓએ તેમાં ભાગ લઈ યુધિષ્ઠિરને યજ્ઞ પ્રસંગે અનેક પ્રકારની અમૂલ્ય ભેગ આપી હતી યુધિષ્ઠિરની આ મમૃદ્ધિ અને લોકપ્રિયતાથી બળી રહેલા દુર્યોધન અને એના મામા શકુનીની માગણીથી ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાએ યુધિષ્ઠિરને છુટા છુટા રમવા બોલાવ્યા. તેમાં યુધિષ્ઠિર સારસંદારી કરી ગયા છેવટે પોતાની ત્રી દ્રૌપદીને દાવમાં મૂકી

તે પશુ ગુમાવી. ત્યારે તેને તાબે કરવા માટે કુઃસાસન ચોટલો પકડી રજસ્વલા દ્રૌપદીને ભર સભામાં લઇ આવી નમ્ર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, આ વખતે શ્રી કૃષ્ણ દારકાથી સૌભ દેવને મારવા ગયા હતા ત્યાં તેમને યોગ શક્તિથી ખમર પડી અને તેણે દેવતાઇ શક્તિથી દ્રૌપદીની રક્ષા કરી. છૂતમાં હેલ્લા છવ તરીકે પાંડવોએ ૧૨ વરસ ખુલ્લા અને એક વરસ ગુપ્તવાસ એ રીતે ૧૩ વરસનો વનવાસ ભોગવવાનો હતો. તે પ્રમાણે તેઓ પાંચે બાંધાઓ અને દ્રૌપદી સાથે ૧૨ વરસ સુધી વનમાં રહ્યા અને ૧૩મું વરસ વિરાટ નગરમાં ગ્રપ્ત રીતે રહ્યા. વનવાસ પૂરો થયા પછી દારકાથી શ્રીકૃષ્ણ અને દ્રુપદ રાજા વગેરે પાંડવોના સગા અને મિત્રો વિરાટ નગરમાં ભેળા થયા. બધાની સમતિથી ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાને સમજાવવા માટે વિદિહાર તરીકે શ્રીકૃષ્ણ હસ્તિનાપુર બંધ પાંડવોને છોડે પાંચ ગામ આપવાની આગણી કરી પશુ દુર્યોધને તેઓને કાંઈપણ આપવાની ના પાડી. એટલે કુરુક્ષેત્રમાં બપું'કર લડાઇ થઈ. તેમાં કૌરવ પક્ષમાં ૧૧ અશ્વૌહિણી અને પાંડવ પક્ષમાં ૭ અશ્વૌહિણી સેના લડી. એ લડાઇ મહાભારતના યુદ્ધને નામે આજે પશુ પ્રસિદ્ધ છે. તેમાં સેકકો રાજાઓ અને લાખો સૈનિકોનો નાશ થયો. યુધિષ્ઠિરને હસ્તિનાપુરની બાદીએ ખેમાડી શ્રીકૃષ્ણ દારકા આવ્યા. મહાભારતના યુદ્ધ પછી “મારા પુત્ર દુર્યોધનને કેદ કરી આ લડાઈ તમે અટકાવી ચકત અને મારા ૧૦૦ દિકરા સાથે આ બપું'કર વિનાશ ન થાત તમે બાણી બોલને આ લડાઈ થાવા દીધા છે”. લડાઈના મેદાનમાં આ પ્રમાણે શ્રી કૃષ્ણને કહી ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાનાં રાણી સતી બાંધારીયે શ્રી કૃષ્ણને આપેલા શાપ પ્રમાણે ૩૬ વર્ષે કહીઆવાડમાં આવેલા પ્રભાસ પાટણમાં યાદવાસ્થળી થઇ લાખો યાદવો કપાઇ મુવા અને શ્રીકૃષ્ણ પારાધીના બાણથી મૃત્યુ પામ્યા. તેનું ઐતિહાસિક સ્થાન પ્રભાસ પાટણમાં છે. ત્યારપછી શ્રીકૃષ્ણના પિતા વસંતદેવે યોગથી દેહ છોડ્યો. તેની પાછળ દેવકી વગેરે રાણીઓ સતી થયાં.

આ રીતે યાદવોનો નાશ અને શ્રીકૃષ્ણ મૃત્યુ પામ્યાના ખમર દારકે' હસ્તિનાપુર બંધ પાંડવોને આપ્યા. અર્જુનને દારકા આવી શ્રીકૃષ્ણ વગેરેના દેહના અંત્યેષ્ઠિ સંસ્કાર કર્યા અને દારકામાંથી શ્રીકૃષ્ણની ઓંચો યાદવો બાળકો અને તમામ પ્રજાને લઈ અર્જુન હસ્તિનાપુર તરફ રવાના થયા. તેજ વખતે સમુદ્રે દારકાને જુડાડી દીધી. અર્જુનને રસ્તામાં ચોર હુટારાથે હુટી લઇ હજારો ઓંચોને છિપાડી ગયા. યુધિષ્ઠિરે શ્રીકૃષ્ણના પ્રતોત્ર વજનાબને હંદપ્રસ્થમાં બાદીયે ખેસાડ્યો અને હસ્તિનાપુરમાં અર્જુનના પોત્ર અને અભિમન્યુના પુત્ર પરિક્ષિતને બાદીયે ખેસાડી પાંચે પાંડવો દ્રૌપદી સાથે દિમાલયમાં આવી નીકળ્યા અને રવગે' ગયા.

શ્રીકૃષ્ણના જીવનનો વિસ્તાર પૂર્વકનો ઇતિહાસ મહાભારતમાં તેના લાગ હરિવંશમાં શ્રીમદ્ ભાગવતમાં અને અઢાર પુગણોમાં છે. મહાભારતમાં પાંડવો કૌરવોના અને પૂર્વકાળના રાજકર્તાઓના અનેક ઇતિહાસ છે. જે એક લાખ શ્લોકોના વિસ્તારવાળા મંથ છે. તેમાં સંસાર વહેવાર રાજનીતિ ક્યાનકો વગેરે એટલાં બધા બોધપ્રદ રસિક છે કે આખી કુતીયાની બાણમાં તેનાં બાણાંતર થયાં છે.

શ્લોક ૧૭ ત્વામાસાર

આ શ્લોકમાં મોટા ચિખરવાળો આગ્રહ પર્વત કે જેની આજુબાજુ આંબાનાં અરણ્યો છે તે મેચને પોતાના ચિખર ઉપર ધારણ કરશે એમ કહે છે. વિંધ્યામળ પર્વતના

અનેક નાના મોટા પવંતો પૈકી ઊંચા સિખરવાળો વિન્ધ્યાકિનો પેટા પવંત આ હોય એમ જણાય છે કે જેની આજુબાજુ લાખો આંખાનાં વૃક્ષો છે. કેટલાક આમ્રકૂટને અમરકંટક કહે છે તે પણ નર્મદાના યુગ નજીક છે.

શ્લોક ૨૦ સ્થિત્વા તસ્મિન્

રેવા એટલે નર્મદા નદી. આ ગોડવન પ્રાન્તમાં અમરકંટક (આમ્રકૂટ) માંથી એટલે વિંધ્યાચળના મૂળમાંથી નીકળી લગભગ ૮૦૦ માઇલનો માર્ગ કાપી પશ્ચિમે ખંભાતના અખાતને મળે છે. વિન્ધ્યાદ્રિમાંથી નીકળ્યા પછી નર્મદાનો પ્રવાહ પવંત ટેકરીઓ વગરથી રાકાવાને લીધે આડા અવળો થાય છે.

વિંધ્ય—વિંધ્યાચળ પવંત હિંદુસ્તાનના મધ્ય ભાગમાં પૂર્વ પશ્ચિમ તરફ આવેલો છે. તેનો ઉત્તર તરફનો ભાગ જંગલો સુધી અને દક્ષિણનો ભાગ ગોદાવરી સુધી લાખો ફેલાયેલો છે. આ રીતે વિંધ્યાચળ પવંત હિંદુસ્તાનના ઉત્તર અને દક્ષિણ રૂપે બે વિભાગ કરે છે. આ વિંધ્યાચળના મૂળનાં અરણ્યોમાં હજારોની સંખ્યામાં જંગલી ફાળીઓ વસે છે.

શ્લોક ૨૫ પાણ્ડુચ્છાયા, શ્લોક ૨૬ તેષાં વિષ્ણુ

‘દશાશુ’ દેશ, નર્મદા અને સિન્ધુ નદી વચ્ચેનો દેશ. જેમાં માળવાનો અંતર્ભાવ થઈ જાય છે, આની વિદિશા નામની રાજધાની હતી અને તે વિદિશા નગરી વેત્રવતી નદીને કંઠિ હતી. વિદિશા નગરી એ માલવામાં હાલથી નામનું શહેર છે તે કહેવાય છે. આ નદી જમનામાં મળી છે.

વેત્રવતી અને વેત્રાવતી એક જોનાં નામ છે. આ નદીનો પુત્ર વેત્રાસુર નામનો દેવ થયો હતો. તે માટે વરાહ પુરાણમાં લખ્યું છે કે પૂર્વે સિંહદ્વીપ નામનો પ્રતાપી રાજા થયો. તે વરણનો અંશાવતાર હતો. પોતાના યત્ન ધરતો નાશ કરનારો પુત્ર થવાની ઇચ્છાથી ઉગ્ર તપ કરવા લાગ્યો. આ રાજા આગલ્યા જન્મમાં વિશ્વકર્માનો પુત્ર હતો. તે ક્રોધપણુ જાતના હથીઆરથી મરે એમ નહોતો તેથી ઈંદ્રે તેને પાણીના શીથથી મારી નાંખ્યો હતો. ફરી બીજા જન્મે તે બ્રાહ્મણવંશમાં સિન્ધુદ્વીપ નામનો રાજા થયો. તેને પૂર્વ જન્મનું સ્મરણ હતું, ઈંદ્ર સાથેનું આગલ્યા જન્મનું વેર સંભારી તેને હણનારો પુત્ર મેળવવા તપ કરવા લાગ્યો. કેટલેક વખતે વેત્રવતી નામની નદી ઓતું સુદર રૂપ લઈ આબૂધણે અને શશુગારથી શોભતી રાજા પાસે આવી. પોતાના તપમાં વિંધ કરનારી ઈંદ્રે મોકલેલી અપ્સરા માની ક્રોધથી રાજાએ ડાહ્યો છો ક્યાંથી આવી છો વગેરે પુછ્યું. ત્યારે તેણે કહ્યું કે “હું વેત્રવતી નામની વરણની પત્ની છું. તમારામાં મોહ પાગી આવી છું. ઇચ્છવાળી પોતાને ઇચ્છતી એવી પર ઓતો જે સ્વીકાર નથી કરતો તે પુરૂષ પાપી ગણાય છે, તેને બ્રહ્મહત્યાનું પાપ લાગે છે, માટે હે મહારાજા તમે મારો સ્વીકાર કરો.” ત્યારપછી રાજાએ તેનો સ્વીકાર કર્યો. તેનાથી વેત્રાસુર નામનો જળવાન તેજસ્વી પુત્ર થયો તે પ્રાજ્ઞ્યોતિષ દેશનો રાજા થયો. આ દેશ કામર દેશ કે આસામની આજુ બાજુનો છે. મહાભારતના યુદ્ધમાં ભગદત્ત રાજા તે સ્ત્રી અને બિલ્લ લોહિના લશ્કર સાથે લડવા આવેલો. એ બિલ્લને હાલના નાગા લોહી કહે છે તે છે. પ્રાજ્ઞ્યોતિષ દેશની રાજધાની પણ પ્રાજ્ઞ્યોતિષ નામથી જ પ્રસિદ્ધ હતી. જેને હાલ મૌહની કે તેની આજુબાજુમાં એ નામની નગરીનાં ખંદેરો દેખાય છે તે હતી.

આ વેત્રાસુર જીવાન થયો ત્યારે સાત સસુદ્ર અને બેટવાળી આખી પૃથ્વીને જીતી
તાબે કરી. પછી મેર પર્વત ઉપર જઈ ઇંદ્ર અગ્નિ યમ વગેરે દેવાને જીત્યા હતા. પછી
દેવો શંકરને શરણે ગયા અને તેણે આ અસુરને માર્યો.

શ્લોક ૨૭ નીચૈરાણ્યં

નીચે: ગિરિ, આ પર્વત વિદિશા નગરી પછી ઉત્તરે અને ઉત્તરધિની ગર્તા આવેશે
છે, આ પર્વત એ વિંધ્યાચળનો એક ભાગ છે. આ પર્વત ઉપર અને ચારે કાર કદંબના
વન છે. કેટલાક આને વાગન ગિરિ કહે છે.

શ્લોક ૨૯ વક્ત્રઃ પંથા,

શ્લોક ૩૨ પ્રાપ્યાવન્તી,

શ્લોક ૩૫ પ્રયોતસ્ય

આ ત્રણે શ્લોકમાં ઉત્તરધિની નગરી અને તેને લગતા ઇતિહાસનો ઉલ્લેખ છે.

૨૮ માં શ્લોકમાં મેળને કહે છે કે તુને જરા ફેર ખામને જલુ પડશે પણ ઉત્તરધિની
થઈને આગળ ચાલજે.

૩૨ માં શ્લોકમાં કહે છે કે વાત્સરાજ ઉદયનની કથા જાણનારા વૃદ્ધો અવન્તી
દેશમાં માલવામાં વસે છે.

૩૫ માં શ્લોકમાં ઉત્તરધિનીના રાજા ચંદ્ર મહાસેન જેનું ખીલું નામ પ્રધોત
હતું. તેની યુગી વાત્સરાજ ઉદયન કરી ગયો હતો એ ઇતિહાસનો ઉલ્લેખ છે.

એટલે આ શ્લોકમાં ઉલ્લેખ કરેલ વસ્તુઓનો કુંકમાં નીચે પ્રમાણે ઇતિહાસ આપુ છું.

ઉત્તરધિની

ઉત્તરધિની એ સાત પુરી માની એક પવિત્ર નગરી છે ત્યાં મહાકાળ મહાદેવ એ
૧૨ જ્યોતિર્લિંગમાંના એક છે. હજારો વર્ષથી ઉત્તરેન શહેર દેશ વિદેશમાં પ્રસિદ્ધ છે.
આંહી વેદશાળા છે. જ્યોતિષ શાસ્ત્રોયો ઉત્તરેનથી અધ્યાસનો પ્રારંભ કરે છે, આ શહેરને
અવન્તી નગરી પણ કહેવામાં આવતી. ઉત્તરેનની આજુ બાજુનો પ્રદેશ અવન્તી દેશ
કહેવાતો. શુદ્ધ કાળની પહેલાંથી જ ઉત્તરેનની પ્રસિદ્ધિ છે તેના રાજકર્તા હિંદુસ્થાનમાં
ચક્રવર્તી રાજ થઈ ગયા છે. ઉત્તરેનના રાજની કુંવરીને કૌશાંબીના રાજા ઉદયન કરી
ગયા હતા. કથા સરિત્સાગરમાં એ ઇતિહાસ છે યોગેશી નામનો જ્યોતિષનો મોટો ગ્રીક
વિદ્વાન જે વિક્રમ સવત ૨૧૦માં થઈ ગયો છે. જેનો આદ્યમાજેદેશ નામનો મન્ય
આધારભૂત ગણાય છે તે કહે છે કે પૃથ્વી ગોળ છે, સ્થિર છે ફરતી નથી. તેની ખીણ
ખાણ બધા મહો કરે છે. આ યોગેશી ઉત્તરધિની આવેલો તે પોતાના મન્યમાં લખે છે
કે "હિંદુસ્થાનમાં ઉત્તરેન એ વેપાર ઉદ્યોગનું મહાન શહેર છે. ભાર્ય સુરત અને હિંદના
તથા દેશ પરદેશનાં ખીજા પ્રદેશમાંથી મુસ્યવાન ઝવેરાત અને વિવિધ વસ્તુઓ ઉત્તરેનમાં
વેચાવા આવતી" વિક્રમ રાજયે સિંઝજ્ય કરી ઉત્તરેનને હિંદની રાજધાની કરી હતી.
નાસિકના એક પ્રાચીન શિલાલેખમાં અને અશોકના એક શાસનમાં ઉત્તરધિની નગરીનો
ઉલ્લેખ છે. સાતમી સદીમાં કનોજના રાજા હર્ષવર્ધનને અવન્તી દેશ પોતાના તાબામાં લીધો.

તેના પછી પરમાર રાજપુતોએ અવંતી દેશ કબ્જો કર્યો. સન ૧૨૩૫ માં અદતમશે' આક્રમણ કરી મહાકાળ મહાદેવનાં મંદિરનો નાશ કર્યો. ત્યારથી ૧૮ મી સદી સુધી મોગલોની સત્તા ઉત્તરેન ૫૨ હતી. ૧૭૩૪માં મહંમદશાહે' મહારાજ સવાઇ જયસિંહને માળવાના સુબા નીમ્યા. ૧૭૪૩ માં જાલાણ પેશવા ઉત્તરેનના સુબા હતા. ૧૭૫૦થી સિંધીયા સરકાર પાસે કાયમને માટે ઉત્તરેન શહેર આવ્યું.

પ્રઘોત, ઉદયન, વાસવદત્તા

કૌશાંબીના રાજા સહસ્રાનીકના પુત્ર ઉદયન રાજા થયા. કૌશાંબી એ વત્સદેશ અથવા મગધદેશની રાજધાનીનું શહેર રામાયણકાળથી પ્રસિદ્ધ હતું. કૌશાંબીમાં અશોકનો શિલાલેખ છે. તે ઉત્તરપ્રદેશની ઉત્તરે' આવેલું છે. બૃહત્સહિતામાં વરાહમિહિરાચ્યાયે' તેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. પુરુરવાના ૧૦મા વંશજ કુશાંબ રાજાએ કૌશાંબી શહેર વસાવ્યું છે. ત્યાંપછી અભ્યુત્થાનના ૮ મા વંશજ નિમિચકે' હસ્તિનાપુર તથાજ નવાથી કૌશાંબીને રાજધાની કરી હતી. પાંડવવંશના સહસ્રાનીક રાજા વિક્રમ સંવત ૫૬૦માં ૬૦૦ વર્ષે યજ્ઞ ગયા છે અને ઉદયન રાજા આજથી અઢી હજાર વર્ષ ઉપર થયા તેનાં ઉદયન કે વત્સરાજ વગેરે નામ પણ હતાં.

સહસ્રાનીક રાજા પોતાના પુત્ર ઉદયનને ગાદીએ બેસારી પોતે હિમાલયમાં તપ કરવા ગયા. યૌગન્ધરાયણ વગેરે તેના મંત્રીઓ હતા. ઉદયન રાજા ધણે ભાગે વનમાં રહી યૌગના કરતા. તે વાસુદેવે' આપેલી ઘોષવતી નામની વીણા રાત દી વગાડવા કરતા. એ વીણાના નાદથી વનના હાથીઓ મોઢ પામી તેની આમવાસ ટોળે' વળતા.

૧ ઉદયન રાજાએ ઉત્તરપ્રદેશના રાજાની પુત્રી વાસવદત્તાનાં ૩૫ બ્રુણ સાંભળી પોતાને યોગ્ય સ્ત્રી તે જ છે એમ માની તેને પરણવાનો નિશ્ચય કરેલો. તેમ જ વાસવદત્તાએ પણ ઉદયનનાં ૩૫ બ્રુણ સાંભળી તેને પરણવાનું નક્કી કરેલું. ઉત્તરપ્રદેશના રાજા અંકમહાસેન કે પ્રઘોત રાજા અંગારક દેવની પુત્રી અંગારવતીને પરણેલા. તેનાથી ઇન્દ્રના વરદાનથી અસૌક્યિકે ૩૫ શુશ્રુવાળી કન્યા થઈ તે વાસવે' એટલે ઇન્દ્રે આપેલી માટે વાસવદત્તા નામ પડ્યું. પ્રઘોત રાજા પણ પોતાની પુત્રીને લાયક વર ઉદયનને માનતા હતા. પણ જન્મને પરસ્પર મેળ ન હોતો એટલે ઉદયનને વશ કરવાનો ઉપાય કરવા બ્રુહદત્તા નામના મંત્રી સાથે મસલત કરી, ફૂત સાથે સદૃશો મોકલ્યો કે મારી પુત્રી તમારી પામે સંગીત શિખવા છાંછે છે તો તમે આહી આવીને શિખવાડો. આ સદૃશો ઉદયનને અપમાન ૩૫ લાગ્યો અને ઉત્તરપ્રદેશના રાજા પ્રઘોતને કહી મોકલ્યું કે તમારી પુત્રી મારી લેવા થવા માગતી હોય તો આહી મોકલો ઉદયનનો સદૃશો સાંભળી પ્રઘોતે' ઉદયનને ઉત્તરપ્રદેશમાં લાવવા માટે એક મોટા વિશાળ શરીરનો યંત્રથી હાલતો ચાલતો હાથી બનાવ્યો. તેની અંદર શ્વેત પુરુષોને રાખ્યા અને એ હાથીને વિંધ્યાચળના વગડામાં મોકલ્યો. ઉદયનના ગુપ્તચરોએ વિંધ્યાટવીમાં જાયકેર પહોંચે જતા શરીરવાળા હાથીની જાતભી આપતાં ઉદયન વિંધ્યાટવીમાં જઈ હાથીને જોઈ તેને વશ કરવા વાસિણી બગાડવા મંડ્યો અને ધીમે ધીમે હાથીની પાસે ગયો. સંગીતમાં તલ્લીન થવાને લીધે અને સંધ્યાટાણાનાં અંધાગની શરૂઆત થઈ ગઈ હતી એટલે રાજા આ યંત્રનો હાથી છે અને સંધ્યાટાણાનાં અંધાગની શરૂઆત થઈ ગઈ હતી એટલે રાજા આ યંત્રનો હાથી છે એમ જાણી શક્યો નહિ. હાથી પણ સંગીતથી ખુશી થતો હોય તેમ કાન ફેરડાવતો રાજાની

પાસે જઈ પાછો હડતો એમ કરતાં રાજને ખુબ દુઃખ થયો. પછી અકસ્માત હાથીમાંથી ચોંધાઓ બહાર નીકળી ઉદયનને પકડી ઉત્તરવિનીના રાજ પાસે રજુ કર્યો તેને ઉત્તરવિનીમાં લઈ જઈ ગામમાં ફેરવ્યો. ચંદ્ર જોવા રૂપાળા ઉદયનને જોઈ પ્રજા ખુલી થઈ. પછી ઉદયને ને પ્રલોત રાજનું આગળ અપમાન કરેલ તેથી રાજ તેનો વધ કરશે એમ માની ઉત્તરવિનીની પ્રજા સમસ્તે રાજને ક્યું કે જો ઉદયનનો વધ કરશો તો અમો પ્રજા આપઘાત કરી મરી જાશું. રાજએ હસીને ક્યું કે તેવું કંઈ નથી. પછી ઉદયનને કેદમાં રાખી પોતાની પુત્રી વાસવદત્તાને ગાંધવ' વિદ્યા શિખવવા સોંપી. બન્ને સાથે રહેવા લાગ્યાં. તેથી બન્નેનાં મન રનેહથી બંધાઈ ગયાં. વાસવદત્તા ઉદયન પ્રસન્ન રહે એ રીતે તેની સેવા કરવા લાગી. પોતાના રાજને પ્રલોત પકડી લઈ ગયાના ખબર થતાં કૌશાંબીની પ્રજામાં ભારે દુઃખ અને ક્ષોભ થયો. એટલે ઉદયનનો પ્રધાન યૌગધરાયણ ઉત્તરવિની આવ્યો યૌગ વિદ્યાથી ઉદયનનાં બંધન તોડી હાથણી ઉપર ઉદયન અને વાસવદત્તાને બેસારી ફર યોજન છેટે રહેલી કૌશાંબી તરફ રવાના કર્યાં. રાજની સૂચનાથી તેનો પુત્ર પાલકાખ્ય નલગિરિ નામના હાથી પર સવાર થઈ પાછળ પડ્યો થોડાં યોજન જઈ પાછો વળ્યો. ખરા બપોર થયો ત્યારે હાથણી ફર જોજન ભાગ' ઠાપી વિંધ્યાટવીમાં પહોંચી. ત્યારે તરણથી બાકુળ દેખાણી એટલે રાજ અને વાસવદત્તા નીચે ઉતર્યાં. હાથણીયે' પાણી પીધું અને તુરત મરી ગઈ. પછી દેવતાઈ રૂપ ધારણ કરી આકાશમાં ગઈ બોલી કે હે રાજ હું આપથી હાથણી થઈ હતી તમારે પ્રતાપે હું મુક્ત થઈ છું. આ વાસવદત્તા દેવતાઈ આ છે આપને લીધે તે પશુ પૃથ્વી પર અવતરી છે. તમારે લીધે મારી મુક્તિ થઈ માટે આશીર્વાદ દઉં છું કે તમે બન્ને સુખી થાઓ. એમ કહી સ્વર્ગમાં ચાલી ગઈ. પછી તે રાત પોતાના મિત્ર કિલ્લ રાજને ત્યાં બેઈ રહ્યાં. બીજે દિવસે પાછળથી વાસવદત્તાના પિતા પ્રલોત ગળથે' મોકલેલ દૂત ત્યાં આવ્યો તે સાથે કહેવરાવ્યું કે વાસવદત્તાને તમે હરીને લઈ ગયા એથી હું રાજ થયો છું એ માટે જ મંત્રના હાથીની મુક્તિથી તમને હું ઉત્તરવિની લાવ્યો હતો. પાછળથી રાજના પુત્ર આવ્યો અને બધા સાથે કૌશાંબીમાં જઈ ઉત્તરવિની નરેશના બીજા પુત્ર ગોપાળકે પોતાની બેનનું વિધિવત કન્યા દાન દીધું અને પિતાના આશીર્વાદ તથા હાથળા માટે મોકલેલાં અઢળક ધન રત્નો વગેરે પોતાની બેનને દીધાં. આ વાત સોમદેવ બટ નામના મહાકવિએ રચેલ કથાસરિત સાગરમાં વિસ્તારપૂર્વક આપી છે તેનો ટુકડો સાર આ છે.

શ્લોક ૩૭ મર્તુઃ કણ્ઠ

આ શ્લોકમાં શંકરનો કંઠ ગળું' વાળી ઘેરા રંગનું છે એમ કહેલ છે તેનો ટુકડો ઇતિહાસ નીચે પ્રમાણે છે.

સોનાના શિખરવાળા મેર પવંત ઉપર બેળા થયેલા દેવતાઓ અમૃત મેળવવા માટે સમુદ્રમંથન કરવાનો વિચાર કરવા લાગ્યા. ત્યારે વિષ્ણુયે' જાહાને કહ્યું કે આ કામ એકલા દેવો નહીં કરી શકે માટે અમુરોની મદદ લઈ કળશાકાર સમુદ્રનું મંથન કરો તો અમૃત મેળવી શકાશે. પછી રેશનામની મદદથી સેંકડો યોજન હંચા મંદરાચળ પવંતને લઈ આવી મંથન કરવા તૈયાર થયેલા દેવો તથા અમુરોને સમુદ્રે કહ્યું કે આ પ્રયત્ન પવંતના મંથનનો વેગ સહન કરવા માટે પાતાળમાં રહેલા કૂમ' ભગવાન પોતાની પીઠ-મંદરાચળ પવંત નીચે

રાખી તેને તોળી રાખે તો જ હું મંથનનો વેગ સહન કરી ચક્રીય પછી કૂમના ૫૪ ઉપર મંદાચળને મુઠી વાસુકી નાગનું દોરકું કરી વાસુકીના મોઢા તરફ અમુચે દાનવો અને પુંછાને દેવતાઓ વળગી સમુદ્રને વસોવવા માંજો એ મંથનનો મહા ભયકર શબ્દ થતો હતો. મંથનથી સમુદ્રમાં રહેલા લાખો પ્રાણીઓનો નાશ થયો. ઘણા કાળ મંથન કરતાં દેવતાઓ યાકી ગયા ત્યારે વિષ્ણુએ તેઓને જળ આપ્યું અને મથવા માંડ્યું. ત્યારે પહેલાં સોમ ચંદ્ર પછી લક્ષ્મી, સુરા, સદૈઃ ધોડા, કૌરતુમમણિ, પછી અમૃતથી ભરેલું ધોળું કમંડળ હાથમાં છે એવા ધન્વંતરિ નિકળ્યા. ત્યારપછી મથતાં ઐરાવત હાથી નીકળ્યો. વધુ મથનાં કાળકૂટ ઝેર નીકળ્યું ભયંકર અગ્નિ સરખા એ ઝેર જગતને બાળવા માંડ્યું એ ઝેરના ગંધથી પૃથ્વીના, સ્વર્ગના અને પાતાળના લોક મૂર્છિત થવા લાગ્યા. ત્રણે લોક ઝેરના પ્રભાવથી વિહવળ થવા લાગ્યા. ત્યારે દેવ દાનવોની પ્રાર્થનાથી ભગવાન મંત્રમૂર્તિ મહેશ્વરે એ ઝેરને પી જઈ ગળામાં અટકાવી દીધું. ત્યારથી ચંકર નીલકંઠ કહેવાણા. ત્યારપછી વિષ્ણુએ મોહિની સ્ત્રીનું રૂપ લઈ દેવતાઓને અમૃત પાતું. ત્યારથી દેવતાઓ અને દાનવોમાં વેર બંધાઈ. એક વચ્ચે વખતો વખત ઘણા યુદ્ધો ચર્ચા છે. જે કાલમને માટે ચાલુ રહ્યા છે.

શ્લોક ૩૮ અપ્યન્યસ્મિન્

ઉજ્જયિનીમાં મહાકાળ મહાદેવ એ બાર જ્યોતિર્લિંગમાના એક છે.

અસ્તીદોઽજ્જયિની નામ નગરી મૂર્ણ મુચ ॥

હસન્તીવ સુઘાષોતૈઃ પ્રાસાદેરમરાવર્તી ॥

યસ્યાં ઘસતિ વિશ્વેશો મહાકાલવપુઃ સ્વયં ॥

શિથિલીકૃતકૈલાસનિવાસવ્યસનો દરઃ ॥

મુના છાટલા મહેસોથી ઇન્દ્રની અયરાવતી નગરીને હસતી હોય એવી ઉજ્જયિની નામની નગરી અવતિ દેશમાં છે. જે પૃથ્વીના જૂના સરખી મુદર અને સમૃદ્ધિવાળી છે. કૈલાસ પર્વત ઉપર રહેવાનું ઓણું કરેલ છે એવા ચંકર ત્યાં વિશ્વના પતિ મહાકાલ સ્વરૂપે સાક્ષાત રહે છે.

ચંકરનાં બાર જ્યોતિર્લિંગ નીચે પ્રમાણે છે.

૧ સોમનાથ સૌરાષ્ટ્રમાં	૭ વિશ્વનાથ કાશીમાં
૨ શ્રી મલ્લિકાર્જુન શ્રીલેલમાં	૮ અંબેશ્વર નાસિકમાં
૩ મહાકાળ ઉજ્જયિનીમાં	૯ વૈજનાથ મિતાભૂમિમાં
૪ ઓંકારેશ્વર નમંદા કંઠે	૧૦ નાગેશ્વર દારકામાં
૫ કેદાર હિમાલયમાં	૧૧ રામેશ્વર સેતુબંધમાં
૬ બીમાઈકર ધાકિનીમાં	૧૨ ધૃષ્ટેશ્વર

શ્લોક ૪૦ પચ્ચાદુચ્ચે:

આ ગજજન હાથીનું ચામડું પેરી ચંકરને તૃત્ય કરતા કહે છે. પુરાણોમાં આ વાત છે, ગજસુર નામનો દૈત્ય તપ કરી ભક્ષા પાસેથી કોષ્ઠથી મરે નહી. હારે નહી એવું વરદાન

મેળવી પૃથ્વી સ્વર્ગ અને પાતાળ ત્રણે લોકનું રાજ્ય કરવા લાગ્યો. જ્યાં તેનો ત્રાસ વરતી રહ્યો. ત્યારે દેવતાઓ સ્વર્ગ વૈકુંઠ અક્ષયોક્ષ વગેરે છોડી માથીમાં વસવા લાગ્યા. અને શંકરનું આરાધન કરી ગળસુરનો વધ કરવા પ્રાર્થના કરી. ગળસુર મનુષ્યનાં દેવનાં પશુનાં અનેક રૂપ લઈ શકતો. શંકર સાથે હાથીનું રૂપ લઈ લડ્યો હતો અને હાથીના રૂપમાં જ શંકરે તેને હણ્યો હતો. આ વધથી પ્રસન્ન થયેલા શંકરે એ ગળસુર હાથીનું ચામડું ઉતારી લોહીથી બીનું તે ચામડું પહેરી તાલવ નૃત્ય કરવા લાગ્યા. શંકર ઘણેભાગે ગળસુર હાથીનું ચામડું પહેરે છે તેનો આહી ઉલ્લેખ કવિએ કર્યો છે.

શ્લોક ૪૬ ત્વન્નિસ્પન્દો

શ્લોક ૪૭ તન્ન સ્કન્દં

જીજ્ઞાસિની હોઆ પછી ગભીરા નદી પછી દેવગિરિ આવે છે ત્યાં કાર્તિકસ્વામીનું ધામ છે તે મોટું તીર્થસ્થાન ગણાય છે.

કાર્તિક સ્વામીનાં ષડાંગન, અગ્નિપુત્ર, કુમાર, સ્કંદ, સેનાની, કાર્તિકેય, શુદ્ધ વગેરે નામ છે. આ શંકરના પુત્ર છે. આને છ કૃતિઓએ ધવરાવેલ છે તેથી ૬ મુખ અને બાર હાથ છે. દક્ષિણમાં સુબ્રહ્મણ્ય કે ષણ્મુખ' ષણ્મુગ' એ નામે પૂજાય છે. શંકરનાં વીર્યથી થયેલ પુત્ર તારકાસુરને મારી શકે એમ સમગ્ર દેવતાઓની પ્રાર્થનાથી શંકરના વીર્યથી તે ઉત્પન્ન થયા છે. મોરના આકારનું વિમાન તેનું વાહન છે. તેને મોર ઉપર પ્રીતિ છે. તે ગણપતિથી નાના છે. તેણે દેવતાના સેનાધિપતિ થઈ તારકાસુરને હણ્યો. કાર્તિક સ્વામી અખંડ અક્ષરમારી રહ્યા છે. તેની કથા ધર્મા પુરાણોમાં છે. મહાભારત વનપર્વમાં અખ્યાય ૨૨૪ થી ૩૨ સુધીમાં ૧૫૫ તેની કથા છે.

મદ્રાસ પ્રલામમાં સોંકુર થી ૩ ગાઉ ઉપર લોહાયણ પર્વત આવે છે. તેના પર કાર્તિક સ્વામીનું સ્થાન છે. સ્ત્રીઓને કાર્તિક સ્વામીનાં દર્શન કરવાની મનાઈ છે. ત્યાં કાર્તિકસ્વામીની કાળા પથ્થરની સુદર મૂર્તિ છે. તેને એક જ મુખ છે. મૂર્તિ ઉભી ૧૨ વર્ષના છોકરા જેવી છે. મખમાં કાર્તિકસ્વામીનું મંદિર, તેની જમણી બાજુ કિવનું અને ડાબી બાજુ પાર્વતીનું મંદિર છે. લોહાયણ પર્વતમાં કપટસ્વામી, મધૂરસ્વામી, શુભસ્વામી, કાર્તિકસ્વામી વગેરેનાં મંદિર છે તેમાંનાં કેટલાંક સ્થળ પર્વત ઉપર ભયંકર જગ્યાએ આવેલાં છે. ત્યાં કાષ્ઠ જ જઈ શકે છે.

જ્યાં કાર્તિકસ્વામીએ માતાનું સ્તનપાન કરેલું તેના મેલમાંથી દૂધ નીચે પડ્યું ત્યાં સફેદ ભસ્મ થઈ તે આજે પણ દેખાડવામાં આવે છે, મોઢામાંથી દૂધ પડ્યું તે જગ્યાએ ધુણ્ણિ બાંધી છે તેમાં પથ્થર નાંખવાથી ૩ વર્ષે કૃતિકાના ચોગમાં જળા બરાબ છે ત્યારે તે ભસ્મ થઈ જાય છે. દક્ષિણમાં કાર્તિકસ્વામીની ઉપાસના બહુ આવે છે.

શ્લોક ૪૯ આરાધ્યેનં

રન્તિદેવ — દેવગિરિમાં રહેલા સ્કંદનાં દર્શન કર્યા પછી આગળ આલતાં ચમંદવતી નામની નદી કે જે રન્તિદેવ રાજાની કીર્તિને હજારો વરસ થયાં પ્રકાશિત કરતી રહે છે તે રસ્તામાં આવશે એમ આ શ્લોકથી કવિ કહે છે. આ રન્તિદેવ રાજા હરિતનાપુરના પુરુ

રાજના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલ અકવર્તી સંકૃતિ રાજના ધુત હતા તેણે ઈન્દ્ર ઉપર તથા કરીને એવું વરદાન મેળવ્યું હતું. કે તે મરણ પડે તેટલું અન્ન મેળવી શકે અને તે અન્ન ખાનારા હજારો મેમાનો હમેશાં મેને મળે. તેઓનો સત્કાર કરવાની શ્રદ્ધા ઓછી ન થાય. અને કોઈની પાસે કંઈ માગવું ન પડે. ત્યારપછી તે રાજ પોતાના આખા રાજ્યમાં લાખો અતિથિઓને હમેશાં જમાવતો. તેમાં અન્ન અને માંસ બંને ખાઈ પદાર્થ તરીકે રહેતાં. તેના રાજ અમલમાં એકવાર બચકર દુષ્કાળ પડ્યો ત્યારે લાખો પ્રજાઓ રાજ પાસે અન્ન માગવા માડ્યા. પ્રજાને બચાવવા માટે તેણે હજારો પશુઓનો વધ કરી પ્રજાનું પોષણ કર્યું અને પ્રજાને જીવાડી. એ રાજના તપોબળથી પોતાનો ભોગ આપી પ્રજાને જીવાડવા માટે ત્યાં લાખો પશુઓ પોતાની મેજે હાજર ચાતા. આ પશુઓનાં આમડાંના મોટા પર્વત જેવડા ધણા ઢગલા થયા હતા. રાજના તપોબળથી થોડા સમયમાં પ્રચંડ વરસાદ થયો એ આમડાના કુંગરાને તે વરસાદથી ઉત્પન્ન થયેલી નદી જેવી મધ એ રીતે લાખો આમડાં તથાવાથી તે નદીનું નામ અર્ધવતી પડ્યું જે આજે વિખ્યાત્ય પર્વતમાં આવેલી ચબલ નામની નદી છે આ રાજના રાજ્યમાં પ્રજા એટલી બધી સમૃદ્ધ હતી કે રાજના મહેલોમાં અને પ્રજાના ઘરમાં ઘડા ડામણાં કંઠાયાં ચાળીયું તપેલા વગેરે બધા વાસણ સુવસ્ત્રોનાં જ હતાં આ રાજએ સેકડો વરસ સુધી રાજ કરેલું. તેમાં અનેક યજ્ઞો કરીને દેવ પિતૃ અગ્નિ બ્રહ્મણ્યો અને પ્રજાને સંતુષ્ટ કર્યા હતા.

શ્લોક ૬૨ બ્રહ્માવર્ત

આશ્લોકમાં વશુવિલ બ્રહ્માવર્ત, હસ્તિનાપુર (દિલ્લી) થી વાયવ્ય પ્રુથ્વામાં આવેલો છે સરસ્વતી અને દ્રશ્વતી નદી વચ્ચેનો આ પ્રદેશ દેવતાઓએ પવિત્ર ગણ્યો છે. તે આરસો ગાદી લાખો અને તેટલો પહોળો છે તેને કુરુક્ષેત્ર પણ કહે છે મહાભારતની લડાઈ આહી થઈ હતી.

સરસ્વતી દશદ્વયોર્દેશનઘોર્યદન્તર ॥ ત દેશનિર્મિતં દેશં બ્રહ્માવર્તં પ્રચક્ષતે ॥
દક્ષિણેન સરસ્વત્યા દ્વપદ્વયુસરેણ ચ ॥ યે વસન્તિ કુરુક્ષેત્રે સે વસન્તિ ત્રિવિદ્યે ॥

“સરસ્વતી અને દ્રશ્વતી નદીઓનો વચ્ચેનો ભાગ એ દેવતાએ બનાવેલો બ્રહ્માવર્ત પ્રદેશ કહેવાય છે સરસ્વતીથી દક્ષિણે અને દ્રશ્વતીથી કિતરે આવેલો પ્રદેશ કુરુક્ષેત્ર છે. ત્યાં વસનારા સ્વર્ગમાં જ રહે ॥ એમ માનવું, અર્થાત ત્યાં ચલુ પામનારા સ્વર્ગે જાય છે ॥ આ બ્રહ્માવર્તની વચ્ચેના પચ્ચહ્દ તીર્થ છે અધર્મિ રાજાઓનો નાશ કરી પરશુરામે આ ૫ કુડોમાં પિતાનું તપશ્ચ કર્યું હતું. પૂર્વે વિષ્ણુ ભગવાને મધુદેવ દેવોને આહી હણ્યા હતા. વિશ્વામિત્ર તથા કરી ક્ષત્રીયમાંથી બ્રાહ્મણ આહી થયા હતા. દેવતાઓએ કાર્તિક સ્વામીને સેનાધિપતિ આહી બનાવ્યા હતા અને તારાસુરને કાર્તિક સ્વામીએ આહી હણ્યો હતો. મહાભારતની લડાઈમાં અર્જુન બીભમ પિતાને મારતાં અચકાતો હતો ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ ચક્ર લઈ બીભમને મારવા બોડેલા એ ચક્રતીર્થ આહી છે. અભિમન્યુ આ સ્થળે મરાણો હતો દધિચી તીર્થ આહી છે. વૃત્રાસુર મતુલ્યો અને દેવતાને પીગ કરવા લાગ્યો ધમનિ નાશ કરી અધર્મથી વર્તવા લાગ્યો ત્યારે તેનો નાશ કોઈપણ શસ્ત્રથી થઈ શકે નહીં એવું તેને વરદાન હતું તેથી દધિચિ ઋષિનાં અસ્ત્રિયુ વળ બનાવી ઈં વૃત્રાસુરને આ પ્રદેશમાં હણ્યો હતો.

આ કુરુક્ષેત્રમાં કૌરવ પાંડવોની ૧૮ અશ્વોર્ધિણી સેનાને સાંમસામે બંધ કરે યુદ્ધ થયેલું, તેમાં સેકડો રાજાઓનાં મરતકો અભુતને બાણથી કાપી માખ્યાં હતા અને પક્ષનાં લાખો લશ્કરીઓ હણાયા હતા.

ધૃતરાષ્ટ્રના ૧૦૦ પુત્રા દુર્યોધન વગેરે બાધુઓ કૌરવ કહેવાતા અને યુધિષ્ઠિર બીમ અભુતન સહદેવ નકુળ એ પાંચ પાંડવ કહેવાતા શ્રીકૃષ્ણ પાંડવોની પક્ષે હતા. શ્રીકૃષ્ણની બેન સુભદ્રા અભુતને પરણાવ્યાં હતાં તેના પુત્ર અભિમન્યુને શ્રીકૃષ્ણે સ્વર્ગ વિદ્યા શિખવાડી હતી. તે ૧૬ વર્ષની ઉંમરે બળકર યુદ્ધ કરી હેળંગરોને સંહાર કરી મૃત્યુ પામ્યો હતો. અભિમન્યુ શ્રીકૃષ્ણને ઘણા વહાલો હતો તેના મૃત્યુથી શ્રીકૃષ્ણને એટલું બધું દુઃખ થયું હતું કે મહાભારતની લડાઈ પછી શ્રીકૃષ્ણ ૩૬ વર્ષ છવ્ઠ્યા સ્નાન-સુધી હંમેશા અભિમન્યુને નામે એક ભોજનનો કેળાયો ચુકી તેનું શ્રાદ્ધ કરી પછી જમતા.

આ મહાભારતના યુદ્ધ પછી યુધિષ્ઠિરને હસ્તિનાપુર (દિલ્લી)ની ગાદીએ બેસાયાં અને શ્રીકૃષ્ણ દારૂકા ગયાં.

શ્લોક ૫૩ સિંધા હાલા

આ શ્લોકમાં બળભદ્રનો ઉલ્લેખ છે, બળભદ્રને મદિરા પીવાનો બહુ શોખ હતો મહાભારતની લડાઈ વખતે પાંડવ અને કૌરવો તરફથી લડનારામાં પોતાના ધણા નજીકના સગા હતા દુર્યોધનનો દિકરો બળભદ્રનો જમાઇ હતો આવા કારણે મહાભારતની લડાઈ વખતે બળભદ્ર પોતે જત્રા કરવા નીકળી ગયેલા લડાઈ પુરી થઈ ત્યારે દુર્યોધનને બીમ સૌચળી ગદા ભારી ભારી નાખ્યો ત્યારે તે સ્થળે બળભદ્ર આવેલા ગદા યુદ્ધમાં સાચળી ગદા મારવાની મનાઈ છે મારે તો તે અધર્મ યુદ્ધ ગણાય બળભદ્રે આ અધર્મ યુદ્ધ કરવા બદલ તમને દોષી ત્યારે કૌરવોયે પાંડવો ઉપર કરેલા અનેક અમાપનું વર્ણન કરી શ્રીકૃષ્ણે હિતરેખામિલ.

બળભદ્ર વસુદેવના મોટા પુત્ર હતા શ્રી કૃષ્ણ એનાથી નાના હતાં તે એકદમ ધોળા વાનના હતા. કાગા હાથમાં હળ નાખતું આયુધ અને જમણા હાથમાં મુશળ રાખતા. તેના રથ ઉપર તાડતું ચિન્હ હતું. તે શેખનાગનો અવતાર હતો દુર્યોધન અને બીમે ગદા યુદ્ધતું શિક્ષણ બળભદ્ર પાસે લીધું હતું. તે ધણા ભોળા ઉદાર માથો હતા ખાસાની રમત અને મદિરા એને પ્રિય હતાં તે મહાભારત યુદ્ધ વખતે જત્રાએ નિકળ્યા અને કુરુક્ષેત્રમાં આવી સરસ્વતી નદીનું પાણી પી પવિત્ર થયા આ યાત્રા દરમ્યાન મદિરા પીવાનું છોડી દીધું હતું.

શ્લોક ૫૪ તસ્માદ્ ગચ્છે

આ શ્લોકમાં કનખલ, નહતું રાજાથી ગજાની ઉત્પત્તિ તથા સગર રાજાના દિકરા અવગત્યે ગયેલા તેને ભગીરથ રાજાએ તપ કરી ગજાને તે સ્થળે ઉતારી સ્વર્ગે મોકલ્યા આ પૌરાણિક કથાઓનું સંચય છે.

કનખલ એ હરદ્વારથી એ માછલને છેડે ગજાને કિનારે તીર્થનું ગામ છે ત્યાં દક્ષ પ્રજાપતિનું મોડું મંદિર છે. આ કનખલ તીર્થમાં નહાવાથી ફરી જન્મ યતો નથી મોક્ષ મળે છે એવું શાસ્ત્રોમાં લખ્યું છે દક્ષ પ્રજાપતિએ આહી યજ્ઞ કર્યો હતો યજ્ઞને યજ્ઞમાં તેગળ્યા નહિ એ પોતાના પતિનું અપમાન સહન ન થવાથી દક્ષની પુત્રી સતીએ તથા યજ્ઞ

કુંડમાં પડી પોતાનો દેહત્યાગ કર્યો. તે દેહાત્મ આને પણ જતાવવામાં આવે છે, આહી ગંગાનો પટ પહોળો છે અને એકદમ ધોળો પ્રવાહ ॥

જલ્લુકન્યા-સોમવ ચો રાત્રિ જલ્લુ તપ કરતા હતા બગીરથ રાજના રથ પાછળ આવતા ગંગાના પ્રવહથી તેનો આશ્રમ છુટી ગયો તેથી તે ગંગાને પી ગયા પછી દેવાની પ્રાર્થનાથી પોતાના કાનમાંથી તેને ઠાંટી તેથી ગંગા જલન્દ્રવી કહેવાણી તે હિમાંસવમાંથી નિકળી આદેક માધ્યમ આદ્યા પછી ગંગાદિ જ્ઞેન ગંગાની કહે છે ત્યાંથી પ્રવાહ આજળ આવ્યો ઉત્તર તરફનો પ્રવાહ બાગીરથી કહેવાય છે તે જ દેવપ્રયાગમાં અસનનાની સાથે મળતાં ગંગા કહેવાય છે

સગરના પુત્રોનો ઉદ્ધાર

૧ સર્વવંશમાં બાહુ નામનો ચક્રવર્તી રાજ થયા. દેહય તાલજાંઘ કામોજ પહેલ પારક ધનન શક એ બધાએ મળી તેનું રાજ્ય લઈ લીધું. ત્યારે બાહુ રાજ પોતાની બે રાણીઓ સાથે વનમાં બાગી ગયા તેની પતિનતા યાદવી નામની સ્ત્રી સગુમાં હતી તેની શોકથી તેના ગર્ભમાં નાશ માટે ગર-ઝેર આપુ પણ યાદવીના પતિનતાપણના પ્રભાવથી ગર્ભ કે પોતે મર્યા નહી વનમાં બાહુ રાજ મરણ પામ્યા તેની પાછળ યાદવીને કુટુબા પુત્ર ઓવ નિષિયે સતી થતી અટકાવી પોતાના આશ્રમમાં લઈ ગયા ત્યાં પુત્રનો જન્મ થયો સાથે જ તે અવતર્યો તેથી તેનું નામ સગર પાડ્યું. સગરને જાતકમાંથી સરકાર કરાવી બધા વેદ અને શસ્ત્રવિદ્યા બોધાવી દેવતા પણ સહન ન કરી શકે એવું આજ્ઞેયોજી આપ્યું પછી સગરે તાલજાંઘ નામના દેહવનો સંહાર કર્યો, પછી શક ધનન કામોજ વગેરેને હર્ષવાની ભેદારી કરી ત્યારે કામોજ વગેરે વસિષ્ઠને શરણે ગયા. ત્યારે નિષિયે સગરને તેઓનો સંહાર કરતાં અટકાવ્યા પછી સગરે તેઓને શિક્ષા તરીકે ધર્મથી બહિષ્કૃત કર્યા અને બધાના વેશ આર્યોથી જુદા કરાવ્યા શોકના મરતક અર્ધા મુકાવ્યા, ધવનો અને કામોજોનાં મરતક આખા મુકાવ્યા, પારદોને છુટા કેશવાળા રાખ્યા પહેલોને ડાઘીવાળા કર્યા. વેદાધ્યયન અને વેદિક કર્મથી એ બધાને બહિષ્કૃત કર્યા.

સગરને કશ્યપની પુત્રી સુમતિથી અસમંજસ અને વિદ્ધ રાજની પુત્રી કેશીનીથી ૬૦,૦૦૦ સાક હજાર પુત્રો થયા સગર રાજ્યે અધમેષ થય કર્યો ત્યારે ધોડા છુટા મુકયો પોતાના સાક હજાર પુત્રોને, ધોડાની રક્ષા કરવા મોકલ્યા ઇન્દ્ર દેવભાવથી એ ધોડાને પાતાળમાં કપિલમુનિ તપ કરતા હતા ત્યાં લઈ જઈ બાંધ્યા ધોડાને જોતવા માટે સગરના પુત્રોએ પૃથ્વી ખોદી પાતાળમાં ગયા ત્યાં કપિલમુનિના આશ્રમમાં ધોડાને જોઈ તેને ચોર માની અપશબ્દો કહ્યા તેથી કોપ પામી કપિને એ સાથે હજાર સગર પુત્રોને બાળી બરમ ત્યાં પછી અસમંજસના પુત્ર અશુભાને તપાસ કરી એ સાક હજાર સગર પુત્રોની બરમ જોઈ મુનિની પ્રાર્થના કરતાં કહ્યું કે આકાશ જગાના જળથી એ રાખ ધોવાય તો તેઓને ઉદ્ધાર થાય પછી અશુભાના પૌત્ર અને દિલીપના પુત્ર બગીરથે ઘણો કાળ તપ કરી

ગગાને સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વીપર ઉતાર્યા. પણ તે પહેલાં શકર ઉપર તપ કરી ગગાને પોતાના મસ્તક પર ઝીલવાનું વરદાન લીધું. પૈઞી ગગાને પૃથ્વીપર ઉતાર્યા ત્યારે શકરે પોતાની જટામાં ઝીલ્યા પછી ઓગળ પ્રનાહ આપ્યો. પોતાની પ્રાંજનો ઉઠારી ર્યો. બગીરથના તપથી ગગા પૃથ્વીપર આગ્યા તેથી બાગીરથી પહેંચાણા.

શ્લોક ૫૫ તસ્યાઃ પાતું

આ શ્લોકમાં ગંગા યમુનાના સંગમનો કિસ્તેષ છે. આ સંગમ પ્રયાગમાં થયો છે. મેધેનો, પડાજયો ગગામાં પડતા પ્રયાગનો મંગા યમુનાનો સંગમ આહી થયો હોય એવું દ્રશ્ય કવિયે વર્ણવ્યું છે. તેથી એ સંગમને લગતી પ્રયાગની થોડી હકીકત આહી આપુ છું. પ્રયાગમાં વિક્રમ સંવત ૧૬૨૯ માં અકબર બાદશાહે કિસ્તો બાધ્યો. લાં તેનો મુખ્ય મુખો રહેલો. સારે આતું નામ અક્ષાહવાસ કે ઇલાહવાસ હતું. ઉવટે અક્ષાહવાસ થયુ. છતાં હિંદના ૩૩ ક્ષેત્રો હિંદુઓ તો તે પવિત્ર તીર્થને પ્રયાગને નામે જ ઓળખે છે. તે હિંદુઓનું મોટું નંત્રાનું ધામ છે.

પાડવો પોતાના વનવાસ દરમ્યાન કેટલોક વખત વારણાવતમાં રહ્યા હતા તે પ્રયાગની નજીકનો પ્રદેશ હતો. રામ અને સીનાયે પોતાના વનવાસનો કેટલોક સમય પ્રયાગમાં ગીર્થ્યો હતો આહી ગંગા યમુના સરસ્વતીનો સંગમ થતો મોટું તીર્થ સ્થાન છે. પંજામમાં ગ્રામ થયેલ સરસ્વતી નદી આહી પ્રગટ થાય છે, તેથી આહી તથુ નદીઓની સંગમથી ત્રિવેણી તીર્થ પણ છે અથોધ્યાથી વનવાસમાં નિકળેલા રામ ચિનકૃદ નર્તા પહેલાં બરદાજ મુનિના આશ્રમમાં રાક્ષણ હતા તે આશ્રમ આહી છે મધિવ, સોમેશ્વર, ભારદવાજેશ્વર, વાસુકીશ્વર, અક્ષયવડ, પ્રયાગ વેણીમાધવ ગંગા યમુના સરસ્વતી વગેરે તીર્થો આહી આહી સૌ શ્રાદ્ધ કરે છે જીવતાં મામાપનાં પણ આહી શ્રાદ્ધ કરાય છે શ્રાદ્ધ કરાવવા પહેલાં ક્ષિપ્ત ધિવાયના આખા મથાનું મુડન-ટકો કરાવવો એવો નિયમ છે. તેમ જ સોભાગવતી સ્ત્રીઓ પર્ણ પોતાના મોવાળાની એક લટ આપે છે, દક્ષિણ હિંદની ડાવિડી સ્ત્રીઓ તો કેટલીક આખા મસ્તકનું મુડન કરાવે છે. આ ક્ષેત્ર તીર્થરાજ કહેવાય છે. આતું માહાત્મ્ય પુરાણમાં મહાભારત વગેરેમાં ઘણું વર્ણવેલ છે.

ધરતીસન પહેલાં ૩૦૦ તથુસો વર્ષનો એક ઉગો કરેલો સ્તંભ કિંદ્યામાં છે તેમાં અશોકનો લેખ છે તેમ જ અશોકના પુત્રોના લેખો છે એમ જાણે સ્તંભ છે તેમાં કોશાબીના રાજાનું વર્ણન છે ધરતીસનની ૭ મી મદીમાં સ્ત્રીની મુસાફર ભુએન્સ ગ આહી આવેવ તેણે આ સ્થાન બહુ પવિત્ર મનાય છે એમ લખેલું છે અક્ષવડ ઘણા કાળનો હતો તે જહાગીરે જોદાની નાખ્યો વિક્રમ સવત ૧૭૬૫માં મરાઠાઓએ આ કિંદનો કબજો કરેલો સંવત ૧૮૫૭ માં આ પ્રદેશ અંગ્રેજોના તામામાં આવ્યો.

પ્રયાગ, યમુના નદીને કઠિ વસેલું છે. સારે કિંદનો ગંગા યમુનાના સંગમ ઉપર છે. દર વર્ષે મહા માસમાં મેળો ભરાય છે. દર છઠે વર્ષે અર્ધકુંભ મેળો અને ૧૨ વર્ષે કુંભ મેળો ભરાય છે, સારે લાખો યાત્રાળુઓ ત્રિવેણી સંગમ ઉપર સ્નાને કાટે આવે છે.

પ્રયાગની પશ્ચિમે ખુદર જાગ છે લાં જહાગિર બાદશાહે પોતાની, તેની માની અને બહેનની કબરો કરાવી છે.

શ્લોક ૫૬ આસીનાનાં

આ શ્લોકમાં કરતૂરી મૃગનો ઉલ્લેખ છે. કરતૂરી મૃગ કાશ્મીરથી આસામ સુધીના પ્રદેશમાં ફેલાયેલ હિમાલય પર્વતમાં જ આવે છે. ફુનીયાના બીજે કયાંય પણ કરતૂરી મૃગ કે કરતૂરી થતી નથી. તે પવિત્ર મૃગેથી પૌષ્ટિક બીજ વસતું તરીકે આખી ફુનીયામાં વપરાય છે. આખાં શાસ્ત્રોના મંત્ર તંત્ર અને પ્રયોગોમાં તથા આયુર્વેદમાં ઔષધ તરીકે આનો બહોળો ઉપયોગ થાય છે.

શ્લોક ૫૭ તંત્ર વાયો

હિમાલયમાં ચમરી નામની માથ યાય છે તેના પુંછડાના વાળ ગુચ્છવાળા કાળા કે ઘોળા રંગનાં હોય છે. આંદો સોનાના હાથમાં મઢાવી તે દૈવને સમ્રત દેળવામાં વપરાય છે. તે પવિત્ર ગણાય છે. આ ચમરી માથ હિમાલય ચિવાય ફુનીયાના કોઇ પણ ભાગમાં થતી નથી.

શ્લોક ૫૯ તંત્ર વ્યક્ત, શ્લોક ૬૦ કાન્દાયન્તે

આ શ્લોકોમાં શંકર પાવતી અને તેનું નિવાસસ્થાન હિમાલયનો ઉલ્લેખ છે.

હિમાલય શંકર પાવતીનું નિવાસસ્થાન છે. કેલાસની આજુબાજુના હિમાલય પ્રદેશમાં તેઓ હરે હરે છે કોઝ હરે છે.

હિમાલય પર્વત ઉપરનાં અસંખ્ય શિખરો એ ફુનીયાના પર્વતોમાં ઉચ્ચોમાં ઉચ્ચ છે. હિમાલયની ઉચ્ચાઈની શોધખોળ હાલના શાસ્ત્રસાધુ આજુ છે પણ હજી તેનાં ચોથા ભાગની માહિતી પણ મળી શકી નથી.

હિમાલયની વાયવ્ય મર્યાદા સિંધુ નદી સુધી છે. કાશ્મીરમાંના નંગા પર્વતનાં શિખર પાસેથી પૂર્વે ૨૦ રજાંશ સુધી હિમાલય ફેલાયો છે. મહાકવિ કાલિદાસ કહે છે :
 “સ્થિતઃ પૃથિવ્યાં હવ માનવકઃ પૃથ્વીનાં માનઃકંદ એ હિમાલય છે. હિમાલય એટલો વિશાળ નિસ્તૃત છે કે તેનું પ્રમાણ કાંઈ શકાયું નથી. કાશ્મીર નેપાળ સિંધિમ કારંછીંશ કુતોન અને બીજાં ઘણાં રાજ્યો હિમાલયની તળેટીમાં રહેલાં છે. વિવિધ ભાષા અને આકૃતિનાં માણસોં લાં વસે છે. પેલી ખાલુ દીબેટ પણ હિમાલયની તળેટીમાં છે. ઉત્તર દિશા તરફ જનારી પર્વત શ્રેણી અનુબોધી અગમ્ય છે. જ્યાં વિદ્યાધરો ગંધર્વો કિન્નરો વગેરે રહે છે. ત્યાં અનુબોધી શકતાં નથી. આજે પણ તેઓ દસ દસ હજાર વર્ષ જીવે છે. અજુન અશ્વમેધ યજ્ઞ પૂર્ણતે ઉત્તર દિશા જતવા દૂર સુધી ગયા સારે તેને અટકાવ્યા હતા કે હે અજુન તમે અનુબોધી છો. હવે પછી દેવકોટીનો વસવાટ છે લાં તમે જમ શરણ નહિ, અને તેઓને જીતી શકશો નહીં માટે પાછા વળો. હિમાલયના ત્રિશળ નંદાકોટ ધવલગિરિ નંદાદેવી કાંચનગંગા ગૌરીશંકર વગેરે સેંકડો શિખરો ૧૫ થી ૩૦ હજાર ફુટ-ઉંચાઈના છે. તેમાં ગૌરીશંકર શિખર ૩૦,૦૦૦ ત્રીશ હજાર ફુટથી વધુ ઉંચો છે. પણ તેનું સાચું માપ કોઇ કાંઈ શક્યું નથી કે લાં જમ શકાતું નથી. લાં કુબેરની નગરી અલ્પકાપુરીમાં યથા રહે છે. ગૌરીશંકર અને કેલાસ ઉપર વિમાન પણ ઉડી શકતું નથી. અહીં માટે પશ્ચિમના ધણા સાહસિકોએ મહેનત કરી પણ ધણું મરી ગયું અને ઘણાં જોડી માપણી કે નિશાન કરી પાછાં મોકલ્યાં હતાં. ધર ભેગા થયા છે.

હજીપણ સાં ચડવાના પ્રયત્ન થયા કરે છે. શંકર પાવૈતનિ હરવાં કરવા વિહાર કરવાનો તે પ્રદેશ છે. સાં યોગી લોકો જ જઈ શકે છે. મરણ પશ્વવોળા મનુષ્યો જઈ શકતાં નથી. યોગીઓ પણ અત્યુક્ત મર્યાદા સુધી જ જાય છે જો તે મર્યાદા વળેટી તો પુરવો સ્ત્રીયો બની જાય છે.

ગૌરીશંકર શિખરને નંદાદેવી પણ કહે છે. પવંતા અને શિખરામાંના એ ઉમામા હયો છે. સન ૧૮૪૧ માં એટલે ૧૧૧ વર્ષ પહેલાં સર જ્યોન્ એવરેસ્ટ નામના ભૂગોળ વેત્તાયે ત્રિકોણમિતિમા નિષ્કાન્તસાર આ શિખરની ઉંચાઈનું માપ ૨૯૦૦૨ યોગાંશુત્રીસ હજાર એ ૫૮૮૦ કાંઠે હવું. સાર એને નામે ગૌરીશંકરનું નામ એવરેસ્ટ પાડેલ છે. પણ આ માપ બરાબર નથી. સારપછી એક માણસે ૨૯૦૦૨ પુટનું આગવું માપ બોટું કરાવી ૨૬૧૪૧ પુટ ઉંચાઈ કરાવી છે. આ બધાં અતુમાન છે. આ દેવ ભૂમિમાં કોઈ કંઈ માથે પહોંચી શકે એમ નથી કે સાચું માપ કાઢી શકે એમ નથી. યોગસિદ્ધ કે રસસિદ્ધ પુરવો કે જેની ગતિ ગમે તે લોકમાં જવા આવવાની છે તેઓ જ માત્ર સાં જઈ શકે છે. આ પ્રમંદ ઉત્તુગ મૃધ્વીનું માપ કરવાના હંડ સરખા દિવાલપના શિખર પાસે ત્રિકોણમિતિ કે અશ્વિત શાસ્ત્ર કે બીજાં સાધનો કેહિત થઈ જાય છે.

૧૯૦૦૦ પુટ ઉંચાઈના ખોળા ઘાટની ખીણમાં જંગલી ઝુલાળનાં વન છે ખલુઆ ઘાટ અને યોગાંડા ઘાટ ૧૫૦૦૦ અને ૧૬,૦૦૦ પુટ ઉંચાઈએ આવેલા છે સાં દેવદાર વૃક્ષોનાં વન છે. એના યડનો ઘેરાવો ૨૦ થી ૨૫ પુટનો અને ઉંચાઈ ૧૫૦ થી ૧૭૫ પુટની હોય છે. ભોજપત્રના વૃક્ષોનાં પણ વન સાં છે તેમ ખીણમાંથી વનસ્પતિઓ ઉગે છે. ૧૬૫૦૦ પુટની ઉંચાઈએ રોગબદ્ધ નામની ખીણ આવે છે. સાં એક મઠ છે તેમાં ૩૦૦ થી ૪૦૦ સાધુઓ તથા સાધ્વીઓ રહે છે.

દિમાલપમાં સેંકડો તપસ્વીઓ, ઋષિ મુનિઓ, ઋષિ પત્નીઓ સાથે રહે છે, યોગ સાધના અને તપ કરે છે. તેઓનાં દર્શન બામ્બશળીને જ થાય છે. દિમાલપની શાંકેબોળ માટે ચડવા ઇચ્છનારાઓએ પ્રથમતો મન વચન કમથી પંચિત્ર થાવું. રસાધન ઔષધના સેવનથી કાપા કંપતી પદ્ધતિયે પોતાનાં શરીરો કંઠી તંડો વરસાદ રોગથી પરાભવ ન પામે તેવાં અને સેંકડો વર્ષ જીવી શકે તેવાં બનાવવાં જોઈએ. પછી યોગાભ્યાસ કરી સિદ્ધ થયા પછી તે મનુષ્ય દિમાલપમાં બધે જઈ શકે છે. આ સ્થિતિ મેળબ્યા પહેલાં દિમાલપ માટે પ્રયત્ન કરનારા તમામ નિષ્ફળ જવાના છે.

શિવ—શંકર મહેશ્વર મહાદેવ ઇશાન શંખ ચંદ્રશેખર ગિરીશ નીલકંઠ ત્રિલોચન ૨૬ ઉમાપતિ હર વિશ્વનાથ રસેશ્વર રસેશ્વર વજેરે શિવનાં નામ છે. શંકર ધન પુત્ર સંતાનનાં દેવતા છે. શંકરનો ભક્ત કહી પુત્ર વિનાનો કે નિષંન હોતો નથી. આયુર્વેદ યોગ વિમાન શસ્ત્ર વિગ્રહ શસ્ત્ર રસાયન શસ્ત્ર મંત્રતંત્ર શસ્ત્ર ધાતુવાદ વજેરેના આધ્યાત્મા દેવતા શંકર છે. આરે વેદોમાં શંકરની જ સ્તુતિ કરી છે. રામચંદ્ર, શ્રીકૃષ્ણ વજેરે વિષ્ણુનાં અવતાર રૂપે અવતરેલા અવતારી પુરવો શંકરના ભક્ત હતા. મહાભારતે સમાધય અંદારે પુરાણો વેદો ઉપનિષદો વજેરેમાં શિવને સર્વોત્તમ મોટા દેવ, દેવાના ધંધર કહી શંકરની સ્તુતિ કરી છે. હિંદુસ્થાનનાં લાખ નાનાં મોટાં ગામોમાં અપવાદરૂપે ૧ પણ ગ્રામ કે ગામડું નંદિ

હોય કે જ્યાં સંકરનું મંદિર ન હોય. દરેક મંદિરમાં સંકરનું ચિત્રલિંગ પાવતીની અને ગણેશની મૂર્તિ એ પણ હશે સમુદાયનથી નિમજેશું હજીદગ એર ત્રણે લોકોનો નાચ કરત તેને ચકર પી ગયા અને નગરને બંધાવ્યું.

પાવતી એ શ્રી શુવનેશ્વરી છે: અર્ધનારી નરેશ્વર સંકરના અર્ધાંગના પત્ની છે. તમામ દેવતાઓ દેવીઓ તેની સેવા કરે છે. તે મણિદ્વિપમાં મિત્રામણિ ગૃહમાં રહે છે.

શ્લોક ૬૧ પ્રાલેયાદ્રે

આ શ્લોકમાં હિમાલયમાં પરશુરામનું પરાક્રમરૂપ હંસદ્વાર કોચર ધ્રુવો અને બલિરાજાને તોળે કરવા તૈયાર થયેલા વામન ભગવાનનો કાળો પગ આટલી બામતનો હિલ્લેખ છે.

પરશુરામ એ વિષ્ણુનો ૧૬ મો અવતાર હતા.

તપસ્વી જામિનિ ઋષિ વિદલ્લ રાજાની કુંવરી રેણુકાને પરણેલા. તેને રમણવંત મુષેશુ વિશ્વ વિધાવસુ અને હેલ્લો પરશુરામ એમ પાંચ પુત્રો થયા સહસ્રાલ્પનના વધ માટે હંસદિ દેવતાએ વિષ્ણુ ભગવાનની પ્રાર્થના કરવાથી તે રેણુકામાં પરશુરામ રૂપે અવતર્યા એની પિતામહી (ઝાડી)ની શુભથી એની માર્ગે યજ્ઞનો ચર ખાવામાં શુભ કરી ચર ખદલાઈ ગયો તેથી પરશુરામ કૂર કમ કરનારા ક્ષત્રિય સ્વભાવના બાલક થયા તે પોતાના પિતા પાસે બધા વેદ અને શસ્ત્રવિદ્યા શીખ્યા હતા. રેણુકા નદીયે નહાવા ગયા ત્યાં વિત્રલ નામના રીંગને જાડાકીડા કરતો જોઈ મોઢા ખામી તે રાજાની ધ્વજા કરી પાર્ણમાં પડી તે સાથે બલિચાર કર્યો તે વાત જાણી જમ્બદસ્તિએ પોતાના ચાર દિકરાને એની માનુ માથું કાપી નાખતા આજ્ઞા કરી. તેઓએ તેમ ન કયું એટલે તેઓને કાપ આપી મૃગ અને પક્ષીઓ બનાવી દીધા. મહી પરશુરામને એની માનુ માથું કાપી નાખવાની આજ્ઞા કરી તેણે પિતાના વચન પ્રમાણે માતાનું માથું કાપી નાખ્યું જમ્બદસ્તિએ પ્રસન્ન થઈ વરદાન માગવાનું કહેતા પોતાની માતા શુવતી થાય અને પોતે માથું કાપ્યું એ વાતનું તેને સ્મરણ ન રહે એવું, તથા પોતાના ભાઈઓ મૃગ પક્ષીમાંથી માણસ બનવાનું યુદ્ધમાં કાઢી નહિ હારવાનું અને હજારો વધનું હાથું આયુષ્ય માનુ, પિતાએ તે મધુ આપ્યું.

એક વખત આશ્રમમાંથી વાછાડને હરી જનારા સહસ્રાલ્પનને પરશુરામે હણ્યો, તેથી ક્રોધ પામી મહાસ્થાલનના પુત્રોએ જમ્બદસ્તિને મારી નાખ્યા. પરશુરામે પિતાના વધથી ક્રોધ પામી ૨૧ વખત નક્ષત્રી પૃથ્વી કરી અને ભારરૂપ થયેલા અધર્મો રાજાઓને માર્યા. દશરથ, જનક કે એળ બીજા ધર્મપરાયણ પ્રજાપાલક રાજાને બોલાવ્યા નથી ત્યારપછી સીતાને પરણી ગમ જનકપુત્રી આપતા હતા ત્યારે સંકરના ધનુષ્યનો ભગ રામે કર્યો જાણી રામને જોવા સામા મળ્યા જન્મે રામ મળ્યા પછી પરશુરામ દક્ષિણ દિશા તરફના મહેદ પવંત ઉપર જઈ ઉઘ તપ કરવા લાગ્યા આજે પણ તે ધણુને દશન આપે છે.

પક્ષીઓ પણ ન જાળગી શકે એવા હિમાલયના દુર્ગમ આકાશમાં પવંતોને બાળથી બેઠી પરશુરામે ઊંઢ પાડી માર્ગ કર્યો છે આ કારને માર્ગે, ઉત્તર દિશાએ માને સરોવર અને કેલાસ પવંત તરફ જવાય છે હંસી પણ આ માર્ગે જ જાય છે તે હંસદાર કે કોચર કહેવાય છે આ દેવોથી પણ ન થઈ શકે એવું અસાધારણ પરાક્રમ પરશુરામે કરવાથી તેની કીર્તિ આજ સુધી જળવાઈ રહી છે.

વામન અવતાર-કુરુક્ષેત્રમાં વામન ભગવાન મદિર છે ત્યાં તીર્થયાત્રા કરવા નિમ્ત્રણ, અભુતને શૌનક સપિએ જે હકીકત કહી મેનો સારાસ નીચે પ્રમાણે છે.

બલિ રાજાએ ઇન્દ્રને સ્વર્ગમાંથી કાઢી મુક્યો. દેવતાઓને હરાવી ઇન્દ્ર પદ લઇ લીધું. ત્યારે દક્ષની પુત્રી અદિતિ દેવમાંતાયે ઘેર તપ કરી વિષ્ણુને પ્રસન્ન કર્યા, વિષ્ણુએ અદિતિને પેટે જન્મ લઇ અસુરોનો સંહાર કરી ઇન્દ્રને ફરી એવું સ્થાન અપાવવા સ્વીકાર્યું.

પ્રહલાદનો પુત્ર વિરાયન, તેનો પુત્ર બલિ ઉપર તપ કરી બ્રહ્મા પસિયા વરદાન મેળવી તેણે સ્વર્ગ પૃથ્વી પાતાળ એક પછી લોક પોતાના તામામાં કર્યા ઇન્દ્ર અને દેવતાઓ નિરાધાર થઇ બેઠકવા લાગ્યા. દેવતાઓની આર્થનાથી વિષ્ણુએ ક્રુષ્ણપત્ની સ્ત્રી અદિતિને પેટે જન્મ લીધો તે વામન ભગવાન ઘાટમાં ઠીંગણા હતા તેને આઠ વર્ષની ઉંમરે જન્મેલ દીધી.

બલિરાજા અશ્વમેધ યજ્ઞ કરતો હતો. સાં બુદ્ધસ્પતિને આગળ કરી વામન ગયા. સાં શુકાચાર્ય, સપિઓ, વિદ્વાન બ્રાહ્મણો વગેરે હતા. વામન ભગવાને, શાસ્ત્રમાંથી તે બધાને નિષ્તાર કર્યા હોવાથી આઠ વર્ષના અને સાવ ઠીંગણા વામનજીના અલૌકિક જ્ઞાનથી આશ્ચર્ય દેવાયુ બલિરાજાએ વામનજીનો સત્કાર પૂજા આર્થના કરી, આપ કોણ છો, ક્યાથી આવો છો, શું જોઇએ છીએ જે જોઇએ તે માગો, એમ કહેતાં શુકાચાર્ય અને પ્રહલાદ બલિરાજાને રોક્યો કે આ વિષ્ણુ ભગવાન તુને હેતરવા અને ઇન્દ્રને સ્વર્ગ પાછું અપાવવા આવેલ છે માટે માગે તે આપનાર્થે નહિ પણ બલિ રાજા કહે જે માગે તે આપવા હું બોલ્યો છું માટે બને માફ સર્વસ્વ સમર્પણે પણ આપીશ. વામન ભગવાને ૩ કમળાં પૃથ્વી માગી, બલિરાજાએ સ્વર્ગ કરી તેના હાથમાં પાણી મુક્યું તુરત વામને વિરાટ રૂપ ધારણ કર્યું પ્રતીક્ષા પણ, સ્વર્ગમાં મરતક અને સુખ અદ્ર તથા તમામ દેવો એના શરીરમાં જોવામાં આવ્યાં વામને ઇન્દ્રને સ્વર્ગ અને પૃથ્વીનું રાજ્ય આપ્યું અને બલિરાજાને પૃથ્વી નીચેનું સુતલ નામનું પાતાળનું રાજ્ય આપ્યું અને કહ્યું કે સાં તુ અનેક વિલાસ અને વૈભવ ભોગવ્ય. યજ્ઞ યાગ કર અને સુખે રહી આનંદ મનાવ્ય હવેથી ઇન્દ્રાદિ દેવોનો દેહ નરીશ માં સાં તારૂં દેલાધિપતિ કાયમ રહેશે બલિરાજાએ ભગવાનની માતા માયે ચક્રાવી પોતાના પરિવાર સાથે સુતલ નામના પાતાળમાં જઇ સાં રાજ્ય કરવા લાગ્યો.

આ પ્રમાણે વામન ભગવાનનો કાળા પત્ની ઉપમા, વિરાટ સ્વરૂપને અંગે આ શ્લોકમાં આપી છે

શ્લોક ૬૨ ગત્વા ચોર્ધ્વ

આ શ્લોકમાં રાવણે કૈલાસ પર્વતને ખળભળાવ્યો હતો એ હકીકત છે તે રાવણ કોણ હતો તે કુકામાં બતાવયું તૃણમિદુ રાજ્ય પોતાની ઇન્દ્રવિદ્યા નામની કન્યા મુલસ્તે સપિને પરણાવી તેનો દીકરો વિશ્વવા યથો વિશ્વવાને ૪ સ્ત્રીઓ હતી તેમાં મોટી દેવવર્ણીનીમાં કુમેરનો જન્મ થયો તેનું મોટું શરીર, મોટું માથું, મોટી યદી એમ વિચિત્ર બેડોળ શરીર જોઇ પિતાયે કુમેર ખરાબ આજ્ઞાવનો એવું નામ પાડ્યું પણ તેણે ચક્ર ઉપર તપ કરી

૧ આ કથા વિસ્તારપૂર્વક હરિવંશના બલિખ્ય પર્વના અધ્યાય ૬૪ થી ૭૨ સુધીમાં છે મત્સ્ય પુરાણમાં અધ્યાય ૨૪૬માં છે રામ રાવણની વિસ્તાર પૂર્વકની કથા વાલ્મીકી રામાયણમાં.

સંદર શરીર, દીર્ઘાયુષ્ય મેળવી અલકાપુરીનો રાજ્ય થયો અને સંકરનો મિત્ર બન્યો. કુબેરનો બાપ રાવણ કુંભકણ્ણ વિગીષ્ણુ અને રાવણના નામની બેન હતી. રાવણ ધણી વિદ્વાન હતો. પણ સ્વભાવે એને ક્રોધે રંગે અને અધર્મી હતો. તે જ્ઞાનદ્વારા જનમમાં હિરણ્યકશિપુ રૂપે હતો, રાવણે સાક હનર વધ પૃથ્વી સ્વર્ગ એને પાતાળનું, રાજ્ય કર્યું. ત્રેતાયુગ ઉતરતા દશરથના પુત્ર રામચંદ્રે તેનો વધ કરી પૃથ્વીનો આર હિતાર્યો.

રાવણે કૈલાસને અજબજાણ્યો. કુબેર પાસે પુષ્પક વિમાન હતું તે આપવાની ના પાડી એટલે કૈલાસ પર્વતની વનેટીમાં આવેલી અલકાપુરીને જિતવિજિત કરવા માટે રાવણે કૈલાસ પર્વતને ઉપાડી પગાડી લાંબી નાખવા પ્રયત્ન કર્યો તથા કૈલાસ પર્વત અજબજાણ્ય થયો હતો પછી કુબેરે તેને પુષ્પક વિમાન આપ્યું. આ હકીકતનો ઇસારો આ રસોડામાં કવિયે કરેલ છે.

શ્લોક ૬૩ વર્ણયમિ

કૈલાસ પર્વત સંકેદ રંગનો છે. આને પશુ માનસરાવરની નજીક દિગ્દેશની, હદમાં કૈલાસ પર્વતની યાત્રાએ જનારા યાત્રાળુઓ, કૈલાસ પર્વતના દક્ષિણ નીચેથી, ડેરે છે. તે ધણી જાણી છે. તેના ઉપર કોઈ ચડી શકતું નથી શિવલિંગના આકારનો આ પર્વત છે. તેની જ સામે નંદી-પોહીયાના આકારનો વિશાળ પર્વત છે. સંકરના મંદિરમાં શિવલિંગની સામે નંદી-પોહીઓ રાખવામાં આવે છે, એ રીતનું દશ્ય લાંબે સમુદાયે છે. એટલે સંકેદ કૈલાસ ઉપર કાળા રંગનો તું કેવો દેખાય છે. બતાવતાં બળબદ્ધ પ્રણામ આપે છે.

અજબજાણ્ય પુલકેશ્વરના પુત્ર-હતા અને શ્રીમ્બુના મોટાભાઈ ચાચ. તે વાને ધણી દયાળા ધાળા હતા. તેને વાંદળો કે કાળાં વાઘાં પહેરવાનો શોખ હતો ધાળા રંગના બળબદ્ધ કાળાં લુગડાં પહેરવાથી જ્યાં દેખાતા તેવા તું ધાળા રંગના કૈલાસ પર્વત ઉપર દેખાય એમ વક્ષ કહે છે.

શ્લોક ૬૪ તસ્મિન્ હિત્વા

આ રસોડામાં સંકર પોતાના પત્ની પાર્વતીને હિત્વા નિત્ય બાગમાં હાથનો ટેકો આપે છે તેમ જણાવ્યું છે. એ સંકર પાર્વતી કાણ છે તે કુંકુમાં લખ્યું છે. ભરતખંડમાં ગામોગામ સંકરનું મંદિર હોય છે અને તેમાં શિવલિંગ નંદી પાર્વતી અને સંકરના પુત્ર ગણપતિની મૂર્તિ પૂજાય છે. સંકર વાને ધાળા છે અને તેની ઉંચેર કિશોર અવસ્થા જેવી હોય છે. તે મસ્તકમાં અને શરીરે વિભૂતિ અને રક્ષકની માળા તથા સર્પનાં આભૂષણ પહેરે છે. હિંદના વેદ ઉપનિષદ વિ. શાસ્ત્રોમાં સંકરની ઉપાસના અપ્યવશ્યુષી છે. તથા હિંદની કોરોડોની પ્રજા. તેની બાકિત કરે છે અને ધેરધેર શિવલિંગની પૂજા ચાલે છે. શિવપુરાણ, મહાભારત તથા અઘાર પુરાણોમાં સંકરના ચરિત્રોનું વર્ણન છે. એ સંકર તેની પત્ની પાર્વતી સાથે કૈલાસમાં રહે છે અને કૈલાસની આસપાસ હિમાલયમાં ફરે છે. હિત્વા નિત્ય પ્રદેશમાં પાર્વતીને પોતાના હાથનો ટેકો આપી ચડાવે ઉતારે છે. પોતાની ઓને હોય નીચેથી તથા વાહનમાંથી ચડવા ઉતારવા વખતે હાથનો ટેકો પુરૂષોએ આપવો એ હાલમાં શિષ્ટતા ગણાય છે પણ પૂર્વકાળથી તે પ્રજાલિધ આર્યોમાં પણ ચાલી આવે છે. કાવ્યો પુરાણોમાં રાજ્યો કે બીજા પોતાની ઓને વાહનમાંથી ઉતારતાં હાથનો ટેકો આપવાના દોષકો ધણા પ્રાચીન ઇતિહાસમાં મળે છે.

શ્લોક ૬૬ હેમામ્બોજ

આ શ્રેયોકર્મા માનસરોવરનો ઉલ્લેખ છે. તે કેલાસ પર્વતની નજીક છે કેલાસ માનસરોવરની જગ્યાએ માત્રાણુઓ જાય છે પુરાણોમાં વર્ણન છે કે દેવતાઓની સ્ત્રીઓ તથા બીજી દેવીઓ માનસરોવરમાં નહાવા હમેશાં આવે છે ત્યાં સોનાના રંગનાં કર્મણ અને હંસો રહે છે, પણ જાત્રાણુઓ એવું કંઈ દેખતા નથી. ગધમાદન પર્વત સુધી પહોંચવા ગયા હતા તેની ઉપર કુબેરની અલકાપુરી છે એટલે કેલાસ ગધમાદન અલકાપુરી માનસરોવર એ બંધાં નજીક નજીક છે. હાલમાં કેલાસ માનસરોવર કહેવામાં આવે છે તે એ જ છે કે બીજા હશે આવી શકા યાય છે.

મહાભારતમાં લખ્યું છે કે કેલાસ પર્વત કોષ્ઠથી ક પાવી ન શકાય એવો, યક્ષો વિલાધશે, ગધર્વો જેની તળેલીમાં રહે છે, હમેશાં રૂળ પુરોથી શોભતો અને નેત્રને આનંદ આપનારો છે તેને રાવણે, કપાળો હતા તેમ સોનાનાં કમળવાળું માનસરોવર પણ રાવણે ડોળી નાખ્યું હતું. આ માનસરોવર બ્રહ્માયે મનમાં નિશ્ચય કરીને બાંધ્યું હતું તેથી તે માનસ-રોવર કહેવાયું તે સરમાંથી નિકળેલી નદી સસ્મૂ કહેવાયું જે અયોધ્યાને પાદર વહે છે.

શ્લોક ૭૧ ચસ્વાં યક્ષાઃ

અલકાપુરીમાં 'રહેલા કંપવૃક્ષોને' આંહી ઉલ્લેખ છે આ વૃક્ષ સમુદ્ર મથન કરતાં નિકળ્યું હતું તે સ્વર્ગમાં અને અલકાપુરીમાં છે આ વૃક્ષો કંપાત સુધી નાશ પામતા નથી. આની પાસે જઈને જે વસ્તુની ઇચ્છા કરે તે મળે છે આ વૃક્ષ સ્વર્ગમાં ઇદના નદનવનમાં છે આનાં પારિજાત મહાર વગેરે નામ છે

આને લગતી એક સંસિક કથા શ્રીકૃષ્ણના જીવન પ્રસંગમાં બની છે. હરિવંશ એ મહાભારતનો એક ભાગ છે તેમાં શ્રીકૃષ્ણનું જીવનચરિત્ર બહુ સુદરં વર્ણવ્યું છે આ ગ્રંથના ૨ જ વિષ્ણુપર્વના ૧૪ થી ૭૬ સુધીના ૧૩ અધ્યાયમાં આ કંપવૃક્ષને સ્વર્ગમાંથી દારકામાં શ્રીકૃષ્ણ લઈ આવ્યા તેને લગતી કથા છે તેનો હુકે સાર નીચે પ્રમાણે છે

દારકા ગિરનારની તળેટીથી માંડી વેરાવળ દીવનાં દરિયા સુધીના વિસ્તારવાળી હતી ગિરનારને દેવતક પર્વત પશ્યું કહેતા. શ્રીકૃષ્ણના અનેક મહેલો ગિરનાર પર હતા ત્યાં તે ધણુ રહેતા. ઉત્સવ ઉજવતા મૃગયા કરતા એકવાર શ્રીકૃષ્ણના મોટા પટ્ટરાણી રક્ષિમણીય ઉપવાસનાં પારણાની ઉજવણી કરી તે વખતે શ્રીકૃષ્ણની બીજી સ્ત્રીઓ બ્રાહ્મણો સગા રનેદી હજારો કુટુંબીઓ સાથે ગિરનાર ઉપર મોટા ઉત્સવ કર્યો. રક્ષિમણી અને શ્રીકૃષ્ણ બેઠા હતાં ત્યાં નારદ આવ્યા શ્રીકૃષ્ણે તેની પૂજા કરી. નારદે કંપવૃક્ષનું પુલ્લ શ્રીકૃષ્ણને આપ્યું, શ્રીકૃષ્ણે રક્ષિમણીને દીધું તેણે તે મોતાના મરતકે ચાગ્યું નારદે કહ્યું હે રક્ષિમણી, આ પુષ્પ તમારા મતની ઉજવણીના યજ્ઞન રૂપે સ્વર્ગમાંથી લાગ્યો છે. આ એક વર્ષથી વધુ સમય સુધી કરમાતું નથી આનો પ્રભાવ એવો છે કે તમે જે સુગંધી વસ્તુની કે સુગંધી પુષ્પોની ઇચ્છા કરશો તે મળશે જે જે હાલ કે ગતમ પીવાના મરજી પડે તે રસ મળશે. સૌભાગ્ય વધશે આ પુષ્પ હમેશાં પાસે રાખવાથી શુભ તરસ જ્ઞાનિ કે વૃદ્ધાવસ્થા આવતી નથી. વિવિધ પદાર્થના સંગીતના સ્વરો સાંભળનાની ઇચ્છા યારો ત્યારે સાંભળી

। જલાશયોત્સર્ગતત્ત્વં આ પુસ્તકમાં દોઢિકા પુષ્કરિણી, તટાગ, 'દ્રોણ', વાપી વગેરે જળાશયોનાં લક્ષણો આપ્યાં છે. તેમાં વાપીનું લક્ષણ અપર્તા જળાશય છે કે ચતુર્વિંશત્રિંશદ્વિકશતહસ્તાઽન્યૂનતાયાં પોહશસહસ્રહસ્તાન્તરાન્યૂનત્રેન વાપી એટલે આરે દિશયે ૧૩૦ હાથથી ઓછી નહિ એવી અને સોળ હજાર હાથથી વધુ હાંખી પોળી નહિ એવી જે જનાવવામાં આવે તે વાપી કે તળાવડી કહેવાય છે.

શ્લોક ૮૫ રક્તાશોક

આ શ્લોકમાં અશોક બુદ્ધ વગેરે વૃક્ષો દોહદ-ગર્ભાધાનદયા વખતે પોતાની સ્ત્રીના ડાખા પગની પાડની અને મદિરાનો કેળળો ખંટવાની ઇચ્છા કરે છે એમ તથા વૃક્ષોમાં શુભ, ઇચ્છા શક્તિ, સુખદુઃખ, હર્ષ શોકનું જ્ઞાન હોય છે. આશ્વમેધવિ વસ્તુ અને સ્પર્શદિથી તેને વિવિધ ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે એમ આ શ્લોક કહે છે. આધુનિક વિજ્ઞાન, વૃક્ષો વનરૂપિઓને સુખદુઃખનું જ્ઞાન થાય છે એવી શોધ કર્યાનો ગર્વ હોય છે. શ્રી જગદીશચંદ્ર બોઝ વિગેરે તેના અધ્યયનું છે. પરંતુ એ શોધ એ હજાર વર્ષ પહેલાં અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી અને તે વખતના વિદ્વાનો આ હકીકત જાણતા હતા એ ભરતખંડના અનેક શાસ્ત્રો પુરાણો ઇતિહાસો વગેરે વાંચનારા જાણે છે.

દોહદ-ગર્ભાવસ્થા વખતે સ્ત્રીઓને અનેક ચીજ ખાવા પીવા પહેરવા ઓઢવાની વિવિધ પ્રકારની ચીજ વસ્તુની ઇચ્છા થાય છે, તેમ વૃક્ષોને પણ ગર્ભાવસ્થા વખતે જુદીજુદી જાતની ઇચ્છા થાય છે તે મળે તો વૃક્ષો ધણી મોટા પ્રમાણમાં ફળપુલ આપે છે. શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે પ્રિયંશુ (ધડેલો) સ્ત્રીઓના સ્પર્શની, બોલસરી સ્ત્રીના મોઢાના મદિરાનો મેગોતો ખંટવાની, અશોક સ્ત્રીના ડાખા પગની પાડ વાગવાની, તિલક વૃક્ષ સ્ત્રીઓએ મદહાસ્ય સાથે સામે જોવાની, કુરુજક આર્ષિમન આપવાની, કંબુવૃક્ષ મશ્કરીનાં શંખારનાં વચનની, ચંપો સાઈ મદ હસવાની, આબો સ્ત્રીના મોઢાની પુક મારવાની, રૂશ્કનું વૃક્ષ ગીત ગાવાની, હજોર સામે નાચવાની એમ લુદ્ધજુદાં વૃક્ષો ગર્ભાવસ્થા વખતે જુદીજુદી ઇચ્છા કરે છે અને તે આપવાથી તેને વૃક્ષો પ્રસન્ન થઈ પુષ્કળ ફળપુલ આપે છે.

શ્લોક ૧૦૭ હૃત્વારુવાતે

આ શ્લોકમાં સીતાને રાવણ ઉપાડી મવા પંડી રામનો સદેશો લઈ લંકામાં મહેલા હનુમાનનું દ્વર્ણત આપર્તા કહે છે કે સીતાયે ઉચું મુખ કરી જેમ હનુમાનનો સદેશો સાંભળ્યો હોય તેમ મારી સી તારો સદેશો ઉચું મુખ કરી સાંભળજે.

આ વાત્મિકી રામાયણનો આ એક પ્રસંગ છે. આ ગ્રન્થ ૨૪,૦૦૦ ચોવીસ હજાર શ્લોકોનો પછેા રસિક સંસાર બંધનર રાજગારણ વગેરે મટિ બોધદાયક છે. આ ગ્રન્થનાં કુનિયાની દરેક બાણમાં બાણાંતર થયા છે. આ ગ્રન્થ ઉપરથી ઘણી રામાયણો અને ઘણાં સંસ્કૃત કાવ્ય નાટકો રચાયાં છે. માગી રામ હયા કે સાચો રામનો ઇતિહાસ વાત્મિકી રામાયણમાં જ છે. ભરતખંડના ૩૫ કંડોઝ માણ્યો રામહથાથી જાણીના દોષ છે દિંદના દરેક માખમાં રામ વચે રામનો ચોરા દોષ છે, તેમાં રામ લક્ષ્મણ સીતાની મૃતિની પૂજા થાય છે. આખા માખને તે વિદ્યામાનું, જ્ઞાનના આમેવાનેને જોળા થવાનું તથા જહાના

વટેમાયુ', લોકોને ઉત્તરવાર્તુ તે સ્થાન ગણાય છે હનુમાન રામનો સદેશ લઈને ગયા તેને લગતી રસિક અને વિસ્તારવાળી કથા આ ગ્રન્થના કિસ્કિધાકાંડ અને મુદર કાંડમાં છે. આને લગતી એકદમ દુઃકી હકીકત આપવામાં આવે તો પણ ૧૫-૨૦ પાના થઈ જાય તેથી લાચારીએ આ નાની ચોપડીમાં તે આપી શક્યો નથી દરેક માણસે રામાયણ અને તેમાંનો આ પ્રસંગ વાંચવો જોઈએ વાંચ્યા પછી દરમને એમ થાય કે આ ન વાંચ્યું હેત તો આપણા જીવન વ્યર્થ હતાં.

મેઘફૂલના શ્લોક ૧લા માં લખેલી દુઃકી હકીકત પ્રમાણે પિતાના વચનને માન્ય કરી રામ લક્ષ્મણ સીતા ૧૪ વર્ષના વનવાસે નીકળ્યા ગુહ રાજ્યની મદદથી ગંગા નદી ઉતરી ભારદાજ મુનિના આશ્રમે થઈ ચિત્રકૂટ પર્વત ઉપર આવી ત્યાં રહ્યા તે દરમ્યાન રામના ભાઈ ભરત શત્રુઘ્ન તેની માતાઓ પ્રધાનો અને કન્યાશ્રમજનો રામને પાછા ખેંચાયા તેડી જવા આવ્યા પણ વનવાસના ૧૪ વર્ષ પૂરા થયા પહેલા પોતે પાછા ફરવાનો અસ્વીકાર કર્યો બધા ગયા પછી એમદ મહિનામાં ચિત્રકૂટ છોડ્યું પછી અત્રિ મુનિનો આશ્રમ વગેરે સ્થળે ફરી નાસિક અજોદ્ધર પાસે પચ્ચગીમાં આશ્રમ બાંધી રહ્યા હતા તે જનરથાન-દહોકારણ્ય કહેવાતું હવે ત્યાંના વસવાટ દરમ્યાન વનન સને ૧૩ વરસ પૂરા થયા આવ્યા તે અરસામાં રાવણની બેન સુષમ્ણા રાક્ષસીએ મુદર આનું ૩૫ લાઈ રામને પરણવા માગણી કરી લક્ષ્મણે તેના નાનકાન કાપી નાખ્યા. ખરૂં દુષણ ત્રિશિરા નામના ત્યાં વસતા પોતાના ભાઈ પાસે ગઈ તેઓ રામને મારવા આવ્યા રામે ૧૪૦૦૦ ચૌદ હજાર રાક્ષસો સાથે ત્રણેને મારી નાખ્યા પછી અકિંચન રાક્ષસ અને શપ્થા પોતાના ભાઈ રાવણ પાસે લકામાં આવી ત્યાં સીતાના ૩૫ના વખાણ અને રામે જનસ્થાનમાં રાક્ષસોનો કરોડો સહાર વર્ણવ્યો રાવણના આમદ અને ધમકીથી તેનો મામો મારીય સોનાનો મૂગ થઈ રામના આશ્રમની આજુગાજુ ફરવા લાગ્યો સીતાએ તે મૂગને મારી તેનું આમદ આસન ખાટે લાવવા હાં પકડી. રામ મૂગને મારવા ગયા મરતી વખતે રાક્ષસે રામ જોવા સ્વર મરી બચાવવાનો પોકાર મ્યો લક્ષ્મણને પરાણે સીતાએ પાછળ મોકલ્યા પાછળથી રાવણ આઠાણું ૩૫ લાઈ સીતા પાસે આવ્યો તેણે આઠાણું જાણી આસન આપી સત્કાર કર્યો. પુછવાથી પોતાની ઓળખાણ સીતાએ આપી રાવણે પોતાનું સ્વરૂપ પ્રગટ કરી, આકાશ ગામી રથમાં બેસી પોતાના જોળામાં સીતાને બેસારી આલેતો થયો રસ્તામાં સીતાએ બહુ પોકાર કર્યો રૂદન કર્યું તે સંજોળી જટાણુ પક્ષીએ રાવણ સાથે બચકર મુદ્દ કર્યું તેની પાંખો રાવણે કાપી નાખી આલેતો થયો રસ્તામાં પોતાનું વસ્ત્ર અને આભૂષણો નષ્ટમુક પર્વત ઉપર સુગ્રીવ હનુમાન વગેરે મેદા લગા તેનાપર સીતાએ કેટલાં લકામાં આવી ૨ વણે અશોક વાટિકામાં સીતાને રાખ્યા

રામ આશ્રમમાં આવે ત્યાં સીતાને જોયા નહી, ધાણુ રૂદન કર્યું આગળ આલ્યા ત્યાં જટાણુએ રાવણ સીતાને લઈ ગયાની વાત કરી તે મત્સ્ય પાંચો ત્યાંથી આગળ ચાલી કમ્પે નામના રાક્ષસને હણી ચમરી નામની તપસ્વી બાઈ પાસે આવ્યા રૂતે સ્વર્ગે ગઈ ત્યાંથી ૫૫૫ સરોવર આવ્યા સુગ્રીવ સાથે મિત્રાચારી થઈ. સુગ્રીવના બાઈ વાળીને રામે આવણુ/માનમાં માર્યો અને સુગ્રીવને શાહીએ બેસાડ્યો. શાહી માસમાં સુગ્રીવે માખો વારા જાને, શીષ બેળા કરી આરે રિશમાં સીતાની તપાસ કરવા મોકલ્યા. રિશિજી રિશિએ હનુમાન

અમદ વગેરેને મોકલ્યા. તેઓયે જયે જોત્યાં પશુ સીતા મળ્યાં નહીં. ત્યાં ઋષિમિલ નામનું
 બોધકે જેણું તેમાં પેઠા અને સામે પાર બોધરા બહાર નીકળ્યા. ત્યાં સ્વર્ગ જેવા મહેલો અને
 બગીચા જેવા. ત્યાં સ્વયં પ્રભા નામની તાપસી રહેતી હતી. તેને બધી વાત કરી તેણે તપના
 પ્રભાવથી બધાને દક્ષિણ તરફના દર્શ્યા ઠાઠે સુકી દીધા અને સીતાને મેળવવાના આશીર્વાદ
 આપ્યા. ત્યાં જટાયુના ભાઈ સંપાતિ સાથે મેળાપ થયો. તેણે રાવણની લંકા નગરી ૪૦૦
 જોજન દરીયાની પેલે પાર હોવાની વાત કરી, પછી હનુમાન તે દરિયો ઝોળંગી ગયા.
 રસ્તામાં સુરસા અને સિંહિકા ગફસીઓને મારી લંકામાં ગયા. ત્યાં લંકા નામની નગરની
 રક્ષક રક્ષસીને મારી આખી લંકામાં ફરી સીતાની તપાસ કરી અર્ધા યોજન પોળાં અને ૧
 યોજન લાંબા રાવણના વિવિધ વૈભવ વિલાસ પશુ રાજમહેલમાં ર્યાં પશુ સીતાને જોયાં
 નહિ. પછી ત્રિશૂળ પર ચડ્યા પાછળ એક મોટો જાગીયો અશોક વાટિકા દીઠી. તેના એક
 મોટા ઝાડ નીચે સીતા બેઠા હતાં. સીતાને લંકામાં લઈ આવ્યાં ૧૦ મહિના થઈ ગયા
 હતાં. હનુમાન છાની રીતે સીતા હતાં તે જાણ્યે આવી એકદમ નાનું રૂપ લઈ ઝાડ પર બેસી
 એટલા જેવા લાગ્યા કે આજ સીતા છે કે ? ત્યાં રાવણ આવ્યો તેણે અનેક પ્રકારે સમજાવ્યાં
 બીવરાબ્યા અનેક ઉપાયો કર્યા પશુ સીતાયે તેનો તિરસ્કાર કર્યો, આમ ઘણી વખત આવી સમજાવવા
 છતાં સીતા માન્યાં નહીં તેથી આ છેલ્લી વખતે રાવણે બે મહિનાની મુદત આપી, કે જો તે
 દરમિયાન નહિ સુમળે તો તમારા વધ મરવામાં આવશે. આ બધું હનુમાને સાંભળ્યું, તેથી
 અને ત્રિજટા વગેરે રક્ષસીઓ સાથેની વાતચીત હિપરથી હનુમાનને ખાતરી થઈ કે આ સીતા
 છે. રાવણ ગયા પછી સીતા જાગીયામાંનાં કુચર પર ચડ્યા ત્યાં હનુમાન ગયા. હનુમાનને થયું
 કે હવે જો આજે જ રામનો સંદેશો નહીં આપું તો સીતા આપવાત કરશે. પછી ઝાડ પર
 બેઠાબેઠાં મનુષ્યની વાણીમાં મનુષ્યની ભાષામાં દશરથ રાજથી માંડી પોતે લંકામાં શોધ
 કરવા આવ્યા સુધીનું તૃતાંત કહી સંભળાવ્યું. તેથી સીતાને આશ્ચર્ય થયું તેણે પ્રથમ તો
 માન્યું કે આ રક્ષસી માયા હશે પછી હનુમાનને મળવાથી અને રામે આપેલી એમના
 નામની વાંટી દેવાથી ખાતરી થઈ. પછી રાવણને મળી લંકાને બાળી.

૧

૧૧૧)

સીતાનો સંદેશો લઈ હનુમાન ફરીઓ ઝોળંગી પેલેપાર જઈ અમદ વગેરેને બધી
 વાત કહી સૌ રામ પાસે ગયા. સીતાનો સંદેશો આપ્યો. પછી લશ્કર સાથે ફરીયા કઠિ
 આવ્યા. ત્યાં રામેશ્વરની સ્થાપના કરી ફરીયા પર પાળ બાંધી લંકામાં ગયા. ત્યાં ભયંકર
 શુદ્ધ રાવણ સાથે થયું અને રાવણને તેના પરિવાર સાથે મારી તેના ભાઈ વિશ્વવલ્કને
 ગાદીપે બેસારી રામ સીતાને લઈ પ્રુપક વિમાનમાં અસ્થા આપ્યા.

આ રીતે સીતાને રામનો સંદેશો દેવા હનુમાન આવ્યા હતા, તે વખતે સીતાએ
 જે આશ્ચર્યથી ઉચું મુખ કરી હનુમાનને મોટેથી રામનો સંદેશો સાંભળ્યો હતો તેમ
 પોતાની સ્ત્રી મૃદુનો સંદેશો સાંભળશે એવ કવિએ દેહ્ય છે.

ચોવીસ હજાર શ્લોકની વાલ્મિકી ઋષિએ રચેલી રામાયણમાં રામનું આ અદ્ભૂત
 રસિક સંસારના દરેક કોટીના મનુષ્યોને બાંધ લેવા ચોક્કસ છે. એ ક્યાનો આ સાર છે.

શ્લોક ૧૧૨ ધારાસિક્ત

આ શ્લોકમાં પંચમાણુ એટલે કામદેવ વર્ષા-ઋતુનો પ્રારંભ થતાં પોતાને કેવો હેરાન કરતો હશે એમ પોતાની સ્ત્રી પ્રત્યે પ્રશ્ન કરતો યક્ષ કહે છે.

કામદેવ એ સ્ત્રી પુરુષ વચ્ચે પ્રેમનું બંધન કરનારો દેવ છે. ઋગ્વેદમાં કામને પ્રેમનો દેવતા કહેલ છે અથર્વવેદમાં કામની સ્તુતિનું સક્રિય છે. કામદેવ એ સૃષ્ટિમાં પ્રથમ ઉત્પત્તિ થયો છે તેની બરાબરી દેવ પિતર અને મનુષ્યો કોઈ કરી શકતું નથી. શ્રદ્ધાને પેટે ધર્મથી ઉત્પન્ન થયેનો પુત્ર કામ છે એમ તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણમાં કહેલ છે. કામની સ્ત્રી છે શિવના મનમાં પાવતી ઉપર કામ વિકાર ઉત્પન્ન કરવાથી શિવે ત્રીજું નેત્ર ઉઘાડી કામને બાળી નાખ્યો શ્રીકૃષ્ણનાં પત્ની યી રૂકમણીને પેટે અવતરેલા પ્રહુમ્ન એ કામદેવનો અવતાર હતા પ્રહુમ્નનો દિકરો અનિરુદ્ધ જે બાણાસુરની દિકરી ઉષાને પરણ્યો હતો. કામદેવનું વધુન પુરાણો અને કાવ્યોમાં ઘણું સદર રીતે કહેલ છે. કામ અપ્સરાઓનો રાજા છે. કામનું વાહન કૈાલ અથવા પોપટ અને તેની ધન્યતા મકર-મધરમણનું ચિહ્ન છે. સર્વ સૃષ્ટિનાં પ્રાણિમાત્રમાં કામ વિકાર ઉત્પન્ન કરવાનું તેનું કામ છે.

૧૧૨ ચિત્ર શુદ્ધ ૧૨ બારસ એ કામદેવના મંત્રની તિથિ છે, તેને મદન દ્વાદશી કહે છે શિરડીના ૪ સાંકાની માંડવી બાંધી રૂપેરી કે રશમી ધોણુ લુગડુ તેનાપર ઓઢાડી વસ્ત્રમાં બાન્ધેલ શુદ્ધ તેનાપર ચોખ્ખાના સાથીઆ ઉપર માટીનો કે તાબાનો ઘડો શુદ્ધ તેમાં ચોખ્ખા તથા શુદ્ધ શુદ્ધ જાતના ફળ તથા રૂપાનાણુ નાખી તેનાપર ૫ ચપલ્લવ અને આબાનો મોર શુદ્ધ તેનાપર ત્રણાણુ શુદ્ધ તેનાપર કેળનું પાન પાચરી કામદેવની સોનાની મૂર્તિ અને તેની કાબીકાર રક્ષિત્રીની રતિની મૂર્તિ શુદ્ધ ઘસાને ધોણુ રશમી કપડુ ઓઢાડી તેની પૂજા કરવી પ્રથમ જાળને પાણીએ નવરાવી પછી સારે પાણીએ નવરાવી કોરાં કરી સફેદ મદન ચડાવી ચોખ્ખા તલ ધોળાં ફૂલથી પૂજા કરવી ચન્દ્ર પુષ્પ ધૂપ દીપ કરી સાકર નાળીયેર કેળાનું નૈવેદ્ય ધરતુ દક્ષિણા શુક્રવી મત્રથી પૂજા કરવી તેની સંપૂર્ણ વિધિ મત્રપુરાણ અધ્યાય ૭ માં અને તિથિતત્ત્વમાં છે આ મત્ર કરવાથી મનુષ્યોને સ્ત્રી પુત્ર પૌત્ર ધન ઐશ્વર્ય આરોગ્યનું પ્રાપ્ત થશે છે.

શ્લોક ૧૧૩ ત્વામાલિખ્ય

૧૧૩ ૨૦૦૦ વરસ પહેલાં ચિત્ર કળા એટલી બધી ખીલેલી હતી કે સામાન્ય પ્રજાજનો પણ હાથેથી પોતાનાં ને પોતાનાં રનેહીઓના ચિત્રો આજખી ચક્રતા. ૫૦૦૦ વરસ પહેલાં થયેલા શ્રી કૃષ્ણના પૌત્ર અનિરુદ્ધનાં લગ્ન બાણાસુરની દીકરી ઉષા સાથે થયા તે પહેલાં ઉષાની પ્રિય સખી ચિત્રલેખાએ ભરતખડના અનેક રાજાઓનાં ચિત્રો તેને આજખી દેખાડ્યાં હતાં ન્યારે અનિરુદ્ધનું ચિત્ર દેખાડવામાં આવ્યું ત્યારે પોતે સ્વપ્નામાં મળેલ અનિરુદ્ધને તેણે આજખી કાઢ્યો ને તેની સાથે લગ્ન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો આવા બીજા પણ અતિહાસિક દાખલા ઘણા છે આ શ્લોકમાં યક્ષે અથવા કાલિદાસે પોતાની સ્ત્રીનું ચિત્ર આજખ્યું હતું અને પોતાનું ચિત્ર આજખવાની તૈયારીમાં હતા ત્યાં આજખ્યા આસુ બરાધ જવાથી આજખી ચક્રવા નહીં એમ આ શ્લોક કહે છે.

શ્લોક ૧૧૮ જ્ઞાપાન્તો મે

આ શ્લોકમાં કહે છે કે વિષ્ણુ ભગવાન શેષ નાગની પથારીમાં સુતા હોવાથી ઉઠશે ત્યારે આપણે બેળાં યાચુ. એટલે કાતક શુદ્ધી ૧૧ ને દિવસે વિષ્ણુ ઉઠે છે તે પ્રતોધિની એકાદશી કહેવાય છે અથવા શુદ્ધી ૧૧ ને દિવસે ક્ષીર સમુદ્રમાં શેષનાગની પથારીમાં વિષ્ણુ સુવે છે તેને દેવ રાજની એકાદશી કહે છે આ ચાગ મહીના ચાતુર્માસ્ય કહેવાય છે આ સમયમાં બ્રાહ્મણો સત સાધુ સંન્યાસીઓ કયાકારો એક સ્થળે રહે છે. આ ચોમાસ ના ૪ મહિનામાં પ્રજનનનોને કમકાળ જોણુ હોય છે ખેતીવાડીનું કામ કરનારને ૮ મહિનામાં ૧ દિવસની પથુ પુરસદ મળતી નથી. તેઓ નહાણુ ધોણુ પાઠ પૂજા વ્રત જ્યા શ્રવણ વગેરે આ ચાતુર્માસમાં કરી શકે છે આ ૪ મહિના ખેતીવાડી વિગેરે ધધામા મટેનત મજુરીનાં નામ કરનારાઓને વિસામના અને નવગણના આ સમયમાં બ્રાહ્મણો કયાકારો સાધુ સત ચાતુર્માસમાં એકસ્થળે રહી કયા વાર્તા ઉપદેશ પ્રત્યન હરિકથા કરી પ્રજાને ધર્મને માર્ગે દોરે છે. આમ પ્રજાજનોમાં ધાર્મિક જ્ઞાન આપવાનો અને ધાર્મિક સંસ્કાર જળવી રાખવાનો હજાર વર્ષથી આવ્યો આવતો આ કમ ઋષિમુનિઓએ કેવી ઉત્તમ રીતે નક્કી કર્યો છે એ જાણી આશ્ચર્ય થાય છે હિંદના મોટે ભાગે અજણ આમ જીવન માળતા કરાડો સ્ત્રી પુરુષો બાળકોમાં હિંદુ ધર્મના સંસ્કારો હજારો વર્ષથી જળવાઈ રયા છે અને ધાર્મિક ઐતિહાસિક તત્વો જીવનમાં ગુચાઈ ગયાં છે તેનું કારણ આ છે. પરંતુ જડવાદ ફેલાતો જાય છે તેમ આ પ્રજાસિક્ષા યોજી થતી જાય છે આગેવાનો આચાર્યો વિદ્વાનો બ્રાહ્મણો ધર્મધ્યાનોએ પ્રજામાં ઉચ્ચા ધાર્મિક સંસ્કાર રદ કરવા, બાળ પ્રજામાં પ્રાચીન ઇતિહાસના સંસ્કાર દાખલ કરવા, ધાર્મિક જીવન ધરવા અને પ્રજામાં નારિતકવાદ ધર ન કરે એ માટે આમોગામ પરપરાથી આવ્યો આવતો શાસ્ત્રનો લાભ આ રીતે પ્રજા ચાતુર્માસમ. સ્થે તેવી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. શી કુવનેશ્વરી પીઠની વિદ્યાસ યોજનામાં આ પથુ એ નક્કી થયેલો વિભાગ છે.

શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે

વાર્ષિકાંચતુરો માસાન્વાદયેત્કેનચિચર

મતેન નૌચેદાન્નોતિ કિલ્લિયં વરસરોદમયં ॥ ૧ ॥

વધામિર્વિચિધામિશ્ચ મતેનાનાધિવેર્જનાઃ ॥

ચાતુર્માસ્યં વાદયેયુ ધ્યાનદાનેપવાસતઃ ॥ ૨ ॥

અર્થાત ચાતુર્માસમાં દરેકે કોઈ એક વ્રત પાળવું જોઈએ અજ્ઞયાર પાળવાનું, સત્ય બોલવાનું, ધારણા પાઠના કરવાનું, પવિત્રપથે રહેવાનું, માસ નહિ ખાવાનું, એમટાણાં કરવાનું આવાં વ્રત લેવાય છે. મહાભારત, વાલ્મીકી રામાયણ, ભાગવત, દેવી ભાગવત, દિવ પુરાણ વગેરેની કયા સાંભળવામાં, દેવપૂજન જાન ઉપવાસ વગેરે નતમા આ ચાતુર્માસ જાળનાથી જીવન પવિત્ર થાય છે, આખા વરસમાં કરેલાં પ્રાણો ધોવાઈ જાય છે અને પવિત્ર જીવન જાળવાની જાવના રૂઢ માય છે

આ રીતે ચાતુર્માસ પૂર્ણ થયે વિષ્ણુ ભગવાન જગશે ત્યારે મારા ચાપની-દેશપાર-ધવાની મુદત પુરી યાશે અને પછી આપણે મળશુ આમ આ શ્લોકમાં વક્ષ કહે છે.

નોંધ:—આ મહાકાવ્યમાં મહા કવિએ આપેલાં દર્શાત ઉપમા વગેરેનાં અતિકાસિક પૌરાણિક કથાનો સારરૂપે આંલી આપ્યાં છે. કાવ્યોર્મા: આવતાં દર્શાતોનાં આ શૈલીનાં વિવેચન આપવાની અમારી આ પહેલ છે. દર્શાતને લગતી સાચી હકીકત જાણવાની આતુરતા શ્લોક વાંચનારને તે જ હજી થાય છે તુરત જ તે તમ થવાથી જે સતોષ અને કાવ્યોનો આનંદ મળે છે તે અપૂર્વ હોય છે આનો વિચાર આવવાથી અમે આ કાવ્યમાં આ પદ્ધતિનો પ્રારંભ કરેલ છે. આવેલા પ્રસંગો સંબંધે અન્યોનો ઉલ્લેખ કરેલ હોવાથી તે તે પ્રસંગ વિસ્તારપૂર્વક વાંચવા પ્રમુખનારને પણ સરલતા થાશે.

નાંધ

૧ સંસ્કૃતના કવિઓ પ્રસંગને તથા શૃંગાર, કરુણ વગેરે રસને અનુસરીને પોતાના કાવ્યના છંદ કે વૃત્તની પસંદગી કરે છે. પ્રસંગને અનુરૂપ છંદ હોય તો જ તેમાં તે તે રસની જમાવટ થઈ શકે છે અને કાવ્ય સજીવ, હૃદયગમ અને ભાવવાહી બને છે. લાપા કવિતા રચનારાઓને મોટે ભાગે એ પદ્ધતિનું ઓછું યાન હોય છે. ધણી વખત સંસ્કૃત મહાકવિઓની કૃતિઓને લાપાછંદમાં ઉતારવી એ તેમની શક્તિ બહારનું પશુ હોય છે. મદાર્કાંતા વૃત્ત, શૃંગાર કરુણ મિથ્ય રસવાળા કાવ્ય માટે ઉપયોગી છે. આ વૃત્તથી તે રસના ભાવને પોષણ મળે છે તેવું બીજા વૃત્તમાં નથી મળતું મહાકવિએ એ દ્રષ્ટિએ જ આ વૃત્ત મેષદ્વત માટે પસંદ કર્યું છે. સંસ્કૃત વિદ્વાનોએ રચેલાં કેટલાંક બીજાં મેષદ્વતને અનુસરનારાં ફક્ત કાવ્યો મદાર્કાંતામાં જ રચ્યાં છે.

૨ મેષદ્વતનાં, દ્વિતી અને વિદેશની ભાષામાં પદ્ય મઘમાં અનેક ભાષાંતર રચાયાં છે. સમશ્લોકી એ કહેવાય છે કે મૂળ શ્લોકના રાગમાં જ તેનું બદલાત્મક પદ્ય રચાય. આ મહા કાવ્યને જેઓ મદાર્કાંતામાં રચવા અશક્ત છે તેઓએ બીજા વૃત્તમાં કર્યાં છે. તેઓ ગમે તેવી મથામણ કરે છતાં મૂળ કાવ્યની ઝમક બીજા છંદમાં લાવી શકે જ નહીં. સંસ્કૃત નહિ જાણનારા કે શોકું ધણું જાણનારા કેટલાકે મેષદ્વતના ભાષાંતર ઉપરથી સમશ્લોકી કે બીજા રાગમાં પદ્યાત્મક કરી પોતે સારા સંસ્કૃત્ય હોવાનું દેખાડેલ છે. સંસ્કૃત જાણનારને જ સંસ્કૃત અન્યનું સમશ્લોકી કરવાનો અધિકાર છે.

૩ દ્વિતી અને વિદેશમાં મેષદ્વતના પ્રકાશકોએ મસ્લિનાથી દીકાનો મોટે ભાગે આધાર લીધો છે. પોતાને મળેલી મસ્લિનાથી હસ્તપ્રતમાં જે શ્લોક સંખ્યા હશે તે જ સાચી અને બાકીના શ્લોક પ્રક્ષિપ્ત એમ કેટલાકે ઠરાવી દીધું છે મસ્લિનાથી હસ્તપ્રતો પશુ એક જ જાતની નથી અમારી પસિની ૨ પ્રતમાં છ ૨ ની પ્રતમાં ૧૨૧ શ્લોક છે અને ૬૫ ની પ્રતમાં ૧૨૩ શ્લોક છે. આ જેતાં મસ્લિનાથી દીકાવાળી ચાણીસ પચાસ હસ્ત પ્રતો બેળી કરી તપાસાય તો ૧૨૬ શ્લોક મસ્લિનાથીમાં જ પુરા થવા સંભવ છે. એક પ્રકાશકે મળેલી હસ્તપ્રતને આધારે છપાવી હોય તેને મોટે ભાગે બીજા અનુસર્યા ૭ એટલે ૧૧૦, ૧૧૫ કે ૧૨૦ શ્લોક કીક લાગ્યું તેમ સ્વીકારી બાકીના પ્રક્ષિપ્ત ખાની લીધા છે. આવીતે આપણાં વિવિધ શાસ્ત્રોના ગ્રંથોની કુદંશ થાય છે, અને પ્રજા સન્મુખ સંપૂર્ણ ગ્રંથ મુકવાનું બનતું નથી. શાસ્ત્રીય પ્રાચીન ગ્રંથ પ્રગટ કરવા પહેલાં તેની બંને તેટલી હસ્ત પ્રતો બેળી કરી સંશોધન કરવાથી તે ગ્રંથનું સાચું સ્વરૂપ નજરમાં આવે છે આ કામ સંસ્થા કરી શકે. એકે એક ગ્રંથની અનેક પ્રતોનો સંગ્રહ કરવામાં આવે, તેનો સંચાલક વિદ્વાનોને કામમાં જોડી મોટા ખર્ચે સંશોધન કરે તો જ વિ બની શકે, આવાં કાંઈ આગળના વખતમાં રાજકર્તાઓ, ધર્મસ્થાનો, આચાર્યો વગેરે કરતાં આજે એ પરંપરા આચર્યો ગયા જેવું જણાય છે. છતાં આચર્યો હોય છે.

૪ શ્રી કૃષ્ણનેશ્વરી ગ્રંથ બંદારમાં મેષદ્વતની ૧૦ હસ્ત પ્રતો સારી સ્થિતિમાં છે. તેમાં ક ૧ ને આદર્શ પુસ્તક તરીકે સ્વીકારી બીજા બધી પ્રતોનો શ્લોક સંખ્યા, પાકબેદ, શ્લોકનાં

સ્થાન વગેરેનો નિર્ણય કરવામાં ઉપયોગ કરો છે જ ના પ્રત સાથે બીજી પ્રતો મોટે ભાગે મળતી આવી છે માત્ર મદિનાથી પ્રતો થોડે અંશે ભુલી પડે છે પાકક કરમારૂર અને નિવેદ્રરૂર તેને અનુસર્થા છે

૫ - ૧૧ અથવી સમન્ને મીનું ૧૫ મે માનેનું તેમજ સહેનું નોનું એમ મામ શરૂ થયા પછી જણાણુ મદ્રાકાત વૃ માં મસ્કૃત સ્લોનું ગુજરાતી પરિવર્તન કરી બધા બેસારવુ, રસની જમાવટને ખડિત થવા ન દેવી સસ્કૃત શબ્દોના તેજ અર્થના ગુજરાતી શબ્દ છદના મેળમાં જોડવા અને આખા સસ્કૃત શ્લોકને એક જ ગુજરાતી શ્લોકમાં ઉતારવો વગેરે કામ ઠંજી છતા રસિક હનું તે કરવામાં પણ એક જાતનો અપૂર્વ આનંદ મળતો.

૬ પાંચ વર્ષ પહેલા મે કચેરી ગીતાની સમન્લોગીની પદ્ધતિ મેધદત્તની સમન્લોગીમાં મે સ્વીકારી છે મૂળ શ્લોકમાં જે જે વિભક્તિ કરતાં કમ ક્રિયાપદ પ્રસય વગેરે આવ્યા તેને તેજ રથજે ગુજરાતીમાં ઉતારવાની અને શ્લોકનો ભાવ ખનિ રસ અર્થ વૃત્ત છદ મેળ વગેરે જાળવી રાખવાની શ્લોકનો બાવાર્થ ગુજરાતીમાં એક જ શ્લોકમાં સમાવી દેવાની અને શ્લોકમાંની રમણીયતા મનોહરપણુ અો રસને ખડિત થવા ન દેવાની સાવધાની રાખી છે તેમાં હું કેટલો સફળ થયો છુ એ વાતનો નિર્ણય વાંચનારાઓએ અને મસ્કૃતના પડિતોએ કરવાનો છે કાવ્યની કઠિનતા કે સરસતા પ્રમાણે તેને ગુજરાતી સમન્લોગીમાં ઉતારવાનુ મામ પણ ઠંજી કે સરસ હોય છે મહાકવિની વાણી રદ્ધુન શ, કુમાર આદિમાં જોઇ છે પણ મેધદત્તમાં તે િરાળીજ છે શુગાર કરણુ રસથી બરેલા અને ઉડા ઉતરી સખૂં સમન્જા ન હોઇએ સામુધી બારે મનિ લાગતા મેધદત્તના મદ્રાકાતાને ગુજરાતી મદ્રાકાતામાં મથાર્થ રૂપે ઉતારવામાં પણ આનંદ મળે છે કેાઇ કેાઇ શ્લોકોના પરિવર્તન એવા ઠંજી લાગ્યા છે કે એ શ્લોકની સમન્લોગી સસ્કૃતમાં રચવી હોય તો આના જેટલી ઠંજી ન પડે એવુ અનુભવ્યુ છે આ જ મહાકવિની મહાનતા અને દેવી શક્તિ છે કાલિદાસની કાવ્યનદીમાં પડવુ સહેનુ છે પણ પાર ઉત વુ ઠંજી છે

૭ મે આ સમન્લોગીમાં ગીતાની સમન્લેકી પ્રમાણે એવો નિયમ રાખ્યો છે કે છદના મેળમાં કે વૃત્તના ગગમાં જ્યાં જે જે હસ્વ કે દીર્ઘ ઉચ્ચાર થતો હોય ત્યાં આવતો શબ્દ ઉચ્ચાર પ્રમાણે જાપવો તેમ જવા માટે કેાઇ શબ્દ અશુદ્ધ જાપાય તેનો વાંધો નહિ પણ રાગમાં ખામી આવે એ રીતે શબ્દ જાપવો એ પ્રાકૃત કાવ્ય માટે દોષ છે સસ્કૃત કવિતામાં તો મોયે સો ટકા ગમે તે રાગ હોય કે ગમે તેવુ મંદિન કે સરસ કાવ્ય હોય તેમાં એક પણ અશુદ્ધિ હોતી નથી એ સસ્કૃતની સ્વાભાવિકતા અને દિવ્યતા છે, પછી વ્યક્તિગત સસ્કૃત ચાનની યોગ્યતા પ્રમાણે તે કાવ્યની રચના બને મૌલિક કે અદ્ય મૌલિક બને સસ્કૃતમાં તો વ્યાકરણુ છદ રસ વગેરે અનેક દ્રષ્ટિ પલ રચના માટે રાખવાની હોય છે પ્રાકૃત સમન્લેકીમાં છદના મેળ માટે શબ્દોની વિકૃતિ સ્વીકારવી પડે છે વૃત્તના મેળમાં લેવા માટે સસ્કૃત કે પ્રાકૃત શબ્દોને કેાઇવાર ન છુટકે હસ્તને દીર્ઘ રૂપમાં કે દીર્ઘને હસ્વ રૂપમાં મુકવો પડે છે તે લોકભાષા માટે અલ છે માટે ભાગે તમામ ભાષાઓ સસ્કૃતની અપભ્રંશ-અશુદ્ધ સ્વરૂપ પામેની ભાષા જ છે

૮ હાલમાં એવી પ્રણાલિકા ચાલી છે કે સમન્લેકી કે બીજા વૃત્તમાં ગુજરાતી કે ઉત્તર ભાષાની નવિતા રચનાત જ્યાં જ્યાં સસ્કૃત શબ્દ છદના મેળમાં ન આવે ત્યાં ઉચ્ચાર

અશુદ્ધ કરે છે. પણ તે શબ્દ શુદ્ધ જાય છે. શબ્દ ઉપર ચિન્હ કરી એમ સૂચવે છે કે આ શબ્દનો અશુદ્ધ ઉચ્ચાર કરી રાગનો મેળ ઘટાવવો. આ પ્રકૃતિ ૭૫ વર્ષથી પ્રચલિત થઇ છે. ગ્રામીન ભાષા કવિઓ આમ કરતા નહોતા. ભાગવત મહાભારત વાલ્મીકી અને બીજા ઘણા ગ્રન્થોની શ્રી પ્રેમાનંદ વગેરે કવિઓની પદ્યાત્મક રચનામાં કે નરસિંહ મહેતા ભોળો ભગત જેવા સંસ્કૃત નહિ બણેલાં છતાં તેમની કવિતામાં રસની જમાવટ અને હર્સ્વ દીર્ઘની ભારાભારી વિનાની પ્રાસાદિક રચના જોવામાં આવે છે, લેશ માત્ર પણ કૃત્રિમતા નથી દેખાતી. પોતાની કૃતિ અમુક માણસો, અમુક પક્ષ, અમુક દૃષ્ટિથી જોશે, કંઈ જાતની રચના થાય તો પોતાની કૃતિ વખણાય આવી અનેક જાતની માનસ વિકૃતિઓને લાઇ તથા શાસ્ત્રોક્ત હર્ષ વૃત્તનું પુરૂં ગાન ન હોવાને લીધે અર્વાચીન કવિતાઓમાં કૃત્રિમતા, અસ્વાભાવિકતા આવે છે. તેથી તેમાં રસની જમાવટ થઇ શકતી નથી. આપણી સાંભળણુંના કવિ દલપતરામ (ક. દ. ૩)ના સમયના પ્રાકૃત કવિઓનાં કાવ્યમાં અને તે વખતના અભ્યાસક્રમની કવિતાઓમાં જે રસ, હૃદયસ્પર્શાં ઝમક, ઉચ્ચ ભાવના, પ્રાસ, હર્દની શુદ્ધતા વગેરેની જમાવટ થતી તે સાથે હાલની કવિતા ચોંથરા ફાડવા જેવી લાગશે. સંસ્કૃતમાં તો એવો સ્વાભાવિક નિયમ છે કે લખ્યા પ્રમાણે વાંચવું અને વાંચ્યા પ્રમાણે વરતવું. એજ પ્રકૃતિને કવિ દલપતરામ સુધીના પ્રાકૃત કવિઓ પણ અનુસર્યા છે પણ અંગ્રેજી રાજ્યના - મૂળ ઉડા ઉતરતાં ગયાં અને ગ્રજ પર અંગ્રેજી ભાષા, અંગ્રેજી સંસ્કાર, અંગ્રેજી કવિતાનો પ્રભાવ જામવાં માંજો તેમ સાહિત્ય ક્ષેત્રે પણ ઇંગ્રેજી ભાષાના વિહાર ધ્રુસવા માંજા, ઇંગ્રેજી ભાષામાં જેમ લખવું એક ઉચ્ચારવું બીજું, કરવું ત્રીજું આં શેલી, આ વિહાર સંસ્કૃતની પુત્રીરૂપ પ્રાકૃત ભાષાઓમાં પણ પ્રવેશ્યાં.

૯ કેટલાક અર્વાચીન લેખકો કવિતાકારો સંસ્કૃતના મહાપંડિતપણાને ડાળ કરવા ભાષામાં સંસ્કૃત શબ્દોને મોટા પ્રમાણમાં જોડે છે અને કેટલાક સંસ્કૃતના અપભ્રંશ થયેલા છતાં ભાષામાં રૂઢ થયેલા ભાષા શબ્દોને મૂળ સંસ્કૃત શબ્દોમાં લખે છે, તેથી ધણીવાર અર્થનો અનર્થ થાય છે. માટે જે સંસ્કૃત શબ્દો ભાષામાં વિકૃત થઇ રૂઢ થઇ ગયા હોય તેને તે જ રૂપમાં ગદ્ય પદ્યમાં ગોઠવવા જોઇએ અને હર્ષ વૃત્તના પ્રાસ મેળવવા માટે કેાઈવાર સંસ્કૃત શબ્દનું હર્સ્વ દીર્ઘમાં પરિવર્તન કરવું પડે તો રાગમાં જે રીતે હર્સ્વ કે દીર્ઘનો મેળ આવેતો હોય તે પ્રમાણે સંસ્કૃત શબ્દ જાપવા જોઇએ.

મેઘદૂતસ્ય પાઠભેદાઃ

પ્રકાશનેસ્મિન્ ક ૧ સંકેતાયા હસ્તપ્રતિકાયા આદર્શપુસ્તકત્વેન સ્વીકૃતાયા
એવ પાઠા

પ્રકાશનેસ્મિન્મેઘદૂતસ્ય તુલનાયે ૧ હસ્તલિખિતપ્રતિકાઃ. એકં નેમિદૂતં
જ. સંક્ષિત, તિલ્લપ્ત મુદ્રિતાઃ. તાર્તા સંકેતાચ્ચમે ।

આ પુસ્તકમાં આદર્શ પુસ્તક તરીકે સ્વીકારેલી ક ૧ નામની હસ્ત પ્રતના
પાઠ સ્વીકાર્યા છે. આમાં ૯ નવ હસ્તલિખિત પ્રતોનો, એક નેમિદૂતનો અને ૩
છાપેલાં પુસ્તકોની તુલના માટે ઉપયોગ કર્યો છે તેના સંકેત નીચે પ્રમાણે છે.

હસ્તલિખિત પુસ્તકાનાં સંકેતઃ ॥

ક ૧ સંકેત-આદર્શ પુસ્તકં વિક્રમ સંવત ૧૭૧૪ વર્ષે લિખિતં મૂલેન સદ્
ટીકારિત । ટીકાયા નામ ન વિદ્યતે । પરં કેનચિદ્ ગુર્જરેણ કૃતેતિ
જાયતે અસ્મિન્ ૧૨૭ શ્લોકા સન્તિ । પત્રાણિ ૧૫ મિતાનિ ।

ખ ૨ સંકેત-સંવત ૧૫૧૭ પ્રાયઃ । કેવલા મહિનાથી સંજીવન નામની ટીકા ।
શ્લોકસંખ્યા ૧૨૧ । પત્રાણિ ૨૮ ।

ગ ૩ સંકેત-સંવત ૧૬૧૨ જ્યેષ્ઠ શુક્લ દશમ્યાં તપસ્યા સીરે આત્રેશ્વરે લિખિતં
સંસ્કૃતટીકા કેવલારિત । ટીકાયા નામ ન વિદ્યતે । શ્લોક સંખ્યા ૧૨૪ ।
પત્રાણિ ૩૨ ।

ઘ ૪ સંકેત-સંવત ૧૬૧૫ કાર્તિક વદી ૧ ધીરમગામ મધ્યે લિખિતં । મૂલેન
સદ્ અય્યૂરી ટીકા । શ્લોકસંખ્યા ૧૨૫ । પત્રાણિ ૧૪ ।

ઙ ૫ સંકેત-સંવત ૧૭૦૪ આશ્વિન વદી ૨ સોમે કેવલા મહિનાથી સંજીવની
નામની ટીકા મેઘ સન્દેશ इति ગ્રન્થાભિધેય । શ્લોક સંખ્યા ૧૨૩ ।
પત્રાણિ ૩૪ ।

ચ ૬ સંકેત-સવત ૧૭૧૬ કાર્તિકમાસેઽસિતે પક્ષે ૧૩ કર્મવાદ્યાં મુનિ
નયનવિમલેન । મૂલમાત્રં શ્લોકસંખ્યા ૧૨૬ । પત્રાણિ ૧૧ ।

છ ૭ સંકેત-સંવત ૧૬૨૩ પ્રાય । મૂલમાત્રં । શ્લોક સંખ્યા ૧૨૫ । પત્રાણિ ૧૧ ।

જ ૮ સંવત ૧૮૮૦ આદ્રપદ કૃષ્ણ ૫ મૃગુવાસરે પ્રમાથી નામ સંવત્સરે વાસવે
મે મકરેલ લગ્ને મણિરામેણ । પત્રાણિ ૧૩ । શ્લોકા ૧૨૫

ઝ ૯ પ્રાય સંવત ૧૧૩૫ શ્લોકાઃ ૧૨૪ ।

ઞ ૧૦ નેમિદૂતં સંવત ૧૦૭૪ મિતે રચિતં

પા-પાઠક મહિનાથીટીકયા સદ્ હસ્તી સન ૧૯૧૬ મિતે પૂનાયાં મુદ્રિત અનેન
સ્વીકૃત શ્લોકાઃ ૧૧૦, તતોમિત્રા. પ્રક્ષિપ્તાઃ ૧ શ્લોકાઃ । અતઃ સ્વીકૃતા ૧૨૦

કર—કરમારકર—इस्वी सन १९३८ मिसे पूनायां मुद्रित अनेन स्वीकृत श्लोकाः
 ११७ तत्रान्तर्हिता प्रक्षिप्ता १० श्लोका । अत । स्वीकृता १०७
 त्रि—त्रिवेन्द्रं—वक्षिणावर्तनायः—इस्वी सन १९१९ मिसे मुद्रित अनेन स्वीकृत
 श्लोका ११५ तेष्वन्तर्हिताः प्रक्षिप्ता ५ श्लोका अत स्वीकृता ११०
 मल्लिनाथस्य टीकाया नाम कैश्चित् सारोद्धारिणीत्युच्यते
 तत्र युक्त मल्लिनाथस्य टीकाया नाम सजीवनी एव ।
 मल्लिनाथनी टीकाया नाम सारोद्धारिणी नथी परं सजीवनी છે.

શ્લોક: ૧ કશ્ચિત્કાન્તા ॥

આના પહેલા ચરણમાં

૧ સ્વાધિકારાત્પ્રમત્તઃ ।

આ પાઠ નીચેના સંકેતવાળી હસ્તપ્રતોમાં
 ક સ્વ ગ ઘ ઙ ચ અને પા. ત્રિ માં છે

૨ સ્વાધિકારપ્રમત્તઃ ।

આવે પાઠ છ જ ઙ સંકેતવાળી હસ્ત
 પ્રતોમાં અને કર. માં આપે છે.

શ્લોક: ૨ તસ્ય સ્થિત્વા ॥

૧ કેતકાધાનહેતોઃ ।

આ પાઠ નીચેના સંકેતવાળી હસ્ત
 પ્રતોમાં છે. ક ગ ઘ ચ છ જ ઙ

૨ કૌતુકાધાનહેતોઃ ।

ત્વ ઙ મલ્લિનાથનીમાં અને પા. કર
 ત્રિ માં આવે પાઠ આપે છે.

શ્લોક: ૪ પ્રત્યાસન્ને ॥

આ શ્લોકના પહેલાં ચરણમાં

૧ લંવનાર્થઃ ।

ક ગ ઘ છ જ

ઉપરની પ્રતોમાં એ પાઠ છે.

૨ લંવનાર્થઃ ।

ત્વ ઙ જ આ હસ્તપ્રતોમાં તથા પા
 કર. ત્રિ. માં આવે પાઠ છે.

શ્લોક: ૬ જાત વશે ॥

આના પહેલા ચરણમાં

૧ પુષ્કરાવર્તકાનાં ।

ક સ્વ ગ ઘ ઙ ચ છ જ ઙ
 આટલી પ્રતોમાં ઉપરનો પાઠ છે

૨ પુષ્કલાવર્તકાનાં ।

પા. કર. ત્રિ. આ ત્રણે આ પાઠ
 આપે છે.

શ્લોક: ૮ ત્વામાલુઢ ॥

આના ચોથા ચરણમાં

૧ ન સ્યાદન્યોપ્યહમિવ ।

ક સ્વ ગ ઘ ઙ ચ છ જ ઙ જ
 હસ્તલિખિત બધી ૧૦ દશે પ્રતોમાં
 અને કર ત્રિ. માં આ પાઠ આપે છે

૨ સ સ્યાદન્યોપ્યહમિવ ।

પા. પાઠકમાં આ પાઠ આપે છે.

શ્લોક: ૧ મન્દં મન્દં ॥

આના બીજ ચરણમાં

૧ સર્ગવ: ।

આવો પાઠ નીચેની

ક ગ ઘ ચ છ જ ઙ હસ્તપ્રતોમાં છે
અને પા. માં છાપ્યો છે.

૨ સગન્ધ: ।

આવો પાઠ મલ્લિનાથી સ્વ રૂ બે
પ્રતોમાં અને કર. ત્રિ. બે માં
છાપેલમાં છે.

શ્લોક: ૧૧ કર્તુ યચ ॥

આના પહેલા ચરણમાં

૧ મુચ્છિલીન્દ્રાતપત્રાં ।

ક. ગ. ઘ. ચ. છ. જ. ઙ. આટલી
હસ્તપ્રતોમાં આવો પાઠ છે.

૨ મુચ્છિલીન્દ્રામવન્ધ્યાં ।

આવો પાઠ સ્વ રૂ માં છે અને પા.
કર. ત્રિ. માં છાપ્યો છે.

શ્લોક: ૧૩ માર્ગે તાવત્ ॥

૧ માર્ગે તાવત્ ॥

આના પહેલા ચરણમાં

આવો પાઠ નીચેની

ક સ્વ ગ ઘ ઙ ચ છ જ ઙ હસ્તપ્રતોમાં
છે, અને કર માં છાપ્યો છે

૨ માર્ગે મત્ત: ।

પા. ત્રિ.

આ બે માં આવો પાઠ છાપ્યો છે.

આના બીજ ચરણમાં

૩ શ્રોણ્યસિ શ્રોત્રપેયં ।

બધી ૬ નવે હસ્તપ્રતોમાં અને સ્વ રૂ
મલ્લિનાથીમાં આવો પાઠ છે.

શ્રોણ્યસિ શ્રવ્યવન્ધં ।

પા. કર. ત્રિ. આ ત્રણેયે આવો પાઠ
છાપ્યો છે.

શ્લોક: ૧૭ ત્વામાંસાર ॥

શ્લોક: ૧૮ અધ્વક્ષાન્તં ॥

શ્લોક: ૧૯ છત્રોપાન્ત: ॥

બધી ૭ સાતે હસ્તપ્રતોમાં આં રીતે
૧૭ અને ૧૮ માં શ્લોકની વચમાં
૧૮ માં શ્લોક તરીકે અધ્વક્ષાન્તં આ
શ્લોક છે. બે તે શ્લોક વચમાં ન હોય
તો મેધદૂતના અંગને છે. યાય છે
તે મનુષ્યના અંગના છે. જટલું પાપ
રૂપ છે. આથી કાવ્યકારનો સ્વર્ગમાં
રહેલો આત્મા તેના કાવ્યનું અંગ
ખંડિત થવાથી કાવ્યવાયો છે
સ્વ રૂ મલ્લિનાથી હસ્તપ્રતમાં અધ્વક્ષાન્તં
આ શ્લોક નથી અને પા. પાઠકે કોપક
ગણ્યો છે. કર. કરમારકર તથા ત્રિ.
ત્રિવેંદ્રમાં આ ૧૮ માં શ્લોક છાપ્યો
નથી.

શ્લોક: ૨૦ સ્થિત્વા તસ્મિન્ ॥

આના પહેલા ચરણમાં

૧ સ્થિત્વા તસ્મિન્ ।

આવો પાઠ બધી નવે હસ્તપ્રતોમાં છે

૨ તસ્મિન્ સ્થિત્વા ।

આવો પાઠ પાઠકે છાપ્યો છે

શ્લોક: ૨૧ તસ્યાસ્તિક્તૈઃ ॥

આના પહેલા ચરણમાં

૧ વનમદગજૈઃ ।

આવો પાઠ ક તથા ગ હસ્ત પ્રતમાં છે.

૨ વનગજમદૈઃ ।

ત્વ ઙ ઘ ચ છ જ ઙ આટલી હસ્ત પ્રતોમાં ઉપરનો પાઠ છે અને પા. કર. ત્રિ માં છાપેલો છે.

શ્લોક: ૨૨ નીપં દૃષ્ટ્વા ॥

આના ત્રીજા ચરણમાં

૧ દગ્ધારણ્યે ।

આવો પાઠ ક ગ ઘ ચ છ જ ઙ આ હસ્તપ્રતોમાં છે અને કર. માં છાપ્યો છે.

૨ જગ્ધ્વારણ્યે ।

આવો પાઠ ત્વ ઙ મલ્લિનાથી માં છે અને પા ત્રિ. માં છાપ્યો છે.

શ્લોક: ૨૨ નીપં દૃષ્ટ્વા ॥

શ્લોક ૨૩ અમ્મોવિન્દુ ॥-

શ્લોક: ૨૪ ઉત્પશ્યામિ ॥

આ પ્રમાણે અમ્મો વિન્દુ ૨૩ મા

શ્લોક તરીકે બધી ૬ નવે હસ્ત પ્રતોમાં

અને વ નેમિદ્વિતમાં છે જમાં મલ્લિનાથી ત્વ ઙ નો પણ સમાવેશ છે. સારે મલ્લિનાથીને અનુસરતા પાઠક કરમારકર અને ત્રિવે દ્ર તેઓએ આ શ્લોક છાપ્યો નથી.

શ્લોક: ૨૬ તેષાં દિક્ષુ ॥

આના બીજા ચરણમાં

૧ ફલમવિકલં ।

આવો પાઠ બધી ૬ નવે હસ્તપ્રતોમાં છે જમાં ત્વ ઙ મલ્લિનાથી આવી બચ છે તથા ત્રિ. માં પણ છાપ્યો છે.

૨ ફલમપિ મહત્ ।

આવો પાઠ પા.કર આ બેથે છાપ્યો છે. આના ચોથા ચરણમાં

૩ ચલોર્મિ ।

આવો પાઠ નીચેની બધી ક ત્વ ગ ઘ ઙ ચ છ જ ઙ ઙ હસ્તપ્રતોમાં અને ત્રિ.માં છાપ્યો છે.

૪ ચલોર્મ્યાઃ ।

પા.કર. આ બેથે આવો પાઠ છાપ્યો છે.

શ્લોક: ૨૭ નીચૈરાહ્યં ॥

આના પહેલા ચરણમાં

૧ વિશ્રામહેતોઃ ।

આવો પાઠ બધી ૬ નવે હસ્તપ્રતોમાં છે. તથા કર. ત્રિ માં છાપ્યો છે.

૨ વિશ્રાન્તિહેતોઃ ।

આવો પાઠ પાઠકે છાપ્યો છે

શ્લોકઃ ૨૮ વિશ્રાન્તઃ સન્ ॥

આના પહેલા ચરણમાં

૧ નદીતીરજાતાનિ સિંચન્ ।

સાતે હસ્ત પ્રતોમાં ઉપર પ્રમાણેનો પાઠ છે

૨ તીરજાનાં નિર્ણિચન્ ।

આવો પાઠ સ્વ ક મલ્લિનાથી માં છે

તથા પા કર. ત્રિ. ત્રણમાં છાપ્યો છે

શ્લોકઃ ૨૯ વક્ત્રઃ પંથાઃ ॥

આના પહેલા ચરણમાં

૧ પ્રસ્થિતસ્યોતરસ્યાં ।

ક. ગ. ઘ. ચ. આટલી હસ્તપ્રતોમાં

આવો પાઠ છે

૨ પ્રસ્થિતસ્યોતરાશાં ।

આવો પાઠ સ્વ. ડ. છ. જ. ણ.

આટલી હસ્તપ્રતોમાં છે તથા પા. કર.

ત્રિ માં છાપ્યો છે

આના ત્રીજા અને ચોથા ચરણમાં

૩ ચકિતૈસ્તત્ર ।

૪ વંચિતોસિ ।

આવો પાઠ

ક સ્વ ગ ઘ ડ ચ છ જ ણ બધી ૯

નવે હસ્તપ્રતમાં તથા જ નેમિદૂતમાં છે

૫ ચકિતૈર્યત્ર ।

૬ વંચિતઃ સ્યા. ।

પા. કર. ત્રિ આ ત્રણેયે આ પ્રમાણે

બેઠ પાઠ છાપ્યા છે

શ્લોક ૩૦ ચીચિક્ષોમ ॥

આના ત્રીજા ચરણમાં

૧ રસાભ્યંતરં ।

આવો પાઠ સાતે હસ્તપ્રતોમાં છે

૨ રસાભ્યંતરઃ ॥

આવો પાઠ સ્વ ક મલ્લિનાથીમાં અને

પા. કર. ત્રિ ત્રણે માં છાપેલો છે

શ્લોક ૩૨ પ્રાપ્ત્યાવન્તી ॥

આના બીજા ચરણમાં

૧ પૂર્વોદ્દિષ્ટામનુસર ।

અને ચોથા ચરણમાં

૨ પુણ્યૈર્હૃતમિવ ।

આવો પાઠ ક સ્વ ગ ઘ ડ ચ છ જ

ણ આ બધી હસ્તપ્રતોમાં તથા ત્રિવે

માં છાપ્યો છે

૩ પૂર્વોદ્દિષ્ટામુપસર ।

૪ પુણ્યૈઃ કૃતમિવ ।

પા. પાઠકે એ પ્રમાણે છાપેલ છે.

૫ પૂર્વોદ્દિષ્ટામુપસર ।

૬ પુણ્યૈર્હતમિવ ।

કર. કરમારકરે આમ છાપેલ છે

શ્લોક: ૩૪ હારાંસ્તોરાન ॥

શ્લોક: ૩૫ પ્રયોનસ્ય ॥

આ બેઈ શ્લોક ૬ નવે હસ્તપ્રતોમાં તથા સ્વ હ મહિલનાથી માં છે. પૂર્વા-પર સંબંધ બેતાં આ બે શ્લોક ત્યાં હોવા જ બેઈએ. તે ન હોય તો ઉજ્જ-યિનીતું રસિક વર્ણન ખંડિત નીરસ બને છે ત્રિવેંદ્રની પ્રતમાં આ બેઈ શ્લોક છે જ નહિ પા. કર. પાઠક અને કરમારકરે આ બેઈ શ્લોક પ્રસિદ્ધ ગણેલા છે.

શ્લોક: ૩૬ જાલોદ્ગીર્ણ: ॥

આના બીજા ચરણમાં

૧ દત્તનૃત્યોપહાર: ।

શ્લોક: ૪૦ પદ્માદુર્લભ: ॥

આના બીજા ચરણમાં

૧ સાન્ધ્યં તેજો વિકસિતંજપા-
પુષ્પરક્તં ।

આવો પાઠ ક ગ ઘ ચ છ જ જ આટલી હસ્ત પ્રતોમાં છે.

૨ સાન્ધ્યં તેજો પ્રતિનવજપાપુષ્પ-
રક્તં ।

આવો પાઠ જ અને સ્વ હ મહિલનાથીમાં છે. અને પા. કર. ત્રિ. માં છાપેલ છે.

શ્લોક: ૪૧ ગચ્છન્તીનાં ॥

આના ચોથા ચરણમાં

૧ સોદામિન્યા ।

આવો પાઠ બધી નવે હસ્તપ્રતોમાં છે.

૨ સોદામન્યા ।

આવો પાઠ પા. કર. ત્રિ. ત્રણેમાં છાપેલ છે.

૩ મા સ્મ મૂર્વિક્લવાસ્તા: ।

આવો પાઠ ક સ્વ ગ ઘ હ ચ છ જ જ બધી નવે હસ્ત પ્રતોમાં અને જ નેમિમાં છે.

૪ મા ચ મૂર્વિક્લવાસ્તા: ।

આવો પાઠ પા. કર. ત્રિ. ત્રણેમાં છાપેલ છે.

શ્લોક: ૪૬ ત્વન્નિસ્યન્દો ॥

આના બીજા ચરણમાં

૧ ધ્વનિતસુભગં ।

આવો પાઠ બધી મહિલનાથી સાથે ૬ નવે હસ્ત પ્રતોમાં છે.

૨ ધ્વનિતમધુરં ।

પા. પાઠકે આ પ્રમાણે છાપ્યું છે.
આના ચોથા ચરણમાં

૩ શાન્તો વાયુ: ।

આવો પાઠ ક. ૧ હસ્ત પ્રતમાં છે

૪ શીતો વાત: ।

બાકી બધી હસ્ત પ્રતોમાં અને ત્રણે છાપેલામાં આવો પાઠ છે.

શ્લોક: ૪૮ જ્યોતિર્લેસા ॥

આના બીજા ચરણમાં

૧ કુવલયદલસ્પર્ધિ ।

આવે પાઠ ક. ૧ હસ્ત પ્રતોમાં છે

૨ કુવલયદલપ્રાપિ ।

આવે પાઠ બાકીની ૮ આઠ હસ્ત પ્રતોમાં તથા પા. કર. માં છાપે છે.

૩ કુવલયદલક્ષેપિ ।

આવે પાઠ ત્રિવે. માં છાપે છે .

શ્લોક: ૫૦ ત્વચ્ચાદાતું ॥

આના ત્રીજા ચરણમાં

૧ દૂરમાવર્જ્ય ।

આવે પાઠ સ. હ. મલિનાથી સાથે ૬ નવે હસ્ત પ્રતોમાં છે.

૨ નૂનમાવર્જ્ય ।

આવે પાઠ પા. કર. ત્રિ ત્રણમાં છાપે છે.

શ્લોક: ૫૨ દિટ્થા હાલા ॥

આના બીજા ચરણમાં

૧ વન્ધુપ્રીતયા ।

આવે પાઠ મલિનાથ સીમે ૬ નવે હસ્ત પ્રતોમાં છે.

૨ વન્ધુસ્નેહાત્ ।

આવે પાઠ પા. કર. ત્રિ ત્રણમાં છાપે છે.

આના ત્રીજા ચરણમાં

૩ મધિગમમપાં ।

આવે પાઠ મલિનાથી સાથે ૬ નવે હસ્ત પ્રતોમાં તથા કર. ત્રિ. બે છાપે છે.

૪ મધિગમમપાં ।

પા. માં આ પ્રમાણે પાઠ છાપે છે. આના ચોથા ચરણમાં

૫ શુદ્ધસ્ત્રમપિ મવિતા ।

આવે પાઠ સાત હસ્ત પ્રતોમાં જ. નેમિ દૂતમાં છે અને કર માં છાપે છે.

૬ શુદ્ધસ્ત્રમસિ મવિતા ।

આવે પાઠ સ. હ. મલિનાથી અને પાઠકે સ્વીકાર્યો છે.

શ્લોક ૫૬ તત્ત્વા: પાતું ॥

આના પહેલાં ચરણમાં

૧ વ્યોમ્નિ પૂર્વાર્ધલમ્બી ।

આવે પાઠ મલિનાથ સાથે ૬ નવે હસ્ત પ્રતોમાં છે.

૨ વ્યોમ્નિ પશ્ચાર્ધલમ્બી ।

આવે પાઠ પા. કર. ત્રિ. ત્રણમાં છાપે છે.

આના ચોથા ચરણમાં

૩ સંગમેનામિરામા ।

આવે પાઠ ૮ આઠ હસ્ત પ્રતોમાં છે

૪ સંગમેવામિરામા ।

આવે। પાઠ સ્વ. હ. મલ્લિકનાથીમાં
અને પા. કર. ત્રિ. ત્રણેમાં છાપ્યો છે.

શ્લોક: ૫૭ ત્વં ચેદ્વાયૌ ॥

આના પહેલા ચરણમાં

૧ વદતિ ।

આવે પાઠ ૮ આઠે હસ્તપ્રતોમાં છે

૨ સરતિ ।

આવે સ્વ. હ. મલ્લિકનાથીમાં અને
પા. કર. ત્રિ. ત્રણે છાપમાં છે.

શ્લોક: ૫૯ તદ્વ વ્યક્ત ॥

આના બીજા ચરણમાં

૧ રુપહિતવર્ણિ ।

આવે પાઠ ૧ હસ્તપ્રતમાં છે

૨ રુપચિત્તવર્ણિ ।

આવે પાઠ ૪ તથા સ્વ. હ. મલ્લિકનાથીમાં
તથા ત્રિ. છાપમાં છે.

૩ રુપહૃત્તવર્ણિ ।

આવે પાઠ ૫ ગ ઘ છ જ ઙ્ગ હસ્તપ્રતોમાં છે
તથા પા. કર. બેઈ, છાપમાં છે

આના ચોથા ચરણમાં

૪ સંકલ્પન્તે ।

આવે પાઠ ૬ ક ગ ઘ ચ છ જ ઙ્ગ અને
ઙ નેમિદૃતમાં છે

૫ કલ્પિષ્યન્તે ।

આવે પાઠ સ્વ. હ. મલ્લિકનાથીમાં તથા
પા. કર. ત્રિ. માં છાપેલમાં છે

શ્લોક ૬૦ શબ્દાયન્તે ॥

આના બીજા ચરણમાં

૧ સંસ્ક્રામિ: ।

આવે પાઠ ૬ ક ગ ઘ ચ છ જ ઙ્ગ આટલી
હસ્તપ્રતોમાં છે તથા કર. માં છાપ્યો છે.

૨ સંસક્રામિ: ।

આવે પાઠ સ્વ. હ. મલ્લિકનાથીમાં તથા
પા. ત્રિ. બેઈમાં છાપેલ છે

આના ત્રીજા ચરણમાં

૩ મુરજ ઇવ ।

આવે પાઠ ૬ નવે હસ્તપ્રતોમાં
મલ્લિકનાથીમાં છે. તથા પા. કર.
બેઈમાં છાપેલમાં છે.

૪ મુસ્વ ઇવ ।

આવે પાઠ ત્રિ. માં છાપ્યો છે.

આના ચોથા ચરણમાં

૫ સંગીતાર્થો નનુ પશુપતેસ્તત્ર

ભાવી સમગ્ર: ।

આવે પાઠ મલ્લિકનાથ સાથે નવે હસ્ત
પ્રતોમાં તથા ઙ નેમિદૃતમાં છે.

૬ સંગીતાર્થો નનુ પશુપતેસ્તત્ર

ભાવી સમસ્ત: ।

આવે પાઠ પા. કર. માં છાપ્યો છે.

૭ સંગીતાર્થો નનુ પશુપતે-

નૃત્યતસ્તત્ર પૂર્ણ: ।

આવે બુદ્ધે જ પાઠ ત્રિવેદનો છે

શ્લોક: ૬૧ પ્રાણેયાદ્રે ॥

આના ત્રીજા ચરણમાં

૧ દિશમનુસરે: ।

આવે પાઠ સ્વ. હ. મલ્લિનાથી સાથે
૬ નવે હસ્તપ્રતોમાં છે તેમ જ
કર. ત્રિ. માં છાપ્યો છે.

૨ દિશમનુપતે: ।

આવે પાઠ પા. માં છાપ્યો છે
આના ચોથા ચરણમાં

૩ વલિનિયમનામ્યુદ્યતસ્યેવ ।

આવે પાઠ ૮ આઠે હસ્ત પ્રતોમાં
તથા નેમિદ્વતમાં છે.

૪ વલિનિયમનેમ્યુદ્યતસ્યેવ ।

આવે પાઠ સ્વ. હ. મલ્લિનાથીમાં અને
પા. કર. માં છાપ્યો છે.

શ્લોક: ૬૨ ગત્વા ચોર્ધ્વે ॥

આના ચોથા ચરણમાં

૧ પ્રતિદિશમિવ ।

આવે પાઠ ૭ હસ્ત પ્રતોમાં તથા જ
નેમિદ્વતમાં છે

૨ પ્રતિદિનમિવ ।

આવે પાઠ સ્વ. હ. મલ્લિનાથીમાં તથા
પા. કર. ત્રિ માં છાપ્યો છે.

શ્લોક: ૬૩ ઉત્પદ્યામિ ॥

આના ત્રીજા ચરણમાં

૧ શોભામદ્રે: ।

આવે પાઠ ૬ નવે હસ્ત પ્રતોમાં છે.

૨ લીલામદ્રે: ।

આવે પાઠ પા. કર. માં છાપ્યો છે

શ્લોક: ૬૪ તસ્મિન્ હિત્વા ॥

આના બીજા ચરણમાં

૧ વિચરેત્ ।

આવે પાઠ ૬ નવે હસ્તપ્રતોમાં છે.

૨ વિહરેત્ ।

આવે પાઠ પા. કર ત્રિ. ત્રણેયે
છાપ્યો છે

આના ચોથા ચરણમાં

૩ સોપાનત્વં કુરુમણિ-

તટારોહણાયાગ્રયાયી ।

આવે પાઠ ક સ્વ ગ ઘ ઙ ચ છ આઠઠી
હસ્ત પ્રતોમાં છે. તથા ત્રિ માં છાપ્યો છે.

૪....રોહણાયાગ્રચારી ।

આવે પાઠ પા. કર. આ બેયે
છાપ્યો છે.

૫ સોપાનત્વં વ્રજ પદસુલ્લ

સ્પર્શમારોહણેષુ ।

જ હસ્ત પ્રતમાં આવું સુંદર ચોથું
ચરણ પાઠભેદ રૂપે છે.

શ્લોક: ૬૫ તત્રાવશ્યં ॥

આના પ્રથમ ચરણમાં

૧ કુલિશવલ્લયે ।

આવે પાઠ બધી ૬ નવે હસ્તપ્રતોમાં છે

૨ વલયકુલિશો ।

આવો પાઠ સ્વ ઠ મલ્લિનાથીમાં તથા
પા. કર. ત્રિ. ત્રણેમાં છાપ્યો છે.

શ્લોક: ૬૬ હેમામ્ભોજ ॥

આના પ્રથમ ચરણમાં

૧ પ્રસવસલિલં ।

આવો પાઠ ક. ગ. બે હસ્તપ્રતોમાં છે

૨ પ્રસવિ સલિલં ।

આવો પાઠ સ્વ ઢ ઢ ઢ ઢ જ સ્વ આટલી
હસ્ત પ્રતોમાં છે અને પા. કર. ત્રિ. માં
છાપ્યો છે.

આના બીજા ચરણમાં

૩ પ્રીતિમેરાવતસ્ય ।

આવો પાઠ બે મલ્લિનાથી સાથે ૬ નવે
હસ્તપ્રતોમાં છે. તથા ત્રિ. માં છાપ્યો છે.

૪ પ્રીતિમૈરાવણસ્ય ।

આવો પાઠ પા. કર. બે થેં છાપ્યો છે
આના ત્રીજા ચરણમાં

૫ ન્યંશુકાનીવ વાતૈઃ ।

આવો પાઠ મલ્લિનાથ સાથે ૬ નવે
હસ્ત પ્રતોમાં છે અને ત્રિ. માં છાપ્યો છે.

૬ ન્યંશુકાનિ સ્વવાતૈઃ ।

આવો પાઠ પા. કર. બે થેં છાપ્યો છે

૭ ધુન્વન્વાતૈઃ સલિલકણિકૈઃ

કલ્પવૃક્ષાંશુકાનિ

નાનાવેશેર્જલદ લલિતૈ-

ર્નિવિશેસ્તં નગેશં ॥

જ ૮ મી હસ્ત પ્રતમાં આ
શ્લોકનું ત્રીજું અને ચોથું ચરણ
નવીન સુંદર અને બધી પ્રતોથી જુદું
ઉપર પ્રમાણે છે.

૮ ધુન્વન્કલ્પદ્રુમકિસલયા-

ન્યંશુકાનીવ વાતૈ-

ર્નાનાવેશેર્જલદ લલિતૈ-

ર્નિવિશેસ્તં નગેન્દ્રં ॥

આરે નવે હસ્ત પ્રતોમાં અને પા. કર.
ત્રિ. ત્રણની છાપેલી પ્રતમાં ઉપર પ્રમાણે
ત્રીજું અને ચોથું ચરણ છે.

શ્લોક: ૬૭ તસ્યોત્સંગે ॥

આના ત્રીજા ચરણમાં

૧ મુચૈર્વિમાનૈઃ ।

આવો પાઠ બધી ૭ સાતે હસ્ત
પ્રતોમાં તથા ત્રિવેંમાં છે.

૨ મુચૈર્વિમાના ।

આવો પાઠ સ્વ ઢ મલ્લિનાથી અને
પા. કર. માં છે.

સાતે હસ્ત પ્રતોમાં પૂર્વ મેઘઃ
ઉત્તરમેઘઃ આવો ભેદ નથી. ૧ શ્લોકથી
શરૂ થયેલા સંદેશો છેલ્લે ૧૨૭ મે
શ્લોકે પુરો થાય છે. પૂર્વ મેઘ ઉત્તર
મેઘનું નામ નિશાન કોઈ પ્રતોમાં નથી
નેમિદ્રતામાં અને બીજાં દ્વિતકાવ્ય જ
મેઘદ્રુતના છેલ્લા ચરણની પાદપૂર્તિ

રૂપે રચાણાં છે તેઓએ પણ પૂર્વ મેઘ ઉત્તર મેઘ જોવો ભેદ સ્વીકાર્યો નથી. અને શ્લોક સંખ્યા ૧ થી છેલ્લા સુધી ક્રમશઃ લઈ ગયા છે.

આ પૂર્વમેઘ, ઉત્તર મેઘની કદપના મહિનાયની છે. સ્વ અને હ આ બે મહિનાથી ટીકાવાળી હસ્તપ્રતમાં પૂર્વમેઘ, ઉત્તરમેઘ, એવો ભેદ છે છતાં તેમાં શ્લોક સંખ્યા બન્ને મેઘની જુદી પાડી નથી. એટલે તસ્યોત્સંગે આ ૬૭ શ્લોકે પૂર્વમેઘ પૂરો કર્યો નથી અને ઉત્તર મેઘ વિચુદ્ધંત આ ૧૯૧ શ્લોકથી શરૂ કર્યો નથી. અર્થાત્ સ્વ હસ્ત પ્રતમાં એકથી ૧૨૧ શ્લોક, સુધી અને હ હસ્ત પ્રતમાં ૧ થી ૧૨૩ શ્લોક સુધી સીધી શ્લોક સંખ્યા છે. વચમાં તસ્યોત્સંગે આ શ્લોકે હિતિ પૂર્વ મેઘઃ આમ લખ્યું છે. વાચનારાને ઠટાણાં ન આવે વિહારો ખાંવાં મારે પૂર્વમેઘ, ઉત્તરમેઘની મહિનાયે કદપના કરી દોય એમ લાગે છે. પણ આવા ભેદ પાઠવાથી રસભંગ થઈ જાય છે. પા. માં ૧૨૦ શ્લોક સંખ્યા કર. માં ૧૧૭ શ્લોક સંખ્યા છાપી મહિનાયને અનુસરી પૂર્વમેઘ ઉત્તરમેઘ સ્વીકાર્યા છે. તેમજ ત્રિ. માં ૧ થી ૬૩ શ્લોકે પૂર્વ મેઘ પૂરો કરી ૧ થી ૪૭ શ્લોકનો ઉત્તરમેઘ ઠરાવ્યો છે.

શ્લોક: ૬૮ વિચુદ્ધંતં ॥
આના બીજા ચરણમાં

૧ યા વઃ કાલે પ્રહતમુરજાઃ
સ્નિગ્ધગંભીરઘોષં ।

આવો પાઠ ક ૧ હસ્તપ્રતમાં છે.

૨ સંગીતાય પ્રહતમુરજાઃ
સ્નિગ્ધગંભીરઘોષં ।

આવો પાઠ સ્વ ગ ઘ હ ચ છ જ ણ વાળી હસ્તપ્રતમાં છે.

૩ સંગીતાર્થપ્રહતમુરજાઃ
સ્નિગ્ધપર્જન્યઘોષં ।

આવો પાઠ ત્રિ. ત્રિવેંદ્રમાં છાપ્યો છે.

૪ સંગીતાય પ્રહતમુરજાઃ
સ્નિગ્ધપર્જન્યઘોષં ।

આવો પાઠ પા. પાઠક અને કર. કરમારકરે છાપ્યો છે.

શ્લોક: ૬૯ શાપ્પશ્યામા ॥

શ્લોક: ૭૦ આનન્દોત્થ ॥

ક થી જ સુધીની નવે હસ્તપ્રતમાં તથા જ નેમિદૂતમાં આ બન્ને શ્લોક આ ક્રમમાં છે. અનુસંધાન અને પૂર્વાપર સંબંધ જોતાં આ શ્લોકો આંહી દોવા જોઈએ. જો આ બે શ્લોક આંહીથી ઠાઠી નાખવામાં આવે તો અલકાપુરીનું અને ઉજ્જયિનીનું વર્ણન નીરસ અને શુષ્ક બની જાય છે. એક વ્યક્તિના

શરીરનાં બે અંગ ખંડિત કરવાથી જ સ્વરૂપ દેખાય તેવું બેડાળ મેઘદૂત બને છે. મદિલનાથની બન્ને હસ્ત પ્રતોમાં તથા બધી હસ્તલિખિત પ્રતોમાં આ બે શ્લોક ક્રમમાં જ છે. એટલે આ બેઈ શ્લોક મહાકવિની રચના છે એ સંબંધે શંકાને સ્થાન નથી.

આ પુસ્તક ૧૩૧ મે પાને હસ્તલિખિત પુસ્તકોના સંકેતવાળા ઠાઠામાં ભેવાથી બણી શકાશે કે દરેક હસ્તપ્રતમાં આ બન્ને શ્લોક કયા અંકમાં છે.

શણ્પદ્યામા તથા આનન્દોદ્યાત્મં આ બેઈ શ્લોક ક ૬૬-૭૦, સ્વ ૩૫-૭૧, ગ ૬૬-૭૦, ઘ ૬૬-૭૦, ઙ ૩૫-૭૧, ચ ૭૫-૭૭, છ ૬૬-૭૦, જ ૩૬-૭૨, ણ ૬૬-૭૦ અને ઝ નેમિદૂતમાં ૬૬-૭૦ માં તરીકે લખેલા છે.

શણ્પદ્યામા શ્લોકને સ્વ ૬ વાળી મદિલનાથી હસ્તપ્રતો અને જ ૮ વાળી હસ્તપ્રતમાં ૩૫ અને ૩૬માં લીધો છે એટલે હજીયનીનાં વર્ણનમાં લીધો છે સારે બીજી હસ્તપ્રતોમાં ૬૬ મો ગણી અલકાપુરીના વર્ણનમાં લીધો છે. બન્ને ઠેકાણે નગરીનું વર્ણન બેઈ નગરીને સાચુ પડે છે.

પા. કર. ત્રિ. પાઠક કરમારકર ત્રિવેંદ્ર ત્રણેયે આ બે શ્લોક કોપક ગણી

ઠાઠી નાખીને મેઘદૂતના અંગનો ભંગ કર્યો છે. તેમ કરવા માટે તેઓને ઠાઠ ખંડિત હસ્તપ્રત મળી હોય કે, પોતાના તર્કથી ઠાઠી નાખ્યા હોય, આવા મહાકાવ્યનું સાચું સ્વરૂપ બહાર પાડવા પહેલાં તેઓએ બીજી વધુ હસ્તપ્રતોનાં આધાર તપાસવા જરૂર હતી. તેમ કર્યું હોત તો તેઓને તેમાંથી આ શ્લોક ક્રમમાં મળી આવત.

૬૬ થી ૮૧ સુધીના ૧૩ શ્લોક જુદી જુદી હસ્તપ્રતોમાં આડાઅવળા છે તે આ પુસ્તકને ૧૩૧ મે પાને ભેવાથી કઈ હસ્તપ્રતમાં કયો શ્લોક કટલામો છે તે જણાશે.

શ્લોક: ૬૯ શણ્પદ્યામા ॥

આ શ્લોકના પહેલા ચરણમાં

૧ શણ્પદ્યામા ।

આવો પાઠ ૭ સાતે હસ્ત પ્રતોમાં છે.

૨ પત્રદ્યામા ।

આવો પાઠ સ્વ. ૬. મદિલનાથીમાં છે અને પાઠક તથા કરમારકરે છાપ્યો છે ત્રિવેંદ્ર પુસ્તકમાં આ શ્લોક છાપ્યો જ નથી.

શ્લોક: ૭૧ યસ્યાં યક્ષાઃ ॥

આના ચોથા ચરણમાં

૧ ઘનિષુ શનકેઃ ।

આવો પાઠ ક થી વ્ર સુંધીની દશે હસ્ત

પ્રતોમાં છે તથા કર. ત્રિવેં. માં છાપ્યો છે.

૨ ધ્વનિષુ મધુરં ।

આવો પાઠ પા. પાઠકમાં છે.

શ્લોક: ૭૨ મત્યુત્કમ્પા ॥

આ શ્લોકના બીજા ચરણમાં

૧ કર્ણવિસંસિમિશ્ચ ।

આવો પાઠ ૭ સાતે હસ્ત પ્રતોમાં છે.

૨ કર્ણવિમ્બંશિમિશ્ચ ।

આવો પાઠ સ્વ. હ. મલિલનાથીમાં

અને પા. કર. ત્રિ. માં છાપ્યો છે.

આના ચરણ ત્રીજા ચરણમાં

૩ સ્તનપરિસર ।

આવો પાઠ ક સ્વ ગૈ હ ચ છ જ જ

આટલી હસ્ત પ્રતોમાં છે.

૪ સ્તનપરિવય ।

આવો પાઠ ઘ હસ્ત પ્રતમાં છે.

૫ સ્તનપરિચિત ।

આવો પાઠ પા. કર. ત્રિ. માં છે

શ્લોક: ૭૩ નીવીવન્ધો ॥

આના પહેલા ચરણમાં

૧ યત્ર યક્ષાંગનાનાં ।

આવો પાઠ ક ગ ઘ ચ છ જ જ આટલી

હસ્ત પ્રતોમાં છે.

૨ યત્ર વિમ્વાધરાણાં ।

આવો પાઠ સ્વ હ મલિલનાથીમાં છે અને

પા. કર. ત્રિ. માં છાપેલ છે.

આના ચોથા ચરણમાં

૩ પ્રેસ્તિશ્ચૂર્ણમુષ્ટિઃ ।

આવો પાઠ ૭ હસ્ત પ્રતોમાં તથા

જ. નેમિદ્વતમાં છે.

૪ પ્રેરણાચૂર્ણમુષ્ટિઃ ।

આવો પાઠ સ્વ. હ. મલિલનાથીમાં

અને પા. કર. ત્રિ. માં છાપ્યો છે.

શ્લોક: ૭૫ યસ્યાં મતઃ ॥

શ્લોકના પહેલા ચરણમાં

૧ યસ્યાં મતઃપ્રમરમુખરાઃ ।

આવો પાઠ ક અને છ હસ્ત પ્રતમાં છે.

૨ યત્રોન્મત્તપ્રમરમુખરાઃ ।

આવો પાઠ ગ ઘ ચ જ જ આટલી

હસ્ત પ્રતોમાં તથા સ્વ હ મલિલનાથીમાં

છ અને કર. માં છાપ્યો છે.

૩ યત્રોન્મત્તપ્રમરનિકરાઃ ।

આવો પાઠ પાઠકે છાપ્યો છે.

શ્લોક: ૭૬ અક્ષીણાન્ત ॥

આના પહેલા ચરણમાં

૧ અક્ષીણાન્ત ।

આવો પાઠ ક ગ ઘ ચ છ જ જ આટલી

હસ્ત પ્રતોમાં છે.

૨ અક્ષય્યાન્ત ।

આવો પાઠ સ્વ હ મલિલનાથીમાં છે

તથા પા. કર. ત્રિ. ત્રણેમાં છાપ્યો છે.

આના ત્રીજા ચરણમાં

૩ વિમ્રાજાચ્યં ।

આવો પાઠ ક ઘ ચ છ જ આટલી
હસ્તપ્રતોમાં છે.

૪ વૈમ્રાજાચ્યં ।

આવો પાઠ ગ ઘ ઙ હસ્તપ્રતોમાં છે.
તથા પા. કર ત્રિ. માં છાપેલ છે.

શ્લોક: ૭૭ યન્નાનીતા: ॥

આના પહેલા ચરણમાં

૧ યન્નાનીતા: ।

આવો પાઠ ક ૧ હસ્તપ્રતમાં છે.

૨ નેત્રા નીતા: ।

આવો પાઠ બીજી બધી હસ્તપ્રતોમાં
તથા પા. કર. ત્રિ. માં છાપેલ છે.

આના બીજા ચરણમાં

૩ આલેખ્યાનાં સલિલકણિકા ।

આવો પાઠ ક ઘ ગ ટ ચ છ, આટલી
હસ્તપ્રતોમાં છે.

૪ આલેખ્યાનાં સ્વજલ કણિકા ।

આવો પાઠ ઘ હસ્તપ્રતમાં તથા પા. કર.
ત્રિ. માં છાપેલ છે.

૫ આલેખ્યાનાં નવજલ કણૈ: ।

આવો પાઠ જ હસ્તપ્રતમાં છે.

શ્લોક: ૭૮ મંદાકિન્યા: ॥

આ શ્લોકના બીજા ચરણમાં

૧ મન્દારાણામનુતટરુહાં ।

આવો પાઠ ૬ નવે હસ્તપ્રતોમાં તથા

મલ્લિનાથીમાં છે અને કર. ત્રિ. બેઠમાં
છાપેલ છે.

૨ મન્દારાણાં તટવનરુહાં ।

આવો પાઠ પાઠકે છાપેલ છે.

શ્લોક: ૭૯ યત્ર સ્ત્રીણાં ॥

આના પહેલા ચરણમાં

૧ પ્રિયતમમુજાલિંગિતોચ્છ-
વાસિતાનાં ।

આવો પાઠ ક ગ ઘ ચ છ જ આટલી
હસ્તપ્રતોમાં છે.

૨ પ્રિયતમમુજોચ્છવાસિતા-
લિંગિતાનાં ।

આવો પાઠ ઘ ઙ મલ્લિનાથીમાં તથા
પા. કર. ત્રિ. ત્રણેમાં છાપેલ છે.

આના ત્રીજા ચરણમાં

૩ વિશદૈ: પ્રેરિતાશ્ચન્દ્રપાદા: ।

આવો પાઠ ક ૧ હસ્ત પ્રતમાં છે.

૪ વિશદૈશ્ચેતિતાશ્ચન્દ્રપાદૈ: ।

આવો પાઠ ગ ચ અને જ હસ્ત
પ્રતોમાં છે.

૫ વિશદૈશ્ચન્દ્રપાદૈર્નિશીયે ।

આવો પાઠ ઘ છ ઘ ઙ અને ત્રિવે.
માં છે.

૬ વિશદૈરિન્દુપાદૈર્નિશીયે ।

આવો પાઠ પાઠકમાં છાપેલ છે.

શ્લોક: ૮૧ વાસશ્ચિત્રં ॥

આના બીજ ચરણમાં

૧ વિકલ્પાન્ ।

આવો પાઠ ક લ ગ ઘ ઙ ચ છ જ ઙ
નવે હસ્તપ્રતોમાં છે અને ત્રિ. માં
છાધ્યે છે.

૨ વિકલ્પં ।

આવો પાઠ પા. કર. માં છાધ્યે છે
આના ત્રીજા ચોથા ચરણમાં મળી

૩ યસ્યામેક. ।

આવો પાઠ ક લ ઙ ચ છ જ આટલી
હસ્તપ્રતોમાં છે અને કર. ત્રિ આમાં
છાધ્યે છે

૪ યસ્મિન્નેકઃ ।

આવો પાઠ પા. માં છાધ્યે છે

શ્લોક ૮૨ તત્રાગારં ॥

આ શ્લોકના બીજ ચરણમાં

૧ દૂરાલ્લક્ષ્યં સુરપતિધનુશ્વા-
રુણા તોરણેન ।

આવો પાઠ મલિનાથ સાથે ૬ નવે
હસ્તપ્રતોમાં છે

૨ દૂરાલ્લક્ષ્યં ત્વદમરધનુશ્વા-
રુણા તોરણેન ।

આવો પાઠ પા. કર. ત્રિ. ત્રણે ચે
છાધ્યે છે.

આના ત્રીજા ચરણમાં

૩ યસ્યોદ્યાને કૃતકતનયઃ ॥

કાન્તયા વર્ધિતો મે ।

આવો પાઠ ૬ નવે હસ્તપ્રતમાં અને
બેઈ મલિનાથીમાં અને ત્રિ માં છે.

૪ યસ્યોદ્યાને કૃતકતનયો
વર્ધિતઃ કાન્તયા મે ।

આવો પાઠ પા. કર. માં છે

શ્લોક: ૮૩ વાપી વાસ્મિન્ ॥

આના બીજ ચરણમાં

૧ હેમૈશ્છન્ના વિકચકમલૈઃ
સ્નિગ્ધવૈદૂર્યનાલૈઃ ।

આવો પાઠ ૬ નવે હસ્તપ્રતોમાં જ
૬ મલિનાથીમાં છે.

૨ હેમૈઃ સ્ફીતા વિકચકમલૈ-
ર્દીર્ઘવૈદૂર્યનાલૈઃ ।

આવો પાઠ પા. અને કર. માં છાધ્યે છે.

૩ હેમૈઃ સ્ફીતા કમલમુકુલૈ-
ર્દીર્ઘવૈદૂર્યનાલૈઃ ।

આવો પાઠ ત્રિવે માં છાધ્યે છે

૪ પ્રેક્ષ્ય હંસાઃ ।

આવો પાઠ મલિનાથ સાથે ૬ નવે
હસ્તપ્રતમાં છે તથા ત્રિ માં છાધ્યે છે

આના ચોથા ચરણમાં

૫ પ્રાપ્ય હંસાઃ ।

આવો પાઠ પા. અને કર. માં છાધ્યે છે.

શ્લોક: ૮૪ તસ્યાસ્તીરે ॥

આના પહેલા ચરણમાં

૧ રચિતશિખર: ।

આવો પાઠ મદિલનાથી અને ૮ નવે હસ્તપ્રતમાં છે.

૨ વિહિતશિખર: ।

આવો પાઠ પા. કર. ત્રિ. ત્રણેયે છાંયે છે.

આ શ્લોકના ચોથા ચરણમાં

૩ પ્રેક્ષ્યોત્પ્રાન્તસ્ફુરિતતટિતં ।

આવો પાઠ ક ગ ઘ ચ છ જ આટલી હસ્તપ્રતમાં છે. તથા કર. ત્રિ. માં છાંયે છે.

૪ પ્રેક્ષ્યોપાન્તસ્ફુરિતતટિતં ।

આવો પાઠ સ્વ રૂ મદિલનાથીમાં અને ઘ હસ્તપ્રતમાં છે.

૫-પ્રેક્ષ્યોપાન્તસ્ફુટિતતટિતં ।

આવો પાઠ પા. માં છાંયે છે.

શ્લોક: ૮૫ રક્તાશોક ॥

આના ચોથા ચરણમાં

૧ દોહદ ।

આવો પાઠ મદિલનાથ સાથે બધી ૮ નવે હસ્ત પ્રતમાં અને ત્ર નેમિદ્વિતમાં છે

૨ દોહદ ।

આવો પાઠ પા. કર. આ બે યે છાંયે છે

૩ દોહલ ।

આવો પાઠ ત્રિ. માં છાંયે છે

શ્લોક: ૮૬ તન્મધ્યે ચ ॥

આના પહેલા ચરણમાં

૧ સ્ફટિકફલિકા ।

આવો પાઠ ક છ હસ્ત પ્રતમાં છે

૨ સ્ફટિકફલિકા ।

આવો પાઠ સ્વ રૂ મદિલનાથીમાં જ

૮ હસ્ત પ્રતમાં તથા પા. કર. ત્રિ. ત્રણેમાં છાંયે છે

૩ સ્ફટિકફલિકા ।

આવો પાઠ ઘ હસ્ત પ્રતમાં છે.

આ શ્લોકના ત્રીજા ચરણમાં

૪ તાલૈ: સિંજદ્વલયસુભગૈ-

નર્તિત: કાન્તયા મે ।

આવો પાઠ ક ગ ઘ ચ છ જ આટલી હસ્ત પ્રતમાં છે.

૫ તાલૈ: સિંજાવલયસુભગૈ:

કાન્તયા નર્તિતો મે ।

આવો પાઠ સ્વ રૂ મદિલનાથીમાં તથા કર. ત્રિ. માં છે

૬ તાલૈ: સિંજદ્વલયસુભગૈ:

કાન્તયા નર્તિતો મે ।

આવો પાઠ પા. માં છાંયે છે.

શ્લોક: ૮૭ તન્વી ડયામા ॥

આના ૧લા ચરણમાં

૧ શિંખરદશના ।

આવો પાઠ ક ગ ઘ ચ છ જ સ્વ હસ્ત પ્રતમાં છે.

શિસ્વરિદશના ।

આવો પાઠ જ ક મલિનાથીમાં છે
અને પા. કર. ત્રિ. માં છાપ્યો છે
આ શ્લોકના બીજા ચરણમાં

૩ હરિણીપ્રેક્ષિતા ।

આવો પાઠ ક ગ ચ આટલી હસ્ત
પ્રતોમાં છે

૪ હરિણીપ્રેક્ષણા ।

આવો પાઠ જ ક મલિનાથીમાં તથા
છ જ હસ્ત પ્રતોમાં છે અને પા.
કર. માં છાપ્યો છે

૫ હરિણીપ્રેક્ષણી ।

આવો પાઠ ઘ હસ્ત પ્રતમાં છે

૬ હરિણી પ્રેક્ષિણી ।

આવો પાઠ ત્રિ. માં છાપ્યો છે
આના ચોથા ચરણમાં

૭ સ્યાદુવતિવિષયે ।

આવો પાઠ ક જ ગ ઘ ઙ ચ છ જ ઙ
બધી હસ્ત પ્રતોમાં અને નેમિદ્વતમાં છે

૮ સ્યાદુવતિવિષયા ।

આવો પાઠ પા. અને કર. માં છે

શ્લોક: ૯૦ તાં જાનીયા: ॥

આનાં ૧ લા ચરણમાં

૧ તાં જાનીયા: ।

આવો પાઠ ઘ શિવાયની બધી હસ્ત-
પ્રતોમાં અને પા. કર. ત્રિ છ.પમાં છે.

૨ તાં જાનીયા: ।

આવો પાઠ ઘ હસ્તપ્રતમાં છે.
આ શ્લોકના ચોથા ચરણમાં

૩ તુહિનમથિતા ।

આવો પાઠ બધી સાતે હસ્તપ્રતોમાં
અને વ નેમિદ્વતમાં છે.

૪ શિશિરમથિતા ।

આવો પાઠ જ ક મલિનાથીમાં અને
પા. કર. ત્રિ. માં છાપ્યો છે.

શ્લોક: ૯૧ નૂનં તસ્યા: ॥

આ શ્લોકના પહેલા ચરણમાં

૧ ચ્છૂનનેત્રં પ્રિયાયા: ।

આવો પાઠ ક તથા બીજા બધી
હસ્તપ્રતોમાં અને જ ક મલિનાથીમાં
છે તથા ત્રિ. માં છાપ્યો છે.

૨ ચ્છૂનનેત્રં વહૂનાં ।

આવો પાઠ પા. કર. માં છાપ્યો છે.
આ શ્લોકના ચોથા ચરણમાં

૩ ત્વદનુસરણક્ષિપ્ત ।

આવો પાઠ ૮ આઠ હસ્તપ્રતમાં અને
વ નેમિદ્વતમાં છે.

૪ ત્વદુપસરણક્ષિપ્ત ।

આવો પાઠ ઘ હસ્તપ્રતમાં છે તથા
પા. કર. માં છાપ્યો છે.

૫ ત્વદુપગમનક્ષિપ્ત ।

આવો પાઠ ત્રિ. માં છાપ્યો છે

શ્લોક: ૧૨ આલોકે તે ॥

આ શ્લોકના બીજા ચરણમાં

૧ ભાવગમ્ય ।

આવો પાઠ ૬ હસ્તપ્રતોમાં અને મલ્લિનાથીમાં છે તથા કર. ત્રિ. માં છાપ્યો છે.

૨ ભાવ્યગમ્ય: ।

આવો પાઠ પા. માં છાપ્યો છે.

આના ત્રીજા ચરણમાં

૩ મધુરવચનાં ।

આવો પાઠ ૬ નવે હસ્તપ્રતોમાં છે તથા ત્રિ. માં છાપ્યો છે.

૪ મધુરવચનં ।

આવો પાઠ પા. કર. માં છાપ્યો છે.

શ્લોક: ૧૩ ઉત્સર્ગે વા ॥

આના ત્રીજા ચરણમાં

૧ તન્ત્રીમાર્દા ।

આવો પાઠ ૬ તથા બધી નવે હસ્તપ્રતોમાં છે તથા ત્રિ. માં છાપ્યો છે.

૨ તન્ત્રીમાર્દા ।

આવો પાઠ પા. કર. માં છાપ્યો છે. આના ચોથા ચરણમાં

૩ સ્વયમપિ કૃતાં ।

આવો પાઠ નવે હસ્તપ્રતોમાં તથા બેઠ મલ્લિનાથીમાં છે.

૪ સ્વયમધિકૃતાં ।

આવો પાઠ પા. કર. ત્રિ. માં છાપ્યો છે.

શ્લોક ૧૪ શેવાન્માસાન્ ॥

આના ત્રીજા ચરણમાં

૧ હૃદયનિહિતારંભમાસાદ-
યન્તી ।

આવો પાઠ જ શિવાય બધી હસ્તપ્રતોમાં અને મલ્લિનાથીમાં છે.

૨ હૃદયનિહિતારંભમુત્પાદયન્તી ।

આવો પાઠ જ હસ્ત પ્રતમાં છે

૩ હૃદયનિહિતારંભમાસ્વાદ-
યન્તી ।

આવો પાઠ ત્રિ. માં છાપ્યો છે.

૪ હૃદયરચિતારંભમાસ્વાદયન્તી ।

આવો પાઠ પા. કર. માં છાપ્યો છે.

શ્લોક ૧૫ સન્ધ્યાપારા ॥

આ શ્લોકના ૧ લા ચરણમાં

૧ પીઢયેન્મદ્વિયોગ: ।

આવો પાઠ સાતે હસ્ત પ્રતોમાં છે તથા ત્રિ. માં છાપ્યો છે.

૨ પીઢયેદ્વિપ્રયોગ: ।

આવો પાઠ સ્વ હ મલ્લિનાથીમાં અને પા. કર. માં છાપ્યો છે

આના ત્રીજા ચરણમાં

૩ સુખયિતુમલં ।

આવો પાઠ બે મલ્લિનાથી સાથે ૬ નવે હસ્ત પ્રતોમાં છે તથા ત્રિ. માં છાપ્યો છે.

૪ સુખયિતુમતઃ ।

આવો પાઠ પા. કર. માં છાપ્યો છે.
આના ચોથા ચરણમાં

૫ મવનિશયનાસન્નવાતાયન-
સ્થઃ ।

આવો પાઠ સાતે હસ્ત પ્રતોમાં તથા
જ નેમિકૃતમાં છે.

૬ મવનિશયનાં સૌધવાતાયન-
સ્થઃ ।

આવો પાઠ સ્વ ઢ મલ્લિનાથી બેઠે
હસ્ત પ્રતોમાં છે.

૭ મવનિશયનાં સમવાતાયન-
સ્થઃ ।

આવો પાઠ પા. કર. માં છાપ્યો છે.

૮ વિરહશયનાં સદ્મવાતાયનસ્થઃ ।

આવો પાઠ ત્રિ માં છાપ્યો છે.

શ્લોક ૯૬ આધિક્ષામાં ॥

આના પહેલા ચરણમાં

૧ ક્ષામા-પાર્શ્વા ।

આવો પાઠ ક ઘ ગ ચ છ આટલી
હસ્ત પ્રતોમાં છે.

૨ ક્ષામા-પાર્શ્વા ।

આવો પાઠ સ્વ ઢ મલ્લિનાથી તથા જ
હસ્ત પ્રતોમાં છે તથા પા. કર. ત્રિ માં
છાપ્યો છે.

૩ તનુરિવ-શેષા ।

આવો પાઠ ક ઘ ગ ચ છ આટલી
હસ્ત પ્રતોમાં છે.

૪ તનુમિવ-શેષા ।

આવો પાઠ સ્વ ઢ મલ્લિનાથી અને જ
હસ્ત પ્રતોમાં છે તથા પા. કર. ત્રિ. માં
છાપ્યો છે.

આના ચોથા ચરણમાં

૫ વિરહજનિતૈરશ્રુભિર્યાપયન્તી ।

આવો પાઠ ક ગ ઘ ચ છ જ આટલી
હસ્ત પ્રતોમાં છે

૬ વિરહગુણિતૈરશ્રુભિર્યાપયન્તી ।

આવો પાઠ જ હસ્ત પ્રતોમાં છે.

૭ વિરહમહતીમશ્રુભિર્યાપયન્તી ।

આવો પાઠ સ્વ ઢ મલ્લિનાથીમાં તથા
પા કર. ત્રિ. માં છાપ્યો છે

શ્લોકઃ ૯૭ નિશ્વાસેના ॥

આના પહેલા ચરણમાં

૧ વિક્ષિપન્તી ।

ક ગ ઘ ચ છ જ પ્રતોમાં આવો પાઠ છે.

૨ વિક્ષિપન્તી ।

આવો પાઠ સ્વ ઢ મલ્લિનાથીમાં અને
પા. કર. ત્રિ. માં છે.

આ શ્લોકના બીજા ચરણમાં

૩ માગણ્ડલમ્વિ ।

આવો પાઠ બધી હસ્ત પ્રતોમાં તથા
પા. કર. ત્રિ માં છાપેલ છે.

૪ માગણ્ડલમ્વં ।

આવે! પાઠ ત્રિ. માં છાપ્યો છે.

આના ત્રીજા ચરણમાં

૫ મત્સંયોગઃ સુખમુપનયેત્ ।

આવે! પાઠ સ્વ રૂ મદિલનાથી શિવાયની બધી હસ્તપ્રતોમાં છે.

૬ મત્સંયોગઃ કથમુપનયેત્ ।

આવે! પાઠ સ્વ રૂ મદિલનાથીમાં અને પા. કર ત્રિ. માં છે

આના ચોથા ચરણમાં

૭ માર્કાંક્ષન્તી ।

આવે! પાઠ સાતે હસ્તપ્રતમાં છે.

૮ માર્કાંક્ષન્તી ।

આવે! પાઠ સ્વ રૂ મદિલનાથીમાં અને પા. કર. ત્રિ. માં છાપ્યો છે.

શ્લોકઃ ૯૮ આવે ઘડા ॥

આ શ્લોકમાં બીજા અને ત્રીજા ચરણમાં

૧ સા મયોદ્દેષનીયા ।

૨ સારયન્તી ।

આ પ્રમાણે સાતે હસ્તપ્રતોમાં પ્રથમા પદેથી વિભક્તિ છે.

૩ તાં મયોદ્દેષનીયાં ।

૪ સારયન્તી ।

આ પ્રમાણે સ્વ રૂ મદિલનાથીમાં તથા પા. કર. ત્રિ. માં દ્વિતીયા પાઠ છે

શ્લોક ૯૯ પાદાનિન્દો ॥

આના ત્રીજા અને ચોથા ચરણમાં

૧ છાદયન્તી ।

૨ કમલિનીન પ્રવુદ્ધાન સુતા ।

આ બેઈ પાઠ સાતે હસ્ત પ્રતોમાં અને જ નેમિદ્વિતમાં પ્રથમા છે ત્યારે સ્વ રૂ મદિલનાથીમાં તથા પા. કર. ત્રિ. માં બન્ને પાઠ દ્વિતીયામાં લીધા છે.

શ્લોક ૧૦૦ સા સંન્યસ્તા ॥

આના ૧ લા ચરણમાં

૧ પેદાલં ધારયન્તી ।

આવે! પાઠ ૯ નવે હસ્ત પ્રતોમાં તથા બેઈ મદિલનાથીમાં છે.

૨ પેલવં ધારયન્તી ।

આવે! પાઠ પા. કર. ત્રિ. માં છાપ્યો છે

શ્લોક ૧૦૩ વામઘ્રાસ્યાઃ ॥

આના ચોથા ચરણમાં

૧ સરસકદલીસ્તમ્ભ ગૌરશ્ચલત્વં ।

આવે! પાઠ ૯ નવે હસ્ત પ્રતોમાં, બન્ને મદિલનાથીમાં તથા જ નેમિદ્વિતમાં છે

૨ સરસકદલીગર્ભગૌરશ્ચલત્વં ।

આવે! પાઠ પા. કર. ત્રિ. માં છાપ્યો છે

શ્લોક ૧૦૪ તસ્મિન્કાઠે ॥

આના પદેલા બીજા ચરણના સંદર્ભમાં

૧ સ્યાત્તત્રાસીનઃ સ્તનિત ।

આવે પાઠ સાતે હસ્ત પ્રતોમાં છે

૨ સ્યાદન્વાસ્યૈનાં સ્તનિત ।

આવે પાઠ ૬ મહિલનાથીમાં અને

પા. કર. ત્રિ માં છાપ્યો છે.

આના ત્રીજા ચરણમાં

૩ પ્રણયિનિ મયિ ।

આવે પાઠ ૮ આવે હસ્ત પ્રતોમાં

તથા ૬ મહિલનાથીમાં છે.

૪ પ્રણયિનિ જને ।

આવે પાઠ પા. કર ત્રિ. ત્રણેમાં

છાપ્યો છે.

શ્લોક ૧૦૫ તામુત્યાપ્ય ॥

આ શ્લોકના પહેલા ચરણમાં

૧ તામુત્યાપ્ય ।

આવે પાઠ ૬ મહિલનાથી સાથે

૮ નવે હસ્ત પ્રતોમાં છે તેમ ત્રિ માં

પણ છાપ્યો છે

૨ પ્રોત્યાપ્યૈનાં ।

આવે પાઠ પા કર મા છાપ્યો છે

આ શ્લોકના ત્રીજા ચરણમાં

૩ વિદ્યુદ્ગર્ભઃ ।

આવે પાઠ ૭ મહિલનાથી સાથે બધી

નવે હસ્ત પ્રતોમાં તથા કર. ત્રિ માં છે.

૪ વિદ્યુદ્ગર્ભે ।

આવે પાઠ પા. માં છાપ્યો છે.

આ શ્લોકના ચોથા ચરણમાં

૫ વક્તુ ધીરસ્તનિત ।

આવે પાઠ ૭ સાતે હસ્ત પ્રતોમાં છે

૬ વક્તુ ધીરઃ સ્તનિતઃ ।

આવે પાઠ ૬ મહિલનાથીમાં તથા

કર માં છે.

૭ વક્તુ ધીર સ્તનિતઃ ।

આવે પાઠ પા માં છાપ્યો છે.

૮ વક્તુ ધીરૈઃ સ્તનિત ।

આવે પાઠ ત્રિ માં છાપ્યો છે

શ્લોક ૧૦૬ મતુર્મિત્ર ॥

આ શ્લોકના ૧ લા ચરણમાં

૧ પ્રિયમવિધવે ।

આવે પાઠ નવે હસ્ત પ્રતોમાં ૬ મહિલનાથીમાં છે તથા કર ત્રિ માં

છાપ્યો છે.

૨ પ્રિયમભિદધે ।

આવે પાઠ પા. માં છાપ્યો છે.

શ્લોક ૧૦૭ રૂપાલયાતે ॥

આ શ્લોકના બીજા ચરણમાં

૧ સંભાષ્ય ચૈવ ।

આવે પાઠ સાતે હસ્ત પ્રતોમાં છે.

૨ સંભાવ્ય ચૈવ ।

આવે પાઠ ૬ મહિલનાથીમાં અને

પા. કર. ત્રિ. ત્રણેમાં છાપ્યો છે

આના ત્રીજા ચરણમાં

૩ પરમવહિતા ।

આવો પાઠ નવે હસ્ત પ્રતોમાં સ્વ ડ
મલ્લિકનાથીમાં છે તથા કર. ત્રિ. માં
છાપ્યો છે

૪ પરમવહિતં ।

આવો પાઠ પા. માં છાપ્યો છે.
આના ચોથા ચરણમાં

૫ કાન્તોદન્તઃ સુહૃદુપહૃતઃ ।

આવો પાઠ ૬ નવે હસ્ત પ્રતોમાં
બેઘ મલ્લિકનાથીમાં અને જ નેમિદ્વિતમાં છે

૬ કાન્તોપાન્તારસુહૃદુપગમઃ ।

આવો પાઠ પા. માં છાપ્યો છે.

૭ કાન્તોદન્તઃ સુહૃદુપનતઃ ।

આવો પાઠ પા. કર. ત્રિ. માં છાપ્યો છે

શ્લોકઃ ૧૦૮ તામાયુષ્મન ॥

આ શ્લોકના ૧ લા ચરણમાં

૧ દાત્મના ચોપકર્તુ ।

આવો પાઠ સાતે હસ્તપ્રતોમાં છે.

૨ દાત્મનશ્ચોપકર્તુ ।

આવો પાઠ સ્વ ડ મલ્લિકનાથીમાં તથા
પા. કર. માં છાપ્યો છે.

૩ દાત્મનશ્ચોપકર્તુઃ ।

આવો પાઠ ત્રિ. માં છાપ્યો છે.

આના ત્રીજા ચરણમાં

૪ ત્વાં વિયુક્તઃ ।

આવો પાઠ ૬ નવે હસ્તપ્રતોમાં છે
તથા ત્રિ માં છાપ્યો છે.

૫ ત્વાં નિયુક્તઃ ।

આવો પાઠ પા. કર. માં છાપ્યો છે.
આના ચોથા ચરણમાં

૬ પૂર્વામાણ્યં ।

આવો પાઠ ૬ નવે હસ્તપ્રતોમાં અને
મલ્લિકનાથીમાં છે ત્રિ. માં છાપ્યો છે.

૭ પૂર્વાશાસ્યં ।

આવો પાઠ પા. કર. માં છાપ્યો છે.

શ્લોક ૧૦૯ અંગેનાંગં ॥

આ શ્લોકના પહેલા ચરણમાં

૧ અંગેનાંગં પ્રતનુ તનુના ।

આવો પાઠ ૬ નવે હસ્તપ્રતમાં છે.

૨ અંગેનાંગં તનુ ચ તનુના ।

આવો પાઠ પા. કર ત્રિ. માં છાપ્યો છે.

આના બીજા ચરણમાં

૩ સાસ્રેણાશ્ચુદ્રવ ।

આવો પાઠ ક ગ ઘ ચ છ જ આટલી
હસ્તપ્રતોમાં છે

૪ સાસ્રેણાશ્ચુદ્રુત ।

આવો પાઠ સ્વ ડ મલ્લિકનાથી અને
જ ૮ વાળી હસ્તપ્રતમાં છે

૫ સાસ્રેણાસ્રદ્રવ ।

આવો પાઠ પા. માં છાપ્યો છે.

૬ સાસ્રેણાસ્રદ્રુત ।

આવો પાઠ કર ત્રિ. માં છાપ્યો છે.

શ્લોક: ૧૧૦ શઙ્ગાચ્ચેયં ॥

આ શ્લોકના ત્રીજા ચરણમાં

૧ લેચનામ્યામદૃશ્ય ।

આવો પાઠ ૯ નવે હસ્તપ્રતોમાં લખે
મલ્લિકનાથીમાં છે.

૨ લેચનામ્યામદૃષ્ટ ।

આવો પાઠ પા. કર. ત્રિ. માં છે.

શ્લોક: ૧૧૧ ઇયામાસ્વગં ॥

આ શ્લોકના પહેલા ચરણમાં

૧ દૃષ્ટિપાતાન્ ।

આવો પાઠ સાતે હસ્તપ્રતમાં છે.

૨ દૃષ્ટિપાતં ।

આવો પાઠ લખે મલ્લિકનાથીમાં અને
પા. કર. ત્રિ. ત્રણેયમાં છે.

શ્લોક: ૧૧૨ ધારાસિક્ત ॥

આ શ્લોક ૯ નવે હસ્ત પ્રતોમાં જ
નેમિદ્ધતમાં લખે અને મલ્લિકનાથીમાં
છે ઉનાળો હિતરવાના અને વરસા-
દની ઋતુના પ્રારંભમાં સ્ત્રીના
વિરહી પુરુષની દશાનું સુંદર વર્ણન
આ શ્લોકમાં છે

આ શ્લોકની રચના ઢંચી કાઢીની છે
આવા અમૂલ્ય શ્લોકને પા. પાઠકે કર.
કરમારકર અને ત્રિ ત્રિવેદ્ર આ ત્રણેયે
લેખક ગણી કાઢ્યો છે આ શ્લોક વિનાનું
મેધદૂત રસહીન અંકિત બની જાય.

શ્લોક: ૧૧૭ ઇત્યાત્માનં ॥

આ શ્લોકના પહેલા ચરણમાં

૧ ઇત્યાત્માનં ।

ક ગ ઘ ચ છ જ ઙ આટલી હસ્ત-
પ્રતોમાં આવો પાઠ છે.

૨ નન્વાત્માનં ।

આવો પાઠ લખે મલ્લિકનાથીમાં છે.
તથા પા. કર. ત્રિ. માં છે.
આના બીજા ચરણમાં

૩ સુતરાં ।

આવો પાઠ સાતે હસ્તપ્રતોમાં છે.

૪ નિતરાં ।

આવો પાઠ લખે મલ્લિકનાથીમાં
છે તથા પા. કર. ત્રિ. માં છે.
આના ત્રીજા ચરણમાં

૫ કસ્યાત્યન્તં ।

આવો પાઠ ૭ સાતે હસ્તપ્રતોમાં છે
તથા ત્રિ. માં છે.

૬ કસ્યૈકાન્તં ।

આવો પાઠ લખે બેઠે મલ્લિકનાથી
હસ્તપ્રતોમાં છે તથા પા. કર. માં
છે.

શ્લોક: ૧૧૮ શાપાન્તો મે ॥

આ, શ્લોકના બીજા ચરણમાં

૧ શોપાન્માસાન્ ।

આવો પાઠ ૯ નવે હસ્તપ્રતોમાં લખે
મલ્લિકનાથી બેઠેમાં છે.

૨ માસાનન્યાન્ ।

આવો પાઠ પા. કર. ત્રિ ત્રણે
છાપ્યો છે.

આના ત્રીજા ચરણમાં

૧ વિરહગણિતં તં તમાત્માભિલાપં ।

આવો પાઠ ક અને સ્વ હ મલ્લિકનાથી
૯ નવે હસ્ત પ્રતોમાં છે અને કર. માં
છાપેલ છે.

૨ વિરહજનિતં તં તમાત્માભિલાપં ।

આવો પાઠ ગ અને છ હસ્ત પ્રતોમાં છે.

૩ વિરહગુણિતં તં તમાત્માભિલાપં ।

આવો પાઠ ઘ વ જ આટલી હસ્ત-
પ્રતોમાં છે.

૪ વિરહગુણિતં તં તમેવાભિલાપં ।

આવો પાઠ પા. માં છાપ્યો છે.

૫ વિરહગણિતં તં તમેવાભિલાપં ।

આવો પાઠ કર. માં છાપ્યો છે.

શ્લોક: ૧૧૯ મૂયચ્ચાદં ॥

આના ૧ લા ચરણમાં

૧ ત્વમપિ શયને ।

આવો પાઠ સ્વ હ મલ્લિકનાથી સાથે
૯ નવે હસ્ત પ્રતોમાં છે.

૨ ત્વમસિ શયને ।

આવો પાઠ પા. કર. ત્રિ. માં છાપ્યો છે
આના ત્રીજા ચરણમાં

૩ સત્ત્વરં વિપ્રબુદ્ધા ।

આવો પાઠ ક ગ ઘ ચ આટલી હસ્ત-
પ્રતોમાં છે.

૪ સત્ત્વરં વિપ્રબુદ્ધા ।

આવો પાઠ ગ છ સ્વ હ આટલી હસ્ત-
પ્રતોમાં છે. અને પા. કર. ત્રિ. માં
છાપ્યો છે.

૫ પૃચ્છતશ્ચ ।

આવો પાઠ બધી હસ્ત પ્રતોમાં મલ્લિક-
નાથીમાં અને કર. માં છાપ્યો છે.

૬ પૃચ્છતોસિ ।

આવો પાઠ પા. અને ત્રિ. માં છાપ્યો છે.

શ્લોક: ૧૨૦ દત્તસ્માન્મા ॥

આના બીજા ચરણમાં

૧ મા કૌલિન્યા ।

આવો પાઠ ક હસ્ત પ્રતોમાં છે.

૨ મા કૌલિના ।

આવો પાઠ ક શિવાયની બધી હસ્ત-
પ્રતોમાં તથા પા. કર. ત્રિ. માં છાપ્યો છે.

આના ત્રીજા ચરણમાં

૩ ધ્વંસિનસ્તે હ્યભોગાઃ ।

આવો પાઠ સ્વ હ મલ્લિકનાથી સાથે
૯ નવે હસ્ત પ્રતોમાં છે.

૪ દ્વાસિનસ્તેપ્યભોગાઃ ।

આવો પાઠ પા. માં છાપ્યો છે.

૫ દ્વાસિનસ્તે હ્યભોગાઃ ।

આવો પાઠ કર. ત્રિ માં છાપ્યો છે.

શ્લોક: ૧૨૧ આન્વાસ્યૈષં ॥

આ પાઠ ક સ ગ ઘ ઙ ચ છ આટલી
હસ્ત પ્રતોમાં અને જ નેમિદ્ધતમાં નીચે
પ્રમાણે છે.

- ૧ આશ્વાસ્યૈવં પ્રથમવિરહોદગ્રશોકાં શૈલાદાશુત્રિનયનવૃષોત્સ્વાતકૂટાન્નિવૃત્તઃ॥
 સર્વો તાં સામિજ્ઞાનમહિતકુશલૈસ્તદ્વચોર્મિર્મમાપિ
 શૈલાદાશુત્રિનયનવૃષોત્સ્વાતકૂટાન્નિવૃત્તઃ॥
 સામિજ્ઞાનમહિતકુશલૈસ્તદ્વચોર્મિર્મમાપિ
 પ્રાતઃકુન્દપ્રસવશિથિલં જીવિતં
 ધારયેયાઃ ॥૧૨૧॥
 પા. પાઠકમાં નીચે પ્રમાણે આ શ્લોક
 છે.
- ૨ આશ્વાસ્યૈનાં - પ્રથમવિરહે
 શોકદૃષ્ટાં સર્વો તે
 તસ્માદ્દેહિનયનવૃષોત્સ્વાતકૂટાન્નિવૃત્તઃ॥
 સામિજ્ઞાનં પ્રહિતવચ્ચનૈસ્તન્ન યુક્તૈ
 મમાપિ
 પ્રાતઃકુન્દપ્રસવશિથિલં જીવિતં
 ધારયેદં ॥
 કર માં આ શ્લોકને પ્રક્ષિપ્ત માનીને
 નીચે પ્રમાણે છે.
- ૩ આશ્વાસ્યૈવં પ્રથમવિરહે શોક-
 દૃષ્ટાં સર્વો તે
 તસ્માદ્દેહિનયનવૃષોત્સ્વાતકૂટાન્નિવૃત્તઃ॥
 સામિજ્ઞાનમહિતકુશલૈસ્તદ્વચોર્મિર્મમાપિ
 પ્રાતઃકુન્દપ્રસવશિથિલં જીવિતં
 ધારયેયાઃ ॥
 જ ૮ વાળી હસ્ત પ્રતમાં નીચે પ્રમાણે
 પાઠ છે.
- ૪ આશ્વાસ્યૈવં પ્રથમવિરહોદગ્રશોકાં
 સર્વો તે
- સામિજ્ઞાનમહિતકુશલૈસ્તદ્વચોર્મિર્મમાપિ
 પ્રાતઃકુન્દપ્રસવશિથિલં જીવિતં
 ધારયેયાઃ ॥
- શ્લોક ૧૨૨ કચિત્સૌમ્ય ॥
 આના ૨ બ ચરણમાં
- ૧ પ્રત્યાહ્યાતું ન તર્કયામિ ।
 આવો પાઠ ક ૧ હસ્ત પ્રતમાં છે
- ૨ પ્રત્યાહ્યાતું ન કલ્પયામિ ।
 આવો પાઠ ચ ૪ની હસ્ત પ્રતમાં છે.
- ૩ પ્રત્યાદેશાન્ ન કલ્પયામિ ।
 આવો પાઠ જ ઘ ઙ જ આટલી હસ્ત
 પ્રતોમાં છે.
- ૪ પ્રત્યાદેશાન્ ન તર્કયામિ ।
 આવો પાઠ ગ અને છ હસ્ત પ્રતોમાં છે
- શ્લોક ૧૨૩ ઇતત્કૃત્વા ॥
 આના ૧ લા ચરણમાં
- ૧ પ્રિયમનુચિતપ્રાર્થનાવર્ત્મનો મે ।
 આવો પાઠ ક ઘ ચ જ આટલી હસ્ત
 પ્રતોમાં છે
- ૨ પ્રિયમનુદિનપ્રાર્થનાવર્ત્મનો મે ।
 આવો પાઠ ગ અને છ હસ્ત પ્રતોમાં છે
- ૩ પ્રિયમનુચિતં પ્રાર્થનાદાત્મનો મે ।
 આવો પાઠ જ ઘ ઙ મદિલનાથી હસ્ત
 પ્રતે માં છે તથા પા. માં છે.
- આના ૪ થા ચરણમાં
- ૪ ક્ષણમપિ ચ તે ।

આવો પાઠ ક ય ગ ઘ ઙ ચ છ જ
આટલી હસ્ત પ્રતોમાં છે. જ નેમિ.
માં છે અને ત્રિ. માં છાપ્યો છે

૫ ક્ષણમપિ સત્ત્વે ।

આવો પાઠ પા. અને કર. માં છાપ્યો છે
કર. કરમારકર અને ત્રિ
ત્રિવેંદ્રમાં પત્તકૃત્વા આ શ્લોક નથી

શ્લોક: ૧૨૪ તસ્માદદ્રે: ॥

આ શ્લોકમાં ૧ હુ અને ૨ જુ ચરણ

૧ તસ્માદદ્રેર્નિગદિતતયા શીઘ્ર
મેત્યાલકાયાં ચક્ષાગારં વિગલિ-
તશુચા પૂર્વચિન્હૈર્વિદિત્વા ॥

આવો પાઠ ક ૧ ની હસ્ત પ્રતમાં છે

૨ તસ્માદદ્રેર્નિગદિતકથઃ શીઘ્ર
મેત્યાલકાયાં ચક્ષાગારં
વિગલિતવિમં દિષ્ટચિન્હૈ-
ર્વિદિત્વા ॥

આવો પાઠ જ ૮ વાળી પ્રતમાં છે બાકીની

એકે હસ્ત પ્રતોમાં આ શ્લોક નથી.

શ્લોક: ૧૨૫ તં સંદેશં ॥

આના ૧ લા ચરણમાં

૧ ચચક્ષે ।

આવો પાઠ ક ગ ઘ ઙ ચ છ આટલી
હસ્ત પ્રતોમાં છે.

૨ વિવક્ષે ।

આવો પાઠ જ ૮ વાળી હસ્ત પ્રતમાં છે.

શ્લોક: ૧૨૬ શ્રુત્વા વાર્તા ॥

આ શ્લોક ક ગ ઘ ઙ ચ છ જ આટલી
હસ્ત પ્રતોમાં છે તથા જ નેમિમાં છે.
પા. પાઠ કર કરમારકર ત્રિ. ત્રિવેંદ્રે
તથા સ ૨ વાળી મલ્લિનાથી હસ્ત-
પ્રતમાં આ શ્લોક નથી

શ્લોક: ૧૨૭ હૃત્યં મૃતં ॥

આના ૧ પહેલા ચરણમાં

૧ સુચરિતપદં મેઘદૂતાભિધાનં ।

આવો પાઠ ક ઘ આ બે હસ્ત પ્રતમાં છે.

૨ સુચરિતમિદં મેઘદૂતં ચ નામ્ના ।

આવો પાઠ ચ હસ્ત પ્રતમાં છે.

૩ દુઃસ્વયુક્તે વિનોદઃ ।

આવો પાઠ ક હસ્ત પ્રતમાં છે.

૪ વિપ્રયોગે વિનોદઃ ।

આવો પાઠ ચ તથા ઘ હસ્ત પ્રતમાં છે.

૫ કામં ચાસ્મિન્મતિનિપુણઃ

તાનન્યમાવઃ કવીનાં ।

આવો પાઠ ક હસ્ત પ્રતમાં છે.

૬ મેઘશ્રાસ્મિન્નતિનિપુણતા-

બુદ્ધિમાવઃ કવીનાં ।

આવો પાઠ ચ હસ્ત પ્રતમાં છે

૭ મેઘસ્યાસ્મિન્નતિનિપુણતા

બુદ્ધિમાવઃ કવીનાં ।

આવો પાઠ ઘ હસ્ત પ્રતમાં છે.

॥ ૐ તત્સત્ ॥

॥ शुद्धिपत्रकम् ॥

पृष्ठं	पंक्तिः	अशुद्धं	शुद्धं
२	३	वसति	वसति
"	६	स्वप्रियाप्राप्त्युत्सुक	स्वप्रियाप्राप्त्युत्सुक
"	"	निवासं	निवासं ।
४	२	उत्सु	उत्सु
"	४	प्रथमस्य	प्रथमस्य
"	१०	दयिता जीविता	दयिताजीविता
"	२१	हृषण	हृषेण
"	११	विद्योगी	विद्योगी
६	१५	गर्भाधान	गर्भाधान
७	७	पूने अभिसुभजनयनी	आभे' मभू सुभद तभने
"	७	सेवसे कु'नदीयू'	सेवसे कु'नदीयू'
८	२	नवति	नुवति
"	२७	सरथरी	सहथरी
९	१	मुच्छिलिन्ध्रा	मुच्छिलीन्ध्रा
"	१५	उच्छिलिन्ध्रा	उच्छिलीन्ध्रा
"	"	शिलिन्ध्राणि	शिलीन्ध्राणि
"	१७	उच्छिलिन्ध्रा	उच्छिलीन्ध्रा
"	१९	उत्कण्ठिता	उत्कण्ठिता
१०	१	शूलं	शूलं
"	१८	आपृच्छस्व	आपृच्छस्व
११	१२	कथयतः	कथयतः
"	१४	आकाशमार्ग	आकाशमार्ग
१२	१	अद्रेः	अद्रे
"	८	परिणिताः	परिणीताः
१४	१८	कषण	कषण
१५	२४	द्ये	द्ये
१६	७	अर्ध्वहान्तं	अर्ध्वहान्तं
"	९	निवाघ	निवाघ
"	१०	सद्भाषाद्रः	सद्भाषाद्रः
१७	८	आखटे	आखटे
"	१८	स्यामः	स्यामः
१९	११	हि अस्यात्	हि यस्यात्
"	१७	त्यक्त्वा	त्यक्त्या
"	१९	निर्गतै	निर्गतै
२०	३१	इध्वा२९ अधि३	इध्वा२९ अधि३

२२	१४	सुगन्धे	सुगन्धे
२५	२३	मालिनी	मालिनी
२६	२८	विद्यत्	विद्युत्
२७	१४	निर्विन्ध्याया	निर्विन्ध्याया
२८	७	सलिला	सलिला
२९	१३	सदायारादि	सदाचारादि
३०	८	पटु	पटु
३१	२	मयूखप्ररोहान्	मयूखप्ररोहान्
"	७	विषणिपु	विषणिपु
"	३२	पाणीवार	पाणीवार
३२	१५	प्रद्योत	प्रद्योत
३५	१	*कणित.. सना	कणितरसना
३६	छल्ली कीटी	अ .. ता भक्ति	अ शिर तारी भक्ति
३७	६	स्तम्भित	स्तम्भित
"	१२	वाचल शब्दायमान	वाचल शब्दायमान
३८	६	चिर	चिर
३९	१९	अस्याः	अस्या
४१	१	स्वप्निप्यन्दे	स्वप्निप्यन्दे
"	७	सुगन्धस्य	सुगन्धस्य
४२	३	चमुना	चमुना
"	१०	रक्षाहेताः	रक्षाहेतोः
"	१९	कर्ण	कर्ण
"	२२	रक्ष	रक्ष
४३	२६	अवने	अवने
४५	१२	वे	वे
४८	१	शालाराजा	शालाराजा
"	११	भुकुट्या	भुकुट्या
"	१७	स्वर्गनी	स्वर्गनी
४९	७	दिग्गज	दिग्गज
"	१२	वृष्णयमुनाया	वृष्णयमुनाया
५१	७	उत्पत्तिर्यस्य	उत्पत्तिर्यस्य
५२	२३	निक्षार	निक्षार
५५	१	पूर्यमाणाः	पूर्यमाण
५८	४	घाससार	घासमीय
"	६	हे मेघ	हे मेघ
"	"	मर्दित	मर्दित
"	१२	दर्शनीया	दर्शनीया

૧૧	૨૧	મવિષ્યતીતિ	મવિષ્યતીતિ
૬૦	૨૪	ધાતાઓ	ધારાઓ
૬૧	૨૩	વિવિદ્ધો:	નિર્વિદ્ધો:
૬૩	૨૫	મણિની	મણિની
૬૬	૨૦	ઉપરીમાને	ઉપરિમાને
૧૧	૨૨	પ્રસૂત	પ્રસૂત
૬૭	૧	પતિતૈત્ર	પતિતૈર્યત્ર
૧૧	૧૭	સ્તનતટ	સ્તનતટ
૬૮	૯	ચંદ્રસ્ય	ચંદ્રસ્ય
૧૧	૨૦	અભિમૃત	અભિમૃત
૭૧	૨૦	જાંગાર	જાંગાર
૧૧	૨૪	સ્વાથી	સ્વરથી
૭૨	૭	દુર્મ્યાનિ	દુર્મ્યાનિ
૧૧	૧૧	અનીતા:	અનીતા:
૧૧	૯	વિન્દુમિ:	વિન્દુમિ:
૭૭	૪	ચાલમન્દાર	ચાલમન્દાર:

૭૮ સ્નિગ્ધવૈદૂર્યનાલે: એ પારીમાર્ગનું ગુજરાતી કરવાનું રહી ગયું છે તે નીચે પ્રમાણે સમજવું
સ્નિગ્ધવૈદૂર્યનાલે: આ શબ્દનો અર્થ 'અસ્થિતાયે' અને ખીન્નએ "મુ'વાળાં વૈદુર્ય
મણિના નાળવાં ઠાંડીવાળાં કમળો વડે" એમ કરેલ છે, તે બરાબર નથી. કમળન
ઠાંડિયું મુ'વાળાં હોતી નથી, ત્રીણીત્રીણી ફાંટીને લીધે કમળની ઠાંડિયું ખસેડે હોય છે
મુ'વાળાં હોતી નથી. તેમ કમળના ઢાંડા વૈદુર્ય મણિના હોય શકે નહિ તેમ લીધેવૈદૂર્યનાલે
એવું પાઠાન્તર પણ અહીં પડતું નથી કારણ કમળની ઠાંડીયું વધુ લાંબી હોય તેથી તેન
શાભામાં વૃદ્ધિ થઈ શકતી નથી. તેમ વૈદુર્ય મણિનાં લાંબાં નાળવાંવાળાં કમળ એ ૫૬
હોય શકે નહિ માટે આંહી જેમ તળાવડીને કાંઠે મરકત મણિથી પગથિયાં બાંધેલાં છે તે
તેમ જાવા આવવા માટે વૈદુર્યમણિનાં લીસાં નાનાં નાળાં બાંધેલાં છે એમ કવિએ વણ્યું છે.

૮૧	૨	રત્નતપ્રાદ	રત્નતપ્રોદ
૧૧	૨૨	યાસર્ષિ:	યાસર્ષિ:
૧૧	૨૦	રશુકારે	રશુકારે
૮૨	૧	નિદિત	નિદિત:
૧૧	૪	મમિચ્યા	મમિચ્યાં
૧૧	૯	ઘણુ:	ઘણુ:
૮૩	૨૧	આગીઆ	આગીઆ
૮૪	૨૨	નિવૃત્તવિધિના	નિવૃત્તવિધિના
૧૧	૨૦	પુલા	કુલા
૮૭	૭	પેતાવદ્	પેતાવદ્
૮૮	૧	ધીનાં	ધીનાં
૯૨	૨૨	સ્વપ્નજ:	સ્વપ્નજ:

"	१३	लब्धोऽपि	लब्धोऽपि
९३	११	कठिना	कठिना
९६	६	संस्थापयन्	संस्थापयन्
९७	१३	दुतगमना	दुतगमना
"	१६	ऊर्ध्व	ऊर्ध्व
९८	११	कलत्याः	कलत्याः
९९	८	तत्रासीनः	तत्रासीनः
"	१२	तस्याः	तस्याः
१००	१३	घक्तु	घक्तुं
१०१	१	विघघ	विघवे
"	७	सहन्तामनसि	सह त्व मनसि
१०२	२	धोमुष्मी	धोन्मुष्मी
१०३	७	सन्दशन्नाह	सन्दिशन्नाह
"	९	दूयात्	दूयात्
१०४	१२	महत्संतेन	महत्संतेन
"	१७	ऊर्ध्व	ऊर्ध्व
"	१८	मशिरि	मशिरि
१०८	१०	दयाहीनः	दयाहीनः
१०९	९	प्रद्यतीना	प्रद्यतीनां
"	१०	द्रुम	द्रुम
१११	२	स्थास्त्व	स्थास्त्व
११२	१	नैवालग्ने	नैवालग्ने
"	१५	भा यासीः	भा यासीः
११३	१	शापान्तोमे	शापान्तो मे
"	१४	वि...हकाले	विरहकाले
"	१७	प्रकाशितासु	प्रकाशितासु
११४	१३	रोदामि	रोदिमि
"	१५	वणमि न आपद्ये	वणमि न गये आपद्ये
१२०	७	भैषधेष्टः	भैषधेष्टः
१२१	१०	मेलयित्वा	मेलयित्वा
१२३	११	निश्चिता	निश्चिता
१२६	८	कैयला	कैयला
१२९	१७	त्वं निष्पन्दो	त्वं निष्पन्दो
१३६	३	त्वग्निस्पन्दो	त्वग्निस्पन्दो
"	१५	मीघोपन्धो	मीघोपन्धो
"	२३	प्रालेपादे	प्रालेपादे

શ્રી ગણેશાય નમઃ ॥ શ્રી શારદામ્બાયે નમઃ ॥ ૐ તત્સત્ ॥

૧૧. ॥ મેઘ દૂતમ્ ॥

કશ્ચિત્કાન્તાવિરહગુરુણા સ્વાધિકારાત્પ્રમત્તઃ
શાપેનાસ્તંગમિતમહિમા વર્ષભોગ્યેન ભર્તુઃ ॥

યક્ષશ્ચક્રે જનકતનયાસ્નાનપુણ્યોદકેપુ
સ્નિગ્ધચ્છાયાતરુપુ વસતિ રામગિર્યાશ્રમેષુ ॥ ૧ ॥

કશ્ચિદ્વક્ત્રઃ સ્વાધિકારાત્પ્રમત્તઃ સ્વાધિકારાત્સ્થામિના નિર્દિષ્ટાત્સ્વસેવાકાર્યા-
ત્પ્રમત્તઃ પ્રમાદયુક્તઃ પ્રહાપરોઘકર્તા । સ્વપ્રિયાલુબ્ધકત્યેન સ્વસ્વામિનિર્દિષ્ટકાર્યે
વિસ્મૃતિમાપન્નઃ પ્રમાદી । કાન્તાવિરહગુરુણા વર્ષભોગ્યેન ભર્તુઃ શાપેનાસ્તંગમિત-
મહિમા કાન્તાયાઃ પ્રિયાયાઃ વિરહેણ વિયોગેન વિચ્છેદેણ ગુરુણા ગરીયસા
મહાશ્વરૂપેણ વર્ષે એકસંવત્સરં યાવત્ ભોગ્યેન ભોક્તું ભોગ્યેન ભોગ્યાદ્દેણ ભર્તુઃ
સ્પસ્ત્રામિન કુદેરસ્ય શાપેન અસ્તંગમિતઃ નપ્તઃ મહિમા કાન્તિઃ પ્રમાદઃ વર્ષસ્વં
યસ્ય સઃ પતાહશઃ કશ્ચિદ્ જનામકઃ અનિર્દિષ્ટામા યક્ષઃ । જનકતનયાસ્નાન-
પુણ્યોદકેષુ જનકતનયા સીતા તયા વહુ સમયપર્વન્તમ્ કૃત્તેઃ સ્નાતૈઃ મજ્જનૈઃ
પુણ્યાનિ પવિત્રાણ્યુદકાનિ જલ્લાનિ યેષુ । સ્નિગ્ધચ્છાયાતરુપુ સ્નિગ્ધાઃ ઘટ્ટાઃ
સૂર્યચ્છિન્નપ્રવેશવિરોધિન્યઃ શાદ્દલોપરિ પતમાનાઃ છાયાઃ તામિર્યુક્તાસ્તરઘઃ ઘટ્ટાઃ
યેષુ પતાહકેષુ રામગિર્યાશ્રમેષુ । પ્રાયઃ દ્વાવશવર્ષપર્યન્તં પચ્ચવદ્યાં નિવાસેન

ઢોઈ ઠાંતા વિરહ વિઠળો સ્વાધિકારેં ચુકેલો
સ્વામીશાપેં વરસ સહવા માનભાંગે હણાયો ॥
સીતા સ્નાને યુનિત જળનાં રામગિર્યાશ્રમોમાં
ધાટી છાયા તરવર તણી ત્યાં વરયો યક્ષ દુઃખી ॥ ૧ ॥

પોતાની સ્ત્રીમાં અતિ આસક્તિને કારણે સ્વામીએ વિધેયું કામ કરવાનું ભૂલી
ગયેલું, કે રાત્રિના ત્રિયા સાથેના વિલાસને લઈ સવારે વહેલો નહોતો જળી શકવાથી પોતાના
સ્વામી કુબેરે બતાવેલું હથેલાં સવારે કરવાનું કાર્ય ન કરી શકવાથી પોતાના સ્વામી,
કુબેરે પોતાની ત્રિયાને કારણે જ કામમાં ચક્રવર્તી થવાથી પોતાની સ્ત્રીના અસહ
વિરહ રૂપ એક વર્ષ સુધી ભોગવવાનો શાપ આપ્યો. તેથી તેજની અથોનો એવો ઢોઈ
એક વક્ષ, ગોદાવરીને કંઠે આવેલી અને લગભગ બાર વર્ષ સુધીનાં લાંબા નિવાસથી
રામના નામથી ઝોળખાતા રામચરિત્રમાં આવેલાં ઋષિ મુનિઓનાં અશ્રમોમાં રહેવા લાગ્યો.
પોતાનાં જળાશયો સીતાએ વર્ષો સુધી નહાવાથી તેનાં જળ પવિત્ર થયેલાં છે. ધાટી
છાયાનાં અસખ્ય વૃક્ષો ત્યાં ઊગેલાં છે. પંચવટી, ગોદાવરી, વટ અને લાંબા આશ્રમોમાં
રહેલું યક્ષ એક વારે સીતાનું કે ત્યાં થયેલાં સીતાનાં હરણ પંડી એક વર્ષે રામે

તત્ત્વિકદર્શનિના ચે ગિરયઃ પર્વતાઃ રામનામ્ના પ્રસિદ્ધિં ગતાઃ રામગિરયઃ તત્ર
સ્થિતેષુ ઋષિમુનીનાં વિવિધાશ્રમેષુ વિરહાતુષ્યાત્ પક્ષ્માનવસ્થાનાત્ યથારુચિ
ભિન્નભિન્નાશ્રમે યસોતં નિવાસં ચક્રે ચકાર । પૂર્વમત્ર ગોદાવરીતટવર્તિષુ
વિવિધગિરિયાલાસુ સ્થિતિં કૃતવતા પ્રિયાવિયુક્તેન રામેણ પક્ષવર્ષેણ પ્રિયા
સીતા, પ્રાપ્તા ઇતિ . દ્વેતાઃ લક્ષ્યોક્તઃ યક્ષોપિ ગોદાવરીતટનિકટવર્તિષ્વાશ્રમેષુ-
ટજેષુ પક્ષવર્ષાનન્તરં સ્વપ્રિયાપ્રાપ્ત્યુત્સુકઃ । નિવાસં ચક્રે । અન્યટ્ટીકાકારમતા-
નુસારં યક્ષસ્ય ચિત્રકૂટે નિવાસો ન યુજ્યતે । તત્ર સીતાયાઃ ન વિયોગસ્ત-
મજનિ । સીતાવિયોગસ્થાનં તુ પચ્ચદ્યેવ । સીતાવિયોગાનન્તરં રામસ્યૈકવર્ષેષ્વ
સીતાપ્રાપ્તિઃ । યક્ષસ્યાપિ પ્રિયાવિયોગરૂપશાપોઽપિ પક્ષવર્ષભોગ્ય પચ । ચિત્રકૂટ
નિવાસાનન્તરં તુ દ્વાદશવર્ષેષુ વ્યતીતેષુ સીતા વિયોગઃ પંચવટયામાસીત્ । ॥ ૧ ॥

તસ્મિન્નદ્રૌ કતિચિદવલાવિપ્રયુક્તઃ સ કામી

નીત્વા માસાન્ કનકવલયશ્રંશરિકપ્રકોષ્ઠઃ ॥

આપાદસ્વ પ્રથમદિવસે મેઘમાશ્લિષ્ટસાનું

વપ્રક્રીડાપરિણતગજપ્રેક્ષણીયં દદર્શ

॥ ૨ ॥

ટી.—સઃ કામી કામાતુરો યક્ષસ્તસ્મિન્નદ્રૌ રામગિરિસંહકે પર્વતે અબલો-
વિપ્રયુક્તઃ અબલાયા સ્વપ્રિયાયા વિયુક્તઃ વિયોગી । કનકસ્ય સુવર્ણસ્ય ચે ધલયે
મણિઘ્ન્યસ્થિને ચક્રાકારે આભૂષણે તયો અંશેન પ્રિયાવિયોગજન્યદુઃખદુર્વલતયા
નિર્ગતત્વેન રિક્તૌ શૂન્યૌ પ્રકોષ્ઠૌ મણિઘ્નૌ યસ્ય સઃ । કતિચિન્માસાન્ મહતા
વટ્ટેન નીત્વા આપાદસ્ય પ્રથમદિવસે મેઘં દદરે । કિં લક્ષ્ણો મેઘઃ । આશ્લિષ્ટ-
સાનું . આલિંગિતશિશ્વર તં । પુન વપ્રક્રીડાપરિણતગજપ્રેક્ષણીય વપ્રેષુ પર્વતતટ-
પ્રવેશેષુ યા ક્રીડા તસ્યાં પરિણતઃ પ્રવૃત્તઃ તિર્યગ્વન્તપ્રદારકરઃ યો ગજઃ હસ્તી
તદ્વત્ પ્રેક્ષણીયઃ મનૌહરઃ ત પતાદૃશં મેઘં દદર્શ ॥ ૨ ॥

સીતાને મેળવ્યા હતાં. યક્ષને પણ એક વર્ષ સુધી પોતાની પ્રિયાના વિરહરૂપ શાપ થયે
હતો. એટલે અને પ્રિયાના વિરહાગ્રિયા તપેલો યક્ષ સ્પર્શનો તડકો લેશમાત્ર પણ ખમી
શકે એમ ન હતો એટલે ધૂષર્ણાં કિરણોનો બર્ષા લેશમાત્ર પણ પ્રવેશ થતો નથી એવા
ધાટી છાયાવાળાં અમંબ્ય વૃક્ષો રામગિરિ પર્વતમાં આવેલાં આશ્રમોમાં હોવાથી તો
શ્રીના વિરહથી વિહ્વળ થયેલો તે યક્ષ ઋષિ મુનિઓનાં આશ્રમો વચ્ચે ભુદે ભુદે સ્થાને
મરણ પ્રમાણે રહેતા લાગ્યો. ॥ ૧ ॥

તે અંદ્રીમાં તરુણિ વિરહી માસ કામાંધ યક્ષે

ગાળ્યા થોડા, કનકવલયે છે તબયા જ પોંચ્યા ॥

એટલા શૈલે પ્રથમ દિવસે મેઘ આપાદના ને

એથી ક્રીડા રત તટ વિષે જમ હાથી પ્રમત્ત ॥ ૨ ॥

તસ્ય સ્થિત્વા કથમપિ પુરઃ કેતકાધાનહેતો-
 રન્તર્વાષ્પશ્ચિરમનુચરો રાજરાજસ્ય દય્યૌ ॥
 મેઘાલોકે ભવતિ સુખિનોપ્યન્યથાવૃત્તિ ચેતઃ
 કંઠાશ્લેષપ્રણયિનિ જને કિં પુનર્દૂરસંસ્થે ॥ ૩ ॥

રાજરાજસ્ય કુચેરસ્યાનુચર- સેવકઃ યક્ષઃ અન્તર્વાષ્પઃ ચક્ષુષો- અન્તઃ ધાષ્પા-
 ણ્યશ્રાણિ યસ્ય સ્થ- યનાદશઃ યક્ષઃ । કેતકાધાનહેતો- કેતકસ્ય કેતકનામપ્રસિદ્ધ-
 પુગન્ધિવૃક્ષસ્ય પુષ્પપોદકોત્પત્તિઃ પ્રાકટ્યમ્ તત્કારણભૂતસ્ય આપાદમાસે
 મેઘાગમનવેલાયાં તદુત્પત્તિ તસ્માત્કેતકવૃક્ષપોદકોત્પત્તિકારણરૂપસ્ય તસ્ય મેઘસ્ય
 પુરઃ સમગ્રમ્ અગ્રે કથમપિ મહતો કષ્ટેન સ્થિત્વા ચિરં ક્વિંચિત્ સમયપર્યન્તં
 દય્યૌ ચિન્તિતવાન્ । મેઘસ્ય દર્શને સ્થિતિ સુખિનોઽપિ પ્રિયાસંયોગવતોઽપિ જનસ્ય
 ચેતઃ હૃદયં કંઠાશ્લેષપ્રણયિનિ જને કંઠપ્રહણપ્રણયિનિ સ્નેહયુકે જને સ્ત્રીલક્ષણે
 ક્રિયાં અન્યથાવૃત્તિ વિહૃતાવસ્થાવિહૃતલાવસ્થાયુકં ભવતિ । પુનઃ તદ્દિ દૂરસંસ્થે
 દુરસ્થિતે જને પ્રિયાજને કિં કીદૃક્ વિહૃતતાયુકં ચેત- ભવતિ । મેઘાલોકે

પ્રિયાનો વિયોગી અને તેથી દુખનો થઈ જવાથી સોનાના કંઠણે જેના કામાથી
 નીકળી જાય છે એવા તે કામાતુર યક્ષે તે રામગિરિ નામના પર્વત ઉપરના આશ્રમોમાં
 કેટલાક મહિના ગાળ્યા પછી પર્વત ઉપરની ટેકરી ઉપર બેઠેલા અને તેથી પર્વતના તટપ્રદેશમાં
 કરાતી રમતમાં ત્રસો પ્રહાર કરતા હાથી જેવા મનોહર લાગતા મેઘને અસાડ મહિનાના
 પહેને દિવસે (આપાદ શુદ્ધ અતિપદાને દિવસે) બેઠો ॥ ૨ ॥

ભોમો કષ્ટે અભિયુખ બહૂ કામ સન્દેશ દેવા
 આશુ રાહી અનુગ અલકાનાથનો ધ્યાન-ધારી ॥
 ઉત્કંઠાણું મનડું સુખિડું થાય છે ભેઈ મે ને
 કંઠે ભેટ્યા પ્રણયિજનનું દૂર રેનારનું યું ? ॥ ૩ ॥

રામ કુબેરનો સેવક એવો યક્ષ, અપશુકનની સંકાયે આસને રાહીને, દેવડાના પોતાની
 ઉત્પત્તિના કારણરૂપ અર્થાત્ વરસાદના સમયે આપાદ મહિનામાં દેવડાના સુગંધી પોતા બહાર
 નિકળવા માટે છે એટલે તેના કારણ રૂપ એવા મેઘની સન્નિધિ ઘણી મુશ્કેલીએ ઉભો
 રહીને થોડા વખત અંતઃકચ્છમાં થયેલા પ્રિયાના વિયોગજન્ય દુઃખથી એક ખ્યાને જડ જેવા
 થઈ ગયો. કારણ કે વરસાદના દિવસોમાં મેઘને જેવાથી સુખિયા પુરપત્તિ મિત પશુ સ્નેહથી
 ગમે ભોગી પડનારી પોતાની ઓતું ચિન્તન કરવાથી વિહ્વળ વૃત્તિવાળું થાય છે અર્થાત્
 પહેલવહેલા વરસાદને ભેઈ તે પોતાની ઓતું સુખ થોડી ક્ષણ પછી મળવાનો સંભવ છે
 અને પોતાની ઓ આ સમયે સ્નેહથી પોતાને ગમે ભેટવાની જી હતાં પશુ તેની વચમાં
 ને સમય જાય છે તે વરસાદને જેવા પછી પુરવાના મનને વિહ્વળ બનાવી દે છે તો પછી
 જેને પોતાની પ્રિયા દૂર છે, દુરતમાં ભેટવાનો સંભવ નથી તેવા પુરપત્તિ મન મેવને જેવા
 પછી વિહ્વળ વૃત્તિવાળું અને દુઃખી થાય તેમાં શુ આશ્ચર્ય ? ॥ ૩ ॥

धर्मायां ऋतौ प्रारंभे प्रथमे मेघदर्शने कामोदीपनसंभवात् प्रियस्य कठे गले
हस्तयोरावेष्टनपूर्वकं य आलेप. आलिङ्गनम् तस्मिन्प्रणयः वत्साहो वस्तु-
वतास्ति यस्य सः तस्मिन् पतादृशे प्रियाजने पतादृशी स्थितिमनुभूयमानायां
प्रियायामिति । अन्यार्थे । मेघालोके प्रथमस्य मेघस्य घनघटास्वरूपेण तीव्रगर्जन-
शक्त्या अर्थात् प्रथमे घनघोरघटास्वरूपेण ङाङ्गाशमाच्छाद्यन् मेघः तीव्रगर्जनं
सूचयति । क्षणादेयं तत्संभवितागर्जनमीत्या प्रियस्य कठे पालिगितुं त्वरयति ।
कृतालिङ्गनप्रणयः स्नेहस्तत्कर्मणि चतुरायां नवेदाप्रियायां चेतः अन्यथावृत्ति
चित्तस्य स्वाभाविकीस्थितेः विपरीतस्थितिः अर्थात् प्रियकंठालिङ्गनेतत्तु व्रतया
मदमेन विकृतस्थितिस्तद्वत् चेतः । ॥ ३ ॥

प्रत्यासन्ने नभसि दयिता जीवितालंबनार्थं

जीमूतेन स्वकुशलमयीं हारयिष्यन् प्रवृत्तिं ॥

स प्रत्यग्रैः कुटजकुसुमैः कल्पितार्घ्याय तस्मै

प्रीतः प्रीतिप्रमुखवचनं स्वागतं व्याजहार ॥ ४ ॥

दयिताजीवितालंबनार्थं दयितायाः प्रियायाः जीवितस्य जीवितव्यस्य आलं-
घनार्थं धारणाय जीमूतेन मेघेन मेघद्वारा स्वकुशलमयीं आत्मनः कल्याणरूपां
प्रवृत्तिं धार्ता हारयिष्यन् प्रापयिष्यन् नभसि भावणमासे प्रत्यासन्ने समीपवर्तिनि
एकमासनान्तरमागमिनि सति तदा स्त्रीविरहमसदृशमायाः जीवितविरामो न
स्यादित्यमिलपन् यक्षः प्रीतः प्रियायाः स्वसंदेशप्रेषणसाधनप्राप्त्या हृष्टः सन् कुटज-
कुसुमैः प्रत्यग्रैः अग्रभाजसहितैः नवीनैः रसभरितैः कुटज. गिरिमल्लिका
कङ्कासंज्ञकः इन्द्रयवदृशः तस्य कुसुमैः कल्पितार्घ्याय कल्पितः रचितः अर्घ्यः पूजा
यस्मै पतादृशाय तस्मै मेघाय स्वागतं ससत्कारं प्रीतिप्रमुखवचनं प्रीत्या हृष्यन्
युक्तं प्रमुखं प्रकृष्टं मुख्यं वचनं यस्मिन् तत् व्याजहार कथयामास ॥४॥

पौंसे आये अवष्टु भडिने जवनार्थे प्रियानां

मेघे साथे स्वकुशलपणुं प्रेषवा छिञ्छते ते ॥

अर्थो आपी शुभ जणदने झुलथी त्यां ठडानां

प्रीते प्रीती सहित वयने आर्थो स्वागतार्थे ॥ ४ ॥

नञ्क आवता अर्थात् ओक भडिना पछी आवनारा आवष्टु भासभां लारे
वरसाह आजे भडिने वरसते। होवाने धीधे अने वर्षाकाणभां पोताने विशेष पोतानी
प्रियाने असल जणुतां तेनां जवन प्रये, संख्य आववाथी पोतानी प्रियानां जवनना
रक्षेष्टु भाटे पोतानी कुशलताने सदृशे मेघ भारकत पहोयाडवाने छिञ्छते ते पक्ष अने
प्रियानी आ दशभां पोताने सदृश वाढक भणी आववाने भारेष्टु पुथी यथेवा यक्षे
ताण रसथी बरेवा अग्रभाग सहित जेवा ठडाना, छन्दजवना वृक्षना पुषोवाडे मेघनी
पूज करीने सत्कार साथे ने प्रीति पूरकु वयन केहेवा धाव्यो ॥४॥

ધૂમજ્યોતિઃસલિલમરુતાં સન્નિપાતઃ ક્વ મેઘઃ
 સન્દેશાર્થાઃ ક્વ પટુકરણૈઃ પ્રાણિભિઃ પ્રાપ્તનીયાઃ ॥
 इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन् शुद्ध्यकस्तं ययाचे
 कामार्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु ॥ ५ ॥

ધૂમઃ જ્યોતિઃ સલિલં મરુત્વેષાં સન્નિપાતઃ સંયોગરૂપ- સંયોગાજ્ઞાતઃ મેઘઃ
 ક્વ, પટુકરણૈઃ પટૂનિ સ્વસ્થાનિ સામર્થ્યવૂર્ણાનિ કરણાનિ ઇન્દ્રિયાણિ યેષાં તૈઃ
 પતાદદેશૈઃ પ્રાણિભિઃ મનુષ્યેઃ પ્રાપ્તનીયા પ્રાપયિતું શક્યાઃ સન્દેશાર્થાઃ સન્દેશયુક્તાર્થાઃ
 વચ્ચનાનિ વચ્ચ । ઔત્સુક્યાદુત્કણ્ઠાતિરેકપ્રાપ્તાદિત્યુપર્યુક્તઃ મેઘઃ અપરિગણયન્નવિચારયન્
 અજાનન્ શુદ્ધકઃ યદ્વઃ યયાચે પ્રાર્થિતઘોન્ । હિ ઇતિ યસ્માત્કારણાદ્ કામાર્તાઃ
 કામપીઢિતાઃ પ્રાણિનઃ ચેતનાચેતનેષુ ચૈતન્યયુક્તેષુ ચૈતન્યરહિતેષુ પદાર્થેષુ પ્રકૃતિ-
 કૃપણાઃ પ્રકૃત્યેવ કૃપણાઃ મુઘ્યાઃ વિચારહીનાઃ દિલ્હલાઃ ભવન્તિ । ॥ ૫ ॥

जातं वंशे भुवनविदिते पुष्करावर्तकानां
 जानामि त्वां प्रकृतिपुरुषं कामरूपं मघोनः ॥
 तेनार्थित्वं त्वयि विधिवशाद् दूरवन्धुर्गतोऽहं
 याञ्चा मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा ॥ ६ ॥

દે જલદ, પુષ્કરાવર્તકાનાં પુષ્કરાવર્તસંઘાનાં મેઘાનાં ભુવનવિદિતે વિશ્વવિખ્યાતે
 વંશે જાતં । પુનઃ મઘોનઃ ઇન્દ્રસ્ય પ્રકૃતિપુરુષં પ્રકૃત્યેવ પુરુષરૂપં કામરૂપં યદ્યેષ-

ધૂમ જ્યોતી જળ પવનનો મેળ ક્યાં શૂન્ય મેઘ
 ક્યાં સંદેશા ચતુર મનના પ્રાણિયોએ જિહાતા ॥
 ઉત્સાહે એ ન સમજી કંઈ યાચતો મક્ષ તેને
 કામાર્થી છે પ્રકૃતિ કૃપિયા ચેતનામાં, જડોમાં ॥ ૫ ॥

ધુમાડો, પ્રકાશ, પાણી અને વાયુઓનાં સંયોગથી યથેતો એવો મેઘ ક્યાં અને
 પોતપોતાનું સંપૂર્ણ સ્થાન કરનારી ઇન્દ્રિયોવાળાં મનુષ્યોથી પહોંચાડી શકાય એવો
 સંદેશાનાં વચનો ક્યાં ? પણ ઉત્સાહના અતિરેકથી એ બેભાન વિચાર નહીં કરતો
 પણ તે મેઘની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો. કામથી વિહળ થયેલાં મનુષ્યો ચેતન કે નહ
 પરંતુઓને વિશે સ્વાભાવિક રીતે વિવેક શૂન્ય બની જાય છે. ॥૫॥

જન્મ્યો વંશે ભુવન, વિદિતે પુષ્કરાવર્તકોના
 જાણું છું તું અધિકૃત પદે દંદનો સમ રૂપી ॥
 તેથી માયું વિધિવશ થઈ સી વિયોગી તને હું
 વ્યર્થો યાચ્યા મુશ શુણી જને, ના જ કુષ્ટે ક્ષેણી ॥૬॥

રૂપધારિણે' ત્વાં જાનામિ । તેન કારણેન દૂરવન્ધુઃ દૂરે વન્ધુ પ્રિયાલક્ષણસ્વજનો
યસ્ય સ પતાદશઃ બદ્ધં વિધિવશાદ્વાગ્યાધીનતયા ત્વાય અધિત્યં પ્રધાનયાચકત્વં
ગતોઽસ્મિ । અધિગુણે પુરુષે યાઙ્ચા પ્રાર્થના મોઘા નિષ્ફળાં અપિ વરં । અઘને
પુરુષે પુંસિ યાઙ્ચા લઘ્વકામા સફલા સફલમનોરથાપિ ન ધર ॥૬॥

સન્તસાનાં ત્વમસિ શરણં તત્પયોદ પ્રિયાયાઃ

સન્દેશં મે હર ધનપતિક્રોધવિશ્લેપિતસ્ય ॥

ગન્તવ્યા તે વસતિરલકા નામ યક્ષેશ્વરાણાં

વાહ્યોદ્યાનસ્થિતહરશિરશ્ચન્દ્રિકાધૌતહર્મ્યા ॥ ૭ ॥

છે પયોદ મેઘ, સન્તસાનાં પ્રીત્તસાપતસાનાં કામાગ્નિતસાનાં ધ પ્રાણિનાં ત્વં
શરણમસિ । અહમપિ પ્રિયાચિરહિતોઽસ્મિ સત્કારણાત્ ધનપતિક્રોધવિશ્લેપિતસ્ય
ધનપતે, ક્રુરેસ્ય કેપેન વિશ્લેપિતસ્ય પૃથક્કૃતસ્ય ભયેભીરુતસ્ય મે મમ સન્દેશં
પ્રિયાયાઃ હર પ્રાપય । તે ત્વયા યક્ષેશ્વરાણાં મહાયક્ષાણાં વસતિર્નિવાસસ્થાનરૂપા
અલકા નામ નગરી ગન્તવ્યાસ્તિ । સાલકા કીર્ત્તી વાહ્યોદ્યાનસ્થિતઃ નગર્યાઃ
વાહ્યપ્રદેશે નિર્મિતે ઉદ્યાને સ્થિતો યો હરસ્તચ્છિરસિ યા ચન્દ્રિકા તયા
ઘૌતાનિ ઘલિતાનિ દ્વર્ગ્યાણિ પ્રાસાદરૂપગૃહાણિ યસ્યાં સા ॥ ૭ ॥

હે મેઘ, પુષ્કરાવતઃ નામના વિશ્વવિખ્યાત વરુણ ઉત્પન્ન થયેલાં અને ઇન્દ્રના
સ્વાભાવિક પુરુષાકાર સ્વરૂપ સરખા અને હ્રસ્વપ્રમાણે રૂપ ધારણ કરનારાં એવાં તુંને હું
જાણું છું. એટલા આટ દેવયોગે પ્રારબ્ધથાત્ પ્રિયાનો વિયોગી એવા હું તારી પાસે માથના
કરે છું. અધિક બ્રહ્મવાળાં એવા મનુષ્ય પાસે કરેલી માથના નિષ્ફળ જાય તે સાઈ
પણ અધમ માથુસ પાસે કરેલી માથના સફળ થાય તે સાઈ નહીં. ॥ ૬ ॥

સન્તપ્તોનું શરણુ તુ જ છે. મેઘ મારો પ્રિયાને

દેવા સદેશ ધનપતિના ક્રોધથી સ્ત્રી વિયોગી ॥

જાણું તારે નગરિ અલકા વાસ યક્ષો તણે જ્યાં

જ્યાંનાં હૃદયો સ્થિત હર શિરે શ્વેત છે ચાંદનીથી ॥ ૭ ॥

હે મેઘ, પ્રીત્તપુના તાપથી નિહળ થયેલાં મનુષ્યોને તથા કામાગ્નિથી તપેલા
મનવાળા મનુષ્યોને તું આધાર રૂપ છે. આટ ક્રુરેના ક્રોધથી પ્રિયાનો વિયોગી અનેલો
એવો જ હું તેને સદેશે તું મારી પ્રિયાને પહોંચાડ નગરીની બહારના બગીચામાં રહેલા
મહાદેવના મસ્તક ઉપર પ્રકાશતા ચંદ્રની ચાંદનીથી ઘેળાં દેખાતાં વિશાળ મહાનોવાળી
તથા મોટા મોટા યક્ષો જ્યાં રહે છે એવી અલકા નગરીમાં તારે જવાનું છે ॥૭॥

ત્વામારૂઢં પવનપદવીસુદ્ગૃહીતાલકાન્તાઃ

પ્રેક્ષિષ્યન્તે પથિકવનિતાઃ પ્રત્યયાદાશ્વસન્ત્યઃ ॥

કઃ સન્નદ્ધે વિરહવિધુરાં ત્વય્યુપેક્ષેત જાયાં

ન સ્યાદન્યોપ્યહમિવ જનો યઃ પરાધીનવૃત્તિઃ ॥૮॥

હે મેઘ, પવનપદવી ગગનમાર્ગે આરૂઢ ચઢિત ત્વાં, હસ્તમુષ્ઠિમ્યા હવ્યુહીતા અપસાધિતા અલકાન્તા કેશપ્રાન્તા યામિ તા । પુન પ્રત્યયાદાશ્વસન્ત્ય પ્રિય-
પ્રાપ્તિ નિશ્ચયાદાશ્વસન્ત્ય આશાં સેવમાના । પથિકવનિતા પથિકા પ્રોપિતા મતાર
યાસાં તા તાદૃશ યનિતા સ્ત્રિય પ્રેક્ષિષ્યન્તે ર્પ્રેક્ષિષ્યન્તે દ્રક્ષ્યન્તિ । ત્વયિ સ્તનદે
તદ્વિદ્ગજિતાવિસ્તામગ્રીયુષે સતિ વિરહવિધુરાં વિયોગવિદ્ધલાં માર્યાં જાયાં પ્રિયાં ક
ઉપેક્ષેત મુચ્ચેત ? મ અન્ય દોઃપિ જન અહમિધ પરાધીનવૃત્તિ પરાધીનસ્થિતિ-
યુક્ત ન સ્યાત્ ? અર્થાદિદં પરાધીન અન્યસ્તુ સ્વાધીનવૃત્તિ પુરુષ વિરહાત્તુરં વિયાં
તદ્ગામનલેલાયાં નોપેક્ષેત इत्यर्थः । ॥ ૮ ॥

મન્દં મન્દં નુદતિ પવનશ્ચાનુકૂલો યથા ત્વાં

વામશ્ચાયં નદતિ મધુરં ચાતકસ્તે સર્ગર્વઃ ॥

ગર્માધાનક્ષણપરિચયાન્નૂનમાવદ્ધમાલાઃ

સેવિષ્યન્તે નયનસુમગં લે ભવન્તં વલાકાઃ ॥૯॥

હૃદયો તૂને નિરખિ નક્ષર્માં આવતી કેશ છેડા

જેશે સ્ત્રીઓ પતિ વિરહિણી આશ વિશ્વાસવાળી ॥

તું આવ્યેથી વિરહ કુખણી કે પ્રિયાને ઉપેક્ષે

મારા જેવા પરવશ કયો હોય કોઈ મનુષ્ય ॥ ૮ ॥

હે મેઘ, આકાશ મારે' અડેલા એવા તને, ગૂંથા વિનાના અર્થોત્ હૃદય હોવાને
હીધે પડેલા કેશવાળી એવી અને પોતાના પતિ નક્ષત્રી થેર આવશે એવી આશ
રાખતી, બહાર ગયેલા, મારે' આત્મા આવતા એવા પુરુષોની સ્ત્રીઓ તુને જોશે. વીનળા
ગર્મના વિગેરે સાધનોથી તેમજ થયેલા એવા તને નજીની, મારા જેવી પરાધીન દશ
સોમવતો ન હોય એવા બીજો કયો પુરુષ પોતાના વિરહથી વિદળ થયેલી પત્નીને તને ? ॥ ૮ ॥

ધીમો ધીમો શુભ પવન છે પ્રેરતો એ જ તૂને

હાખી કાર્યે મધુર વદનો ગર્વ વાળો બપૈયો ॥

ગર્માધાન ક્ષણ પરિચયે દારખંધે રહેલી

તૂને આજે મુશગનયની સેવસે કુશલીયું ॥ ૯ ॥

હે મેઘ, તે તથ પ્રયાણકાલે અનુકૂલ તવ ગતૌ સહાયકઃ પૃથ્વાનુગામી
પવનઃ વાયુઃ મન્દં મન્દં શનૈઃ શનૈઃ નદતિ ઘાતિ પ્રેરયતિ । પુનશ્ચ અયં નિકટવર્તી
સર્ગર્થઃ સોત્સાદઃ કામમદગર્વિતઃ ઘાતકઃ તે તથ વામઃ સન્ મધુરં યથા સ્થાંતયા
નદતિ શદ્ધાયતે શબ્દં કરોતિ ગાયતિ । પુનઃ ઘલાકાઃ ઘલાકપત્ન્યઃ કુંજદોતિ સ્થાતા
ઉત્તરપ્રદેશનિવાસિન્યઃ પક્ષિણીયદોષા । આયદ્ધમાલાઃ રચિતપંકજઃ સન્ત્યઃ ગર્ભાધાન-
ક્ષણપરિચયાત્ ગર્ભાધાન ગર્ભગ્રહણકાલઃ મેઘગર્જિતશ્રવણેન તાસાં ગર્ભોત્પત્તિર્સમયાત્
ગર્ભાધાનરૂપઃ ય ક્ષણઃ સમયઃ અવસરઃ તદ્રૂપ યથા જાતઃ પરિચયઃ તસ્માત્કારણાત્
લે આકાશે નયનસુભગ નેત્રપ્રિયં ભવન્તં ત્વાં નૂનં અવદ્યં સેવિષ્યન્તે । ॥ ૯ ॥

તાં શાવદ્યં દિવસગણનાતત્પરામેકપત્ની-

મન્યાપન્નામવિહતગતિર્દ્રક્ષ્યસિ શ્રાતૃજાયાં ॥

આશાવન્ધઃ કુસુમસદૃશં પ્રાયશો હંગનાનાં

સઘઃપાતિ પ્રણયિહૃદયં વિપ્રયોગે રુણદ્વિ ॥૧૦॥

હે મિત્ર, દિવસગણનાતત્પરાં મહિરહૃદયસાનાં ગણનાયાં તત્પરાં સાવધાનાં
મદ્યં પક્ષપત્ની સતી અધ્યાવૃત્તાં મદાગમનાદ્યા ઝીવિતં ધારયન્તી પતાહર્ષી
તાં શ્રાતૃજાયાં તથ શ્રાતૃઃ મમ પત્ની અવિહતગતિઃ અસ્થલિતગતિઃ ત્વં અવદ્યં
દ્રક્ષ્યસિ । દિવસમાત્ કારણાત્ પ્રાયશઃ યદુઘા આશાવન્ધઃ હંગનાનાં સ્ત્રીણાં
વનિતાનાં કુસુમસદૃશં પુષ્પતુલ્યં કોમલં પ્રણયિ સ્નેહયુક્તં પ્રણયયુક્તં હૃદયં
સઘઃપાતિ પતિવિરહાસમકાલં યથા પતનપરં પુનઃ વિપ્રયોગે પ્રિયવિયોગે તુ
અંગનાનાં પ્રણયિ હૃદય આશાવન્ધઃ રુણદ્વિ ધારયતિ ઝીવયતિ પોષયતિ ॥૧૦॥

હે મેઘ, તારા પ્રમાણ વખતે શુકન પણ સારા થાય છે. પવન ધીમે ધીમે
તારી ગતિને અનુકૂળ પડે તેવા અથવા તો તારી ધ્રુવ પ્રમાણેની ગતિવાળો વાયુ
છે. કામ મદ્ય મદોન્મત્ત થયેલો એવો આ સામે દેખાતો બુધેશ તારી કામી માણ
ગાન કરે છે. અને આકાશમાં કારણે બેસી કુંજડીએ ગર્ભાધાનના સમયના પરિચયને
ધીમે નેત્રને સુખ આપનારો એવો ને તું તેનું અવશ્ય સેવન કરશે. અર્થાત્ મેઘ
ગર્ભનાથી જેને ગર્ભાધાન થાય છે એવી કુંજડીએ તારી સાથે સાથે બેસી આવશે. ॥૬॥

શ્રાતાપત્ની દિવસ ગણતી એક પત્ની સતીને

એશે તું જીવન સરચરી ને અખંડ પ્રવાસી ॥

સીએણું છે કુસુમ સરખું પ્રેમિ હૃદય છતાં ય

જીવાડે છે વિરહ દિનમાં આશનો એક બંધ ॥ ૧૦ ॥

હે મિત્ર, વિદ્યાવિનાની નિયમિત ગતિવાળો એવો તું મારા વિયોગના દિવસોની
ગણતરી કરવામાં સાવધાન તત્પર એવી અને અને મળવાની આશાએ પોતાનું જીવન ટકાવી
રહેલી સતી એવી આ તારા બાઈની પત્નીને અવશ્ય જીવતી જોઈશ. કારણ કે સીએણું
પુષ્પ સરખું કામળ અને પતિના વિયોગના દુઃખથી નહીં બંધ થવાના સ્વભાવવાળું છતાં
આશાથી બંધ પતિના વિયોગ વખતે પણ સીએણા કામળ હૃદયને જીવાડે છે. ॥ ૧૦ ॥

કર્તુ યચ્ચ પ્રભવતિ મહીસુચ્છિલિન્ધ્રાતપત્રાં
તચ્છુત્વા તે શ્રવણસુભગં ગર્જિતં માનસોત્કાઃ ॥
આકૈલાસાદિસકિસલયચ્છેદપાથેયવન્તઃ
સંપત્સ્યન્તે નભસિ ભવતો રાજહંસાઃ સહાયાઃ ॥૧૧॥

અધુના માર્ગે ગચ્છતો મેઘસ્ય સહાયસમ્પત્તિ યાદ્ય । કર્તુમિતિ । હે જલદ
ભવતસ્તથ નભસિ આકાશે રાજહંસાઃ સહાયાઃ સસાયઃ સમ્પત્સ્યન્તે સંપદ્યન્તે
ભવિષ્યન્તિ । આકૈલાસાત્ કૈલાસપર્થન્તઃ માર્ગે ત્વયા પદાકિના ન ગન્તવ્યમસ્તિ ।
‘પદો ધ્યાને સુખે દ્વૈ ચ પ્રિભિર્ગતિ’ ચતુષ્પદ્ય ॥ પંચમિસ્તુ કૃપિ કુર્યાત્ સંપ્રામે વદ્ય
મિર્જનૈઃ ॥ કીદશાઃ રાજહંસાઃ । વિસાઃ કમલનાલાનિ કિસલયાનિ કિંજલકાનિ
કુંપલાનિ તેપાં હેવાઃ શ્રવણાનિ તથેવ પાથેય ડીમળ-ભાતું ટીમળં વિચતે યેપાં તે ।
હિ મતઃ પતેપાં માર્ગસહાયવતાં તથ વાતવ્યં કિમપિ નાસ્તિ સ્વયમેવ સ્વાજીવિકાં
કરિષ્યન્તિ । નતુ તેપાં તત્ર ગમને હિ પ્રયોજનમિત્યાહ । માનસોત્કાઃ માનસં સરોવરં
પ્રતિ ગન્તું ઉત્કટિતાઃ । કિં કૃત્વા તે તથ શ્રવણસુભગં કર્મમનોહરં ગર્જિતં શ્રુત્વા
આકર્ષ્યં । તત્ ગર્જિતં કિયત્ કિંપ્રકારં કિંચિન્નં કિંપ્રભાવં । મહીં પૃથ્વીં
ઉચ્છિલિન્ધ્રાતપત્રાં ઉત્ કુર્વં શિલિન્ધ્રાણિ ભૂમિસ્ફોટકાનિ હ્રત્રકાણિ તાન્યેવ
માતપત્રાણિ-માર્જારહત્રાણિ યસ્યાસ્તાં પદવિધાં કર્તું ભવાન્ સમર્થો ભવતિ ।
હે મિત્ર મેઘ, તે તથ યત્ ગર્જિતં મહીં પૃથ્વીં ઉચ્છિલિન્ધ્રાતપત્રાં
માર્જારહત્રાચ્છાદિતાં કર્તું પ્રભવતિ તત્ તથ શ્રવણસુભગં કર્મમનોહરં ગર્જિતં
શ્રુત્વા માનસોત્કાઃ માનસં માનસસરોવરં ગન્તું ઉત્કાઃ ઉત્કટિતાઃ । વિસાનિ
કમલનાલાનિ કિસલયાનિ કમલકિંજલકાનિ તેપાં શંઢાઃ ‘પદ પાથેયં ટીમળં
તદ્વન્તઃ પતાદશાઃ રાજહંસાઃ આકૈલાસાત્ કૈલાસપર્થન્તઃ પર્થન્તઃ ભવતઃ નભસિ
આકાશમાર્ગે સહાયાઃ સહચારિણઃ સહાયઃ સંપત્સ્યન્તે ભવિષ્યન્તિ ॥૧૧॥

મોદ્યુંની સફળ કરતું છનિયુંથી મહીને

સૂણી તારે ગરબન મધૂ માનસોત્કટિતા એ ॥

ખાતા નાળાં કમળ દળનાં ઠેઠ કૈલાસ સાથે

યારે આશે સફળ તમને રાજહંસો સહાય ॥૧૧॥

હે મિત્ર મેઘ, તું જાણ્યે લારે તુને સથવારો કેનો મળશે તે સાંભળ. તારે એકા
સુસાદરી નહિ કરવી પડે. કૈલાસ પહોંચતાં સુધી તારે એકલાયે જવું નહિ પડે. તારી
ને ગર્જનાથી પૃથ્વીમાંથી બહાર નીકળી આવેલી મોદદીની છનિઓ પૃથ્વીને લાંબી દીપે
છે એ જાનને ગમે એવી તારી ગર્જના સાંભળીને માનસસરોવરમાં જવાની ઉત્કટા વાળા
રાજહંસો ઠેક કૈલાસ પહોંચતાં સુધી તને સહાયક યારો, રાજહંસોનો તુને સથવારો યારો.
રાજહંસોના ઠેક સુધીના સથવારમાં તારે એ પણ ચિંતા કરવાની નથી કે એને ખાતા
ભાતું ટીમળ દેવું પડશે. કારણ તેઓ માર્ગમાં આવતાં કમળનાળોને અને કુંપળીયાને ખાતા
બીજે અને તારી સાથે સુસાદરી કરશે. ॥૧૧॥

આપૃચ્છસ્વ પ્રિયસખમમું તુંગમાલિંગ્ય શૈલં
 વન્દ્યૈઃ પુંસાં રઘુપતિપદૈરંકિતં મેઘલાસુ ॥
 કાલે કાલે ભવતિ ભવતો યસ્ય સંયોગમેત્ય
 સ્નેહવ્યકિશ્ચિરવિરહજં મુચ્ચતો વાષ્પમુષ્ણમ્ ॥૧૨॥

શ્લોકો મિત્રાદિવિસંજિતોચિતસ્થાનપ્રતિપાદનવ્યાજેન પયોદ્રપયાણપ્રસ્તાવં
 કથયન્નાહ । આપૃચ્છસ્યેતિ । હે મેઘ, ત્વં અમુ શૈલ રામગિરિપર્વતં માર્ગે આપૃચ્છસ્વ
 હતકલાપય । કિં છતા આનિલપ્ય આલિંગ્ય । કીદશં શૈલં તુંગં મહાન્ત ડહ્મ । પુનઃ
 મેઘલાસુ પર્વતતટપ્રદેશેષુ તટભૂમિષુ રઘુપતિપદૈઃ શ્રીરામચંદ્રચરણૈઃ ંકિતં
 ચિન્હિતં । કીદશૈઃ પદૈઃ વન્દ્યૈઃ પૂજ્યઃ । કેવાં પુસાં પુરુષાણાં । પતાવતા સૌર્યપ્રાય-
 સ્વાસ્ય હતકલાપનં યુક્તમેઘ । પુનઃ કીદશં પ્રિયસખં અભિષ્ટમિત્ર નનુ પ્રિયસખત્વ
 કથં જ્ઞાયતે ઇત્યાહ । યસ્ય પર્વતસ્ય ભવત તવ સંયોગં પત્ય પ્રાપ્ય સ્નેહવ્યકિ
 ભવતિ પ્રકટનં જ્ઞાયતે । ધ્રુવ કાલે કાલે પ્રતિવર્ષે ઘર્ષાકાલે । કિં કુર્વત
 હ્ણનં વાષ્પં મુચ્ચત । કીદશં વાષ્પં પ્રિયવિરહજં પ્રભૂતકાલયિયોગાદુત્પન્નં

હે મેઘ, કાલે કાલે પ્રતિવર્ષે ઘર્ષાકાલે ભવતઃ સંયોગ સમાગમં પત્ય પ્રાપ્ય
 ચિરવિરહજં હ્ણનં વાષ્પં મુચ્ચત યસ્ય શૈલસ્ય સ્નેહવ્યકિઃ સ્નેહવર્ણનં ભવતિ ।
 પતાદશં તવ પ્રિયસખં પ્રિયમિત્ર અમું સન્મુખં તિષ્ઠતં તુંગં અત્યુચ્ચં ।
 મેઘલાસુ પર્વતતટભૂમિષુ પુંસાં મનુષ્યાણાં વન્દ્યૈઃ રઘુપતિપદૈઃ રામચંદ્રપદાર્પણૈઃ
 ંકિતં પવિત્રીભૂતં સિદ્ધિતં પતાદશં શૈલં રામગિરિ પર્વતં આપૃચ્છસ્વ પ્રયાણાણાં
 હતકલાપય । હે પવિત્ર મિત્ર પર્વત ગચ્છામીતિ સત્કારય ॥ ૧૨ ॥

ભેટી જાંચા ગિરિવર સખાને રળ હૈ વિદા થા

ભોઠં વંઘાં રઘુપતિ પગોથી તળેટી પવિત્ર ॥

વર્ષે વર્ષે મિલન તમનું થાય છે જન્મ તેને

જાનાં આંસૂં ચિર વિરહનાં સ્નેહનાં તે ઝુકે છે ॥૧૨॥

હે મેઘ જે પર્વતની ફરતી તળેટીયુ મનુષ્યોએ પૂજ્યા યોગ્ય શ્રી રામચંદ્રન
 ચરણેથી અંકિત થયેલી છે એવા, આ મોટા જાંચા તારા પ્રિયમિત્ર એવા, પર્વતને ભેગી
 તેની રળ લધને તું વિદાય થાને દારણુ તેની સાથે તારે એવી મિત્રાચારી છે કે દર વર્ષે
 દર એભાસે એભાસે તારા મેળાપ થતાં હાંમા વખતના તારા વિરહથી જાનાં આંસૂં પા
 અને એ રીતે તારી સાથેનો સ્નેહ બતાવી આપે છે એટલે આવા મિત્ર અને પવિ
 રામગિરિ પર્વતની રળ લધને તું જાણ એટલે કાપું સફળ થાશે ॥૧૨॥

માર્ગે તાવત્ શૃણુ કથયતસ્ત્વત્રયાણાનુરૂપં
 સન્દેશં મે તદનુ જલદ શ્રોષ્યસિ શ્રોત્રપેયમ્ ॥
 લિન્નઃ લિન્નઃ શિસરિષુ પદં ન્યસ્ય ગન્તાસિ યત્ર
 ક્ષીણઃ ક્ષીણઃ પરિલઘુ પયઃ સ્રોતસાં ચોપમુજ્ય ॥૧૩॥

હવાનીં પયોદગમનોચિત્તમાર્ગકથનવ્યક્તેન આત્માનં આપ્તત્વં કથયગ્રાહ ।
 હે મેઘ, મે મમ કથયતઃ સતઃ તાવત્ત્વં માર્ગે શૃણુ । ક્ષીદશં માર્ગે ત્વત્રપયાણાનુરૂપં
 તવ પ્રસ્થાનોચિત્તં । તદનુ પશ્ચાન્મે સન્દેશં શ્રોષ્યસિ । ક્ષીદશં સન્દેશં શ્રોત્રપેયમ્
 કર્ણપુટઃ પેયમ્ । તં કં યત્ર યસ્મિન્માર્ગે શિસરિષુ પર્યંતેષુ પદં ન્યસ્ય સ્થાપયિત્વા ।
 ન કેવલં શિસરિષુ પદં ન્યસ્ય કિંતુ સ્રોતસાં નદીપ્રવાહાનાં પયઃ પાનીયં ચ
 ઉપમુજ્ય પીત્વા ગન્તાસિ ગમિષ્યસિ । કિં ભૂતઃ ક્ષીણઃ ક્ષીણઃ તુપિતઃ સન્ । ક્ષીદશં
 પયઃ પરિલઘુ નીચોગત્વાહ્યુતરમ્ ।

હે અલદ મેઘ, કથયતઃ મત્સક્ષાત્ ત્વત્ તવ પ્રયાણાનુરૂપં યામાયૈ અનુકૂલં
 સત્ત્વં માર્ગે તાવત્ પ્રથમં શૃણુ । તદનુ પશ્ચાત્ શ્રોત્રપેયં કર્ણપ્રાણં મે મમ સન્દેશં
 શ્રોષ્યસિ । યત્ર માર્ગે આકાશોર્ગપ્રયાણે લિન્નઃ લિન્નઃ ઇમિતઃ ઇમિતઃ સન્
 શિસરિષુ પર્યંતેષુ પદં ન્યસ્ય વિશ્રમ્ય ગન્તાસિ ગમિષ્યસિ । તથૈવ માર્ગપ્રયાણેન લિન્નઃ
 લિન્નઃ તુપિતઃ તુપિતઃ સન્ સ્રોતસાં નદીનિર્જરાદીનાં પયઃ જલ ચ ઉપમુજ્ય પીત્વા
 પીત્વા ગન્તાસિ ગમિષ્યસિ ॥૧૩॥

હું તુંને જે પય મુણુ હું પાંશિરો તું, પછીથી
 સંદેશો આ જળદ મુણુને સુણવા યોગ્ય મારો ॥
 યાકયો યાકયો ગિરિશિખરમાં આઠ લેજ વિસાગો
 તરસો યા ત્યાં જળ ઝરણનાં મુઠ પીતો જ બને ॥૧૩॥

હે મિત્ર, પ્રથમ હું તુંને તારે જવું છે તે માર્ગ બતાવું છું તે સંભળ્ય. પછી મને
 સંભળી સમ્યક એવો મારો આપવાનો સંદેશો સંભળજે. તું બ્યારે બ્યારે થાડી બ ત્યારે
 પદતોળી ટેકરીઓ ઉપર બેસતો વિસાગો આવો આવો બને તરસો યા ત્યારે નદી ઝરણો
 પગેરના ઢળવા પાણીને પીતો પીતો બને. ॥ ૧૩ ॥

રત્નચ્છાયાવ્યતિકરં ઇવ પ્રેક્ષ્યમેતત્પુરસ્તા-

દ્રલ્મીકાગ્રાત્ પ્રભવતિ ધનુઃલ્ખણ્ડમાલ્ખણ્ડલસ્ય ॥

યેન શ્યામં વપુરતિતરાં કાન્તિમાપત્સ્યતે તે

વહેણેવ સ્ફુરિતરુચિના ગોપવેશસ્ય વિષ્ણોઃ ॥ ૧૫ ॥ ✓

પુનર્મેઘં પ્રલોભયન્નાહ । હે મેઘ, પુરસ્તાદગ્રતઃ દિશિ પતત્ પ્રત્યક્ષં
દ્રશ્યમાણં ધનુઃલ્ખણ્ડં પ્રભવતિ ઇન્દ્રચાપશકલં ઉત્પચતે । કસ્ય આલ્ખણ્ડલસ્ય
લેવેન્દ્રસ્ય । વસ્માત્ ઘલ્મીકાગ્રાત્ । પિપીલિકોત્થાત્કૂટપ્રાન્તાત્ ઇન્દ્રસ્ય ધનુઃ કિલ
ઘલ્મીકાન્તવ્યવસ્થિતજંતુસમૂહૈઃ છતાત્સમુત્પચતે । કયંભૂતં ધનુઃ । પ્રેક્ષ્યં દર્શનીયં
અયલોહનયોગ્યં । રત્નચ્છાયાવ્યતિકરં ઇવ નાનાલ્પર્ણરત્નકાન્તિસંપર્કઃ મિથળં ઇવ
પતત્સ્થિત । યેન ધનુષા તે તથ શ્યામં વપુઃ અતિતરાં અતિશયિતકાન્તિ શોભાં
આપત્સ્યતે પ્રાપ્સ્યતે । કેનેઽ સ્ફુરિતરુચિના હલ્લસિત પ્રકાશિત કાન્તિના વહેણ
મયૂરપિચ્છેન ગોપવેશસ્ય ગોપવેશઘારિણઃ વિષ્ણોઃ શ્રીકૃષ્ણસ્ય મેઘશ્યામં વપુરિવ ।

હે મેઘ, ધનુષ્યાકારરૂપેણ વિવિધરત્નનાં કાન્તિમન્દિરમંયૂરપિચ્છૈઃ શુન્કિતેન મુકુટેન
વિષ્ણોઃ શ્રીકૃષ્ણસ્ય શ્યામં વપુઃ અતિતરાં અતિશયેન કાન્તિં ધારયતિ । તથા
રત્નચ્છાયાવ્યતિકરઃ રત્નનાં છાયાનાં ઘાંતીનાં વ્યતિકરઃ મિથળં ઇવ પ્રેક્ષ્યં
દર્શનીયં આલ્ખણ્ડલસ્ય ઇન્દ્રસ્ય ધનુઃલ્ખણ્ડં ધનુઃશકલં અર્ચોદ્યુતં ધનુઃ ઘલ્મીકાગ્રાત્
રોકઢાયા અગ્રભાગાત્ પ્રભવતિ નિઃસરતિ ઉદ્ભવતિ । યેન ઇન્દ્રધનુષા ધનુઃસંસર્ગેણ
તે તથ શ્યામં વપુઃ અતિતરાં અત્યન્તાં કાન્તિં શોભાં આપત્સ્યતે પ્રાપ્સ્યતે ॥ ૧૫ ॥

રત્નચ્છાયા વ્યતિકર સમું સન્મુખે દ્રશ્ય આ તે
વલ્મીકેથી નિકળતું ધનુઃખંડ આ ઇન્દ્રનું છે ॥
જથી ઠાણું વપુ અતિશયે શોભશે કાન્તિવાણું ✓
નાના રંગી મયુર પિછથી કૃષ્ણ સા ગોપવેશે ॥ ૧૫ ॥

હે મિત્ર મેઘ, જેની રીતે વિવિધ પ્રકારના રત્નો જેવા રંગ કાન્તિ બતાવતાં મોર પીંજના
સુમટ્ટી, ગોવાળીયાના વેશવાળા મેઘના જેવા શ્યામ શ્રીકૃષ્ણનું શરીર શોભી ઉઠે ॥
તેમ રીત મોજેક પત્રા નીલમ પોખગળ વગેરે રત્નોની ધોળી લાલ પીળી વાદળી લીલી
એમ વિવિધ પ્રકારનાં રત્નો જેવા રંગ કાન્તિનું મિથળ જેવા દેખાય છે એવું આ તારી સન્મુખ
રાક્ષગની ટોચેથી શરૂ થયેલું હૃદય ધનુષ પ્રગટ થવા માંડ્યું છે તે તારા શ્યામ શરીરને
મનમોહક કાન્તિવાણું બનાવશે. ॥ ૧૫ ॥

ત્વચ્ચાપત્તં કૃષિફલમિતિ શ્રૂવિકારાનભિજ્ઞૈઃ
પ્રીતિસ્તિગ્ધૈર્જનપદવધૂલોચનૈઃ પીયમાનઃ ॥

સઘઃસીરોત્કપણસુરમિક્ષેત્રમારુહ્ય માલં

કિંચિત્ પશ્ચાદ્ વ્રજ લઘુગતિર્મૂય્ય ઇવોત્તરેણ ॥૧૬॥

શ્વાર્ગી મદર્થે પયિ પ્રસ્થિતસ્ય ન કેવલં હોખાલાપ્ર પદ વિપયોપમોગોઽપિ
ભવિષ્યતીત્યાહ । હે મેઘ, ત્વં મૂયઃ પુનરપિ ઉત્તરેણ વ્રજ ગચ્છ । કુતઃ
શીઘ્રગતિઃ ત્વં લઘુગતિર્મૂત્વા વ્રજ । કસ્માત્ જનપદવધૂલોચનૈઃ પીયમાનઃ
સાદરાચલોકનં પાનમુચ્યતે । તતો પ્રામ્યસ્ત્રીનેષ્ઠૈઃ પીયમાનઃ સાદરં અવલોક્યમાનઃ
પ્રામ્યત્વાત્શ્રૂવિલાસાચતુરૈઃ । પુનઃ કથંભૂતૈઃ પ્રીતિસ્તિગ્ધૈઃ સ્નેહાકુટૈઃ । નતુ તાસાં
મયિ વિપયે કથં પ્રીતિઃ સ્યાદિત્યોહ । યતઃ કારણાત્ કૃષિકલં ત્વચ્ચાપત્તં
ત્વદધીનં તાઃ પુનઃ કૃષિજીવિન્યઃ । માલં ક્ષેત્રસ્ય ઉચ્ચ પ્રદેશ-દોરો ઇતિ લૌકિકૈ
તં આરુહ્ય । કથંભૂતં માલં સઘઃ સીરોત્કપણસુરમિક્ષેત્રં સઘસ્તત્કાલં સીરેણ
હલેન યત્ ઉત્કર્ષણં રોટન તેન સુરમીણિ સુગંધીણિ ક્ષેત્રાણિ યસ્મિન્ તત્ તથા ।
તવાગમનેન પ્રીતિયુક્તા અતપચ સ્તિગ્ધા નેત્રવિકારાનભિજ્ઞા યા પ્રામ્યવધ્વસ્તામિઃ
અવલોક્યમાનઃ અતપચ ત્વં કિંચિત્ અવપસમયં લઘુગતિર્મૂત્વા પશ્ચાત્ ઉત્તરેણ
ઉત્તરદિશિ વ્રજ ।

હે મિત્ર મેઘ, કૃષિકલં ધાન્યાપુત્પત્તિરૂપં ત્વયિ આપત્તં તવાધીનમસ્તિ
ઇતિ અતઃ તવાગમનેન હૃદૈઃ । સઘઃસીરોત્કપણસુરમિક્ષેત્ર અવપસમયાત્પૂર્વમેવ
સીરેણ હલેન કપણં રોટનકૃતા રોટનક્રિયા તેન સુરમીણિ સુગંધયુક્તાણિ ક્ષેત્રાણિ
યસ્મિન્ તત્ યતાદિદશં માલં ક્ષેત્રાણાં યઃ ઉચ્ચપ્રદેશઃ દોરો નાસ્તોઽપ્યાતમાગઃ । તં
આરુહ્ય શ્રૂવિકારેષુ અનભિજ્ઞૈઃ પ્રીત્યારનેદયુક્તૈઃ જનપ્રદાનાં પ્રામ્યપ્રદેશાં વધૂનાં
લોચનૈઃ પીયમાનઃ સ્યાઃ તદ્ ત્વં કિંચિત્ લઘુગતિઃ અવપવેગો મૂત્વા પશ્ચાત્
પુનરેવ ઉત્તરેણ ઉત્તરદિશિ વ્રજ ગચ્છ ॥૧૬॥

તારે આધીન ફળ કૃષિનું નેણ લીલા અબણ્યા

પીવાતો તું જનપદ વહુ લોચને પ્રીતિ હેતે ॥

જલદી દોરે ચાડ સુરમી છે ખેતરો ખૂબ ખેડ્યાં

ચોડી વારે હળવિ ગતિથી બ પછી ઉત્તરોદો ॥ ૧૬ ॥

હે મિત્ર મેઘ, જેઞ્જ્યાથી લાભ મેળવવો એ તારે આધીન હોવાથી તું આશ્ચ
માર્ગે ચાલતો હઈશ તારે ચોડાજ વખત પહેલાં એકી જમીનમાંથી ઉત્તમ સુગંધી
નીકળી રહી છે એવાં ખેતરની ડાહ્યાવાળી-દોરાવાળી જમીનપર જલદી ચડીને શહેરની
ઢીઢોની પેઠે આખ્યું અને અમરના ધસારાથી અગાણી અને તારાપરની પ્રીતિથી હેતાળ
ખનેલી એવી ગમઝાની ઢીઢો પોતાની આખ્યુથી તુને પીતે-ધસારા ધસારને હેતેથી જોશે.
એ વખતે તું તારો ઉડવાનો વેશ જરા ઓછો કરી પછી તું ઉત્તર દિશ તરફ જાશે. ॥૧૬॥

ત્વામાસારપ્રશમિતવનોપપ્લવં સાધુ મૃદ્ધનાં

વક્ષ્યત્યધ્વશ્રમપરિગતં સાનુમાનામ્નકૂટઃ ॥

ન હ્રુદોપિ પ્રથમસુકૃતાપેક્ષયા સંશ્રયાય

પ્રાપ્તે મિત્રે ભવતિ વિમુક્તઃ કિંપુનર્યસ્તથોચ્ચૈઃ ॥૧૭॥

શ્વાનોં યત્પૂર્વે' ઇતં જિજ્ઞઃ જિજ્ઞઃ શિષ્યરિપુ પદં ન્યસ્ય ગન્તાસિ તત્પ્રતિ-
પાદ્યન્નાહ । ત્વામિતિ । હે મેઘ, આમ્નકૂટાભિધાનઃ અચલઃ સાધુ સમ્યક્ યથા
ભવતિ પથં ત્વાં મૂઢાં મસ્તકેન વક્ષ્યતિ ધારયિષ્યતિ । તં ત્વાં અધ્વધમપરિગતં
માર્ગસ્થેદગ્યાતં । અપરં કંથંધુનં આસારપ્રશમિતવનોપપ્લવં આસારેણ ઘેગયતા વર્ષેન
પ્રશમિતઃ સ્ફેટિતઃ ઘ્નોપપ્લવઃ દારાગ્નિઃ જ્વલનક્ષમઃ કાનનોપદ્રવો યેન પતાદશં
ત્વાં । યતઃ કારણાત્ હ્રુદોઽપિ અર્કિચનોપિ ટ્થુરપિ સંશ્રયાય આશ્રયાય મિત્રે
પ્રાપ્તે સતિ જનાયાતે સતિ વિમુક્તો ન ભવતિ પરાદ્ગુપ્તો ન આપતે । કિં પુનઃ
કથ્યતે યસ્તથા તેન પ્રકારેણ આમ્નકૂટસદૃશઃ પૂર્વોપકારસ્મરણેન સંશ્રયાય પ્રાપ્તે
મિત્રે વિમુક્તઃ કથં ભવેત્ કદાપિ ન સ્યાત્ । આપદિ યેનોપકૃતં યેન ચ દ્વલિતં
દશાહુ વિપમોહુ ॥ ઉપહૃત્ય તયોઃ પુનરપિ તં કુલજાતં નરં મન્યે ।

હે મેઘ, સાનુમાન્ ઉચ્ચશિષ્યરયુક્તો આમ્નકૂટાદ્યપર્યંતઃ પૂર્વે આસારે
વર્ષાધારાભિઃ પ્રશમિતઃ આમ્નકૂટનિકટવતિયનાનાં ઉપપ્લવઃ દારાગ્નિઃ યેન તં પથં-
વિષં ત્વાં અધ્વધમેણ પરિગતં વ્યાતં જ્ઞાત્વા સાધુ સુસ્તેદં મૂઢાં સ્વમસ્તકેન
વક્ષ્યતિ ધારયિષ્યતિ । હ્રુદ્રઃ નિર્વેનઃ અપિ પ્રથમં પૂર્વે કૃતઃ સુકૃતઃ ઉપકારઃ તસ્ય
અપેક્ષયા સ્મરણેન, સંપ્રયાય વિશ્રાંત્યે મિત્રે પ્રાપ્તે સતિ વિમુક્તઃ પરાદ્ગુપ્તઃ ન ભવતિ
પુનઃ તદ્દિં યઃ ઇત્યૈઃ મહાન્ સમયોસ્તિ સઃ તથા વિશ્રાંત્યે મિત્રે પ્રાપ્તે સતિ કિં-
વિમુક્તઃ ભવતિ કદાપિ ન ભવેદિતિ ॥૧૭॥

ધારાઓથી પ્રશમિત વનામી ગિરી આમ્નકૂટ

યદિલાને અતિથિ ગણિને ધારશે ટાંચમાથે ॥

જૂના પાઠ સ્મરિ ગરિળ જો પ્રીતથી આશરો દે

સ્નેહી આવ્યે વિમુખ થું અને હોય મોટા મનુષ્ય ॥૧૭॥

હે મિત્ર મેઘ, આગળ ચાલતાં હયા શિષ્યોવાળો એવો આમ્નકૂટ નામનો પવન,
આવશે તે આશ્રમાર્ગે ચાલવાના પરિશ્રમથી ઘુને યાદી ગયેલો જાણી પોતાની ઉંચી ટેકરીઓ
ઉપર વિસામો ખાવા દેશે. કારણ કે એ આમ્નકૂટની કન્તા વનમાં લાગેલાં કાવાનસ અભિને
અખંડ ધારાવાળી વૃષ્ટિથી જુગલી નાખીને તેના પર તે ઉપકાર કર્યો હતો. પોતાના પર કદેલા
ઉપકારને યાદ કરીને ગરીબ માણસ પણ પોતાને ત્યાં આવેલા મિત્રને યથાશક્તિ આશ્રો
આપી સહાર કરે છે તો પછી હયા વિચાર હયા અને હયા સ્વભાવવાળો હયો મિત્ર
પોતાને ત્યાં આવેલા મિત્રનો સહાર કરવામાં કદી પણ ખાછે પડે ખરો કે ? ॥૧૭॥

અધ્વક્ષાન્તં શ્રમપરિગતં સાનુમાનામ્નકૂટ-
 સ્તુંગેન ત્વાં જલદ શિરસા ધારયિષ્યત્યવશ્યં ॥
 આસારેણ ત્વમસિ શમયેસ્તસ્ય નૈદાઘમગ્નિ
 સન્નાવાદ્રઃ ફલતિ નચિરેણોપકારો મહત્સુ ॥ ૧૮ ॥

હે મેઘ, સાનુમાનામ્નકૂટામિધાનેઽચલ ત્વાં અવશ્યં નિશ્ચિતં શિરસા
 મસ્તકેન ઘડ્યતિ ધારયિષ્યતિ । કથંભૂતેન શિરસા તુંગેન સ્થૈસ્તરેણ પ્રભાવેન ઘા ।
 કથંભૂતં ત્વાં અધ્વક્ષાન્તં માર્ગેણ વિશ્લં । પુનઃ શ્રમપરિગતં માર્ગચલનશ્રમેણ ઇયાત્
 શ્રમિતં । ત્વમપિ તસ્ય નૈદાઘં અગ્નિ મિવાઘકાલોદ્ભૂતં દાવાનલરૂપમગ્નિં અગ્નિસદૃશં
 તીવ્રં તાપં શમયે નિર્વાપયે । યત્કારણાન્મહત્સુ વિપયે ચોડસો ઉપકારઃ સઃ ચિરેણ
 ન ફલતિ કિન્તુ નચિરેણ તત્કાલમેવ ફલતિ । કથં ભૂત ઉપકારઃ સન્નાવાદ્રં
 શોભનભાવેનાદ્રઃ સરસઃ સ્નેહયુકઃ ।

હે જલદ મેઘ, સાનુમાન્ ઉચ્ચશિખરવાન્ આમ્નકૂટઃ । અધ્વક્ષાન્તં માર્ગ-
 યિકલં શ્રમપરિગતં માર્ગાક્રમણેન શ્રમિતં ત્વાં તુંગેન ઉચ્ચેન શિરસા મસ્તકેન
 શિખરેણ અવશ્યં ધારયિષ્યતિ । ત્વમપિ તદુપકારફલરૂપેણ તસ્ય નૈદાઘ નિદાઘ-
 ગ્રીન્મર્તુકાલજં તીવ્રં અગ્નિં તીક્ષ્ણ સૂર્યતાપં આસારેણ ઘર્ષામિ શમયે શાન્તં
 કરિષ્યસિ । યતઃ મહત્સુ સમયેપુ કૃતઃ સદ્માવાદ્રઃ સદ્માવાઃ સ્નેહપરિપ્લુતઃ
 ઉપકારઃ નચિરેણ તત્કાલમેવ ફલતિ ॥૧૮॥

માર્ગે થાક્યા શ્રમયુત તને ટોચનો આમ્રકૂટ
 જાચી ટાચે જળધર તને ધારશે તે જરૂર ॥
 વર્ષાથી તું પણ શમન કરે ગ્રીભનો દાહ તેનો
 રનેહે લીનો તુરંત જ ફળે ઉચ્ચનો ઊપકાર ॥ ૧૮ ॥

હે મિત્ર મેઘ, ઉપકારને જળધારો અને ઉપકારનો બદલો વાળવા માટે જોની
 કીર્તિ ફેલાવેલી જ એવો આમ્રકૂટ પર્વત ચાલવાથી ચાકી ગયેલા ચાલવાના શ્રમથી વિહવળ બનેલા
 એવા તુને જોશે એટલે પોતાના હાથા શિખર ઉપર વિસાગો ખવરાવશે. તું પણ ઉનાળાના
 લપકર તડકાથી ઉષ્ણ થયેલા અસહ્ય તાપને જળની પ્રબળ વૃષ્ટિ કરી શાંત
 કરાશે. મહાન પુરુષો ઉપર લાગણી અને હેતુથી કરેલો ઉપકાર તત્કાળ ફળે છે. ॥ ૧૮ ॥

છત્રોપાન્તઃ પરિણતફલદ્યોતિભિઃ કાનનાષ્ટ્રે-
સ્ત્વચ્ચારુદે શિશ્વરમચલઃ સ્નિગ્ધવેળીસવર્ણે ॥

નૂનં યાસ્યત્યમરમિથુનપ્રેક્ષણીયામવસ્થાં

મધ્યે ડ્યામઃ સ્તનં ઇવ ભુવઃ શોષવિસ્તારપાણ્ડુઃ ॥૧૯॥ ✓

જ દેવલં પ્રત્યુપકારાપેક્ષયા ત્વાં શિરસા ધારયિષ્યતિ કિંતુ ભવદાધ્યયદાનેન સ
શોમાં અપિ લપ્સ્યતે इति दर्शयन्नाह । छ-नेति० । हे मेघ, सानुमान् आम्रकूटमभिधा-
नोऽच्छलो नूनं निश्चितं अमरमिथुनप्रेक्षणीयां देवदंपतीयुगलदर्शनीयां दशां अवस्थां
यास्यति धारयिष्यति । क सति त्वयि आम्रकूटस्य शिखरं शृंगं आच्छेदे आश्रिते
सति । कथं भूते त्वयि स्निग्धवेलीसवर्णे नययुवत्याः दान्तियुक्तकृष्णकवरीसमान-
वर्णे भुवः पृथिव्याः स्तन इव । कथं भूतः स्तनः मध्ये द्यामः च्यूकप्रदेशकृष्णः ।
अपरं कथं भूतः । क्षोषविस्तारपाण्डुः क्षोषः अवशिष्टः पर्यंतस्य परितः विस्तारः
परिणाहः पांडुः गौरः यस्यासौ । किंभूतोऽच्छलः छत्रोपान्तः आच्छादितपर्यंतः । कैः
काननाष्ट्रैः घनसदृकारवृक्षैः । कथं भूतैः तैः परिणतफलद्योतिभिः परिणतानि पक्वानि
अतएव पाण्डुवर्णानि पिग्मवर्णानि यानि फलानि तैः द्योतिभिः द्योतनशीलैः ।

हे मेघ, પરિણતાનાં પક્વાનાં ફલાનાં દ્યોતિભિઃ રક્તપોતપાંડુપ્રમાકાંતિ
શોમાયુક્તૈઃ કાનનાષ્ટ્રૈઃ પર્યંતસ્ય પરિતઃ વેષિતાનિ કાનનાનિ તેષાં આષ્ટ્રે. આમ્રવૃક્તૈઃ
અચલ. આમ્રકૂટપર્યંત, સ્નિગ્ધા કાંદોવશ્વસદૃશા મૃદો સ્નેહ-તંલાક્તા યા યુવત્યાઃ
વેળી તત્સમાનકૃષ્ણવર્ણે ત્વયિ શિષ્વરોપરિ આરુદે સતિ મધ્યે સ્યામઃ પક્કલ-
મન્નામ્રવૃક્ષાણાં પરિવૃત્તૈર્વૈનઃ પરિત. પીતપાંડુકાંતિમિરાચ્છાદિતત્વાત્ ભુવઃ સ્તન
ઇવ આમ્રકૂટ પર્યંતઃ અમરમિથુનૈઃ દેવદમ્પતીભિઃ પ્રેક્ષણીયાં દર્શનીયાં અવસ્થાં સ્થિતિ
યાસ્યતિ પ્રાપ્સ્યતિ । છિયઃ સ્તનઃ મધ્યે દ્યામઃ પરિતઃ ગૌરત્વાત્ સમાનોપમા ॥૧૯॥

પાક્ષી કેરી દ્યુતિયિ વનના આમ્રકુટો યિ છેડા

ટાચે બેસી ગિરિનગરમાં કૃષ્ણવેણી સમાન ॥

નિર્યે પામે અમરમિથુને દર્શનીયા દશાને

મધ્યે બળે સ્તન અવનિનું રયામ ને પાંડુ રંગી ॥૧૯॥ ✓

હે મિત્ર મેઘ, તું આમ્રકૂટ પર્વત ઉપર વિસામી ખાદ્ય તેથી તારા ઉપર એનો
ઉપહાર કરશે, તેમ તારા વિસામીથી તે આમ્રકૂટ પર્વતની શોભા પણ વધશે. એનું સ્તન
વચ્ચાં ઠાણું અને ચારેબર ગૌરવર્ણ દોષ છે તેમ, એના એમના નેવા ઠાળા રંગનો
તું, આમ્રકૂટના સિખર ઉપર ચડીશ તારે કેમકે પાંચા રંગની કેરીયોથી લચીપચી મેદલા
પાંદો પાંદો કુમકુમ કરેલાં આંખાનાં વનોથી ને આમ્રકૂટ ચારેબર ઘેરાયેલો છે તે
વચ્ચાં ઠાણું અને ચારેબર કેમકે પાંદો એટલે પચીનું સ્તન બળે કેમ દોષ એવો શોભશે.
તારે એ પર્વત ઉપર કીમ કરતાં રતનાનાં ત્રેણ્યાં એ પુરુષો આમ્રકૂટ અને ૬૧
સાથે પર્વતની એ શોભા જોઈ રહેશે ॥૧૯॥

નીપં દૃષ્ટ્વા હરિતકપિશં કેસરૈર્ધરુદૈ-

રાવિર્ભૂતપ્રથમમુકુલાઃ કન્દલીશ્ચાનુકચ્છમ્ ॥

દગ્ધારણ્યેષ્વધિકસુરભિં ગન્ધમાધ્રાય ચૌઘ્યાઃ

સારંગાસ્તે જલલવમુચઃ સૂચયિષ્યન્તિ માર્ગમ્ ॥ ૨૨ ॥

નીપમિતિ । સારંગાશ્ચાતકાઃ જલલવમુચસ્તે તથ માર્ગમધ્યાનં સૂચયિષ્યન્તિ ।

તે હિ ત્યવર્ણિતપ્રથમોદયિન્દુન્ આદિત્સયઃ સમુત્સુકાઃ પુરઃ પ્રધાવન્તિ । તતો માર્ગસૂચકાઃ । તેપાં માર્ગઃ મેધાગમનં કુત્તરિતિ સૂચયતિ । નીપં દૃષ્ટ્વા કંદવકુસુમ-
માલોક્ષ્ય, ક્વીદશં તત્ । હરિતકપિશં નીલપોતં કૈઃ કેસરૈઃ કિંજલકૈઃ
મકરન્દયુકૈઃ અર્ધરુદૈ સમુદગતૈ તત્ જલધરાગમને સમુલ્લસતિ । ન કેષલં તદેવં
કન્દલીધ્ય કવલીરપિ । કિં ભૂતાઃ કંદલીઃ અર્ધાઃ આવિર્ભૂતપ્રથમમુકુલાઃ સંજાત-
નૂતનપોટકાઃ કા અનુકચ્છં । કચ્છં તટં અનુ લક્ષ્યોદૃત્ય ચિહ્નાંતરમપિ નિરૂપયતિ ।

અ પુનઃ ડઘ્યાઃ પૃથ્વ્યાઃ ગન્ધં આમોદં આધ્રાય સિધિત્યા પૃથ્વ્યાઃ ગન્ધઃ
સ્વાભાવિક પથ ધર્પાંજલકણસિકાયા પુનર્ભૂયાન્ ભયગીતિ 'યુક' । પ્રીત્મપ્લુ-
પ્ટેત્પ્રત્યવનેપુ અધિકં સુગન્ધં । સારં મનોહરં ગાયન્તિ રિતિ સારંગાશ્ચાતકાઃ
ધૃંગા યા । નીપં દૃષ્ટ્વા સરઃ સરોવરં ગચ્છન્તીતિ સારંગા મૃગાઃ । કવલીશ્ચાય-
લોક્ષ્ય સારં સલિલં ગચ્છન્તીતિ સારંગાઃ ગજાઃ । તે તથ માર્ગં સૂચયિષ્યન્તિ ।

દૈ મેધ, જલલવમુચ, જલયિન્દુવર્ણિણઃ તે તથ માર્ગં સારંગાશ્ચાતકા સૂચયિષ્યન્તિ ।
ત્વત્કૃતદૃષ્ટેઃ યિન્દુન્ આદિત્સયઃ પુરઃ પ્રધાવન્તિ અનેન માર્ગદર્શનં ભવતિ ।
પુનઃ માર્ગસૂચકાન્ ધિવેચયતિ । અર્ધરુદૈઃ ઋષ્યં યદિનિગતૈઃ કેસરૈ કિંજલકૈ, તદુ-
પરિચ્ચા સુગધાકૃષ્ટાઃ સારંગા અમરાઃ તૈરાચ્છાવિતં મતઃ હરિતકપિશયર્ણં
નીપ દૃષ્ટ્વા । પુનઃ અનુકચ્છં જલયુક્તાધોભૂમો આવિર્ભૂતપ્રથમમુકુલાઃ યદિનિ-
ગતા યે મુકુલાઃ ફલપોટકાઃ તદ્વર્યો યા કન્દલ્યઃ કવલ્ય તાઃ દૃષ્ટ્વા । પુનઃ અ-
દગ્ધારણ્યેપુ ધાવાગ્નિદગ્ધવનેપુ જલધર્પણેન અધિકસૌગન્ધ્યાન્ યો ગન્ધઃ તં આધ્રાય
આકૃષ્ટા યે સારંગા હરિણાઃ પતે સર્વે તે તુભ્ય અગ્રે ગમનયોગ્યં માર્ગં સૂચયિષ્યન્તીતિ ॥ ૨૨ ॥

નીકળી ગયો છે તે દરેક રીતે હળવો થાય છે અને પછી ને પોષે છે, ખાય છે તેનું પરિણામ
ગોરવરૂપે સ્ફુર્તિરૂપે આવે છે. બીજા અર્થે-૨મ લીલાથી હલરી બગાથી પેટનો વળનદાર
બગાઠ નીકળી ગયા પછી ને હળવું પાણી પીવાય છે, હળવો ખોરાક લેવાય છે તેથી
શરીર આનંદવાળું સ્ફુર્તિવાળું ગોરવવાળું બને છે. ॥ ૨૧ ॥

લીલા પીળા કદમ નિરખી કેસરેં અર્ધ ખીલ્યા

બહારે આવી પ્રથમ કળિયું યુક્ત કેળ્યું, અપૈયા ॥

દગ્ધારણ્યે અધિક સુરલી ગન્ધ સૂધી મહી નો

સારંગો લાં બળ વરસતાં માર્ગ દેખાડશે એ ॥ ૨૨ ॥

હે મિત્ર, તું બળ વત્સાવીશ એટલે વન વચગાઓમાં તે પડવાથી પૃથ્વીમાંથી વધ
સુગન્ધ નિકળશે તે સુધીને કદતા સારંગ હણકાંઓ, તથા તે વરસાવેલા બળયિન્દુઓને

અમ્ભોવિન્દુગ્રહણરમસાંશ્વાતકાન્વીક્ષ્યમાણાઃ
 શ્રેણીભૂતાઃ પરિગણનયા નિર્દિશન્તો ચલાકાઃ ॥
 ત્વામાસાદ્ય સ્તનિતસમયે માનયિષ્યન્તિ સિદ્ધાઃ
 સૌત્કઠાનિ પ્રિયસહચરીસંશ્રમાલિંગિતાનિ ॥૨૩॥,

હવાનીં સિદ્ધોપકારકારિત્વેન પયોદં પ્રલોભયન્નાહ અંમં ઇતિ । હે મેઘ, સિદ્ધાઃ પ્રાપ્તાશ્ચુગ્નિશ્વર્યાઃ દેવવિશેષાઃ ત્વાં માનયિષ્યન્તિ પૂજયિષ્યન્તિ । કિં કૃત્વા ત્વદ્ગજિત-ભયેન અમ્ભીષ્ટ-કલપ્રાલિંગિતાનિ આસાદ્ય પ્રાપ્ય । કિં ભૂતાનિ સૌત્કઠાનિ અમિલાપ-સહિતાનિ કદા સ્તનિતસમયે ગજિતસમયે । સિદ્ધાઃ કિંકુર્ધંતઃ ચલાકા નિર્દિશન્તઃ કથયંતઃ કથા પરિગણનયા પદ્મ-દ્વિ-ત્રિ આદિ સંલ્પયા । કથં ભૂતાસ્તાઃ શ્રેણીભૂતાઃ પક્તિભૂતાઃ । સિદ્ધાઃ કિં કુર્વાન્નાં શ્વાતકાન્વીક્ષ્યમાણાઃ । કથં ભૂતાન્ તાન્ અમ્ભોવિન્દુગ્રહણરમસાન્ । સૌત્કઠાનિ સ્વોકારોત્સુકાન્ ।

હે મેઘ, અમ્ભોવિન્દુગ્રહણાતુરાન્ શ્વાતકાન્ વીક્ષ્યમાણા આશ્ચર્યાત્ પદ્યન્તઃ । શ્રેણીભૂતાઃ પક્તિષદ્ધાઃ ચલાકા-કુંજડીઃ પરિગણનયા પદ્મ-દ્વિ-ત્રિઆદિસંલ્પયા નિર્દિશન્તઃ હસ્તેર્દર્શયન્તઃ સિદ્ધાઃ સિદ્ધપુરુષાઃ સ્તનિતસમયે તથા ગર્જનાકાલે સૌત્કઠાનિ મયોત્સાહસહિતાનિ પ્રિયસહચરીણાં સ્વાંગનાનાં સિદ્ધાંગનાનાં આલિંગિતાનિ આસાદ્ય પ્રાપ્ય ત્વાં માનયિષ્યન્તિ તથા ગજિતકારણેનૈવ સિદ્ધાંગનાનાં સૌત્કઠાલિંગનાનિ જ્ઞાતાનિ ઇતિ હેતોઃ તથા સન્માનં કરિષ્યન્તિ ॥ ૨૩ ॥

અધરથી ઝીલવા માટે ઉડતા સારંગ બપેવાઓ, તથા અર્ધા ખીલેલ કેસરાને સુધવા માટે તેનાપર ઉડતા સારંગ બમરાઓ વડે લીલા કાળરચિતરા દેખાતાં કંઈ બ વૃક્ષો અને જળવાળી નીચી ભૂમિના તટ પ્રદેશમાં ઉગેલી કેળુને ખાવા ધોડતા સારંગ-હાથીઓ, એ બધા તુને આગળનો માર્ગ બતાવશે. ॥૨૨॥

વર્ષા ખિંકુ ગ્રહણ ચતુરો દેખતા ચાતકોને,
 હાર્યુબંધી ઠરિ ગણતરી ચીંધતા કુંજડીને
 કંપે યુક્ત પ્રિય સહચરી શ્રાંત આલિંગનોને,
 પામી તુંને ધ્વનિત સમયે માન દેશે જ સિદ્ધો ॥૨૩॥

હે મિત્ર વરસાદના ખિંકુ લેવા માટે વેગથી ઉડતા એવા બપેવાને આશ્ચર્યથી જોતા અને હાર્યુબંધ ઉડતી કુંજડીલુને એક બે ત્રણ એમ ગણતા સિદ્ધ પુરુષો, તારી ગર્જનાથી બે બાકળી થયેલી ને લાય તથા ઉત્સાહથી પોતાના પતિને બધા લઈ વળગી પડેલી એવી પોતાની પ્રિય સ્ત્રીઓ સિદ્ધાંગનાઓનાં વિલ્લભતા સાથેનાં આલિંગનો પામવાથી એ સિદ્ધ પુરુષો તારી સત્કાર કરશે. ॥ ૨૩ ॥

उत्पश्यामि द्रुतमपि सखे मत्प्रियार्थं यियासोः

कालक्षेपं ककुभसुरभौ पर्वते पर्वते ते ॥

शुक्लापांगैः सजलनयनैः स्वागतीकृत्य केकाः

प्रत्युद्यातः कथमपि भवान् गन्तुमाशु व्यवस्येत् ॥२४॥

इदानीं पर्वतानां रमणीयतामालोचय तत्रैव चिरं स्थास्यतीत्याशङ्क्य स्वकार्य-
विलम्बमाशङ्कमानः ततः प्रयाणाय पयोद् प्रार्थयन्नाह उदिति । हे मेघ, अहं
ते तव कालक्षेपं बालविलम्बं गिरौ गिरौ संभावयामि । कथंभूतेऽहौ ककुभसुरभौ
अर्जुनपुष्पाणां सुगन्धिर्निमिरतत्र । कीदृशस्य ते तव भवभीष्टकार्यायं यियासोः
जिगमिषोः । अपि अतः कारणात् हे सखे हे मित्र भवान् कथमपि केनाप्युपायेन गन्तुं
आशु शीघ्रं व्यवस्येत् उद्यमं कुर्यात् । कथंभूतः सन् । शुक्लापांगैः मयूरैः प्रत्युद्यातः
कृताभ्युत्थानः सन् । कथंभूतैः तैः सजलनयनैः चिरकालसुदृदर्शनेन व्याप्यपूरितनेत्रैः ।
किं कृत्वा । पाण्या केका इति च्यतिना स्वागतीकृत्य केकारूपं स्वागतमुच्चार्य ।

हे सखे मित्र, मत्प्रियार्थं मत्प्रियायाः कार्यार्थं द्रुत जिगमिषो अपि तव पर्वते
पर्वते प्रकुलितानां ककुभानां अर्जुनवृक्षाणां सुगन्धे कालक्षेपं उत्पश्यामि कालक्षेपो
भविष्यतीति आतुरतया संभावयामि । अतः केका इति शब्दैः सत्कृत्य सजलनयनैः
शुक्लापांगैः मयूरैः प्रत्युद्यातः संस्रुयाभ्युत्थानः सन् कथं अपि कष्टेनापि तत्स्थान
त्यक्त्वा अग्रे गन्तुं भवान् आशु व्यवस्येत् । उद्युक्तं भविष्यतीति याचे ॥२४॥

पाण्डुच्छायोपवनवृतयः केतकैः सूचिभिर्नै-

नीडारम्भैर्यहवलिभुजामाकुलग्रामचैत्याः ॥

त्वय्यासन्ने परिणतफलश्यामजम्बूवनान्ताः

सम्पत्स्यन्ते कतिपयदिनस्थायिहंसा दशार्णाः ॥२५॥

इदानीं दशार्णदेशप्रशंसाव्याजोऽत्र दशार्णदेशान्वर्णयन्नाह । पाण्डुविति ।
हे मेघ, दशार्णदेशविशेषा यवविधोः सम्पत्स्यन्ते । यव सति त्वयि आसन्ने

अवा श्रीनी नट नल्लक तुं तोय लागे भने छे
पोटी थारो, गिरि गिरि विषे तुं सुगंधी न लेवा ॥

सत्कारतो सजल नयनें मोरदाने टडूके
सामो अतो अट निकणवा निन्दयी तूण थान् ॥ २४ ॥

पीजी कांती उपवनवडे डेवडाथी विंठाया
माणो पांघे तडवर विषे आभनां पभिज्यो ज्यां ॥

तुं आव्ये सुंदर वन थरो श्याम अंणू तडनां
हंसो थोडा दिवस वसता देश जे छे दशार्ण ॥२५॥

નિકટે સતિ । કથંભૂતા દશાણીઃ । કેતકૈઃ કુસુમૈઃ । કથંભૂતૈઃ કેતકૈઃ સૂચિમિન્નિઃ
અપ્રવિકસિતૈઃ । પાણ્ડુચ્છાયોપવનવૃતયઃ પાણ્ડુચ્છાયા ઈપત્વીતયુક્તઘવલચ્છાયા
યુક્તાઃ ઉપવનાઃ નગરસમીપગતિનઃ ઉદ્યાના તૈઃ વૃતયઃ આવૃતાઃ વેદિતા । પુનઃ કથંભૂતા
દશાણીઃ આકુલગ્રામચૈત્યાઃ આકુલાનિ વ્યાતાનિ ગ્રામચૈત્યાનિ દેવમવનોનિ
વૃક્ષવિશેષાઃ યાં યેવાં તે । કૈઃ નીહારમ્ભૈઃ પારાવતાદિગૃહપક્ષિમિઃ કૃતૈઃ નીહારાં
માલાનાં આરંભૈઃ । ઘર્ષાગમનાત્પૂર્વેગૃહપક્ષિનઃ માલારૂપં સ્વગૃહં રચયન્તિ ।
કેષાં ગૃહવલિભુજાં પારાવતાદીનાં પતેન અદિંદ્રજનામિરામતાપ્રતિપાદનં । પુનઃ
કથંભૂતાઃ દશાણીઃ પરિણતફલદ્યામઞ્જમ્બૂવનાન્તાઃ પરિણતાનિ પરિપક્વાનિ ફલોનિ
તૈઃ પરિણતફલૈઃ દ્યામા ફૂળ્ણાઃ ઞ્જમ્બૂવનાન્તાઃ ઞ્જમ્બૂવનપ્રાંતાઃ યેષુ તે । કતિપય-
દિનસ્થાયિદ્વંસાઃ । કિયદ્વિતાનિ સ્થાયિનઃ સ્થિતિશીલો દ્વંસો યેષુ તે ।

હે મેઘ, ત્વયિ આલસને પ્રાપ્તે સતિ દશાર્ણસંહતાઃ પ્રદેશાઃ પતાહશાઃ
મધિપ્યતિ । કીદશાઃ નિર્ગતસુચિરૂપાગ્રમાગઃ કેતકૈઃ કેતકી-કેવડા પોટકૈઃ પાણ્ડુ
ચ્છાયોપવનવૃતય પાણ્ડુવર્ણકાંતિયુક્તાનિ ઉપવનાનિ નગરનિકટગતિનો યે ઉદ્યાનાઃ
તૈઃ આવૃતાઃ । પુનઃ ગૃહવલિભુજઃ પારાવતચટકકાકાદિગૃહસમીપસ્થાયિનઃ પક્ષિવિશેષાઃ
તેષાં ઘર્ષાગમનકારણાત્ નીહારંભૈઃ માલાનિરચનકાર્યૈઃ આકુલા વ્યાતા ગ્રામચૈત્યાઃ
દેવાયતનાનિ વૃક્ષાશ્ચ યેવાં તે । પુનઃ પરિણતાનિ પક્ષાનિ ફલોનિ યાનિ દ્યામાનિ
તૈઃ પક્ષત્ત્વફલૈઃ દ્યામવર્ણવદ્ભિઃ જંબૂવૃક્ષેઃ યુક્તાઃ ઉપવનપ્રાંતમાગા યેવાં તે । પુનઃ
કતિપયદિનપર્યંતં સ્થાયીમવન્તિ સૌંદર્યેણ સ્થિતિ કુર્યંતિ નિવસન્તિ દ્વંસો યેષુ
તે । પતાહશા દશાર્ણદેશાઃ તથા ગમનેન મધિપ્યતિ ॥૨૫॥

તેષાં વિદ્યુ પ્રથિતવિદિશાલક્ષણાં રાજધાનીં

ગત્વા સઘઃ ફલમવિકલં કામુકત્વસ્ય લલ્લન્ત્રા ॥

તીરોપાન્તસ્તનિતસુભગં પાસ્યસિ સ્વાદુ યત્ર

સન્નૃમ્ભગં મુલમિવ પયો વેત્રવત્યાશ્ચલોર્મિ ॥ ૨૬ ॥

હે મિત્ર, મારી પ્રિયાને સદેશો દેવા તું જલદી જતા પિચ્છ પશુ વચ્ચે આવતા
પવંતે પવંતે ઉગેવા અનુન વૃક્ષની પુલ્કની મુગધમાં લોભાપ્તને તું જવામાં વિલંબ કરીશ
એવું મને લાગે છે. જેની આંખોના છેડા ધોળા છે અને જેની આંખોમાં પાણી આવી
ગયાં છે, એવા તારી સામે આવેલા મધુરો-ગેર વડે કેમ સખદી સત્કાર પામતા
એવા તું કેષપશુ રીતે આગળ જવાને જલદી તૈયાર થાને—મુગધી વગેરે પ્રવેશનોપી
સેષાઈ જતા નહિ. ॥ ૨૪ ॥

હે મિત્ર, તું આગળ ચાલીશ એટલે દશાર્ણ દેશ આવશે. તે તારા આવવાથી જેવા
ચાશે તે સાંભળ્ય. અણિયાળા છેડાથી જિવતા દેવડાના પોટા વડે પિળા પડતા ધોળા રંગની
કાંતિવાળા બગીચા વીંટાઈ વળ્યા છે જેને એવા ચાશે. પારેવાં ચડ્યાં વગેરે ધર નચકમાં રહેતાં
પંખિયોના માળાની તૈયારીથી ગાયનાં દેવસ્થાનો અને ઝાડવાં વ્યાપ્ત થઈ જશે. પાકેલાં
ફળ જાણુ રાવણાથી કાળાં બની ગયેલાં જલજુનાં વન જેને છેડે શેભી રહેશે અને કેટલાક
દિવસ મુખી દંડો જ્યાં વસતા હશે. એવા દશાર્ણ દેશ તારા આવવાથી ચાશે. ॥ ૨૫ ॥

દે મેઘ, દિહુ દેશે વિદેશે સર્વમૂમળકે પ્રથિતં વિદ્યાતં. વિદિશા
 इति लक्षणं नामधेयं यस्यास्तां विविशा नाम्नी तेषां वृक्षार्णजनपदानां राजधानी
 ગત્વા પ્રાપ્ય । સઘઃ તત્ક્ષણં કામુકત્વસ્ય મુજાન્તર્ગતાયોઃ રતિલંપટસ્ય કામિનઃ
 અવિકલં સંપૂર્ણં ફલં લપ્સ્યસે લબ્ધ્વા જ પશ્યાત્ યત્ર તવ ગમનસ્થાને વેત્રવત્યા
 જલં પાસ્યતીતિ. હર્થભૂતં જલં તીરોપાન્તસ્તનિતસુમગં તીરોપાન્તે નદીતટસ્ય
 પ્રાન્તે કઠે-કાઠે ઇતિ લોકે । પ્રતિક્ષણં જાયમાના યે ચલચલેતિ શબ્દાઃ ેઃ સુમગં
 છુવરં મનોહ્રં સ્વાદુ મિષ્ટં મધુરં, ચલોમિં પ્રતિક્ષણં ચલાઃ ચપલાઃ કલ્લોલાઃ
 ઝરમયઃ તરંગાઃ યસ્મિન્ તત્ પતાદશં વેત્રવતીસંજ્ઞાયા નવાઃ પયઃ જલં પાસ્યસિ ।
 કથમિય સમ્ભ્રમં યથા કશ્ચિત્ કામી, વેત્રઃ કંદુકઃ ક્રીડાયષ્ટિઃ તદ્વત્યાઃ
 કામિન્યાઃ સમ્ભ્રમં સુકુટિભંગયુક્તં સ્તનિતૈઃ તત્કાલોચિત્શબ્દૈઃ સુમગં મનોહ્રં
 સ્વાદુ મધુરં મુઘં પિબન્ કામુકત્વસ્ય કામિજનોપમોગ્યવિલાસિતાયાઃ ફલં
 લભતે તદ્વત્ ॥ ૨૬ ॥

નીચૈરાલ્યં ગિરિમધિવસેસ્તત્ર વિશ્રામહેતો-
 સ્ત્વત્સંપર્કાત્પુલકિતમિવ પ્રૌઢપુષ્પૈઃ કદમ્બૈઃ ॥
 યઃ પણ્યસ્ત્રીરતિપરિમલોદ્ગારિભિર્નાગરાણા-
 મુદ્દામાનિ પ્રથયતિ શિલાવેદમભિર્યૌવનાનિ ॥૨૭॥ ✓

તેની વિદેશ પ્રથિત વિદિશા નામની રાજધાની
 ત્યાં ખેડાનીને ફળ જટ ધણું પામશે કામિયોતું ॥
 કઠિ તેને ખળ ખળ થતું પીશ તું મિષ્ટ પાણી
 સમ્ભ્રમં જ્યમ મુખ ચલત હૃમિં વેત્રાવતીતું ॥૨૬॥ ✓
 હે મેઘ, દેશ વિદેશ અને આખી પૃથ્વીમાં વિદિશા નામથી પ્રસિદ્ધ એવી દેશાણું
 દેશની રાજધાનીમાં જઈને પુરત જ તું કામીજનને મળતાં કામ વિલાસતું સંપૂર્ણ ફળ
 મેળવીશ. તે મેળવીને પછી તું વેત્રવતીને કઠિ થતા ખળ ખળ ચબ્દોથી સુંદર,
 સ્વાદિષ્ટ, મીઠું, મધુર-ઉજ્જ્વળતાં શોભવાળું જળ પીજ. કેની પેઠે કે જ્યમ કાષ્ઠ કામી
 પુરુષ, દેડે રમવાની લાકડી હાથમાં લીધી છે એવી સુવતીના ચક્રવેલી ભુકુડીવાળા, તે
 સમયને ચોક્કસ એવા ચબ્દોથી સુંદર એવા મધુર મુખને પીતા પીતા કામીજને
 ભોગવવાના વિલાસતું ફળ મેળવે છે તેની પેઠે તું વેત્રવતીતું જલ પીજ. ॥૨૬॥ ✓

નીચા નામે ગિરિ પર ચડી તું જરા લૈ વિશ્રામો
 તારે સ્પર્શે પુલકિત થશે પુષ્પ ખીલ્યા કદંબો ॥
 વેશ્યાઓના રતિસુરભિથી ખડેકતાં શ્હેરિયાનાં
 હંથા હર્યો પ્રગટ જ કરે છે ભર્યા યૌવનોને ॥૨૭॥

શ્વાર્તો વિદિશારાજધાન્યા' પા'વે' પાદરે વહમાનાયા વેપ્રવત્યાઃ જલપાનાત્પૂર્વે
પશ્ચાન્ન વિધાતિ ક ગ્રાહ્યેતિ ઉપસ્થિતપ્રશ્નસ્યોત્તર કથયતિ નીચૈરિતિ ।

હે મેઘ, તત્ર વિદિશાત્યરાજધાન્યા ત્વત્સંપર્કાત્ ત્વત્સંગમાત્ પ્રોઢપુષ્પૈઃ
વૃદ્ધકુસુમે અધિકવિશ્લિષ્ટૈ પુષ્પયુક્તૈ વદન્નવૃક્ષે પુલકિતં ઇવ સંજાતરોમાંચ-
યુક્તમિથ નોચં આયયં નોચનામાન નીચાં પર્વતં ઇતિ પ્રસિદ્ધં ગિરિં પર્વતં વિશ્રામહેતેઃ
વિશ્રાન્ત્યર્થં મોગ'શ્ચમપનયનાયં અધિવયે આશ્રયેયા રાત્રિવાસં કુરુવ । યો નીચૈ
નામા ગિરિ પવ્વસ્ત્રીરતિપરિમલોદ્ગારિભિઃ પવ્વસ્ત્રિય પવ્વ્યાંગના ઘાસંગના તાભિઃ
સહ વૃતા યા રત્ય તાભિરુપન્ન સુરતસંમર્દેન્દ્રિયો યઃ પરિમલ. તં ઉદ્ગારિભિઃ
આવિષ્કુર્વન્નિ શિલાવેશ્મભિ શિલાભિઃ પદ્યરં વદ્ધૈઃ પર્વતોપરિ રચિતં વેદમભિર્મયતૈ.
નાગરાણાં પૌરજનાનાં હદમાનિ ઉત્કટાનિ યૌવનાનિ પ્રથયતિ પ્રક્રુદ્ધયતિ ॥૨૭॥

વિશ્રાન્તઃ સન્ વ્રજ નવનદીતીરજાતાનિ સિંચન્

ઉદ્યાનાનાં નવજલકળૈર્યૂથિકાજાલકાનિ ॥

ગણ્ડસ્વેદાપનયનરુજાક્રાન્તકર્ણેત્પલાનાં

હાયાદાનાત્ ક્ષણપરિચિતઃ પુષ્પલાવીમુખ્યાનાં ॥૨૮॥

હે મેઘ, તત્ર નીચગિરો વિશ્રાન્ત વિગતશ્ચમ સન્ વિશ્રાસ્યનતરં વ્રજ
મપ્રતો યાયા । કિં પુર્વન્ નવનદીતીરજાતાનિ નવાનિ અલ્પકાલોદ્ભવાનિ નદીના
તીરેષુ જાતાનિ હવધ્યાનિ વૃષ્ણાદીનિ નવજલકળે નવજલવિન્દુભિ પર્વામિ
સિંચન્ । તથૈવ મામે આગતાના . ઉદ્યાનાના યૂથિકાજાલકાનિ યૂથિકાસંશ્લકા.
સુગધિપુષ્પવલ્લ્ય તાસા જાલકાનિ સમૂદાન્ ગણ્ડપોરુપેણ વ્યવસ્થિતાન્ સિંચન્ ।
તથૈવ ગણ્ડયોઃ ગહ્વરોઃ કપોલયોઃ સ્વેદસ્ય સૂર્યતાપે પુષ્પાવચયશ્ચમેણ જાતસ્ય સ્વેદસ્ય
મપનયનેન પ્રમાર્જનેન મુહુઃ હુંહનેન સ્પેટનેન જાતા યા પીઢા તયા ફાંતાનિ મ્લાનાનિ
કર્ણોત્પલાનિ કર્ણપરિહિતકમલપુષ્પાવ રમૂપનાનિ ચેપાં તે તેષા । યતાદશાનાં
પુષ્પલાવીમુખ્યાનાં પુષ્પાવચાયિકા માલનીચિય માલિપસ્ય તાસાં મુખ્યાનાં
હાયાદાનાત્ ક્ષણપરિચિત મુહૂર્તમુપલક્ષિત સન્ પશ્યાત્ અપ્રતો વ્રજ ગચ્છ ॥ ૨૮ ॥

હે મેઘ તે વિદિશ રાજધાનીમાં નીચે નામનો નીચા પર્વત નામનો પર્વત છે તે
તારા આવવાથી ખીતેલા કુલનાળાં કદળ વૃક્ષોથી બળે કેમ તેને શમાય થયાં હોય-તેનાં
ફેરાં ઉઠ્યાં થયા હોય એવો તે દેખાશે, તે પર્વત ઉપર ॥ વિસાગ્રો ખાતે. જે પર્વત,
ઉપર પથરીથી બધેલાં, વારાનનાઓ સાથે કરેલા રતિમુખ-સુરત મુખના સંમર્દથી ઉત્પન્ન
થયેલા મુગધને બહાર પ્રસરાવતાં મગનો નગરવાસીઓનાં ઉત્તમ મીઠનો પ્રનટ કરે છે ॥૨૭॥

નીસાગ્રો લે વન નદિ તટોને, બગીચા તણી એ
વેલ્યુને વાં નળકણ્ડે - બાઈની છાંટો બ ॥

મેલાં કણ્ડાગરણ પામેના લુવાથી જ ગાવે

હાયા આપી પરિચિત થઈ માળદુષોના મુખોનો ॥ ૨૮ ॥

વક્રઃ પન્થા યદપિ ભવતઃ પ્રસ્થિતસ્યોત્તરસ્યાં
 સૌધોત્સંગપ્રણયવિમુખો મા સ્મ મૂરુજ્જયિન્યાઃ ॥
 વિદ્યુદ્દામસ્ફુરિતચકિતૈસ્તત્ર પૌરાહ્નનાનાં
 લોલાપાંગૈર્યદિ ન રમસે લોચનૈર્વચિતોસિ ॥ ૨૯ ॥

હવાનીં ઘર્મકામાર્થસાધનાય હજ્જયિન્યા ગમનં પ્રતિ મેઘં પ્રવર્તયન્નાહ । યક્ર ઇતિ ।
 હે મેઘ ઉત્તરસ્યાં ઉત્તરદિશિ પ્રસ્થિતસ્ય ભવતઃ યદપિ યદપિ પન્થા
 માર્ગઃ યક્રઃ કુટિલઃ ભવતિ તથાપિ યક્રમાર્ગં સ્વીકૃત્યાપિ હજ્જયિન્યાઃ સૌધો-
 ત્સંગપ્રણયવિમુખઃ મા સ્મ મૂઃ સૌધાનાં અત્યુચપ્રાસાદાનાં ઉત્સંગાઃ ઉપરિભાગાઃ
 અગાશિકાઃ અગાશીતિ પ્રસિદ્ધાઃ સેવાં પ્રણયઃ મિલનોદ્ભૂતઃ સ્નેહઃ તદ્વિમુક્તઃ
 પરાદ્મુખઃ મા મૂયાઃ । અર્થાત્ ગિરિશિચ્છરસમાઃ ઉત્તંગાઃ તથ વિધ્વાંતિક્ષમા યે
 ઘચલગૃહાઃ સેવાં ઉત્સંગૈઃ અગાશીમિઃ નિત્યં તથ ગમનાગમનેન પરિચયાત્
 પરસ્પરં નિયત્તો યઃ પ્રણયઃ સ્નેહઃ તસ્ય વિમુખઃ મા મૂયાઃ સૌધોત્સંગાન્ મિલિત્વા
 જયજયેતિ છૃત્વા ગચ્છેઃ । તત્ર ઉપર્યુક્તસૌધોત્સંગેષુ ઉપરિભાગેષુ અગાશીષુ
 રમમાણાનાં પૌરાંગનાનાં હજ્જયિનીયુવતીનાં વિદ્યુદ્દામસ્ફુરિતચકિતૈઃ વિદ્યુદાસાં
 વિદ્યુલ્લહરીનાં સ્ફુરિતૈઃ સ્ફુરણૈશ્ચકિતૈઃ તથ ગમનપ્રકાશકા યા તથ વિદ્યુલ્લતા
 તસ્યાઃ સ્ફુરણેન અયાશ્ચયોત્સાહાદિભાવયુક્તઃ જત યથ લોલાપાંગૈઃ લોલાઃ
 ચપલાઃ ચંચલા યે અપાંગાઃ પર્યતાઃ કટાક્ષાઃ યેષુ તૈઃ વતાદૃશૈઃ લોચનૈઃ નેત્રૈઃ
 યદિ ન રમસે તદ્દિ ત્વં વચિતોસિ નિષ્ફલજન્માસિ ઇતિ મન્યે ॥ ૨૯ ॥

હે મેઘ, તે નીચા પવન ઉપર વિસામે આપને પછી તુ આગળ આસતો
 થાને. માર્ગમાં આવતી નદીઓને કઠિ દુરતાનાં ઉગેલાં ખડ વગેરે ઉપર નવાં પાણીને
 છાંટતો જાણે. તથા રસ્તામાં આવતા બગીચાઓની બુધ્ધ અમેલી વગેરે વેલુની
 માંડવીઓને પણ તારા નવાં પાણીથી પલાળતો જાણે. તથા તડકામાં ફુલ વીણવા આવેલી
 માલવયો, પોતાના ગાલપર વળેલો પરસેવો વખતો વખત ધ્રુવાથી મેલા થઈ ગયેલ છે કાનમાં
 પહેરેલાં કમળ પુષ્પના આકારનાં કુંડળાદિ ધરેણી જેવાં એવાં માલવયો-માળીની ઓંઓનાં
 મુખ ઉપર ળાંચો કરી-એ રીતે તે ઓંઓ સાથે થોડી વાર સહવાસ મેળવીને પછી
 આગળ આસને. ॥ ૨૮ ॥

વાંકા રસ્તો યદપિ તમને ઉત્તરે આસતાને
 પૂંજના થાજે પ્રણય વિમુખો હૃદય ઉન્નનનાં થી ॥
 વિઘટ શેડ્યું સ્ફુરિત ચકિત રહેરની એ સ્ત્રિયોનાં

નેત્રો સાથે ન રમિશ - તો હેતરણો ગણાશે ॥ ૨૯ ॥

હે મેઘ, તારે ઉત્તર દિશાએ જાવું છે એટલે તારે જતા ત્રાંસે માર્ગે આશુ
 પડશે-ફેમાં જાવું પડશે છતાં પણ એ ત્રાંસા માર્ગને સ્વીકાર કરીને પણ તું ઉન્નયિની-
 ઉન્નને નગરીને જોયા વિના જાશ માં. તેનાં આકાશ સાથે વાતું કરતાં, અનેક નોંધુનાં,

વીચિક્ષોમસ્તનિતવિહગશ્રેણિકાંચીગુણાયાઃ
 સંસર્પન્ત્યાઃ સ્વલિતસુભગં દર્શિતાવર્તનાભેઃ ॥
 નિર્વિન્ધ્યાયાઃ પથિ ભવ રસાભ્યંતરં સન્નિપત્ય
 સ્ત્રીણામાયં પ્રણયવચનં વિભ્રમો હિ પ્રિયેષુ ॥ ૩૦ ॥

દશાનીં વજ્રવિનીં ત્યક્ત્વા અગ્રતઃ પ્રચલિતસ્ય મેઘસ્ય માર્ગે આગતવત્યાઃ

નઘાઃ સંયોગપ્રાપ્તિરૂપસમ્પન્નેન મેઘં પ્રલોભયન્નાહ । ધીચિ દતિ ।

હે મિત્ર, નિર્વિન્ધ્યા નામ નઘાઃ પથિ નિર્વિન્ધ્યાં પ્રતિ ગતયતિ માર્ગે ભવ
 ગચ્છ । વીચિક્ષોમસ્તનિતવિહગશ્રેણિકાંચીગુણાયા ધીચીનાં તરંગાણાં કલ્લોલાનાં યઃ
 ક્ષોમ इतस्ततઃ પ્રપાતઃ પ્રસર્વણ તેન સ્તનિતા શ્ચિન્દિતાઃ ચે પશ્ચિનઃ તેપાં શ્રેણિઃ
 પક્તિ સૈવ કાંચીગુણ. મેઘલાવંચનં યસ્યાઃ સા તસ્યા । સ્વલિતસુભગં
 અપરિભાગાત્પાણોપરિ પ્રપાતેન સુભગં મનોહરં યથા સ્યાત્ તથા સંસર્પન્ત્યા
 ગચ્છન્ત્યાઃ દર્શિતાવર્તનામે દર્શિતા પ્રકટિતા આવર્તઃ જલનાં ધ્રમઃ જલનાં
 વૈજૈન યો ધ્રમ ઘર્ષક કુંડલસમાનાકાર. વિભ્રમઃ વિલાસ. સ યથ નાભિર્યસ્યાઃ
 સા તસ્યા નિર્વિન્ધ્યાયા. નિર્વિન્ધ્યા નામનઘાઃ દિન્ધ્યપર્વતાશ્રિર્ગતાયાઃ રસાભ્યંતરં
 રસ જલં તરય અભ્યંતરં મધ્યે સન્નિપત્ય સંગત્ય જલગર્ભે પ્રવિશ્ય પશ્ચાત્ પથિ
 ભવ અગ્રતો માર્ગે ગચ્છ । इत्थં તથ પત્નીરૂપા નિર્વિન્ધ્યા નદી સ્વત્પ્રાર્થનારૂપેણ
 નામે વિભ્રમં વિલાસં દર્શયતિ इदમેव સ્વત્સત્કારરૂપં તસ્યા આયં પ્રણયવચનમસ્તિ ।
 પ્રિયેષુ પ્રિયતોષુ અમીષ્ટેષુ વિભ્રમો દિ નામ્યાદયપ્રવર્ણનરૂપો વિલાસ યથ સ્ત્રીણાં
 પ્રણયવચનં અસ્તિ પ્રિયસ્ય સત્કારવચનં ક્ષેયં અર્થાત્ મુક્તેન સત્કારં પ્રાર્થનાવચનં
 તાઃ ન ઉચ્ચારયન્તિ । ત્રિય સ્વમુક્તેન નામીષ્ટં પ્રાર્થયન્તિ કિન્તુ વિભ્રમેણ અંગ-
 પ્રત્યંગદર્શનરૂપવિલાસપ્રકટનેન યથ પ્રાર્થનાં કુર્વન્તિ ।

મદ્દેવ જ્ઞેના મહાનોની ઉપરની ભો અગાશીયુ સાથેના રેનેહને શુભતો નહી વખતો વખત
 તારા માર્ગમાં આવતી એ પવતની ટેકરીયુ જેવા ઉંચા મહાનની અગાશીયુ તારા વિસામાંનાં
 સ્થાન છે, તેથી તેની સાથેની મિત્રાચારીને લીધે તેને મળ્યા વિના ભતો નહી.

એ ઉંચા મહાનોની અગાશીઓમા ક્રીડા કરતી ઉન્નેન નમરીની યુવતીઓનાં,
 તારા આવવાને સૂચવતી વિન્નળીની લહેરૂના-અમકારાથી ભય આશ્ચર્ય ઉત્સાહથી ચકિત
 થયેલાં ચંચળ છાયાવાળાં નયનો સાથે રમ્યા વિના ભય-એ નેત્રને જેવા વિના ભય
 તો તું હેતરાણો છે તે બૂલ કરી છે એમ હું માનીશ. ॥ ૨૯ ॥ ✓

લોકલોકોં સુખર વિહગ શ્રેણિયેં મેખલાળી
 વેગેં બતી સરસ પડતી ધૂમરી નાભિયાળી ॥

નિર્વિન્ધ્યાને મળિ રસુભર્યો થૈ પછી થા વિદાય
 સ્ત્રીતું એ છે પ્રભુય વચન સેહિયોમાં વિલાસ ॥ ૩૦ ॥

યથા કશ્ચિત્કામો નિર્વિન્ધ્યાયાઃ સુગધાયાઃ પતિસકાશં ગમનેન જાતો યઃ
ક્ષોભસ્તેન સ્તનિતા સ્વર્ણરૌપ્યકૃતા યે વિદ્યાગાત્રારશિક્ષિણ્યઃ ધુધર્યસ્તાસાં શ્રેણ્યા
પંક્ત્યા રચિતા યા કાંચીગુણા કટિરોલ્લસ્યા યસ્યાઃ । સવેગં પતિસકાશં ગમનેન
જાતં યત્સલ્લનં માર્ગમધ્યે પદાંશુષ્ટઘાતાઃ સૈઃ સુભગં મનોહરં યગા સ્યાત્ તથા
સંસર્પન્ત્યાઃ ગચ્છન્ત્યાઃ વર્ણિતા આવર્તયુક્તા ચત્રાકારા નાભિર્યસ્યાઃ તસ્યાઃ યુવત્યા
રસાભ્યન્તરં સુરતરસગનુભૂય સન્નિપાય મોહતે યથા તથા ભૂતસ્ત્વમિતિ ક્ષેપઃ ॥૩૦॥

વેળીભૂતપ્રતનુસલિલા તામતીતસ્ય સિન્ધુઃ

પાંપડુચ્છાયા તટરુહતરુશ્રંશિભિર્જીર્ણપર્ણૈઃ ॥

સૌભાગ્યં તે સુભગ વિરહાવસ્થયા વ્યઙ્ગ્યન્તી

કાર્કશ્યં યેન ત્યજતિ વિધિના સ્ત ત્વયૈવોપપાદ્યઃ ॥ ૩૧ ॥

હદાર્મી નદીનાયિકાયાસ્તદ્વિયોગદુઃખસંજાતવિરહદશાવર્ણમવ્યાજેન તસ્ય
કામિનીપ્રિયત્વં આહ । વેળીતિ ।

હે સુભગ સર્પસૌન્દર્યગુણાલંકૃત હે મેઘ, તાં નિર્વિન્ધ્યાં અતીતસ્ય અતિક્રાન્તસ્ય
તે તવ અગ્રે સિન્ધુ નામ નદી ભવિષ્યતિ આગમિષ્યતિ । કથંભૂતા સા સિન્ધુઃ
વેળીભૂતપ્રગનુસલિલા વેળીભૂત કેશપાદસદૃશં પ્રકર્યેણ સ્તોત્રીભૂત સલિલં જલં
યસ્યાઃ સા । તટરુહતરુશ્રંશિભિઃ તટયોઃ રુહાઃ રિચિતા યે તસ્ય. તેભ્યો અદ્યન્તીતિ
તદ્યોક્તેઃ તીરયોઃ ઘર્તિભિઃ જીર્ણપર્ણૈઃ તદભ્ય. પતિતૈઃ પક્ષપર્ણૈઃ પાંપડુચ્છાયા
ઘણ્ણચ્છાયા કાંતિર્યસ્યાઃ સા પનાદશી સા સિન્ધુ નામ નદી વિરહાવસ્થયા સે

હે મિત્ર, ઉજ્જેન છાડ્યા પછી નિર્વિન્ધ્યા નામની નદી તરફના માર્ગે
તું આસતો થા. નદીના તરંગની પહોડાટથી કહસોલ કરતાં પંખિયોની હાથું રૂપી
કંદારાવાળી, ઉચાણવાળા આગમ્માંથી પછડાવાથી કુંદર વેન પ્રવાહવાળી, આગળ
વહેતી એવી, ધુમરીને લઈ કુંડાળાં વળતાં પ્રવાહ રૂપે જાણે નાભીને દેખાડતી હોય એવી
વિંધ્ય પર્વતમાંથી નિકળેલી નિર્વિન્ધ્યા નામની નદીના જળમાં પેસી તેનો સ્વાદ લઈ
પછી આગળ જાળે. આ રીતે તારી પત્ની રૂપ નિર્વિન્ધ્યા નામની નદીના જળમાં
પેસી તેનો સ્વાદ લઈ, પછી આગળ જાળે. તારી પત્ની રૂપ નિર્વિન્ધ્યા નદી
નાભીનો વિલાસ દેખાડીને તારા પ્રત્યેનું હેત દેખાડે એ તારા પ્રત્યેનું એનું સ્નેહવાણું વચન
હ એમ માનજે. પ્રિયજનોને નાભિ વગેરે અંગ દેખાડવા રૂપ વિલાસ એજ સ્ત્રીઓનું
સ્નેહ વચન છે તેઓ મોઢેથી જોલતી નથી પરંતુ અંગ પ્રત્યંગ દેખાડીને જ પ્રાર્થે છે. ॥ ૩૦ ॥

વેણી જવા વિરહ જલની તે વિયોગી જ સિન્ધુ

ધોળાં પાનો તટતરૂ પડ્યાં થી જ સૌભાગ્યવંતી

દેખાતી તે સુભગ વિરહી ની દશાને જ કથી

છાડે તેણી ઝટ કૃશપણું યોજે તે ઉપાય ॥૩૧॥

સૌભાગ્યં વ્યજ્જયન્તી પ્રકટયતિ સતી ઘર્તતે । અતઃ અવશ્યં યેન વિધિના યેન પ્રકારેણ સા કાર્યં દૌર્લભ્યં ત્યજતિ પરિહરતિ સ વિધિઃ ઉપાયઃ ત્વયા ભવતા પવ અવશ્યં ઉપપાદ્યઃ ઘટનીયઃ ॥ ૩૧ ॥

પ્રાપ્યાવન્તીનુદયનકથાકૌવિદગ્રામવૃદ્ધાન્

પૂર્વોદ્દિષ્ટામનુસર પુરીં શ્રીવિશાલાં વિશાલામ્ ॥

સ્વલ્પીભૂતે સુચરિતફલે સ્વર્ગિણાં ગાં ગતાનાં

શેષેઃ પુણ્યૈર્હૃતમિવ દિવઃ કાન્તિમત્ સ્વર્ગમેકં ॥૩૨॥

શ્વાર્ની ઉજ્જયિનીં ઘર્ણયદ્વાદ પ્રાપ્યેતિ ।

હે મેઘ, ઉદયનકથાકૌવિદગ્રામવૃદ્ધાન્ ઉદયનસ્ય ઘરસરાંજસ્ય કથા ચરિત્રં તદ્વિજ્ઞાને કૌવિદાઃ પ્રાપ્તેતિદ્વાસાઃ ઉદયનેતિદ્વાસત્તતુરાઃ ગ્રામનાં વૃદ્ધાઃ યેષુ તાન્ । પતાદશાન્ અવન્તીન્ અવન્તિનામ્ના પ્રસિદ્ધાન્ માલવદેશાન્ પ્રાપ્ય । પૂર્વોદ્દિષ્ટાં પ્રથમકથિતાં શ્રીવિશાલાં લક્ષ્મીસંપદૈશ્વર્યાદિવિવિધપ્રકારેવિશાલાં વિસ્તીર્ણાં વિશાલાં ત્યપર નામના પ્રસિદ્ધાં ઉજ્જયિનીં અનુસર ગચ્છ । સુચરિતફલે સદાચારાદિધર્માનાં યત્ ફલં તસ્મિન્ સ્વલ્પીભૂતે પુણ્યાનાં સ્ત્રોત્રીભૂતે સતિ દિવઃ સ્વર્ગાં ગાં ગતાનાં પૃથિવીં પ્રાપ્તાનાં વૃણાં શેષેઃ અઘ્નિષ્ટેઃ પુણ્યૈઃ પૃથિવ્યાં હૃતં જ્ઞાનીતં કાન્તિમત્ પ્રકાશમાનં દિવઃ સ્વર્ગસ્ય સ્વર્ગમેકં ભાગઃ ઇય ઉજ્જયિની નગરી ઘર્તતે ॥૩૨॥

હે સૌંદર્યશ્રુતિશ્રુત મેઘ, તે નિવિન્ધ્યા નદીને ઝોળાંબ્યા પછી આગળ આંધીય એટલે સિન્ધુ નામની નદી આવશે. તે ઝોળાં ચોટલાની પેઠે સહિસ વેનવાળી હશે. અને એઈ કંઈ ઉગેલાં મોટાં જાડવાં ઉપરથી ખરેલાં પાકી ગયેલાં પીળાશ પડતા ઘોળા રંગનાં પાંદડાંથી ઘોળા રંગની દેખાતી અને એ રીતે તારા વિરહની કથાથી તારૂં સૌભાગ્ય ચિન્હ પાંદડાંથી ઘોળા રંગની દેખાતી અને એ રીતે તારા વિરહની કથાથી તારૂં સૌભાગ્ય ચિન્હ દેખાતી એવી એ નદીનું કુળળાપણુ ને ઉપાયે મટે તે તારે અવશ્ય કરવો જોઈએ ॥૩૧॥

ન્યાં છે વૃદ્ધો ઉદયન કથા જાણતા માળવાના

દેશે ને તું વિપુલ ધનથી યુક્ત ઉન્નતનમાં જ

થોડાં બાકી સુકૃત કૃણથી સ્વર્ગિયો ભૂમિ આબ્યા

બાકી પુણ્યે વિરચિત પુરી સ્વર્ગનો ભાગ જાણે ॥ ૩૨ ॥

હે મેઘ ઉદયન ને વત્સરાજ તેની વાસવદત્તાના હરણરૂપ અદ્ભુત અતિદાસિક કથાને જાણનાર ગામડાંની વૃદ્ધો જેમાં વસે છે એવા અવન્તી દેશ-માલવ દેશમાં જન્મે ઉપર કહેલી લક્ષ્મી સમૃદ્ધિ અશ્વર્થ વૈભવ વિલાસથી ભરપૂર એવી વિશાલાના ખીળ નામથી પ્રસિદ્ધ વિશાળ ધણી મોટી એવી ઉન્નત નગરીમાં જાણે. ઝોળાં ગયેલાં પુણ્યોને લઈ સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વીપર અવતરેલાં મનુષ્યોનાં બાકી રહેલાં પુણ્યથી લાવેલા પ્રકાશમાન એવા સ્વર્ગનો એક ભાગ જાણે કેમ હોય તેની એ નગરી શોભે ॥૩૨॥

દીર્ઘીકુર્વન્ પદુ મદકલં કૂજિતં સારસાનાં
પ્રત્યૂપેષુ સ્ફુટિતકમલામોદમૈત્રીકપાયઃ ॥

યત્ર સ્ત્રીણાં હરતિ સુરતગ્લાનિમંગાનુકૂલઃ

સિપ્રાવાતઃ પ્રિયતમ ઇવ પ્રાર્થનાચાટુકારઃ ॥ ૩૩ ॥

હવાનીં ઉરજયિનોં ઘર્ષયન્નાહ લીર્ઘીતિ ।

હે મેઘ, યત્ર યસ્યાં ઉરજયિન્યાં સિપ્રાવાતઃ સિપ્રાનામ નદીસ્પર્શેન આગતો વાત પવન. સ્ત્રીણાં સુરતગ્લાનિ સંભોગચેદ્ શ્રમં વા હરતિ અપનયતિ । કીદૃક્ સિપ્રાવાત પદુ પાદઘયુક્તં સુદરં મદકલં હર્ષમનોહ સારસાનાં લક્ષ્મણાપરનામકપક્ષિણાં કૂજિતં શબ્દિતં લીર્ઘીકુર્વન્ વિસ્તારયન્ । પુનઃ સ્ફુટિતકમલામોદમૈત્રીકપાયઃ પ્રત્યૂપેષુ પ્રભાતેષુ સ્ફુટિતાનિ વિકસિતાનિ યાનિ કમલાનિ તેષાં આમોદ પરિમલ તેન સહ મૈત્રી સપર્ક સંયોગ તેન કપાય તૂરોપસ્વાદગન્ મધુરસુગંધવાન્ । પ્રાર્થના ચાટુકાર. પ્રિયતમઃ વહ્નમઃ ઇવ પ્રાર્થનાયાં સુરતયાંચાયાં મૃદૂનિ પ્રિયાણિ કરોતીતિ અતઃ પચ અંગાનુકૂલ સ્પર્શસુખ પતાદશઃ સિપ્રાવાત સ્ત્રીણા સુરતગ્લાનિ સંભોગચેદ્ હરતિ અપનયતિ । પ્રિયતમોપિ સારસાનાં કૂજિતં નિજસુરતકૂજિતેન લીર્ઘીકરોતિ ઘર્ષયતિ પ્રિયતમોપિ અંગાનુકૂલઃ હસ્તસંયોદનેન સ્પર્શસુખદ ભવતિ તદ્વત્ ॥ ૩૩ ॥

લાંખાં કર્તો મધુર મદનાં કુળનો સારસોનાં

પ્રાતઃકાળે કમળ ખિયતાં ના સુગંધે મળેલો ॥

જ્યાં સ્ત્રીઓના સુરત સુખનો થાક ઉતારતો એ

સિપ્રા વાયુ પ્રિયતમ સમો વાય છે ત્યાં સુગંધી ॥૩૩॥

હે મેઘ, જે ઉજ્જયિનીમાં, સુદર હર્ષથી મનોહર એવા સારસ પક્ષિઓના શ્રવનને વિસ્તારતો, સવારમાં ઉઘડેલાં કમળ પુષ્પોના પરિમલ-સુગંધ સાથે મળેલા સંયોગથી તુરા મીઠા સ્વાદવાળા સુગંધ આપેલો, સ્પર્શથી સુખ દેતો, સુરત પ્રાર્થનામાં મોટે પ્રિય વચ્ચે દેલો પ્રિય સરખો, અંગોને સુખ આપતો, સિપ્રા નદીને સ્પર્શને વાતો પવન સ્ત્રીઓનો રતિ સુખનો થાક ઉતારે છે. ॥૩૩॥

હારાંસ્તારાંસ્તરલગુટકાન્ કોટિશઃ શંખશુકાઃ
 શપ્પશ્યામાન્ મરકતમળીનુન્મયૂલ્લપ્રહોરાન્ ॥
 દૃષ્ટ્વા યસ્યાં વિપણિરચિતાન્ વિદ્રુમાણાં ચ મંગાન્
 સંલક્ષ્યન્તે સલિલનિધયસ્તોયમાત્રાવશેષાઃ ॥૩૪॥

શ્વાનીં ઉજ્જયિનીપુરીસમૃદ્ધિ વર્ણયન્નાહ । દ્વારાનિતિ -

હે મેઘ, ત્વ તાં પુરીં ઉજ્જયિનીં આશ્રય । યસ્યાં વિપણિરચિતાન્
 દૃષ્ટ્વાપિતાન્ વિપણિષુ દૃષ્ટેષુ ચાતુર્યેણ વ્યવસ્થાપિતાન્ પતાન્ રત્નપદાર્થાન્
 દૃષ્ટ્વા સલિલનિધયઃ સમુદ્રા સ્તોયમાત્રાવશેષાઃ વિવિધરત્નેષુ ગર્ભિતં
 યજ્ઞજલં સ્તોયમાત્રં જલમાત્રં અવશેષ અવશિષ્ટં યેષુ તે સંલક્ષ્યન્તે
 દ્રશ્યન્તે । અર્થાત્ વિવિધપણિદ્વારરત્નરાશિષુ ગર્ભિતં बहुमूल्यप्रकाशकं
 યત્સમુદ્રાણાં જલં તથા પતેષુ રત્નેષ્વેવ નિવિષ્ટં કિમિતિ પ્રેક્ષકાણાં આશ્રયં જાપતે ।
 તાન્ કાન્ કાનિ કાનિ રત્નાનિ રત્નાભૂષણાનિ ક્ત્યાંહ । તરલા. તેજોલહરિદ્યોતકાઃ
 મનોહરાઃ દ્વારેષુ જટિતા વદપારલગુટિકાસ્તાસાં તારકવત્ પ્રકાશકત્વાત્તાઃ યેષુ
 તાન્ । પુનઃ તારાન્ તારકવત્પ્રકાશમાનાન્ તેજોરાશિમનોહરાન્ મહામૂલ્યહીરકૈર્યુકાન્
 પતાદશાન્ કોટિશ હારાન્ । કોટિશશ્ચ શંખાશ્ચ શુકયશ્ચ તા શંખશુકીઃ । શપ્પ-
 શ્યામાન્—ધોલતૃણવત્ શ્યામચ્છાયાયુક્તદ્રસ્તિવર્ણાન્, ઉન્મયૂલ્લપ્રહોરાન્ ઝર્ષંગતાઃ
 બહિર્નિર્ગતા. યે મયૂલા પ્રકાશકિરણા. તેષાં પ્રરોહા લહર્યં યેષુ તાન્ પતાદશાન્
 કોટિશ મરકતમળીન્ । વિદ્રુમાણાં પ્રવાલાનાં મંગા. શતશઃ પ્રવાલશલાકારાશયઃ
 તાન્ । પતાનિ સર્વરત્નાનિ દૃષ્ટ્વા રત્નાકરા સમુદ્રા પથ્થેવ જલમાત્રેણાવશિષ્ટા.
 કિમિતિ સંલક્ષ્યન્તે દ્રશ્યન્તે । અર્થાત્ ઉજ્જયિન્યા દૃષ્ટેષુ કોટિશઃ પાણીદાર-बहु
 મૂલ્યનાં કોટિશો રત્નાનાં રાશયઃ વિચન્તે । પતાદશીં સર્વેભ્યસ્તસૃદ્ધિવનધાન્યા-
 વિસિદ્ધિસમ્પદાં ઉજ્જયિનીં આશ્રય દૃષ્ટ્વા પથ્થાદપ્રતો ગચ્છ ॥૩૪॥

હીરા હારો તરલ મણુકા સૂતના, શખ છીપો
 ઘેરા લીલા મરકત મણી શોભતા છે કરોડો ॥

પર્વાળાના નિરખિ ઢગલા જે પુરીનાં ખજારે
 અણે પેશી સલિલ જ ર્યાં સાગરોનાં જણાય ॥૩૪॥

ઉજ્જયિનીની સમૃદ્ધિ અર્થપુર્ણ વણુન કરતાં કહે છે હે મેઘ, તુ એ ઉજ્જયેન નગરીમાં
 જતાવાર થોમીને તેનું અર્થપૂર્ણ સમૃદ્ધિ જોને જાને. જે નગરીની કુખોમાં ઢગલા
 મોઢે રાખેલા, રત્નોથી અને તારા જેવા ચળકતા હીરાથી જોડેલા, વચમાં વચમાં ગુ થેલી
 પાતળી ગેળાઓથી ચળકતા કરોડો હાર, કરોડો શખ છીપો, રહેજ માથી ઝાંઝવાળા ઢિંગતા
 ખડના જેવા ઘેરા લીલા રંગના તથા જ્યોથી કિરણોની લહેરોડોડી નીચે છે એવાં કરોડો મરકત
 મણિ-પર્લા તથા કિમ્તી પર્વાળાની રાખાળોના ઢગના એ અને ખીજાં પાણીદાર જવેરાત જેવાથી
 લાગે છે તે જણે સમુદ્રોનું જળ આ રત્નોમાં જ જણે પ્રવેશુ હોય તેવાં પાણીદાર કરોડો રત્નો
 ઉજ્જયેન નગરીની કુખોમાં જોવામાં આવે છે, એવી ઉજ્જયેન નગરીને જોઈને પછી આગળ ચાલજે ॥૩૪

પ્રયોતસ્ય પ્રિયદુહિતરં વત્સરાજોઽન્ન જઠ્રે
 હૈમં તાલદ્રુમવનમભૂદન્ન તસ્યૈવ રાજ્ઞઃ ॥
 અત્રોદ્ધાન્તઃ કિલ નલગિરિઃ સ્તમ્ભમુત્પાટય દર્પા-
 દિત્યાગન્તૂન્ રમયતિ જનો યત્ર વન્ધૂનભિજ્ઞઃ ॥૩૫॥

પુત્રઃ સ્વજયિન્યાઃ પ્રાચીનેતિદાસેન મહત્થં વર્ણયન્નાહ પ્રયોતેતિ ।

હે મેઘ, યત્ર યસ્યાં સ્વજયિનોનગર્યામ્ અવન્તીદેશે ઘત્સરાજઃ ઘત્સદેશનૃપઃ
 સ્વયનઃ પ્રયોતસ્ય પ્રયોતનામ્નઃ સ્વજયિનોભૂપતેઃ પ્રિયદુહિતરં પ્રિયપુત્રીં વાસયદત્તાં
 જઠ્રે જઠાર । અત્ર દેશે તસ્ય પ્રયોતભૂપતેઃ પથ તાલદ્રુમવનં તાલદૃક્ષાણાં શરણ્યં
 હૈમં સુવર્ણમયં અભૂત । અત્ર પ્રદેશે કિલ અવશ્ય નલગિરિઃ પતન્નામા મહાન્
 'પ્રસન્નજ્ઞાયઃ પ્રસિદ્ધદસ્તી દર્પાત્ ગર્વપૂર્વકં સ્તમ્ભ મુત્પાટય મૂઝ્યા સ્ફુટય સ્વધ્માંતઃ

જાલેદ્ગીર્ણૈરુપચિતવપુઃ કૈશસંસ્કારધૂપૈ-
 વન્ધુપ્રીત્યા ભવનશિખિભિર્દત્તનૃત્યોપહારઃ ॥
 હર્મ્યૈશ્વર્યાઃ કુસુમસુરભિશ્વશ્ચિન્નાન્તરાત્મા
 નૌત્વા સ્વેદં લલિતવનિતાપાદરાગાંકિતેષુ ॥૩૬॥ -

પુત્રી પ્રેયોત નરપતિની વત્સરાજે હરી તી
 આહો તાલદ્રુમ વન હતું સ્વર્ણનું શૂપતીનું ॥
 આહો ગર્વે નલગિરિ બન્ધો યાંબલાને ઉપાડી
 યાત્રીઓને હરખ સમજૂ ભોમિયા હાં પમાડે ॥૩૫॥

હવે ઉજ્જયેન નગરીના પ્રાચીન ઇતિહાસથી તેના ચોરવનું વર્ણન કરતા કહે છે.

હે મેઘ, જે ઉજ્જયેન નગરીના અવન્તી પ્રદેશમાં પ્રયોત નામના ઉજ્જયેનના રાજાની

પ્રિય પુત્રી વાસવદત્તાનું વત્સરાજ-વત્સદેશનો રાજા ઉદયન, હરણ કરી ગયો હતો. આ
 પ્રદેશમાં એ પ્રયોત રાજાનું સેનાનાં તાલદૃક્ષેણું વન હતું. આ પ્રદેશમાં જ પ્રચંડ શરીરવાળી
 મહાન્મત નલગિરિ નામનો દાંથી ગર્વ સાથે જમીનમાં જોડેલા જબરજસ્ત યાંબલાને
 જેથી કાઢી ઉપાડી ચારકાર બાંધે હતો. ઐતિહાસિક બનાવોને બળુનારા ભોમિયા માથુસો
 ઉજ્જયેનમાં યાત્રા કે દેશાટન કરવા આવનારા દેશદેખાંતરના બન્ધુઓને ઉપરની અને બીજી
 ઐતિહાસિક સત્ય ઘટનાની વાત કરી ખુશી કરે છે. ॥૩૫॥

ડીલેં થાતો બહુ નિકળતા કેશ સરેકાર ધૂપેં

સત્કારાતો ભવન શિખિનાં નૃસથી બંધુ ભાવેં ॥

માર્ગેં થાક્યો કુસુમ સુરણી ભવ્ય હર્મ્યોં વિષેં તું

વીસામો. હૈ અતુર યુવતીનાં પગેં તાંબવાં જ્યાં ॥૩૬॥

समन्तात् बभ्राम । यत्र उज्जयिन्यां आगन्तुं देशाटनार्थं यात्रार्थं देशान्तरादागतान्
बन्धून् प्रजाजनान् अभिज्ञः जनः प्राचीनकथाकुशली मार्गदर्शको मनुष्यः इति
उपर्युक्ताभिरन्याभिर्वा कथामि रमयति क्रीडयति रंजयति ॥३५॥

हे मेघ, अस्या उज्जयिन्याः कुसुमसुरभिषु पुष्पसमूहैः सुगन्धितेषु, कलित-
वनितापादरागांकितेषु ललिता मनोहरा या घनिताः तरुण्यः तासां पादरागः
शरणेषु अलककारुणिमादिरंगैः अंकितानि चिन्हितानि येषु एतादृशेषु हर्म्येषु
धवलवृद्धेषु जालोद्गोणैः जालाः जालिकाः गवाक्षाः तासां विवराणि ताम्यः
जालाभ्यः उद्गोणाः निःसृताः तैः । देशसंस्कारधूपैः देशानां मूर्धजानां यः
संस्कारः सौगन्ध्यप्रतिपादनक्रिया तदर्थं कृताः सुगन्धितपदार्थानां धूपाः तैः । उपवित
वपुः पुष्टशरीरः । पुनः बन्धुप्रीत्या सुहृत्स्नेहेन भयनशिक्षिभिः हर्म्यमयूरैः दत्त-
नृत्योपहारः दत्तः विभीर्षेण नृत्यं एव उपहारः पूजा अतिथिसत्कारो यस्य सः ।
पुनः अध्वर्युस्तान्तरात्मा मार्गपरिभ्रमेण क्लिष्टचित्तः त्वं खेदं नीत्वा धर्मं नीत्वा
व्यपनीय विधम्य पश्चात् शंकरस्य मठाकालस्य स्थानं यायाः इति अग्रे सम्यग्धः ॥३६॥

भर्तुः कण्ठच्छविरिति गणैः सादरं वीक्ष्यमाणः

पुण्यं यायास्त्रिभुवनगुरोर्धाम चण्डीश्वरस्य ॥

धौतोद्यानं कुवलयरजोगन्धिभिर्गन्धवत्या-

स्तोयक्रीडानिरतयुवतिस्नानतिकैर्मरुद्भिः ॥ ३७ ॥

उपर्युक्तप्रकारेण गतभ्रमस्त्वं भर्तुः स्वस्वामिनः शंकरस्य कण्ठच्छविः इति
कण्ठस्य एव छविः कतिर्यस्यासौ शंकरकण्ठातिसदृशः श्यामवर्ण इति गणैः
शंकरस्य गणैः भक्तैः सादरं सम्मानपूर्वकं वीक्ष्यमाणः त्वं, कुवलयरजोगन्धिभिः
कुवलयानि नीलकमलानि तेषां रजः परागः तद्गन्धिभिः तस्य गन्धयुक्तैः । पुनः
गन्धवत्याः युवतीनां स्नानेन सुगन्धयुक्तायाः सिमानया तोयक्रीडानिरतयुवतिस्नान-

हे मित्र जलपुष्पाथी नीरुणता वाग्ने सुगन्धी जनापता धूप पडे पुष्ट भयेयो,
मित्राभारीनी प्रीतिथी धरना पाण्डव भोरलाजोना नायथी सत्कार पाभतो अने पथ
शपनाथी धाडी भयेयो जेवो तु, आ उल्लेखेन नगरीना पुष्पेना सुगन्धक भलेको रहेलां, अतुर
लुवान ओजोना पगर्मा पाडेलां अणताना वाढणी रजनां अने लज्जनां धाव रंगनां
गणवाथी शोभतां, आल साथे वातु करतां विराण भक्तोनां विसागो आर्ध थाड उतारी
पथी भगवान भद्राक्षण शंकरना मंदिर तरई जले. ॥ ३६ ॥

जेवातो सादर गणुपडे स्वाभिना कंठ जेवो

जले धाम त्रिभुवन गुरु पार्वतीना पतीतुं ॥

वायूजोथी कभण रजना व्यासे उद्यानवाणुं

पाणी क्रीडा भगन युवती स्नानना गंध नाणा ॥३७॥

તિક્તે તોયસ્ય જલસ્ય યા ક્રોડી તસ્યાં નિરંતાઃ મન્ના યુવતયઃ તાસાં સ્નાનઃ
તિક્તસ્વાદુતુરમય વેપાં તૈઃ । પતાદશી મરુદ્મિ, પવન ધૌતોદ્યાન ધૌતં વ્યાસ
ઉદ્યાનં વનં યસ્યાસૌ તં । ત્રિભુવનગુરોઃ સ્વર્ગમૃત્યુપાતાલલોકાનાં સ્વામિન
ત્રિલોક્યનાથસ્ય ચંદીશ્વરસ્ય પાર્વતોપતેઃ પુણ્યં પવિત્રં કલ્મષાપહારિ ધામ ધર્મમયં
મંદિર યાયા ગચ્છેઃ ॥૩૭॥

અપ્યન્યસ્મિન્ જલધર મહાકાલમાસાદ્ય કાલે
સ્થાતવ્યં તે નયનવિપયં યાવદત્યેતિ ભાનુઃ ॥
કુર્વન્ સન્ધ્યાવલિપટહતાં શૂલિનઃ શ્લાઘનીયા-
મામન્દ્રાણાં ફલમવિકલં લપ્સ્યસે ગર્જિતાનામ્ ॥૩૮॥

શ્વાની મહાકાલમન્દિરે પુણ્યપ્રાપ્તિ વર્ણયછાહ । અપ્યન્યેતિ ।

હે મેઘ અન્યસ્મિન્ અપિ દાલે કસ્મિન્નિશ્વિ સમયે મધ્યાહ્નાદૌ મધ્યાહ્નોત્તરે વા
મદ્યાહ્નાત્પ્રાયતમ આસાદ્ય પ્રાપ્ય યાવત્ ભાનુ સૂર્યઃ તે તવ નયનવિપય દ્રુપથ ન
અત્યેતિ ન અતિક્રામતિ ન અસ્તંગચ્છતિ તાવત્ કાલ તત્ર ત્વયા સ્થાતવ્ય રહિતવ્યં ।
સન્ધ્યાવલિપટહતા કુર્વન્ પ્રતિદિન સન્ધ્યાયા સાયકાલે શૂલિનઃ મહાદેવસ્ય
સંપાદમાનઃ વલિ પૂજાનૈવેદ્યાદિવિધિ તન્નિમિત્ત શ્લાઘનીયા પ્રશસ્યાં સુદરા
પટહતા પટહ મેરી નગારા નામકયાદયિશેષ તદ્ભાવ કુર્વન્ આમન્દ્રાણા ગંભીરાણાં
ગર્જિતાના અવિકલ સમસ્તં ફલ લપ્સ્યસે પ્રાપ્સ્યસે ॥૩૮॥

હે મિત્ર, તું ઉજ્જૈન નગરીમાં આગળ ચાલીશ ત્યારે પોતાના ધૃષ્ટદેવ શકરના ગળાનાં
જેવા રંગનો આ મેઘ છે એમ કહી શકરના ગણો-અકતો તારા પ્રત્યે માનથી જોશે. નીલ કમલનાં
પરામની સુગધવાળા તથા સુગધમય થયેલી એવી સિત્રા નદીના જળમાં નહાવાની રમતમાં
મેઘ થયેલી જીવાન ઓઝોના નહાવાથી કહવા સ્વાસ્થાળા બનેલા વાયુઓ વડે જેના
બગીચાઓ બાપી રહ્યા છે એવા, ત્રણે લોકના શુર ધૃષ્ટદેવ ત્રણે લોકમાં પૂજાતા પાર્વતીના
પતિ શ્રી મહાકાલેશ્વર ભગવાન શકરના પવિત્ર પ્રુણકારી એવા મંદિરમાં જાજો ॥૩૭॥

જે જહેલો તું જળધર મહાકાળના મંદિરે જ
ચાલી જાશે રવિ નયનથી દૂર થૈ અસ્ત પામે ॥
સન્ધ્યાટાણે શિવ બલિ સમે તું નગારાં બનીને
પ્રેમે સારૂ ફળ સરસ તું પામશે ગર્જનાનું ॥૩૮॥

હે મેઘ તું ભગવાન મહાકાળને મંદિરે જાણે જાણે પછી શંકે કે ગમે તે વખતે
પહોંચ તરત લાંબી વયો જામ્ય મા, પણ સૂરજ આવશે જાય ત્યાં સુધી સન્ધ્યાટાણા સુધી તારાં
રંગમય જાજો કારણ સન્ધ્યાટાણે ભગવાન શકરને પૂજા નૈવેદ્ય આપ છે ત્યારે નગારાં
વાગે છે તે કામ સુદર રીતે તું કરજે, તેથી તે આજ સુધીમાં જે ગભીર ગર્જનાઓ કરી
હશે તેનું સંપૂર્ણ ફળ પ્રુણ તું મેળવીશ ॥૩૮॥

પાદન્યાસકળિતરસનાસ્ત્ર લીલાવધૂતૈ
રત્નચ્છાયાચ્ચિતવલિભિશ્ચામરૈઃ ક્લાન્તહસ્તાઃ ॥

વૈશ્યાસ્ત્વત્તો નચપદસુખાન્ પ્રાપ્ય વર્ષાગ્રવિન્દુ-
નામોક્ષ્યન્તે ત્વયિ મધુકરશ્રેણિદીર્ઘાન્ કટાક્ષાન્ ॥૩૧॥

સ્વાર્ની મહાકાલમન્દિરે પેદ્ધિકફલપ્રાપ્તિમપ્યાહ । પાદેતિ ।

હે મિત્ર, તથા મહાકાલમન્દિરે તદ્વા સંવ્યાસમયે પૂજાવસરે વૈશ્યા લિયઃ
દેવવિલાસિન્યઃ ત્વયિ કટાક્ષાન્ મોક્ષ્યન્તે મધન્ત' કટાક્ષે. અચ્છાયાચ્ચિત્વિ
વર્ણયતિ । પાદન્યાસકળિતરસનાઃ પાદન્યાસઃ ચરણનિક્ષેપૈ કળિતાઃ ધ્વનિતા. રસનાઃ
કટિમેશ્વલાઃ પાદ્મહાંસરાઃ યાતાં તાઃ । લીલાવધૂતૈઃ લીલયા વિશેષમિતયેન અવધૂતઃ
આન્દોલિતૈઃ । રત્નચ્છાયાચ્ચિતવલિભિઃ રત્નાન્યાં છાયાભિઃ શોભાભિઃ ચ્ચિત્તા ઇયાસા
વલયઃ વ્ષ્ણાં યેપાં તૈઃ । વલિશ્ચામરવ્ષ્ણોપિ ગૃહદારુ પ્રસંધયે ॥ પતાહરીઃ ચામરૈઃ
ક્લાન્તહસ્તાઃ મુદુશ્ચામરાણાં વિશેષલીલયા આન્દોલનૈન ક્લાન્તાઃ આન્તા હસ્તાઃ યાસાં
તાઃ વૈશ્યા. દેવવિલાસિન્યઃ ત્વત્તઃ ત્વત્સમીપાત્ નચપદસુખાન્ વલ્લમકૃતનચક્ષત-
રયાનસુખકારિણઃ વર્ષાગ્રવિન્દૂન્ પ્રથમજલક્રુગાન્ આસાદ્ય પ્રાપ્ય તાઃ મધુકરશ્રેણિ-
દીર્ઘાન્ અમરાચલિગુહતરાન્ કટાક્ષાન્ ત્વયિ મોક્ષ્યન્તે, મધન્ત' કટાક્ષેઃ
અચ્છાયાચ્ચિત્વિ ॥૩૧॥

પેની પ્રખર્યે રણુકતિ કટી મેખળા ચિત્ર નૃત્યે
રત્નો નેડ્યાં સરસ અમરે ઢાળિ થાકી ગયેલી ॥
વૈશ્યા ખામી નખસત વિષે વૃદ્ધિનાં બિંદુ તૂંથી
બાણે હાર્યું મધુકર તણી દ્રેંકશે તે કટાક્ષ ॥૩૬॥

હવે મહાકાળના મંદિરે આ લોકનું સુખ પણ તુને મળશે એમ કહે છે.

હે મિત્ર, આ મહાકાળના મંદિરમાં પગના પછડાટથી જેની કટિમેખળા અને પગનાં ઝાંઝર
રણુકારા કરે છે એવી અને નેડ્યાં રત્નોના પ્રકારથી શોભતા હાંડવાળાં આમર અમુક
મકારના અભિનય સાથે ઢોળવાથી જેના હાથ થાકી ગયા છે એવી, વૈશ્યાઓ દેવવિલાસિની
શ્રીઓ, પ્રિયના નખના ક્ષતવાળાં અંગને સુખ આપનારા, તે વરસાવેલા બળનાં નવા
ઝાંઝાઓ પોતાપર પડવાથી બમરાની હાથે જેવાં કટાક્ષોથી તારી સાચું જોશે ॥૩૬॥

પશ્ચાદુચ્ચેર્ભુજતરુવનં મળ્હલેનામિલીનઃ

સાન્ધ્યં તેજોવિકસિતજપાપુષ્પરક્તં દધાનઃ ॥

નૃત્યારમ્ભે હર પશુપતેરાદ્રંનાગાજિનેચ્છાં

શાન્તોદ્વેગસ્તિમિતનયનં દૃષ્ટમક્તિર્ભવાન્યા ॥૪૦॥

इदानीं गौरीसमाधानप्रद्वारान्तरमप्याह । पश्चादिति ।

हे मेघ, पश्चात् यलिपूजाऽऽरातिरुक्तक्रियासमये षट्हरूपां कर्णमधुरगर्जनं
विकरणानन्तरं पशुपतेः शंभोः नृत्यारंभे ताण्डवप्रारंभे नतनात्रसरे उच्चै-
र्भुजतरुवनं उच्चैः ऊर्ध्वंकृताः भुजा एव तरवः तेषां घनं मण्डलेन मण्डला-
कारेण प्रतिविम्बेन अभिलीन आधितः। पुनः विकसितजपापुष्परक्तं विकसितं
वस्त्रिद्रं यज्जपाकुसुमं तद्वत् रक्तं लोहित्यं सान्ध्यं संध्याकालीनं तेजः
दधानः विभ्राणः । पुनः शान्तोद्वेगस्तिमितनयनं शान्तः उद्वेगो गजचर्मवलेकनभयं
ययोस्ते अत एव स्तिमिते निश्चले नयने यस्मिन् कर्मेणि यथा स्यात् तथा भवान्या-
पार्षत्या दृष्टमक्तिः दृष्टा भक्तिर्यस्य स ईदृशः २५ आर्द्रनागाजिनेच्छां हर । आर्द्रं
क्षोणिताद्र यत् नागाजिनं तस्य इच्छां रुधिरह्निप्रगजासुरचर्ममिलापं हर प्रोपय-
पूरय ॥ ४० ॥

હંથા હાથે તરૂવન સખા માં પછી લીન થાતો

સંધ્યાટાણે દ્યુતિ નવ જપા પુષ્પ જેવી ધરીને ॥

નૃત્યારંભે અછન શિવનું પૂર્ય ઈચ્છા પલાળી

એશે તૂને સ્થિર નયનથી પાર્વતી ભક્તિવાળો ॥૪૦॥

હે મેઘ, ભગવાન મહાદેવની પૂજા આરતી સમયે ગુદર ગર્જનાથી નગારાતું કામ કર્યા
પછી ભગવાન શંકરના તાંડવ નૃત્યના આરંભ વખતે શંકરે હંથા કરેલા હાથરૂપી વૃક્ષોના વનમાં
ગોળાકાર પ્રતિબિંબ રૂપે રહેતો એવો, તથા ખીણેલાં જાસુદનાં કુલ જેવું સંધ્યાટાણાનું લોહી
જેવું લાલચોળ સ્વરૂપ ધારણ કરતો એવો, શંકરે પહેરેલા હાથીના ચામડાને જેવાનો ઉદ્દેશ
મટવાથી સ્થિર નેત્રે જોઈ રહેલાં પાર્વતીએ જેની ભક્તિ જોઈ છે એવો તું શંકરે પહેરેલા
ગજચર્મને બીનું તથા લોહી ટપકવું લાલ કરવાની શંકરની ઇચ્છા પૂરી કર. અર્થાત તું
સંધ્યાટાણાનું લાલ હોંગળા જેવું સ્વરૂપ ધારણ કરી, નૃત્ય કરતા શંકરની આજ્ઞા
કુંડળાની પેઠે ઘેરી બેસીશ એટલે શંકરે પહેરેલા ગજચર્મ ઉપર લાલ પ્રતિબિંબ પડતાં
અને તેના પર તું વરસાદના છાંટા નાખીશ એટલે તે બીનું થાશે એટલે તે લોહીથી
તરબોળ થયું હોય એવું દેખાશે. તેથી ગજસુરને તરતમા હણીને તેનું તાણું ચર્મ શંકરે
પહેચું છું એવો ભાસ તેને થાશે તે દ્રશ્ય જેવાથી પાર્વતીનો અભરાટ ઉદ્દેશ શાંત થશે
અને એ રીતે તારી ભક્તિ જોઈ પાર્વતી પણ તારા ઉપર પ્રસન્ન થાશે. ॥૪૦॥

ગચ્છન્તીનાં રમણવસર્તિ યોષિતાં તત્ર નક્તં
રુદ્ધાલોકે નરપતિપથે સૂચિમેઘૈસ્તમોભિઃ ॥

સૌદામિન્યા કનકનિકષસ્નિગ્ધયા દર્શયૌર્વી

તોયોત્સર્ગસ્તનિતમુખરો મા સ્મ મૂર્વિક્લવાસ્તાઃ ॥૪૧॥

હે મેઘ, તત્ર હજ્જયિન્યાં નક્તં રાત્રી સૂચિમેઘૈઃ અતિગદ્દનૈઃ તમોભિઃ
અન્ધકારેઃ રુદ્ધાલોકે રુદ્ધઃ નિરુદ્ધઃ સ્તમ્ભિતઃ આલોકઃ દષ્ટિપ્રસારઃ યસ્મિન્
સઃ સ્મિન્ પ્તાદ્દશે નરપતિપથે રાજમાર્ગે રમણવસર્તિ ઘણભાવાસં ગચ્છન્તીનાં
પ્રયાન્તીનાં કનકનિકષસ્નિગ્ધયા કનકસ્ય નિકષપઃ અતિરુણઃ કસોઢી પાપાણઃ
તસ્યોપરિ કૃતા યા સ્નિગ્ધા પ્રકાશમાના રેચા યયા, સ્વર્ણરેચાયુક્તકસોઢીપાપાણ
મનોહ્રયા સૌદામિન્યા વિદ્યુતા ઈર્વોમ્ પૃથ્વીં દર્શય ગમનમાર્ગં દર્શય । તદા વિદ્યુતા
માર્ગદર્શનસમયે તોયોત્સર્ગસ્તનિતમુખરો મા સ્મ મૂર્, તોયસ્ય જલસ્ય ઉત્સર્ગઃ
છાંડનં તદ્યુક્તં યસ્ સ્તનિતં ગર્જનં તેન મુખરઃ વાચલઃ શન્દાયમાનઃ મા સ્મ
મૂર્ । કુતઃ દૃષ્ટ્યા ગર્જિતેન ચ તાઃ યોષિતાઃ વિફલવાઃ ભીરવઃ દ્યુઃ મવિપ્યન્તિ ।
અથવા તાઃ વિફલવાઃ ભીરવઃ સન્તિ, પુનઃ અન્ધકારં તાઃ મયાકુલાઃ કુર્વન્તિ તદા
તવ દૃષ્ટ્યા ગર્જનયા ચ વિશેષમયાકુલાઃ મવિપ્યન્તિ, અતસ્ત્યં તાઃ વિદ્યુતા
રાજમાર્ગં દર્શયન્ ઘર્ષણયુક્તાં ગર્જનાં મા કુરુ ॥ ૪૧ ॥

રાતે જાતી પ્રિય સહનર્મા ત્યાં સ્ત્રિયો રાજમાર્ગે

રોક્યાં જ્યોતિ નયન રજની ઘોર ઐ અન્ધકારે ॥

સોના જવી વિજળિ ઝબકારે જ દેખાડ્ય માર્ગ

ખીશે સ્ત્રિઓ વરસિશ અને કાંઈ ગર્જાશ એ તું ॥ ૪૧ ॥

હે મેઘ, ત્યાં હજ્જેન નગરીમાં મેઘલી અધારી રાતે સળા સંચરે નહીં એવા
ખાટા અધારાથી કાંઈ જોષ થકતું નથી એવા રાજમાર્ગે પોતાના પ્રિય પાસે જાતી
સ્ત્રિઓને કસોટીનાં લીસા કાળા પથર હિપર સોનાના ડસના લોટા હોય તેવા વિજળીના
જબકારા કરીને માર્ગ બતાવજે સારે કહેવા થકને તું પાણી છંટીશ માં અને ગર્જના
પથુ કરીશ માં તેમ કરવાથી તે સ્ત્રિઓ ખીશે તે સ્ત્રિઓ ખીકણુ તો છે તેમાં રાતનાં
અધારાથી તે વધુ ખીતી હશે તેમાં તુ વરસીને ગાજીશ તો ઘણી જ ક્ય પામશે.
ગભરાઈ જશે માટે મુંજો રહી વીજળીના ઝબકારાથી માર્ગ બતાવજે ॥ ૪૧ ॥

તાં કસ્યાંચિદ્ ભવનવલભો સુસપારાવતાયાં
નીત્વા રાત્રિં ચિરવિલસનાત્ ચિન્નવિદ્યુત્કલત્રઃ ॥

દૃષ્ટે સૂર્યે પુનરપિ ભવાન્ વાહ્યેદધ્વંશેષં

મન્દાયન્તે ન ચલુ સુહૃદામમ્યુપેતાર્થકૃત્યાઃ ॥૪૨॥

હવાની અગ્રતો ગમનાય મેઘં અમ્યર્યયન્નાદ્ । તામિતિ ।

દે મેઘ, ૧) ચરવિલસનાત્ ચિરં ચલુલમયપર્યન્તં તયા સદ્ વિલસન વિલાસઃ ક્રોડા
તસ્માત્ ચિન્નવિદ્યુત્કલત્ર ચિન્ના આન્ના વિદ્યુષ્ પવ કલત્રં પ્રિયા યસ્ય સઃ ભવાન્
કસ્યાંચિત્ સુસપારાવતાયાં સુપ્તાનિ નિદ્રાચિતાનિ પારાવતાનિ યસ્યાં સા તસ્યાં
ભવનવલભો સૌઘવલવૃદ્ધોપતિચૂમિકાયાં તાં રાત્રિં નીત્વા સૂર્યે દૃષ્ટે સતિ સૂર્યોદયે
જાતે સતિ પુન અપિ અધ્યશેષ વાહ્યેષ્ અવશિષ્ટ માર્ગે હલ્લુઘયેષ્ તતઃ પુન
પ્રયાણં કુરુ । સુહૃદાં મિત્રાણાં અમ્યુપેતાર્થકૃત્યાઃ અમ્યુપેતં સ્વીકૃત અર્થકૃત્યં
નિર્ધારિતકાર્યં વૈસ્તે, અંગીકૃતકાર્યનિષ્પાદનોત્સુકા પુરુષા ન મન્દાયન્તે ન
શિથિલીભવન્તિ ન વિલમ્બન્તે ॥૪૨॥

તસ્મિન્ કાલે નયનસલિલં ચોપિતાં ચ્વણ્ડિતાનાં

શાન્તિ નેયં પ્રણયિભિરતો વર્ત્મ માનોસ્ત્યજાશુ ॥

પ્રાલેયાલ્લં કમલવદનાત્ સોપિ હર્તુ નલિન્યાઃ

પ્રત્યાવૃત્તસ્ત્વયિ કરુધિ સ્યાદનલ્પામ્યસૂયઃ ॥૪૩॥ ✓

પારેવાઝિા ભવન છતમાં ન્યાં સુતાં છે સુખેથી

ગાળી રાત્રી ખહુ રમણથી ખિન્ન વિદ્યુત્ વધુ થી ॥

ખાકી માર્ગે વિચર જલદી સૂર્ય જગ્યા પછીથી

રનેહી કાર્યો લઈ શિર વિષે થાય દીલા ન મરે ॥૪૨॥

હે મેઘ ધણે વખત તારી સાથે વિલાસ કરવાથી તારી ઓ વીનળી પણ થોડી ગઈ
હશે એટલે તું પછીથી આખી રાત ગમનચુ'બી મહાનોની અગાશીવાળી છાંહીયો કે જેમાં
પારેવાં પોતપોતાના માળામાં સુતાં હશે ત્યાં આખી રાત રહી સ્વજ જગ્યે ફરી આગળ જવા
માટે માર્ગે ચાલે. કારણ સ્વીકારેલા કામ કરવામાં ઉત્સાહી પુરુષો મિત્રોનું કામ માથે
લીધા પછી તે પાર પાડનામાં દીલા પડતા નથી ॥૪૨॥

સાનૂ જગ્યે નયનજલને ખંડિત સીમનોના

પ્રેમીઓયે શમન કરવા સૂર્યનો માર્ગ છોડ્ય ॥

લૂણ આંસુ નલિનિ મુખથી સૂર્ય આન્યો ફરીને

તેનાં જો વાં ઠિરણ અટકાવીશ તો કાંપશે તે ॥૪૩॥

હે મેઘ, તરિમનુ જાલે પ્રમાતસમયે તવ પ્રયાણસમયે પ્રણયિભિઃ વહ્નૈઃ
 સ્ખન્દિતાનાં મુક્તાનાં ચોપિતાં સ્ત્રીણાં નયનસલિલં નેત્રજલં શાંતિ નેયં શમનીયં સ્યાત્,
 અતઃ કારણાત્ ત્વં ભાનેઃ વર્ત્મ સૂર્યસ્ય માર્ગે આશુ શીઘ્રં ત્યજ સૂર્યાચ્છાદકો મા
 મૂઃ । સોપિ ભાનુઃ અપિ નલિન્યાઃ પદ્મિન્યાઃ કમલવદનાત્ પદ્મવપ્ત્રાત્ પ્રાલેયાન્
 પ્રાલેયં તુપારં તદેવ અન્નં અશ્નુ જલં કર્તુ પ્રત્યાવૃત્તઃ પુનરાગતઃ ત્વયિ કરવધિ
 ફિરણરોધિનિ સતિ અનલ્પાભ્યસૂયઃ અનલ્પા અધિકા અમ્યસ્યા વિદ્વેષઃ પ્રકોપઃ
 યસ્યાસૌ સ્યાત્ અવિવ્યતિ ॥૪૩॥

ગમ્भीરાયાઃ પયસિ સસ્તિશ્ચેતસીવ પ્રસન્ને
 છાયાત્માપિ પ્રકૃતિસુભગો લપ્સ્યતે તે પ્રવેશં ॥
 તસ્માદસ્યાઃ કુસુદવિશદાન્ધર્હસિ ત્વં ન ધૈર્યા-
 ન્મોઘીકર્તુ ચ્ચદુર્લભફરોદર્તનપ્રેક્ષિતાનિ ॥ ૪૪ ॥

દેવાની માર્ગે આગતાયા ગંભીરાનામ નદીરૂપિણીનાયિકાયાઃ સંયોગલાભં
 ધર્મયજ્ઞાદ । ગંભીરેતિ । હે મેઘ, કસ્યચિત્ પ્રકૃતિસુભગસ્ય સ્વભાવસુન્દરસ્ય
 પુરુષસ્ય છાયાત્માપિ સિદ્ધિદિલ્લિખિતરૂપમપિ ગંભીરાયાઃ અપ્રકટિતમનોભવાયાઃ
 હ્રિયાઃ પ્રસન્ને પ્રીતિયુક્તે હાનુરાગે ચેતસિ મનસિ પ્રવેશં લભતે પ્રવિશતિ ।
 તદ્વાત્ તથા માર્ગે આગતાયાઃ ગંભીરાનામ નદ્યાઃ પ્રસન્ને અતીવ નિર્મલે પયસિ
 જલે પ્રવાહે તે તવ પ્રકૃતિસુભગઃ સ્વભાવસુન્દરઃ છાયાત્માપિ છાયાસ્વરૂપી
 આત્મા અપિ પ્રવેશં લપ્સ્યતે પ્રવેશં પ્રાપ્સ્યતે । તસ્માત્ છાયાદ્વારા ગંભીરાયાઃ
 તવ હ્રિયાઃ પ્રવાહે ત્વયા લઘ્વસંયોગત્વાત્ અસ્યા કુસુદવિશદાનિ કમલવત્

હે મેઘ, સવારે તારા વિદાય થવાને વખતે સૂર્યના ઉદયની આડે આવીશ માં, જટ
 રવાના થાજે, કારણ વહાલાઓએ ખડિત કરેલી ઓંઓની આંખું ઉપર સૂર્યના તડકા
 પડવાથી આંખુનાં પાણી જટ સુકાઈ જાય એમ તેઓ ઇચ્છતી હોય છે, તેમ આથમ્યા પછી
 પાછો ઉગતો સૂરજ પોતાની ઓં પદ્મિની કમળવેલના મુખ ઉપર જામેલાં (પાન અને ફુલપર
 શાંતના બાણેલાં) પાણીના બિંદુઓ રૂપી આંસુને સુકાવવા માટે પોતાનાં દિરણુ દેહવાની
 ઉતાવળમાં હશે તેમાં તું સૂર્ય આડે આવી વિક્ષ રૂપ બનીશ માં, તેમ કરીશ તો સૂરજ
 તારા પર ધણે શરણ કરશે ક્રોધશે ॥૪૩॥ ✓

ગંભીરાનાં વિશદ બળમાં પ્રેમિ જમ પ્રિયામાં
 છાયા રૂપે અનહર જ વૃં પામશે ત્યાં પ્રવેશ ॥
 માટે આનાં કમળ સરખાં વક્ર એ પ્રેસિતોને
 મત્સ્યોનાં નિષ્કળ ન કરજે ધૈર્યથી બિંદુ છાંટી ॥ ૪૪ ॥

प्रकाशितानि मुक्तासमानकांतियुक्तानि चटुलशफरोद्धर्तनप्रेक्षितानि चटुलानि
चंचलानि गमनागमनक्रियया अस्थिराणि शफराणां मत्स्यानां उद्धर्तनयुक्तानि
प्रेक्षितानि चपलमत्स्यपराधर्तावलोकितानि त्वद्वागमनेन वर्षाविन्दुप्रपातेऽस्तुक्तानि
मोघीकर्तुं निष्फलानि निरुत्सोद्धानि कर्तुं न अर्हसि । धैर्यात् अल्पसमयं
धैर्यमवलम्ब्य घृष्ट्या सफलीकृत्या पश्चादग्रतो यायाः इति भावः ॥ ४४ ॥

तस्याः किञ्चित् करधृतमिव प्राप्तवानीरशाखं

हत्वा नीलं सलिलवसनं मुक्करोधोनितम् ॥

प्रस्थानं ते कथमपि सखे लम्बमानस्य भावि

ज्ञातास्वादे विपुलजघनां को विहातुं समर्थः ॥ ४५ ॥

इदानीं भूयोपि तस्या विलासैः पयोद प्रलोभयन्नाह । तस्या इति ।

हे सखे, हे मित्र प्राप्तवानोरशाखं प्राप्ताः वानीरशाखाः । चेतसशाखाः पय
हस्ता यस्य तत् । अत एव किञ्चित् शिथिलं मन्दवेगवत् । अतएव करधृतं
इव हस्तावलम्बित इव स्थितं । नीलं अगाधत्वात् कृष्णभासं । पुनः मुक्करोधो-
नितम्बं मुक्तं नङ्गं रोध तदप्रदेश पय नितम्बः कटिपश्चाद्भागः येन तत्
पतादृशं तस्याः गभीराया सलिलं पय वसनं पाणीयवत् हत्वा पश्चात्-
कृत्य लम्बमानस्य अधोगतस्य ते तच्च प्रस्थानं गमनं प्रयाणं कथमपि महता
कष्टेन भावि । ज्ञातास्वादेः आस्वादितरसः सन् विपुलजघनां विपुला विस्तीर्णा
पुष्टा कटितटी यस्यास्तां स्त्रियं विहातुं कं पुरुष समर्थः स्यात् न कोपि ॥ ४५ ॥

हे मेघ, गभीर स्वभावनी पोताना भनर्भा छिपत येवला कभने अकार न
जन्हावा देती जेवी ओना प्रीतिवाणा भितर्भा स्वाभाविके रीते न इपाणा
पुरुषां लभीभा आणजेडु इप अवेशे छि तेम तने रस्ताभा आवती गभीरा नाभनी
नदीना निभंण जणभा स्वाभाविके रीते अकर जेवा तारी जंया इपी आत्मा
पेसरी जे रीते तारी अने नदीने पति पत्नी इपे स शेष यवाधी, कभजनी पेठे
प्रकाशता भोती जेवी कतिवाणां, तारा आववाथी वरसाहना छटानी आशये पाहु
वाणाने तारा तरङ्गे जेता यंयण भाषणानां अवलोकोनेने निराश करीश भां. थोडीवार
शेभी जन्नि तेनापर वरसाह वरसावीने पछी आगण जन्ने. ॥ ४४ ॥

तेनूँ कर्छि ज्यम करधर्यु नेतरो डान्यवाणुं

जेथी कणा जण वसनने लज्जकठि नितम्ब ॥

ताई थाशे गमन न विक्षणे सपे स्वाह याभी

स्वाहज्ञाता विपुल जघना केषु छडे प्रियाने ॥ ४५ ॥

ત્વન્નિષ્પન્દોચ્છ્વસિતવસુધાગંધસમ્પર્કરમ્યઃ

સ્રોતોરન્ધ્રધ્વનિતસુભગં દંતિભિઃ પીયમાનઃ ॥

નીચૈર્વાસ્યત્યુપજિગમિપોર્દેવપૂર્વં ગિરિં તે

શાન્તો વાયુઃ પરિણમયિતા કાનનોદુશ્વરાણાં ॥૪૬॥

હદામીં અનુકૂળધાયોરા'લેપ' સૂચયદ્વાદ । ત્વગ્નિતિ ।

હે મેઘ, સ્વદ્વિસ્યન્દોચ્છ્વસિતવસુધાગંધસમ્પર્કરમ્યઃ, તથ યઃ નિસ્યન્દઃ જલ
વર્ષણ' તેન હચ્છ્વસિતાયાઃ ધાપ્ય' હદમ'ત્યાઃ વસુધાયાઃ સુ'ગંધસ્ય સંસર્ગેન રમણીયઃ
મનોહરઃ । પુનઃ દંતિભિઃ દસ્તિભિઃ સ્રોતોરન્ધ્રધ્વનિત સુભગં સ્રોતસાં રન્ધ્રાણિ નાસિકા
છિદ્રાણિ સૈઃ યત્ ધ્વનિત' શબ્દિત' તેન સુભગ' મનોહરં યથા સ્યાત્ તથા પીયમાનઃ ।
પુનઃ કાનનોદુશ્વરાણાં વનેષુ સ્થિતા હદુશ્વરપૃષ્ઠા તેપાં ફલણિ હંચરાણિ અંજીરાણ
પરિણમયિતા વાચયિતા પક્ષાણિ કુર્વન્ પતાહશઃ શાન્તઃ શીતલઃ વાયુઃ દેવપૂર્વ
ગિરિ દેવગિરિ નામાત્મ' પર્વત' પ્રતિ જિગમિયોઃ વિયાસોઃ ગન્તુમુરસુકસ્ય તે તવ
નોચ્ચિઃ વાસ્યતિ શનૈઃ શનૈસ્ત્વાં ધીજયિષ્યતિ ॥૪૬॥

હે મિત્ર કઠિ ઉમેલા નેતરનાં ઝાડપી હાથવાળું, તેથી કંઈક ધીમા વેગવાળું
થવાથી જાણે કેમ કોઈએ હાથથી પકડી રાખ્યું હોય એમ લાગતું, ધણી ઉઝાણને
કંઈ કાણું બમર દેખાતું, ઉધાડો કરેલ છે કાંઠાનો પ્રદેશ રૂપી નિર્ભય ભાગ જેણે
એવું તે ગંભીરા નહીતું પાછી રૂપી વજ્ર જેથી લાગે નીચે આવેલો એવો તું સાથી બહુ
મુશ્કેલીએ પ્રવાણ કરી શકેલ એમ માનું છું. ખસી ગયેલાં લુગડવાળો ક્યારની નીચેનો ભાગ
જેનો પુષ્ટ અને ધારીશો છે એવી અંતે કશો પુરુષ તથા શકે ? ॥ ૪૫ ॥

તારે વધે ઉપરાતિ મહી ગંધ સંસર્જવાળો

ખીવાતો જે સ્વર મધુરથી સુંદરથી હાથિઓની ॥

ધીમે વાસ્યે પવન ગિરિ કાર્યે જતા દેવના સાં

હડો તૂને, જટ પકવતો જંબરનિ વનોનાં ॥૪૬॥

હે મિત્ર તું દેવગિરિ તરફ જવાની તૈયારી કરીશ તારે, તે વરસાવેયું પાણી
પડવાથી પૃથ્વીમાંથી નિકળતી ઉની સુંગંધ સાથે લળવાથી મનને આનંદ આપનારા,
સૂર્યનાં છિદ્રોમાંથી જે ચળદો નિકળે છે તેથી સુંદર લાગતો હાથીઓ સુંદર વાટે પીપે છે-સુંધે
છે-જેણે અને પછી પાછો કાઢે છે એ ક્રિયાવડે યતા ચળદોથી સુંદર દેખાવ ન્યાં યદ
રશો છે એવો અને જંગલોનાં ઉંચરાનાં ફળને પકવતો એવો શીતળ પવન તુંને ધીમે ધીમે
વાહર નાખશે. ॥૪૬॥

તત્ર સ્કન્દં નિયતવસતિં પુષ્પમેઘીકૃતાત્મા
 પુષ્પાસારૈઃ સ્નપયતુ ભવાન્ વ્યોમગંગાજલાદ્રૈઃ ॥
 રક્ષાહેતોર્નવશશિમૃતા વાસવીનાં ચમુના-
 મત્યાદિત્યં હુતવહમુખે સંમૃતં તદ્ધિ તેજઃ ॥૪૭॥

इदानीं तत्र देवगिरौ स्कन्ददेवस्य पूजनलामं वर्णयन्नाह । तत्रेति ।

हे मेघ, तत्र देवगिरौ नियतवसतिं निश्चितनिवासं सः सन्निहितं स्कन्द
 कुमारं कांतिकस्वामिनं, पुष्पमेघीकृतात्मा पुष्पाणां मेघः जलदः पुष्पमेघः तद्रूप
 पत्र कृतः आत्मा स्वरूपं येन सः ईदृशः भवान् व्योमगंगाजलाद्रैः ओकाशगंगायाः
 जलैः आद्राः पुष्पाणां आसाराः वृष्टयः तैः पुष्पासारीः स्नपयतु अग्निपिबेत् ।
 वासवीनां चेन्द्रीणां चमूनां इन्द्रस्य सेनानां रक्षाहेतोः रक्षानिमित्तं नवशशिभृता

ज्योतिर्लेखावलयि गलितं यस्य बर्ह भवानी
 पुत्रप्रेम्णा कुवलयदलस्पर्धि कर्णं करोति ॥
 धौतापांगं हर शशिरुचा पावकेस्तं मयूरं
 पश्चादद्रिग्रहणगुरुभिर्गर्जितैर्नर्तयेथाः ॥૪૮॥

સાં પુષ્પોથી સતત વસતા રહંને તું કરાવ્ય
 પુષ્પો વર્ષા નક્ક સરિતનાં સ્નાન બીનાં જળેથી ॥
 રક્ષા આટે શશિધર શિવે ઈંદ્રસેના તણી સાં
 તે છે મૂક્યું હુતવહ મુખે સૂર્યથી એક તેજ ॥૪૭॥

हे मेघ, ते देवगिरिभां हमेथां रहेनारा कांतिक स्वामीनी कुसर्ना वादगानुं स्वस्व
 धारण्य करिने आकाश गंगानां जलथी बीनां यथेयां ये प्रुसनी वृष्टि करी पूज करणे.
 इन्द्रनी सेनाओनी रक्षा करवा बीजना यंत्रने धारण्य करता शंकरे अग्निना सुभभां सुभुं
 ने पोताना वीर्यश्री तेज जेज आ रक्षं कांतिक स्वामी छे. असाधारण्य शक्ति धारण्य
 करनारा अेवा कांतिक स्वामीने प्रुज्वाथी तारी आगजनी सुसाक्षरी विह विनानी जनरी. ॥४७॥

પીછું જનું સરતું ગિરિજા તેજ રેખા રૂપાણું
 પુત્ર પ્રેમે કમળજળથી એક કાને ધરે છે ॥
 ધોયાં નેત્રો શશિજલવડે રહંના મોરલાને
 પહાડાથી બહુ નયવજ ગર્જનાથી ગિરીના ॥૪૮॥

નવઃ દ્વિતીયાયાઃ ચ શશી ચંદ્રઃ તં ચલંકારરૂપેણ ધારયતા ચન્દ્રમૌલિનાં
હૃતવહ્નુમુખે અગ્નિમુખે સંમૃતં ધૃતં યત્ તેજઃ નિજવીર્યં તદસૌ શરધણમયો
ભગવાન્ સ્કન્દઃ અસ્તિ । તારકાસુરસંહારાર્થિના દ્વરેણ દેમવત્યાં પુત્રમુત્પાદયતો
તદ્ધામ ધીર્યં ધર્તુ અશક્તુવન્ત્યાં સત્યાં શિશિમુખે નિશ્ચિતં અસ્તં શિશિવાહનઃ
અગ્નિભૂરિત્યામનન્તિ । તદેનમસાધારણશક્તિધરં કુમારમર્ધયતસ્તે શિવાઃ સન્તુ
પન્થાનં ઇતિ ॥ ૪૭ ॥

હે મેઘ, યસ્ય મયૂરસ્ય જ્યોતિર્લેખાવલયિ, જ્યોતિષ તેજસઃ લેખાઃ પંકયઃ
તાસાં ઘલયાન્તિ ચન્દ્રિકાન્તિ વિદ્યન્તે યસ્ય તત્ પતાદદ્ય ગલિતં સ્વયમેવ પતિતં
ન થલાવુદ્ભૂતં । પુનઃ કુચતઃપલ્લસ્પર્શિ નીલાત્પલ્લવલેન સદૃ સ્પર્ધતે ઇતિ ર્દૃશ
ર્થદે પિચ્છં ભયાનો પાર્યતો પુત્રપ્રેમ્ણા પુત્રસ્નેહેન પુત્રવાત્સલ્યેન કર્ણે કરોતિ સ્વકર્ણે
ધારયતિ । સ્વપુત્રસ્યાયં મયૂરો યાદનમિતિ તત્પિચ્છં પુત્રસ્નેહેન કર્ણોપરિ
ધારયતિ । પશ્ચાત્ પુત્રપર્વયા દૃતપૂજનોનન્તરં દરશશિરુચા શંકરસ્ય ચંદ્રઃ તસ્ય
રક્ત ચન્દ્રિકા તમઃ નિર્ગતામૃતજલેન ઘોરાપાંગં ક્ષાલિતનેત્રાન્તં, પાવકેઃ પાવકસ્ય
અગ્નેઃ અપત્યં પુમાન્ પાર્વાત્તઃ સ્કન્દઃ તસ્ય તં મયૂરં, અદ્રિગ્રદ્વણગુરુભિઃ અદ્રેઃ દેવગિરિ-
પર્વતસ્ય પ્રદ્વજં પ્રતિચ્છન્દઃ તેન ગુરુભિઃ વૃદ્ધિગતેઃ ગર્જિતેઃ તત્તરેયાઃ નાદરેયાઃ ॥ ૪૮ ॥

આરાધ્યેનં શરવણભવં દેવમુલ્લંઘિતાધ્વા

સિદ્ધદ્વન્દ્વૈર્જલકળભયાદ્વીણિભિર્મુક્તમાર્ગઃ ॥

વ્યાલમ્બેથાઃ સુરમિતનયાલમ્બજાં માનયિષ્યન્

સ્તોતોમૂર્યા ભુવિ પરિણતાં રન્તિદેવસ્ય કીર્તિમ્ ॥૪૯॥

• શ્વાર્ણી દેવગિરિં સ્વપ્તવાગ્ને પ્રયાતસ્ય દિતિમુપદિશન્નાહ । આરાધ્યેતિ ।

હે મેઘ, શરવણભવં શરાણાં ઘનં શરવણં તન્ન ભયઃ જન્મ યસ્યાસૌ ત દેવ
ભગવન્તં પત્તં સ્કન્દં, આરાધ્ય સંગીતાદિભિઃ સ્તુત્યા ઉપાસ્ય આકાશમાર્ગે સ્વસ્થાનં
પ્રયાતૈઃ વીણિભિઃ વીણાભિઃ શલ્લવીભિઃ સંયુક્તેઃ સિદ્ધદ્વન્દ્વૈઃ સિદ્ધયુગ્મૈઃ જલકળભયાત્
વીણોપરિ સ્તોત્રયિન્દુપતનમયાત્ મુક્તમાર્ગઃ પરિત્યક્ત્વેથાઃ યસ્ય સઃ । પુનઃ

હે મેઘ, રંગ એરંબી તેજની હાથુના કુંડાળાવાણું ચંદ્રિકાવાણું, પોતાની મેળે ખરેખર,
નીલ કમળની સાથે બગેચીરી કરતુ એવું એ કાતિક સ્વામીના મોરના પીછાને પુન ઉપરના
હેતથી પાવંતી કાનપર ધારણુ કરે છે. કાતિક સ્વામીની પૂજા કર્યા પછી ચંદ્રની જ્યોત્સ્નામાંથી
કરતા અમૃત જળથી જેની સફેદ આંખો ધોવાય છે એવા કાતિક સ્વામીના એ મોરને
દેવગિરિના પહાડમાંથી વધતી એવી તારી ગર્જનાઓ વડે ચવળે. ॥ ૪૮ ॥

આરાધીને શિવ તનુજને માર્ગ ઉલ્લંઘિને તૂં

વીણા ધારી જળ ભય થકી સિદ્ધ સૌ માર્ગ છોડે ॥

આઓ લેજ સુરમિતનયા જન્ય અર્મણવતીને

સન્માનીને યશ અવનિર્મા રંતિદેવ પ્રભૂના ॥ ૪૯ ॥

ઉલ્લંઘિતાધ્વા અતિક્રાન્તમાર્ગે. દેવગિરિં ત્યક્ત્વા અગ્રતો ગતઃ । પુનઃ સુરમિતનયા-
લમ્બજા સુરમિતનયાનાં ગવાં આલમ્બઃ યજ્ઞં તસ્માજ્જાતા સ્તોતોમૂલ્યાં નદીરૂપેણ
ભુવિ પૃથિવ્યાં પરિણતાં વિસ્તૃતાં રન્તિદેવસ્ય વશપુરયતેનૃપસ્ય કીર્તિં કીર્તિરૂપેણ
સ્થિતાં વિદ્યમાનાં ચર્મણ્વતોન્નામ્ના પ્રથિતાં નદીં માનયિષ્યન્ સત્કરિષ્યન્ સન્
વ્યાલમ્બેથાઃ મજેથાઃ તાં ગચ્છેઃ इत्यर्थ ॥ ૪૨ ॥

ત્વય્યાદાતું જલમવનતે શાર્ગિણો વર્ણચૌરે

તસ્યાઃ સિન્ધોઃ પૃથુમપિ તનું દૂરભાવાત્પ્રવાહં ॥

પ્રેક્ષિષ્યન્તે ગગનગતયો દૂરમાવર્જ્ય દૃષ્ટી-

રેકં મુક્તાગુણમિવ ભુવઃ સ્થૂલમધ્યેન્દ્રનીલં ॥૫૦॥

હે મેઘ, શાર્ગિણો વર્ણચૌરે વિષ્ણુવર્ણાનુકારિણ ત્વયિ તસ્યાઃ ચર્મણ-તો
નામ્યાઃ સિન્ધોઃ નદ્યાઃ જાલં આદાતું વૃદ્ધીતું ત્વયિ અવનતે નમ્રોભૂતે સતિ, પૃથુ
અપિ વિસ્તીર્ણં અપિ દૂરભાવાત્ વિપ્રકૃષ્ટવાત્ ઇતું લઘું પ્રવાહં ગગનગતયઃ
આકાશગામિનો દેવા દૂરં યાવત્ દૃષ્ટીઃ આવર્જ્ય પ્રસાર્ય સ્થૂલમધ્યેન્દ્રનીલં મધ્ય-
આક્ષૌ હન્દ્રનીલશ્ચ મધ્યેન્દ્રનીલઃ સ્થૂલો મધ્યેન્દ્રનીલો વસ્ય સઃ તં યતાદશં યકં
મુક્તાગુણં ઇવ મુક્તાનાં યકાવલીદારમિવ પ્રેક્ષિષ્યન્તે સાક્ષર્યં અક્ષલોકવિષ્યન્તે ॥૫૦॥

હે મેઘ, બમવાનુ કાર્તિકે સ્વામીની સંગીતાદિથી સ્તુતિ કરીને આકાશ ભાગે પોતાને સ્થાને
જતાં સિદ્ધ પુરુષોનાં વીણાધારી જોડાં-દંપતીઓ, વીણાપર વરસાદના ઝાંટા પડવાની
ધીકે તારે આકાશનો ભાગે ઊંડી બીજે ભાગે જશે. તું દેવગિરિ ઊંડી આગળ આક્ષીય
એટલે કામધેનુની મુત્રી ગાયના યજ્ઞના પ્રભાવથી નદી રૂપે યથેથી દસપુરના રતિદેવ
રાજાની કીર્તિતું સ્મરણ કરાવતી અર્ધવતી નદીને પ્રણામ કરીને પછી તેનું પાણી
લેવા નીચે ઉતરશે. ॥ ૪૬ ॥

તું લેવાને નમિશ જળને કૃષ્ણના વાન જેવો

હાંખુ વેન રથુળ બહુ છતાં પાતળું તે જણાશે ॥

જેશે દેવો ગગન ફરતા દૂરથી દૃષ્ટિ ખેંચી

મોતીમાળા જડિત વચ્ચમાં શોભતો ઇંદ્રનીલ ॥૫૦॥

હે મેઘ, વિષ્ણુના જેવા સ્વામ રજનો એવા તું અર્ધવતી નદીનું પાણી લેવા નીચે નમીય
ઉતરીશ તારે જે નદીને પ્રવાહ વિશાળ હાંખ પહોળો છતાં, છેલ્લી નજર ખેંચીને જોતા
આકાશમાં ફરતા એવા દેવતાઓને નાનો રાંડકો હાજરો. મોતીના દારની વચ્ચમાં જડેકું મોટું
નીલમ-ઇંદ્રનીલમણિ શોભે તેમ તારાથી શોભતા જે પ્રવાહને આશ્રયથી તેઓ જેશે ॥૫૦॥

તામુત્તીર્ય વ્રજ પરિચિતભૂલતાવિભ્રમાણાં
 પક્ષ્મોત્ક્ષેપાદુપરિવિલસત્કૃષ્ણશારપ્રમાણાં ॥
 કુન્દક્ષેપાનુગમધુકરશ્રીમુષામાત્મવિમ્બં
 પાત્રીકુર્વન્ દશપુરવધૂનેત્રકૌતૂહલાનાં ॥૫૧॥ ✓

દર્શનો પથિ નગરયુવતીનયનચિલાસલુબ્ધલામ્' દર્શયન્નોદ્ધ । તામિતિ ।

હે મેઘ, તારાં ચર્મખવતીં ઉત્તોર્ય પ્રતીર્ય પરિચિતભૂલતાવિભ્રમાણાં પરિચિતાઃ
 પ્રતિ ઘર્ષે ગમતાગમનેન પૂર્યંત એવ પરિચિતાઃ ક્રુષ્ણઃ ધકુદ્યાઃ લતા લહર્યઃ તારાં
 ચિલાસાઃ ચેપુ તેપાં । પક્ષ્મોત્ક્ષેપાત્ પક્ષ્મણાં ઉત્ક્ષેપાત્ નયમાલ્લીરોમ્ણાં ઉદ્ઘાટનાત્
 ત્રિમેષોત્તમેપકરણાત્ ઉપરિ ઝર્વમાને વિલસન્તઃ શોભમાનાઃ કૃષ્ણશારપ્રમાઃ
 કૃષ્ણાશ્વશારાશ્ચ કૃષ્ણરક્તશ્વેતત્રિભિતાઃ પ્રમાઃ સૌન્દર્યાનિ ચેપાં તેપાં । કુન્દાઃ
 કોલરા મુદ્ગરા-મોઘરા યા તેપાં પુષ્પાણિ તેપાં ક્ષેપઃ વાતેન દૃતસ્તતઃ અવધૂનનં
 તસ્ય અનુગા અનુસારિણો વ્રે મધુકરાઃ ધ્રમરા' તેપાં શ્રિયં શોભાં મુષ્ણન્તીતિ
 તેપાં કુન્દપુષ્પાવધૂનનાનુસારિશ્વમરોપમાનાં પતાદશાણાં વશપુરવધૂનેત્રકૌતૂહલાનાં
 વશપુરં રન્તિદેવનૃપસ્ય નગરં તસ્ય ઘઘઃ યુવતય તારાં નેત્રાણાં કૌતૂહલાનિ
 ચિલાસાઃ તેપાં, આત્મવિમ્બં સ્વસ્વરૂપં પાત્રીકુર્વન્ તારાં દષ્ટિપથં ગચ્છન્ આત્માનં
 સ્વસ્વરૂપં પ્રત્યક્ષીકુર્વન્ વ્રજ અગ્રતો ગચ્છ યાયા. ॥૫૧॥

તે ઉદ્દલધી બુકુટિ નખરાં યુક્ત ને પાપણ્યુને
 ઊઘાડ્યાથી ઉપર વિલસે રથામ લાલ પ્રમાણાં ॥
 કુંદો પાંસે અમણ કરતા ભૂંગ સૌંદર્યવાળાં
 શ્રીનેત્રોને નયન મધુરૂં રૂપ દેખાડતો જા ॥૫૧॥ ✓

હે મેઘ, એ ચર્મખવતી નદીને ઓળંગીને આગળ ચાલીશ એટલે, પરિચયવાળી
 બુકુટીની લહેરવાળાં, અખંધુર્ના પોપચાં ખટખટાવવાથી પાંપણુ ઉઘી ચાતાં કાળી ધોળી કાતિ
 શોભા જોવા લાયક બને છે જેની એવાં, પવનથી ડોલતાં ડોલરની પાછળ પાછળ અમતા અમતાની
 શોભાને ચોરનારાં, રતિદેવ રાજાનાં દશપુર નગરની યુવતીઓનાં કાળાં અમર જેવાં નયનોના
 વિલાસને ચોતારું સ્વરૂપ દેખાડતો અને એ યુવતીનાં નેત્રોની મોજ લેતો આગળ જાગે ॥૫૧॥

બ્રહ્માવર્તે જનપદમથ છાયાયા ગાહમાનઃ
 ક્ષેત્રં ક્ષત્રપ્રધનપિથુનં કૌરવં તદ્ ભજેથાઃ ॥
 રાજન્યાનાં શિતશરશતૈર્યત્ર ગાણ્ડીવધન્વા
 ધારાપાતૈસ્ત્વનિવ કમલાન્યભ્યવર્ષન્ મુશ્લાનિ ॥૫૨॥

इदानीं पुण्योपाज्जननिमित्तं कुरुक्षेत्रे गमनं प्रति मेघं प्रवर्तयन्नाह । ब्रह्मेति ।
 हे मेघ, अधानन्तरं ब्रह्मावर्ते नाम जनपदं देशं छायाया स्थकीयच्छायाया
 गाहमानः प्रविशन् क्षत्रप्रधनपिथुनं क्षत्राणां क्षत्रियाणां प्रधनं भयंकरं युद्धं तस्य
 पिथुनं स्मारकं सूचकं तत् कौरवं क्षेत्रं कुरुणां इदं क्षेत्रं-कुरुक्षेत्रं भजेथा
 व्रज । यत्र कुरुक्षेत्रे महाभारतयुद्धे गांडीवधन्वा गांडीवं धनुः यस्य स अर्जुनः
 शितशरशतैः क्षिप्तैः तीक्ष्णैः तीक्ष्णैः शराणां शतैः असंख्यतशतैः सहस्रैः शरैः
 राजन्यानां नृपाणां मुश्लानि अभ्यवर्षत् अमित सर्वत सर्वदिक्षु अवर्षत् अपूरयत्
 बिच्छेद् । यथा त्वं धारापातैः क्षपायाः धाराणां प्रपातैः पतनैः कमलानि
 पूरयसि इव तद्वत् ॥५२॥

સરસ્વતીદયહૃત્યોદેયનઘોર્યદન્તરમ્ ॥

તં દેવનિર્મિતં દેશં બ્રહ્માવર્તં પ્રવક્ષતે ॥૧॥

- છાયારૂપે જનપદ કુરુક્ષેત્રમાં તું પ્રવેશી

- સંહાર જ્યાં નૃપતિ ગણનો સ્થાન છે સેવજે એ ॥

રાજાઓનાં સુખ બહુ શરેં અભ્યુને લાં જ કાપ્યાં

વર્ષાં ધાંડે કમળવનનેં જમ વર્ષાવતો તું ॥૫૨॥

હે મેઘ, દશપુર નગર છાયા પછી બ્રહ્માવર્ત પ્રદેશમાં છાયાથી પ્રવેશ કરતો તું
 ક્ષત્રિયોના બધાં કર મહાભારતના યુદ્ધને રમણ કરાવતા એના કુરુક્ષેત્રમાં જાજે જે કુરુક્ષેત્રમાં
 ગાંડીવ ધનુષ્યધારી અર્જુને તીક્ષ્ણ ધારવાળાં હજારો બાણ ગમ્ભીરો મરનને ઉપર ફેંક્યાં
 અને છેદી નાખ્યાં હતાં. જેરી રીતે તું વરમાદની હજારો ધારાઓથી કમળો ઉપર વરસી
 તેને અસ્ત વસ્ત કરી નાખે છે. ॥૫૨॥

હિત્વા હાલામભિમતરસાં રેવતીલોચનાંકાં
 વન્ધુપ્રીત્યા સમરવિમુખો લાંગલી યાઃ સિપેવે ॥
 કૃત્વા તાસામભિગમમપાં સૌમ્ય સારસ્વતીના-
 મન્તઃશુદ્ધસ્ત્વમપિ ભવિતા વર્ષમાત્રેણ કૃષ્ણઃ ॥૫૩॥

શ્વાનો કુરુક્ષેત્રમાહાત્મ્યમાહ દિત્વેતિ ।

હે સૌમ્ય, તદ્વા મહાભારતયુદ્ધસમયે વન્ધુપ્રીત્યા પાણ્ડવકૌત્વસ્નેહેન પાણ્ડવેપુ
 કૌરવેપુ સ્નેહિતુ સમ્બન્ધિપુ સુહૃત્સુ વિદ્યમાનેપુ સત્સુ લાંગલી લાંગલ' હલ'
 યસ્યાસ્તીતિ યલભદ્રઃ શ્રીકૃષ્ણસ્ય અગ્રજો ધ્રાતા સમરવિમુહઃ કુરુક્ષેત્રયુદ્ધ-
 પરાજ્ઞમુહઃ ભૂત્વા અભિમતરસાં અભિમતઃ અભીષ્ટઃ રસઃ રસાદઃ યસ્યાઃ સા તાં,
 રેવતીલોચનાંકાં રેવત્યાઃ સ્વપત્ન્યાઃ લોચનવત્ ચિન્હાં યથા રેવતીલોચને મવા-
 વેશ'કુરુતસ્તત્પરવર્તુપાં તદ્ગુણાં સ્ત્રીનેત્રવત્ મોહયન્તીં દ્વાલં મદિશં દિત્વા ત્યક્ત્વા
 યા' સારસ્વત્યાઃ અપઃ સિપેવે આસ્વાદયામાસ । હે સૌમ્ય ત્વમપિ તાસાં સારસ્વતીનાં
 સારસ્વતીનદીસ્થાનાં અપાં જલનાં અભિગમ' પાન' કૃત્વા અન્તઃશુદ્ધઃ અંતરાત્મનિ
 શ્વેતઃ અભ્યન્તરતિર્મલઃ નિષ્પાપઃ ભવિતા ભવિષ્યસિ કૃષ્ણઃ શ્યામસ્તુ કેચલ'
 વર્ષમાત્રેણ વાહ્યવર્ષેનૈવ અન્ત્રેણ મેઘેન યથા ભવિષ્યસિ ॥૫૩॥

છાડી સ્વાદિષ્ટ રસિસિ મુરૂ રેવતી નેત્ર ઘેરી
 બંધુ પ્રીતે' તથ હળધરેં યુદ્ધને, એ જ સેન્ધું ॥
 સેવા સારસ્વત જલ તણી સૌમ્ય તુરે કરીને
 યાશે અંતર્વિમળ જ પછી રંગ માને' જ કાળે ॥૫૩॥

હે સૌમ્ય સુખદાયક મેઘ, એ કુરુક્ષેત્રના મહાભારતના યુદ્ધ વખતે કૌરવ અને પાંડવ
 બધા સાથે સર્ગાસ'બંધીના સગપણને તથા સ્નેહને લઈ યુદ્ધથી અલગ રહેલા શ્રીકૃષ્ણના
 મોટા બાપ બળવર્દે પોતાની સ્ત્રી રેવતીનાં નેત્રોની પેઠે મોહ પમાડતી, પોતાને પ્રિય એવી
 સ્વાદિષ્ટ મદિરાને છાડીને કુરુક્ષેત્રમાં આવેલી નદીનાં જળનું સેવન કર્યું હતું હે મિત્ર, તું
 પણ એ સારસ્વતીનાં જળ પીવાથી શુદ્ધ પવિત્ર ધોળાં અંતઃકરણનાં બનીશ બહારથી જ
 તું વાદળને લઈ માત્ર કાળે દેખાઈશ પણ અંદરથી શુદ્ધ ધોળા પવિત્ર બનીશ. ॥૫૩॥

તસ્માદ્ ગચ્છેરનુકનલ્લં શૈલરાજાવતીર્ણા
 જન્હોઃ કન્યાં સગરતનયસ્વર્ગસોપાનપંક્તિમ્ ॥
 ગૌરીવક્ત્રમુકુટિરચનાં યાં વિહસ્યેવ ફેનૈઃ
 શંભોઃ કેશપ્રહણમકરોદિન્દુલગ્નોર્મિહસ્તા ॥૫૪॥

શ્વાર્ણી કુરુક્ષેત્રાદવ્યધિકં પવિત્ર તીર્થે વર્ણયન્નાહ । તસ્માદિતિ ।

હે મેઘ, ત્વં તસ્માત્ કુરુક્ષેત્રાત્ અનુકનલ્લં કનલ્લતીર્થં અનુ લક્ષ્યો
 કૃત્ય તસ્ય સમોષં, શૈલરાજાવતીર્ણાં શૈલરાજાઃ હિમવાન્ તથ અવતીર્ણાં આગતાં
 સ્વર્ગાત્ પતિતાં । પુનઃ સગરતનયાનાં સગરપુત્રાણાં સ્વર્ગગમને સોપાનાનાં પંક્તિ-
 રૂપાં નિઃશ્રેણીમિવ નિસરણીતિ લોકે પતાવર્ણીં જહુનોઃ જહનુનામકરાશ્ચ, કન્યાં
 જાહ્નવીં ગચ્છેઃ ગચ્છ । યા જાહ્નવો ગૌરીવક્ત્રમુકુટિરચનાં ગૌર્યાઃ મુખ્યે સાવત્મ્ય
 ભાવોત્ યા મુકુટ્યાઃ રચના મૂર્ત્યાઃ તાં ફેનૈઃ ઢિહિરપટલૈઃ વિહસ્ય શ્વ અવિગળ્ય
 પરિતપ્સ્યન્દિન્દુલગ્નોર્મિહસ્તા સતી શિવસ્ય જટાજૂટસ્થિને દન્વો ચંદ્રમસિ લગ્ના
 મિલિતા યા ઝર્યઃ કલ્પોલ્લા પથ દસ્તા યસ્યાઃ સા શંભોઃ કેશપ્રહણં અકરોત્ ॥૫૪॥

ગંગા કનલ્લે પુણ્યા કુરુક્ષેત્રે સરસ્વતી ॥

ગ્રામે ઘાં યદિ વારણ્યે પુણ્યા સયેષ નર્મદા ॥૧॥

સાંથી બજે કનખળ પછી બન્હવી ઊતર્યાં જ્યાં
 હીમાદ્રીથી સગર તનુએની સિડી સ્વર્ગની જ ॥
 ગૌરી રાશે છુકુટિ નિરખી કીણથી જ હસીને
 આઘ્યા કેશો શશિ અડકતી હર્મિરખી કશેથી ॥૫૪॥

હે મેઘ, તું એ કુરુક્ષેત્રને વળાટી આગળ આવીશ એટલે કનખલ તીર્થ આવશે, તેને
 કાઠિ ગંગા નદી વહે છે. આકાશમાંથી હિમાચલ પર્વત પર ઉતરેલાં, સગર રાગના
 દિકરાઓને સ્વર્ગમાં લઈ જવાની નીસરણી સરખાં ગંગા, શોકપના રાગને લીધે પાવતીએ
 ચડાવેલી મુખની બમરને કીણથી બળે કેમ હસતાં હોય તેમ શંકરના મસ્તકમાં જટામાં
 રહેલા મંત્રન અડતા હોદરખી હાથે વડે શંકરની જટાના વાળ ગંગા પકડે છે. ॥૫૪॥

તસ્યાઃ પાતું સુરગજ્ઞ ઇવ ળ્યોમ્નિ પૂર્વાર્ધિલમ્બી
 ત્વં ચેદ્ઞસ્ફટિકવિશદં તર્કયેસ્તિર્યગમ્ભઃ ॥
 સંસર્પન્ત્યા સપદિ ભવતઃ સ્ત્રોતસિ ચ્છાયયા સા
 સ્યાદસ્થાનોપગતયમુનાસંગમેનાભિરામા ॥૫૫॥ -

હે મેઘ, તિર્યક્ તિરચ્છિન્ન યથા સ્યાત્ તથા ભૂત્વા, તસ્યા ળ્યોમ્નિ આકાશે
 આકાશગંગાયા જલં પાતુમુચ્યત પૂર્વાર્ધિલમ્બી પૂર્વદાયેન શુંઘાપાર્ધશરીરેણ લંબાયમાનઃ
 સુરગજ્ઞ દિગ્ગજ્ઞ ઇવ, ગંગાયા ળ્ઞસ્ફટિકવિશદં સ્વચ્છઃ તિર્મલઃ સ્ફટિકોપલઃ
 તદ્વચ્છિર્મલ ળંભઃ જલ પાતું ઇવ ત્વં તર્કયેઃ વિચારયેશ્વેત્ તસા સપદિ ત્વરયા વેગેન
 સ્ત્રોતસિ પ્રગટે સંસર્પન્ત્યા પ્રસરન્ત્યા ભવતઃ છાયયા સા ગંગા અસ્થાનોપગતયમુના-
 સંગમેન અસ્થાનાત્ પ્રયાગાદ્ય-અસ્થાનાત્ ઉપગત્ત્વ ઇદ્ધ કનચ્છલે આગત્. પ્રાપ્ત યમુનાયાઃ
 સંગમસ્થેન ગંગાયમુનયોઃ સમાગમસ્થેન ઇવ અભિરામા મનોહરા સ્યાત્ ભવિષ્યતિ
 તથા કૃષ્ણચ્છાયયા શ્વેતગંગાયાં જાત. કૃષ્ણયમુનાયાઃ સંગમ ઇવ ગંગા મનોહરં રૂપં
 ધારયિષ્યતિ ॥ ૫૫ ॥

તેનું પીવા જળ સુરગજ્ઞ જમ-મોહું નમાવી
 ત્રસિ ધૈને સ્ફટિક સરખા પાણિને ધમ્ધશે તે ॥
 તારી છાયા પ્રસરતિ ચકી વેનમાં રમ્ય દીસે
 લાંથી આવી મિલન યમુનાનું થયુ આંહિં જણે ॥૫૫॥

હે મેઘ, આકાશમાં સુરગજ્ઞ આગલું શરીર નમાવીને આકાશ ગંગાનું પાણી પીતા
 દિગ્ગજ્ઞની પેઠે તું ત્રસિ થઈને કનખન કંઠિ વહેતાં ગંગાનું સ્ફટિકમણિ જેવું નિર્મળ પાણી
 પીતા ધમ્ધીશ તે સારે, ઉતાવળા વેગથી વહેતાં ગંગામાં પડતી તારી છાયાવડે પ્રધામ
 વગેરે ઠેકણે થતા ગંગા યમુનાનો સંગમ જણે કેમ આ કનખવને કંઠિ થયો હોય એવી
 સુર ગંગા સારે દેખે તે. ॥૫૫॥

આસીનાનાં સુરમિતશિલે નાભિગન્ધૈર્મૃગાણાં
તસ્યા એવ પ્રભવમચલં પ્રાપ્ય ગૌરં તુષારૈઃ ॥
વક્ષ્યસ્યધ્વશ્રમવિનયને તસ્ય શૃંગે નિષળ્લઃ
શોભાં શુભ્રત્રિનયનવૃષોત્ત્વાતપંકેપમેયામ્ ॥૫૬॥

શ્વાનીં હિમાચલતીર્થપ્રાપ્તિમાહ । આસીમેતિ ।

હૈ મેઘ, આસીનાનાં ઉપવિષ્ટાનાં મૃગાણાં કસ્તૂરીમૃગાણાં નાભિગન્ધેઃ નાભિ-
સ્થિતકસ્તૂરીગન્ધેઃ પરિમલૈઃ સુરમિતશિલં સુરમિતાઃ ઘાસિતાઃ શિલાઃ હઠશઃ
યસ્ય તં, તસ્યાઃ ગંગાયાઃ યથ નિશ્ચિતં પ્રભવં ઉત્પત્તિસ્થાનં, તુષારૈઃ હિમજલકળ-
ઘપૈઃ ગૌરં શુભ્રં અચલં હિમાચલં પ્રાપ્ય આસાદ્ય અધ્વશ્રમવિનયને માર્ગપરિશ્રમસ્ય
વિનયનં અપનોશનં વિશેષેણ સંપૂર્ણતયા નયનં નિવૃત્તિં યેન સઃ તસ્મિન્ પનાદશે
તસ્ય હિમાચલસ્ય શૃંગે ત્વં નિષળ્લઃ સન્ શુભ્રત્રિનયનવૃષોત્ત્વાતપંકેપમેયાં
શુભ્રઃ શ્વેતઃ ત્રિનયનસ્ય શિવસ્ય યો વૃષઃ વૃષમઃ તેન ઉત્ત્વાતઃ ઉત્પાદિતઃ પંકઃ
કર્દમઃ તેન સહ ઉપમેયાં ઉપમાનયેત્યાં વિશેષપ્રકારાં શોભાં વક્ષ્યસિ લક્ષ્યસે ॥૫૬॥

કસ્તૂરીના સુરભિ પથરાળો મૃગો બેસવાથી
ગોશે ખડે જઈ હિમગિરી જન્મ ગંગા તણે જ ॥
બેસી તેના શિખર પર તું માર્ગનો યાદ ખાવા
સારો શોભીશ શિવ વૃષભે જન્મ મારો ઉછાળ્યો ॥૫૬॥

હે મેઘ, બેઠેલા કસ્તૂરી મૃગોની કુંડીમાં રહેલી કસ્તૂરીની સુગન્ધથી સુવાસિત થયેલ
જિહ્વાઓ પથરા જેના એવા, વરસતા બન્નેની વરસાદથી ગૌર સફેદ રંગનો દેખાતો
એવા જે એ ગંગાના ઉત્પત્તિસ્થાનરૂપ જે હિમાચળ પર્વત ત્યાં પહોંચીને માર્ગનો યાદ ખાવા
તેની ટેકરી ઉપર બેસીશ તારે ચંકરના ધોળા પોહીયા નદીયે અંગાથી ઉછાળેલા મારાના
જેની શોભા તું ધારણ કરીશ ॥૫૬॥

તં ચેદ્વાયૌ વહતિ સરલસ્કન્ધસંઘટ્ટજન્મો
 બાધેતોલ્કાક્ષપિત્તચમરીવાલભારો દ્વાગ્નિઃ ॥
 અર્હસ્યેનં શમયિતુમલં વારિધારાસહસ્રૈ-
 રાપન્નાર્તિપ્રશમનફલાઃ સંપદો હ્યુત્તમાનાં ॥૫૭॥

હે મેઘ, ઘાયો વહતિ વેગેન ઘાતિ સર્તિ, સરલસ્કન્ધસંઘટ્ટજન્મા સરલાઃ
 દેવદારવૃક્ષાઃ તેષાં સ્કન્ધાઃ પુષ્ટશાખાઃ તાસાં સંઘટ્ટાઃ પરસ્પરં ઘર્ષણાનિ તિઃ જન્મ
 વૃત્તપિત્તસ્ય સઃ । યુનઃ ઉલ્કાક્ષપિત્તચમરીવાલભારઃ ઉલ્કાગ્નિઃ ઉલ્કાક્રિયાં ઇતિ
 લોકે પ્રસિદ્ધૈઃ જ્વલન્નિઃ શાસ્ત્રાપ્રશાસ્ત્રાક્ષૈઃ ક્ષપિતઃ મસ્મીકૃતઃ ચમરીણાં ઘાલ-
 ભારઃ પુચ્છભારઃ યેન સઃ । પતાદશઃ દ્વાગ્નિઃ દાવાનલોગ્નિઃ દિમાચલં બાધેત
 પીઢયેત્ત ચેત્ત યનં વાકાનલં વારિધારાસહસ્રૈઃ સહસ્રશઃ જલધારાભિઃ જલં સંપૂર્ણ-
 તયા શમયિતું અર્હસિ યોગયોસિ । હિ યસ્માત્ ઉત્તમાનાં સંપદઃ સર્વપ્રકારાઃ શક્તયઃ
 આપન્નાર્તિપ્રશમનફલાઃ આપન્નાનાં આશ્રિતાનાં આર્તિઃ પીઢા તસ્યા પ્રશમનં સ્ફેડનં
 નિવારણં તદેવ ફલં યાસાં તાઃ સન્તિ પ્રવન્તિ ॥૫૭॥

પિષન્તિ નદાઃ સ્વયમેવ નામ્નઃ સ્વાદૃતિં શ્વાન્તિ ફલાનિ વૃક્ષાઃ ॥
 પયોમુર્ચાં કિં કલિવન્તિ સસ્યં પરોપકારાય સર્તા સમૃદ્ધિઃ ॥૧॥

વાયુ વાયે સરસ તરૂનાં ધર્ષણેથી થયેલો
 તે દાવાગ્નિ ચમર પશુના વાળના ભાર બાળે ॥
 તો તું એનું શમન કરજો સૈંકડો વર્ષિં ધારા
 કુઃખીઓને મુખજનક છે સંપદો સુખજનોની ॥૫૭॥

હે મેઘ પવન જોરથી વાવાને લીધે દેવદારની નાડી ઢાળ્યું એક ખીજ સામસામી
 ધસવાથી ઉત્પન્ન થયેલો ઉલ્કાક્રિયાથી, ચમરી આમનાં વાળના ભારને બાળતો દાવાગ્નિ
 -લાગેલો એ એ દિમાચમને કદ બાળે સારે વરસાદની હળવે ધારાઓ વરસાવી એ દબને
 પુરેપુરો કારી નાખજો. ઉત્તમ મનુષ્યોની સમૃદ્ધિઓ શક્તિઓ શરણે આલેશનાં-સમાચમનાં
 આવેસાનાં કળને મટાડે છે ॥૫૭॥

— યે સંરમ્ભોત્પત્તનરમસાઃ સ્વાંગમંગાય તસ્મિન્
 મુક્તાધ્વાનં સપદિ શરમા લંઘયેયુર્ભવન્તં ॥
 તાન્ કુર્વીથાસ્તુમુલકરકાવૃષ્ટિહાસાન્કીર્ણાન્
 કેષાં ન સ્યુઃ પરિભવપદં નિષ્ફલારમ્ભયત્નાઃ ॥૫૮॥
 શ્વેતે સંરમેતિ ।

હે મેઘ, તસ્મિન્ હિમાચલે સંરમ્ભોત્પત્તનરમસા સંરમેણ સંભ્રમેણ ત્વ
 ગર્જનયા જાતવ્યાકુલ્લતયા ત્વામુલ્લંઘ્યાઽગ્રે ગમનેચ્છયા યત્ સત્પતનં હલ્લંઘનં
 તસ્મિન્ લસત્ યત્ રમસઃ ત્વગ ઓત્સુક્યં યેષાં તે । શરમાઃ યે લોકે રોહ્ય યદુલ્લચને
 રોહ્યઙ્ગાં ઇતિ સંહકા મહામૃગમેદાઃ રયાંગમંગાય નિજદેહાસ્થિજ્વળ્લનાય, મુક્તાધ્વાનં
 મુક્તં કૃતં આધ્વાનં આસમન્તાત્ મુદુ ધ્વાનં ગમિતં યેન તં યન્તં સપદિ
 તત્ક્ષણં સમકાલમેષ લંઘયેયુ સ્વેલ્લંઘનપ્રવરતં કુર્યુઃ તદ્દિ તાન્ શરમાન્ તુમુલ-
 કરકાવૃષ્ટિહાસાયકીર્ણાન્ તુમુલા વિપુલા યા કરકાણાં કરા ઇતિ લોકે તેષાં વૃષ્ટિઃ
 તદ્રૂપ યત્ દાસં ઉપદ્રવનં ઉપદ્રવ્ય-દ્વાંસીપૂર્વક યવકીર્ણાન્ ઘ્યોતાન્ વિહ્વલ્લન્
 ઘ્યાકુલ્લન્ કુર્વીથાઃ કુરુષ્વ । કેષાં પુરુષાણાં નિષ્ફલારમ્ભયત્ના ફલરહિતાઃ આરંભા
 તેષુ યે યત્નાઃ પ્રવૃત્તયાઃ ફલહીનદર્શનરમપ્રયત્ના પરિભવપદં પરાજયરૂપા ન સ્યુઃ
 અપિ તુ તાદૃશાઃ ફલરહિતકર્મજામારમાઃ તેષુ આરમેષુ ચ યાતાઃ પરામવાય
 ઉપદ્રવ્યાય યથ સન્તિ ભવન્તિ ॥૫૮॥

શેઝો ફૂદી બળજબરિધી અંગના ભંગ માટે
 આળંગે બે બલદી તમને ગર્જના પાડતાને ॥
 તેને માથે વરસિજ કરી હાસિ પાત્રો ખનાવે
 યત્નો દોના ફૂળરહિતના ના થશે હાસિ પાત્ર ॥૫૮॥

હવે શેઝાની મશ્કરી કરવાને ખાતે હિમાચલમાં આનંદના બિહારને વણવતા કહે છે.
 હે મેઘ, એ હિમાચલ પર્વતમાં તારી ગર્જના સાંભળીને એ ગડગડાટથી થયેના
 સભમ વિહ્વળતાને લઈ આતુરતાથી પોતાના હાડમ દીર્ઘ ભાગવા માટે જ કુદર્તા એવા
 શેઝા પુત્રે વળોટીને ભાગવા માટે સારું હતું એના પર દાસી-મશ્કરી સાથે ધોટા
 કરાને વરસાદ વરસાવી તેને હાડી દેને અને એ રીતે શેઝાને ભાગતા અટકાવી દેને તથા
 કુદી છેટે નીકળી જવાના પ્રયત્ન કરતાં તેના હાડમ ભાગી જવાનો સંભવ દશે તે પણ
 મટી જશે અર્થાત્ શેઝા કરાની બચાવ વૃષ્ટિથી હાડમ જતાં વધુ ભાગી શરૂ નહીં અને તરી
 મોર નીકળી શરૂ નહીં એ પ્રમાણે દી । ભાગી જવાના ભયભાથી બચી જશે અને એ
 રીતે નિષ્ફળ પ્રયત્ન કરના જતા તારી દાસીને પાત્ર ખનને નકામા લાભ ખનાનાં કામ
 કરવાનો આરંભ કરનારા અને તે માટે પ્રયત્નો કરનારા કયા માણસોનો પરાભવ નથી થાતો ?
 કોણ હાસીને પાત્ર નથી ખનતા ? ॥૫૮॥

તુમુલકરકાવૃષ્ટિપાતાવકીર્ણાન્ અયં પાઠો ન યુજ્યતે । કરકાણાં વૃષ્ટિરેવ પાતો ભવતિ પુનઃ પાતશબ્દસ્ય નાત્ર પ્રયોજનં અતઃ દ્વાસઃ ઉપદ્રવસત્ મદકરીતિ લેકે પાઠાયં યુકઃ । અયં પ્રસંગઃ ઉપદ્રવસ્યરૂપ પવાસ્તિ તેન ગાત પાઠાત્ દ્વાસ પાઠ યુક્તો મનોહરશ્ચ ।

“મુક્તાધ્વાનં મુક્તઃ ત્યક્તઃ પ્રધ્વા શરમોત્પલ્લવનગાર્ગો યેન તં ભવતોડતિદૂરત્વાત્ સ્વાંગમંગાતિરિક્તં ફલં નાસ્તિ લઘનસ્યેતિ તાન્ શરમાન્ તુમુલકરકાવૃષ્ટિપાતાવકીર્ણાન્ અવકીર્ણાન્ વિસિપ્તાન્ કુરુજ્વ ”

ધ્રીમલ્હિનાથસ્ય દ્વં વિધાનં અયમર્થો ન યુકઃ । યદિ મેઘઃ મુક્તાધ્વાનં રૂપેણ શરમોત્પલ્લવનમાર્ગે ત્યજેત્ તદા શરમોપરિ કરકાવૃષ્ટિકરણં ન સંભવતિ । પુનશ્ચ મેઘઃ અતિદૂરસ્થેત્ કરકાવૃષ્ટિપાતસ્ય સર્વથા અસંભવઃ । યદિ મેઘઃ અતિદૂરસ્થેત્ પુનઃ શરમાર્ગે ત્યજેત્ અન્યમાર્ગે ગૃહ્ણીયાત્ ચેત્ શરમોપરિ કરકાવૃષ્ટિઃ સંભવસ્તુ દૂરે હત વૃષ્ટિઃ પ્રયોજનમપિ નૈવ । યદિ મેઘઃ દૂરોસ્તિ શબ્દમપિ ન કરોતિ તદા શરમાણાં યેગપૂર્વકં ઉત્પત્તનમપિ ન સંગજ્ઞતિ તેન સ્વાંગમંગકારણમપિ દૂરીભવતિ અતઃ ટીકાકારસ્ય મુક્તાધ્વાનં ત્યક્તમાર્ગે અયમર્થોત્ર ન યુકઃ પરં

મુક્તઃ કૃતઃ આસમંતાન્ મુહુર્મુહુઃ ધ્યામં ગમિતં યેન તં । દ્વમુજ્વ યુક્તં શરમોપરિતુલિતમેઘસ્ય ગમિતેનૈવ સ્વોપરિ વિદ્યમાનસ્ય મેઘસ્ય કલ્પકલાદ શબ્દે નૈવ વૃષ્ટિઃ વિદ્યતશ્ચ પતનમયેન શરમાઃ મયાકુલાઃ મેઘાદ્ દૂરં નિર્ગમનાય સગર્વા ધા ભૂત્વા ઉત્પત્તનેઘતાઃ ભવતિ ઉત્પત્તનેન અંગમંગકારણમપિ સંભવતિ । મેઘઃ ઉત્પત્તનાત્પૂર્વમેવ કરોત્વૃષ્ટ્યા તાતવકીર્ણાન્ કૃત્વા ઉત્પત્તનાશક્તાન્ કરોતિ તેન અંગમંગકારણમપિ દૂરીભવતિ અનેનાથેન ઉપદ્રવસ્યકરણપ્રસંગોપિ સમોચીનં રૂપમાદ્ધાતિ ॥૫૮॥

પાઠભેદનો ખુલાસો—આ શ્લોકમાં મુક્તાધ્વાનં ‘છેડેલ છે માગં જેણે’ આ રીતનો અર્થ મેઘ માટે શ્રી મલ્હિનાથે અને બધા ટીકાકારોએ કર્યો છે તે બરાબર નથી. જો મેઘે માગં છોડ્યો હોય કે છોડે તો રાજ ઉપર કરાતો વત્સાહ કંઈ રીતે કરી શકે ? આહી રાજ ઉપર મોટી કરાતી વૃષ્ટિ કરી રાજને આગતાં અટકાવતાં છે અને એ રીતે રાજને હાડકાં ભાંગવાના બધામાંથી બચાવવાં પણ ॥ અને બાગવાનો ઉત્સાહ તોડી નાખે છે. માટે મુક્તાધ્વાનનો અર્થ “કરેલ છે ગર્જના જેણે” આવું મેઘનું વિગેખણ આહી ધટે છે. મેઘ ગર્જના કરે સારે જ બીકનાં માર્યા રાજ બાગવાની તૈયારી કરે. મેઘ છેડે હોય, મુજા રહે અને માર્ગ બદલે તો રાજને બાગવાનું કારણ ન હોય.

તુમુલકરકાવૃષ્ટિપાતાવકીર્ણાન્ આહિ વૃષ્ટિપાતાવકીર્ણાન્ એવો પાઠ આજ સુધી છપાયેલી પ્રતોમાં છે, સારે અમારી પાસેના હસ્તલિખિત પુસ્તકમાં વૃષ્ટિદ્વાસાવકીર્ણાન્ પાઠ છે અને તેની ટીકામાં પણ દ્વાસ એ પાઠ સ્વીકારી તેનો અર્થ ‘ઉપદ્રવસત્’ મદકરી દોસી એવો કર્યો છે તે જ બરાબર છે. મોટી કરાતી વૃષ્ટિ શબ્દ પછી પાત શબ્દની દોષ જરૂરી નથી વૃષ્ટિ શબ્દમાં જ કરાતું પડતું એ અર્થ આવી જાય છે પછી વૃષ્ટિપાત વૃષ્ટિના પતનથી એવો અર્થ પડતો નથી. કરાતી વૃષ્ટિથી દંકાષ ગયેલા એ અર્થ જ બરાબર છે. કરાતી વૃષ્ટિના પાતથી દંકાષ ગયેલા એવો અર્થ પડતો નથી.

તત્ર વ્યક્તં દશદિ ચરણન્યાસમર્ધેન્દુમૌલેઃ
 શશ્વરિસૈરુપહિતવલિ ભક્તિનમ્રઃ પરીયાઃ ॥
 યસ્મિન્દષ્ટે કરણવિગમાદૂર્ધ્વમુદ્ભૂતપાપાઃ
 સંકલ્પન્તે સ્થિરગણપદપ્રાપ્તયે શ્રદ્ધધાનાઃ ॥૫૧॥

હદાનીં હિમાચલે વિશેષં કલ્યાણોપાર્જનં કથયન્નાહ । તત્રેતિ ।

હે મેઘ, તત્ર હિમાચલે અર્ધેન્દુમૌલેઃ અર્ધશ્ચાક્ષૌ દન્દુશ્ચ મર્ધેન્દુ સ. મૌલો મુકુટે જડાયાં વા યસ્ય તસ્ય શ્ચો શંભો. ચરણન્યાસં પાદવિન્યાસં પાશંકં શશ્વદ્ સતતં સિદ્ધે. ઉપહિતવલિ ઉપહિતઃ સંપાદિત. કૃતઃ વલિઃ નૈવેદ્યાદિ પૂજા યસ્ય તમ્ દૃષ્ટિ શિલાયાં વ્યક્તં રૂપદૃતયા પ્રકટં અયલોક્યતે તદ્દૃષ્ટ્વા ત્વં ભક્તિનમ્ર ભક્તયા પ્રહ્લ્લઃ સન્ પરીયા પ્રદક્ષિણીકુર્યાં ।

યસ્મિન્ ચરણન્યાસે પદાંકે દષ્ટે સતિ શ્રદ્ધધાના મનુષ્યા ઉદ્ભૂતપાપાઃ ગતકલ્મષાઃ ભવંતિ । પુનઃ કરણવિગમાદ્ ઊર્ધ્વ કરણાનાં શ્ચન્દ્રિયાણાં વિગમઃ વિરામ. જીવનિર્ગમનાનન્તરં સ્થિરગણપદપ્રાપ્તયે સ્થિરં અવિનશ્વરં ગણાનાં શિવગણાનાં ભક્તગણાનાં યત્પદં સ્થાનં પરબ્રહ્મરૂપં તસ્ય પ્રાપ્તયે સંકલ્પન્તે સમર્થા ભવન્તિ ॥૫૧॥

આહી મેઘને શેઝ સાથે મથારી કરતો કષ્ટે છે હાસ્યથી-હાસીથી મોટી કરાતી દૃષ્ટિથી હાંકી દીધેલાં એવાં શેઝને કહે છે.

અર્થાત્ હાંસીથી જખરી કરાતી દૃષ્ટિ કરી શેઝને હાંકી દેતો કે તે આમ કે તેમ બાગી થઈ નહી. આમ 'કહેવાનો બાવાય' છે એટલે દૃષ્ટિપાતા પાઠ બરાબર નથી પણ દૃષ્ટિદાસા આ ૩૦૦ વર્ષ જુની પ્રતિભા પાઠ બરાબર છે. ॥૫૮॥

સાં શંભુનાં ચરણ પગલાં સ્પષ્ટ કાઠં શિલામાં
 પૂજે સિદ્ધો સરળ હૃદયે ભક્તિથી પૂજક તું ॥
 જો એવેથી મરણ પછિથી પાપ યોવાઈ જનાં
 પામે છે તે સ્થિર ગણતણાં સ્થાનને ભક્તિવાળા ॥૫૯॥

કહે હિમાચળમાં વધુ કલ્યાણ મેળવવાનું કહે છે.

હે મેઘ ! તે હિમાચળમાં ચૂર શેખર બગવાન શંકરના પગલાં શિલાઓ ઉપર ચોખ્ખાં દૃષ્ટાપ છે. વિમાનમાં ફરતા યાત્રા માટે આવતા સિદ્ધ પુરુષો તે પગલાંની પૂજા કરે છે. એ પગલાંનાં દર્શન કરીને તું પ્રદક્ષિણા કરજે.

જો પગલાંનાં દર્શન કરવાથી શ્રદ્ધાળુ મનુષ્યો પાપ વિનાશની બની જાય છે અને મરણ પછી અવિનાશી પરબ્રહ્મ એવા શિવના સ્થાનને પામે છે ॥૫૯॥

શબ્દાયન્તે મધુરંમનિલૈઃ કીચકાઃ પૂયમાણાઃ
 સંરક્તામિચ્છિપુરવિજયો ગીયતે કિન્નરીભિઃ ॥
 નિર્હ્રાદી તે મુરજઃ ઇવ ચેત કન્દરેષુ ધ્વનિઃ સ્યાત્
 સંગીતાર્થો નનુ પશુપતેસ્તત્ર ભાવી સમગ્રઃ ॥૬૦॥

શ્વાની પદાંકસ્યાને શિવપરિતોષકારણમુપદિશન્નાહ । શબ્દાયન્તે इति ।

हे मेघ, अनिलैः पवनैः पूयमाणाः क्षियमाणाः कीचकाः सच्छिद्रवंशाः मधुरं यथा भवति तथा शब्दायन्ते शब्दं कुर्वन्ति । संरक्ताभिः भक्तिपरायणाभिः शंकर-भक्तिप्रीतियुक्ताभिः किन्नरीभिः त्रिपुरविजयः त्रिपुरवधलक्षणं गीतं गीयते । पशु सर्वेषु संगीतेषु मध्ये तद्वसरे मुरजः इव मृदंग इव कन्दरेषु गुफासु निर्ह्रादी निर्ह्रादः प्रतिशब्दः पङ्छदो इति लोके लघुक्तः प्रतिशब्दवान् ते तव ध्वनिः यदि स्यात् भवेत् चेत् तत्र पशुगणेः शंकरस्य ननु अवश्यं समग्रः संपूर्णः संगीतार्थः भावी भविष्यति । अर्थात् वंशानां शब्देषु, किन्नरीणां संगीते, मृदंगस्य अपूर्णता तव पङ्छंदावता शब्देन पूरिता भविष्यति ॥६०॥

મીઠા સૂરો પવન ગરતા વાંસ પોલા કરે છે
 પ્રીતીવાળી ત્રિપુર જ્યને ગાય છે કિન્નરીઓ ॥
 ગૂંફાઓમાં ધ્વનિ ઝુરજ શો થાય બે મિત્ર તારો
 સંગીતોની પશુપતિ તણી પૂર્ણતા એમ થારો. ॥૬૦॥

હવે શંકરનાં પગલાંને ઠેકાણે શંકરને સંતોષવાનું કારણ બતાવતાં કહે છે.

હે મેઘ, વાયુથી બરાતા પોલા વાંસ કાનને મધુર એવું ગાય છે. શંકરની ભક્તિમાં પ્રીતિવાળી કિન્નરીઓ ત્રિપુરાસુરના વધને લગતું સંગીત કરે છે. એ સંગીતો થતાં હશે તારે તું નગારા જેવો ગૂંફામાંથી નિકળતા પંચંદાવાળો શબ્દ કરીશ તો શંકરની સ્થિતિના એ પ્રસંગમાં સંગીતને લગતી બધી સામગ્રી આવી ગયેલી ગણ્યારો અર્થાત્ તારા પંચંદાવાળા શબ્દથી મૃદંગ નગારાની આમી પુરાષ જાશે. ॥૬૦॥

ગત્વા ચૌર્ધ્વં દશમુક્ષમુજોચ્છ્વાસિતપ્રસ્થસંઘેઃ
 કેલાસસ્ય ત્રિદશવનિતાદર્પણસ્યાતિથિઃ સ્યાઃ ॥
 શૃંગોચ્છ્રાયૈઃ કુમુદવિશદૈર્યૌ વિતત્ય સ્થિતઃ સ્વં
 રાશીભૂતઃ પ્રતિદિશમિવ ત્ર્યમ્બકસ્યાદ્રહાસઃ ॥૬૨॥

इदानीं कैलासप्राप्तिमाह । गत्वेति ।

हे मेघ, त्वं क्रौंचरन्ध्रोर्ध्वगत्य पुनः ऊर्ध्वं गत्वा आकाशं दशमुखमुजोच्छ्वासित-
 प्रस्थसंघेः दशमुखः रावणं तस्य भुजाभिः उच्छ्वासिताः शिथिलीकृताः प्रस्थानां
 शृंगाणां सङ्घयो यस्य सः तस्य । पुनः त्रिदशवनितादर्पणस्य त्रिदशानां ममराणां
 ललनाः तासां मुकुररूपस्य, कैलासस्य अतिथिः प्राहुणकः प्राहुणः परोणो इति लोके
 स्याः भवेः । यः कैलासः कुमुदविशदैः कैरवोज्ज्वलैः शृङ्गोच्छ्रयैः शृंगाणां उन्नतिभिः
 वितत्योन्नतशृङ्गैः स्वं आकाशं वितत्य व्याप्य स्थितः । प्रतिदिशं दिशं दिशं प्रति
 पूर्वपश्चिमादि दशविधं सर्वत्रैव राशीभूतं निवस्यस्थितः त्र्यम्बकस्य महेश्वरस्य
 द्रह्मासः इव कैलासः स्थितोऽस्ति ॥६२॥

જાંચે ચાલી દશમુખ ભુજે સંધિ દીક્ષા કર્યા છે
 તે કેલાસે અમરવનિતા નેત્રનો પ્રાહુણો થા ॥
 જાંચા શૃંગે કમળ ઉભળો વિસ્તરી ને રથો છે
 જણે ભેળૂ થયું શિવતણું વિસ્તર્યું અદ્રહાસ્ય ॥૬૨॥

हे मेघ, त्वं क्रौंचना चोलाभ्यां धी निक्षणी आकाशभां गच्छने पञ्ची रावणानी भुजयोये
 दीक्षा करेस ॥ शिखरीना संधि नैना जेवा अने देवताओंनी ओंओना अरीसा जेवा
 भागता कैलास पर्वततो प्राहुणो-पराहुणो-भेमान थाजे. ने कैलास पर्वत, कमल सरभा
 संकेत वन्याभां उभ्या शिखरीश्रवडे इवाधन आकाशभां रहेलो छे. इरो दिशाभां न्यां भुजो त्यां
 भेष्टुं थयेयुं शंकरनु अद्रह्मास्य न जणु केम होय तेवो आरोगर कैलास पर्वत द्रष्टव्य छि ॥६२॥

ઉત્પદ્યામિ ત્વયિ તટગતે સ્નિગ્ધભિન્નાંજનામે
 સઘઃ કૃત્તદ્વિરદરદનચ્છેદગૌરસ્ય તસ્ય ॥
 શોભામદ્રેઃ સ્તિમિતનયનપ્રેક્ષણીયાં ભવિત્રી-
 મંસન્યસ્તે સતિ હલમૃતો મેચકે વાસસાંવ ॥૬૩॥

શ્લોકો શોભાવિશેષોત્પાદનેન કૈલાસસ્યાપિ જલસ્વરોપકારિત્વમાદ્ય । ઉત્પદ્યામીતિ ।

હે મેઘ, સ્નિગ્ધભિન્નાંજનામે સ્નિગ્ધં ઘૃતાદિયુક્તં મિઠ્ઠં ઘૃતાદિના મર્દિત યત્
 અંજનં કજ્જલં કાજલ સાજળામિતિ લોકે તત્સદૃશા આમાં શોભા કાન્તિર્વસ્ય સઃ
 તસ્મિન્ । પતાદૃશે ત્વયિ તટગતે સતિ કૈલાસસ્ય શૃંગં આરુઢે સતિ, સઘઃ કૃત્ત-
 દ્વિરદરદનચ્છેદગૌરસ્ય સઘસ્તત્કાલં કૃત્તઃ છિન્નઃ યઃ દ્વિરવસ્ય ગજસ્ય વન્તસ્તસ્ય
 યઃ હ્રેદઃ તદ્વત્ ગૌરસ્ય હજ્જરલસ્ય તસ્ય અદ્રેઃ પર્યંતસ્ય કૈલાસસ્ય શોભા
 સ્તિમિતનયનપ્રેક્ષણીયાં નિશ્ચલનયનાચલેાકનીયાં મયિત્રીં મયિત્રીં ઉત્પદ્યામિ, સ્થિરનયનઃ
 વર્ણનિયા શોભા મયિષ્યનોતિ તર્કયામિ । યથા શ્રવેતવર્ણસ્ય હલમૃતઃ ચલમદ્રસ્ય
 અંસન્યસ્તે મેચકે આકાશરંગે મોલે ઘેરો યાદલી રંગામિતિ લોકે વાસસી વચ્ચે
 સ્નિગ્ધયોરવધારિતે સ્નિગ્ધારોપિતે સતિ યાદશી સ્થિરનયપ્રેક્ષણીયા શોભા
 મયતિ તદ્વત્ ॥૬૩॥

આનું હું તું જઈશ શિખરે કાળજી સ્નિગ્ધ જેવો
 કાપ્યા જેવો ગજ દશનને ગૌર કૈલાસના એ ॥
 જેવા જેવી સ્થિર નયનથી સાં યશે શ્રેષ્ઠ શોભા
 ખૂંભે નાખ્યા હજારતણાં વાદળી જેમ વસ ॥૬૩॥

હવે વિશેષ પ્રકારની શોભા ઉત્પન્ન કરવા માટે મેખનો પણ કૈલાસ ઉપર ઉપકાર
 થશે એમ વર્ણવતાં કહે છે.

હે મેઘ, ધીમા કાશવેશા કાળા આંજલ જેવો તું કૈલાસ પર્વતના શિખર ઉપર ચડીશ તારું
 ઘૂરતના કાપેલા કાપીના દાંતના કાપ જેવા ગૌર ઉન્નત રંગના કૈલાસ પર્વતની શોભા
 સ્થિર નેત્ર જેવા જેવી થશે એમ આનું હું. જેવી રીતે ગૌર વર્ણના રૂપાળા જગમ્દે ખૂંભે
 નાખેતો ઘેરા વાદળા રંગના ખેસની શોભા સ્થિર આંખે બે થડી જેવા જેવી લાગે છે.
 તેમ ગૌર વર્ણના રૂપાળા કૈલાસ ઉપર સ્થાય વર્ણનો તું ચડીશ તારે એવી નયન મનોહર
 શોભા દેખશે ॥૬૩॥

તસ્મિન્ હિત્વા ભુજગવલયં શંભુના દત્તહસ્તા
ક્રીડાશૈલે યદિ ચ વિચરેત્પાદચારેણ ગૌરી ॥
ભંગોભક્ત્યા વિરચિતવપુઃ સ્તમ્ભિતાન્તર્જલોઘઃ
સોપાનત્વં કુરુ મણિતટારોહણાયાગ્રયાયી ॥૬૪॥

દશાનીં હમામેદ્દશયોઃ પરિતોષાય મેઘં ઉપવિશમાદ । તસ્મિન્નિતિ ।

હે મેઘ, તસ્મિન્ ક્રીડાશૈલે હમામેદ્દશયોઃ ક્રીડાસ્થાનરૂપે કૈલાસપર્વતે
ભુજગવલયં સર્પકંકણં પરિત્યજ્ય શંભુના શિથેન દત્તહસ્તા અર્પિતહસ્તા
હસ્તાવલંબેન નીતા ગૌરી પાર્શ્વેતી પાદચારેણ ચરણચંક્રમેણ યદિ વિચરેત્ તદા
તદ્યાઃ મણિતટારોહણાય મણિમયઃ તટઃ વિસ્તૃતઃ ઉપરિગતઃ પ્રદેશઃ તત્ર આરોહણં
બદનં તસ્મૈ ભંગોભક્ત્યા ભંગોનાં પર્વણાં પગથિયાં ઇતિ લોકે મહ્યા વિભાગેન
વિરચિતં વપુઃ શરીરં યેન સઃ સ્તંભિતાન્તર્જલોઘઃ સ્તંભિતઃ સ્થિરીકૃતઃ નિઘ્વલીકૃતઃ
અન્તર્મધ્યે જલોઘઃ નીરસમૂહો યેન સઃ, પતાદશ, ત્વં અગ્રયાયી પુરોગો ભૂત્યા,
સોપાનત્વં નિઘ્રેણિકાત્વં કુરુ વિચેદિ ॥૬૪॥

છાડી સર્પો કર ઉપરથી ત્યાં શિવે આપિ ટેકા
ગૌરી ક્રીડા ગિરિતટવિષે એ ફરે ત્યાં પગેથી ॥
થંભાવીને જળ ખરડના ત્યાં થને તું પગથ્યાં
અગ્રે આલી ઉપર ચડવા રતના એ તટોની ॥૬૪॥

હવે હમા મહેશની પ્રસન્નતા મેળવવા મેઘને ઉપદેશો છે.

હે મેઘ, થંકર પાર્વતીના રમવાનાં સ્થાનરૂપ એ કૈલાસ પર્વત ઉપર સપડેલા બેરબેલા
કાઠી નાખીને શંકરે હાથના આપેલા ટેકાથી પાર્વતી પગે આલી એ પર્વત ઉપર ફરવા
નીકળે તો એમને અણિ-રતનાના તટ પ્રદેશ ઉપર ચડવા માટે તુ તારા જળને બંધર થંભાવી
સરખાં માપસરનાં પગથિયાં રૂપે થઈ પાર્વતીને ચડવાની સીડી બનાવે ॥૬૪॥

તત્રાવશ્યં કુલિશવલયોદ્ઘટ્ટનોદ્ગીર્ણતોયં
 નેષ્યન્તિ ત્વાં સુરયુવતયો યંત્રધારાગૃહત્વં ॥
 તેભ્યો મોક્ષસ્તવ યદિ સખે ધર્મલઘ્વસ્ય ન સ્યાત્
 ક્રીડાલોલાઃ શ્રવણપરુષૈર્ગર્જિતૈર્મીષયેસ્તાઃ ॥૬૫॥

હવાનીં અમરરમણીનાં ક્રીડાકારિત્વે પયોદં પ્રલોમયન્ સ્વકાર્યસિદ્ધયર્થ
 અપ્રતો ગમનાય સૂચયન્ આહ । તત્રેતિ ।

હે મેઘ, તત્ર કૈલાસોપરિ સોપાનત્વં પ્રાપ્તે સ્થાને સુરયુવતયઃ દેવાંગનાઃ
 કુલિશવલયોદ્ઘટ્ટનોદ્ગીર્ણતોયં કુલિશાનાં હીરકાણાં ઘલયાનિ હસ્તપરિહિતાનિ
 કંકણાનિ તૈઃ તેષાં અપ્રમાણે ઉદ્ઘટ્ટનં ક્ષોદ્ધનં તેન ઉદ્ગીર્ણં ધાન્ત નિર્ગતં તોયં
 જલં યસ્ય સ તં ત્વાં યન્ત્રધારાગૃહત્વં નેષ્યન્તિ, યંત્રે કૃત્રિમસાધનૈઃ રચિતાઃ ધારાઃ
 તાસાં ગૃહત્વં સ્થાનત્વં નેષ્યન્તિ પ્રાપયિષ્યન્તિ । હે સખે ધર્મલઘ્વસ્ય સોપાનરૂપ
 વન્ધનેન જાતઃ ધર્મઃ સ પથ લઘ્વ પ્રાપ્તો યેન સ તસ્ય તે તથ તામ્ય. સુરાંગનામ્યઃ તથ
 મોક્ષો મુક્તિ મોક્ષનં યદિ ન સ્યાત્ ચેતદા ક્રીડાલોલાઃ કૈલિલંપડાઃ તાઃ સુરયુવતીઃ
 શ્રવણપદપૈઃ કર્ણકઢોરૈઃ ગર્જિતૈઃ ગર્જિતઘ્વનિમિઃ માયયે મીપયેઃ ત્રાસયે ॥૬૫॥

હાં હીરાનાં સુરયુવતિનાં કંકણોના પસારે
 પાણી છૂટ્યે જલદ કરશે યંત્રધારા સમાન ॥
 એ કંછટી યદિ ન અળગે છૂટવા તે સ્ત્રીઓના
 મોટું ગર્જ રમત કરતી સર્વને ખીવરાવ્ય ॥૬૫॥

હવે દેવાંગનાઓના રમતમાં મેઘને લોભાવતો અને ખોતાના કામ માટે આગળ
 જવાની સૂચના આપતો કહે છે.

હે મેઘ, એ કૈલાસ ઉપર તું પગથીયાં રૂપ થયેલે ઠેકાણે દેવાંગનાઓ કાંડમાં પહેરેલા
 હીરાજડિત કંકણોની અણીયુથી તુને ખોતરવા માંડશે એટલે યંત્રમાંથી નીકળતી પાણીની
 અનેક ધારા જેવું સ્વરૂપ તારું થઈ જશે. અર્થાત્ કંકણથી તુને ખોતરી તારામાંથી સ્પર્શ
 ધાતાઓ મલાવશે હે મિત્ર પગથીયા રૂપે જ ધાત્ર જવાને લીધે ધામ ગરમીવાળા થયેલા
 તુને દેવાંગનાઓ ખોતરતી ન અળગશે તો તેનાથી છુટવા માટે રમતમાં ધુન્ધવાઈ ગયેલી
 સ્ત્રીઓને કાનને અમઝાવે સારી ન લાગે એવી ગર્જના કરી ખીવરાવજે. ॥૬૫॥

હેમામ્બોજપ્રસવસલિલં માનસસ્યાદદાનઃ
 કુર્વન્ કામં ક્ષણમુખપટપ્રીતિમૈરાવતસ્ય ॥
 ધુન્વન્ કલ્પદ્રુમકિસલયાન્યંશુકાનીવ વાતૈ-
 નાનાચેષ્ટૈર્જલદ્ લલિતૈર્નિર્વિશેસ્તં નગેન્દ્રં ॥૬૬॥

શ્વાનીં કૈલાસોપમોગપ્રકારમાહ । હેમામ્બોજેતિ ।

હે જલદ મેઘ, ત્વં હેમામ્બોજપ્રસવસલિલં દ્યેમ્નઃ સ્વર્ણસ્ય જ મોજાનિ કમલાનિ પ્રસૂતે તત્ પ્રસવં સુવર્ણકમલજનકં માનસસ્ય માનસરોવરસ્ય સલિલં જલં આદદાનઃ ગૃહ્ણન્ પેરાવતસ્ય હન્દ્રદ્વિપસ્ય કામં સ્વેચ્છયા ક્ષણમુખપટપ્રીતિ ક્ષણ યાવત્ મુખપટેન પેરાવતાગજસ્ય મુખે ઘટ પટ તેન સહ પ્રીતિ કુર્વન્, લોકે ગજાનાં મુખેપુ પટા અમ્યન્તે તે પદ્મવદા इति પ્રસિદ્ધા તેન પદ્મવટેન પ્રીતિ કુર્વન્ । પુનઃ કલ્પદ્રુમકિસલયાનિ કલ્પદ્રુક્ષસ્ય કોમલાનિ કુંપલાનિ તત્ર સ્થિતાનિ ન શુકાનિ इव અમ્યરાણિ इव વાતૈ પવનૈઃ ધુન્વન્ । इत्यभूतેઃ લલિતૈ સુન્દરૈ નાનાચેષ્ટૈઃ बहुविधचेष्टितैઃ ઘિલાસૈ તં નગેન્દ્રં વિવિધે આધર્યેયાઃ ॥૬૬॥

પાણી હૈ માનસ સર તણું પદ્મ છે સ્વર્ણનાં અંબા
 સાધી ઐરાવત મુખપટની પ્રીતિ થોભિ બરા ત્યાં ॥
 વાયેં ઠલપટ્ટમ કુંપળને વસ પેઠે લડાની
 'કલાસે' તું વિવિધ રમતું સાધતો થોભિ બજે ॥૬૬॥

હવે કૈલાસનો આનંદ મેળવવાનું કહે છે

હે મેઘ, તું એ કૈલાસ પર્વત ઉપર સોનાનાં કમળ ઉત્પન્ન કરનારા માનસરોવરનું પાણી પીતો, ઇંદ્રના કાથી ઐરાવતના મોઢા પર શલ્બગારેલા રેશમી કપડા પર સુદર સોનેરી બરત બરેલા બરતકામથી શોભતા પદ્મવદા સાથે મેલ કરતો, દીંગાડેલાં કપડાની પેઠે ઠપ્પવૃક્ષના કુંપળિયાને ડાલાવતો લડાવતો, એમ અનેક પ્રકારની સુદર મોજા કરતો રમત કરતો કૈલાસ પર્વત ઉપર થોડીવાર રહી બ્રહ્મ આનંદ કરજો ॥૬૬॥

तस्योत्संगे प्रणयिन इव स्रस्तगंगादुकूलं
न त्वं दृष्ट्वा न पुनरलकां ज्ञास्यसे कामचारिन् ॥
या वः काले वहति सलिलोदुगारमुच्चैर्विमानै-
र्मुक्ताजालग्रथितमलकं कामिनीवाभ्रवृन्दं ॥६७॥ ✓

अलकापुरी वर्णन' १

इदानीं कैलासे अलकापुरीस्थानं दर्शयन्नाह । तस्येति ।

इदानीं कैलासं अलकापुरीस्थानं दर्शयन्नाह । तत्स्थितिः ।
हे मेघ, हे कामचारिन् स्वेच्छागतिक, प्रणयिन, बल्लभस्य उत्सर्गे संगता
इव अस्तदुकूला गलितपट्टकूला युवती इव, तस्य कैलासस्य उत्सर्गे गंगा इव दुकूलं
श्वेतवर्त्तं यस्याः सा तां । अलकां कुबेरनगरौ दृष्ट्वा उपलभ्य त्वं पुनः न ज्ञास्यसे
इति न अपितु ज्ञास्यसे यव अथात् यस्यां अलकायां किल मन्दकिनी वहति तथा
या अभिज्ञातभूतया अवश्यं अलकानगरो त्वया ज्ञातुं शक्या इति भावः । या
अलकानगरी, मुकाजालग्रथितं अलकं कामिनी इव कामिनी वृद्धिणी गौरवर्णा
स्त्री मुकाफलसमूहेन अचितं गुणितं अलकं कुठिलं विशेषप्रकारेण रचितं
कैशपाशं यथा वहति धारयति तथा यः युष्माकं काले वषांसमये उच्चैर्भिमानैः
उच्चैः महोन्नताः सप्तभूमिकप्रासादः येषु ते सप्तभूमिकप्रासादः सलिलोद्गारं
सलिलस्य जलस्य उद्गारा बिन्दवः पतन्ति यस्मात् सलिलं उद्गिरन्ति इति तत्
अभ्रवृन्दं अभ्राणां मेघानां समूहः या अलकापुरी वहति धारयति

विमानोऽस्त्री देवयाने सप्तभूमौ च सप्तनि ॥ ॥६७॥

અલકાપુરી વર્ણન ૧

તને ખોળે જયમ પ્રણયિને બાહવી રૂપ વસ્ત્રે

અને જોઈ તુરત અલકા આજખી કાઢશે તું ॥

વર્ષા ઠાળે જળ વરસતાં વાહણાં મહેલમાં જ્યાં

બેસે, ભોતિસર અલકમાં ધારતી જમ વામા ॥૬૭॥ ✓

હવે કુસાસ પર્વતમાં અલકાપુરીની જગ્યા બતાવતો કહે છે.

હવે ઉદાસ પર્વતમાં અલકાપુરાની જગ્યા ખતાવતા હવે છે.
પ્રજા પ્રમાણે ફરનારા હે મેધ, ત્રિપના જાળામાં ખસી ગયેલાં લુગડાવાળાં બીજા
શોકે તેમ ખસી ગયેલા ગંગા રૂપી સંદેહ વચ્ચે રહે જાતી એવી કુબેરની અલકા નજરીમાં
જનિત એ નગરીને તું નહિ એજાખી થક એમ નહી, તેને પડખે વહેતી ગંગાને લીધે તું
એ નગરીને એજાખી કાઢીશ.

એ નગરીને ઝોળખી કાઢીશ.
 મોતીની મનોહર રીતે શુશ્રુષીથી કાળે અંખડો ગારી યુવતીને જેમ શોભે છે તેમ આ
 તમારા વરસાદના દિવસોમાં ચોમાસામાં, અવકાશ નગરી સાત, બોવાળાં સાત મોળનાં ધણાં જ હૃદય
 સફેદ મકાનો ઉપર એકેથી દપકતા પાણીના બિંદુવાળાં કાળાં વાંદળાંનાં ટોળાંથી શોભે છે. ૧૧૭

વિદ્યુદ્ગન્તં લલિતવનિતાઃ સેન્દ્રચાપં સચિત્રા
 યા વઃ કાલે પ્રહતમુરજાઃ સ્નિગ્ધગંભીરઘોષં ॥
 અન્તસ્તોયં મણિમયભુવસ્તુંગમમ્રંલિહાગ્રાઃ
 પ્રાસાદાસ્ત્વાં તુલયિતુમલં યત્ર તૈસ્તૈર્વિશેષૈઃ ॥૬૮॥

અલકાપુરી વર્ણન ૨

શ્વાનીં અલકાપ્રાસાદાનાં મેઘસ્ય ચ સમાનતાવર્ણનપૂર્વકં અલકાં વર્ણયન્નાહ । વિદ્યુદિતિ ॥
 હે મેઘ, યત્ર અલકાનગર્યાં પ્રાસાદાઃ સત્ત્રભૂમિકાનિ ઘલ્લગૃહાણિ ત્વાં
 તુલયિતું ધારયિતું અલં સમર્થાઃ સન્તિ । કીદૃશં મયન્તં કીદૃશાઃ પ્રાસાદાઃ દ્વયોઃ
 સામ્યેન તૈસ્તવ તોલનં કષ્યમેવેતિ ભાવ । વિદ્યુદ્ગન્તં 'વિદ્યુત્ વિદ્યતે યત્ર સઃ'
 વિવિધવિલાસયુક્તાઃ સુન્દર્યો યેપુ ત્તાઃ પ્રાસાદાઃ । સેન્દ્રચાપં ચહુરંગપૂર્ણેન્દ્રચાપ-
 સંયુક્તં ત્વાં, સચિત્રાઃ નાનાવર્ણાકૃતિચિત્રેરલંકૃતાઃ પ્રાસાદાઃ । સ્નિગ્ધગંભીરઘોષઃ સ્નિગ્ધઃ
 કર્ણમનોહરઃ ગંભીરઃ ઘોષ ઇત્ય યસ્યાસી તં ત્વાં, યા અલકાપુરી ય. પુષ્પાકં
 કાલે ઘર્ષાસમયે પ્રહતમુરજાઃ ઓસ્ફાલિતમૃદંગાઃ પ્રાસાદાઃ । અન્તસ્તોયં મધ્યે
 જલપૂર્ણં ત્વાં, મણિમયભુવ અન્તર્જલપ્રકાશયુક્તત્વેન મહામૂલ્યા મળયઃ "પાણિવાર"
 વિવિધરત્નાનિ તૈર્જડિતા ભૂઃ યેષાં તે પ્રાસાદાઃ । ઘર્ષાત્ પ્રાસાદાનાં મૂષ્ટજલ-
 ગમિતમહામૂલ્યરત્નેર્જડિતં, રત્નઘડિતભાદિકામિરાન્જાદિતમસ્તીતિ । યથા મેઘઃ
 જલગમિતસ્તથા પ્રાસાદાઃ અપિ જલગમિતરત્નઘડિતમૂષ્ટા ઇતિ । તુંગં મહાન્તં
 ઉન્નતં ત્વાં, અમ્રલિહાગ્રાઃ અમ્ર આકાશં લિહન્તીતિ અગ્રાણિ ઉપરિ ભૂમિકાનિ
 વિમાનાનિ યેષાં તે પ્રાસાદાઃ । ઇત્યં તૈસ્તૈઃ ઉપયુક્તે વિશેષૈઃ મિશ્રમિશ્રપ્રકારૈઃ તવ ચ
 યેષાં ચ સામ્યેન તે પ્રાસાદા ત્વાં તુલયિતું ધારયિતું અલં પૂર્ણતયા સમર્થાઃ સન્તિ ॥૬૮॥

અલકાપુરી વર્ણન ૨

વિદ્યુતસીનો, સહિતયુવતી યુક્ત, તું ઈંદ્ર આપે
 ચિત્રાળા છે, દેવનિ સુરજના, ગર્જનો તું મધૂર ॥
 પાણીથી તું નિભૂત, માણની લાલિયુંથી જડેલા,
 તું હંચો, તે પણ નક્ક અડતા તોળશે રહેલ તૂને ॥૬૮॥

હવે અલકાપુરીના મહેલો અને મેઘની સમાનતા ખૂંકના વર્ણન સાથે અલકાપુરીને વર્ણવે છે.
 હે મેઘ, જે અલકાપુરીમાં સાત ગોવાળા મહેલો તારી બરોળરી કરનારા છે તે તુને
 ઉપાડવા શક્તિમાન છે. તું કેવો છો અને મહેલ કેવો છે, કઈ કઈ બાબતમાં કેવી રીતે તારી
 બરોળરી કરે તે સંબળ.
 પોતાની બી વિનળી સાથે રહેલો જોવા વિનળીવાળો તું છો તેમ મનોહર વિલાસ
 કરનારી બીઓવાળા મહેલો છે.

શપ્પશ્યામા દિનકરહયસ્પર્ધિનો યત્ર વાહાઃ
 શૈલોદગ્રાસ્ત્વમિવ કરિણો વૃષ્ટિમન્તઃ પ્રમેદાત્ ॥
 યોધાગ્રણ્યઃ પ્રતિદિશમુખં સંયુગેઃ તસ્થિવાંસઃ
 પ્રત્યાદિષ્ટામરણરુચયશ્ચન્દ્રહાસવ્રણાંકૈઃ ॥૬૯॥

અલકાપુરી વર્ણન ૩

હે મેષ, યત્ર અલકાયાં અશ્વાઃ શપ્પશ્યામાઃ શપ્પ ગોઢહરિતવર્ણે રૂપન્નૂયામ
 હરિતં તુળં તત્સદૃશાઃ અશ્વાઃ દિનકરહયસ્પર્ધિનઃ દિનકરસ્ય સૂર્યસ્ય યે હયા-
 સ્તુરંગાસ્તાન્સ્પર્ધયન્તે હત્યેષશીલાઃ સન્તિ । યસ્યાં અલકાયાં શૈલોદગ્રાઃ
 પર્વતોદ્ગતાઃ કરિણઃ ગજાઃ ત્વમિવ ત્વં યથા વૃષ્ટિં કરોષિ તદ્વત્ પ્રમેદાત્ મદ-
 શ્વરણાત્ વૃષ્ટિમન્તઃ મદ્જલક્ષાવિણઃ સન્તિ । યસ્યાં અલકાયાં ચ સંયુગે સંગ્રામે
 સર્વકાલં પ્રતિદિશમુખં પ્રત્યેકદિશાયાં દિશં દિશં પ્રતિ તસ્થિવાંસઃ સગ્રજાઃ
 ચન્દ્રહાસવ્રણાંકૈઃ ચન્દ્રહાસઃ વિશેષપ્રકારા અસિં તસ્યા વ્રણાનાં સંકૈઃ યુદ્ધેન જાતૈઃ
 ચિન્હૈઃ પ્રત્યાદિષ્ટામરણરુચયઃ પ્રત્યાદિષ્ટા નિરાકૃતા મામરણાનાં રુચયઃ યે પસાદશાઃ
 યોધાગ્રણ્યઃ યોધાનાં અગ્રણ્યઃ સુમટાઃ સન્તિ ॥૬૯॥

અલકાપુરી વર્ણન ૩

અનેક લાલ પીળા લીલા વાદળી રંગના હાથ ધરુખ સાથે તું છે તેમ આકર્ષક
 રંગોથી આળખેલા વિવિધ આકૃતિનાં સુદર ચિત્રોવાળા મહેલો છે. ધીમા સુદર મધુર શબ્દો
 તું કરેછે તેમ તમારા વરસાદના સમયે ચોમાસામાં મૃદંગો નગારાં તનનાં નેમાં વાગી રહ્યાં છે
 એવા મહેલો છે. જેમ તારામાં અંદર પાણી ભરેલું છે તેમ હીરા માથેક મોતી પત્તા નીલમ
 વગેરે પાણીદાર રત્નો નેની ભોની-જળીનની લાદિધુમાં જ્યાં છે એવા મહેલો છે. જેમ તું
 બહો હોયો મોટા છે તેમ સાત સાત માળના આકાશને અડતા આકાશ સાથે વાતું
 કરતા એવા હોવા મહેલો છે. આ રીતે ઉપર કહેલા ફરેક પ્રકારે તારી સાથે મહેલોની સમાનતા
 છે. તે તારા બરાબરીયા છે તેથી એ અલકાપુરીના મહેલો તુને ઉપાડવા શક્તિમાન છે. ॥૬૯॥

કાળા ઘોડા મનકું હરતા સૂર્યના અથ નવા

હાથીમોટા ગિરિવર સમા વૃષ્ટિ કર્તા મોદોની ॥

યોધા ઊભા દશ દિશ બાણી યુદ્ધ બમી વિષે ત્યાં

સાગી આબૂષણ રૂચિ દિસે ચન્દ્રહાસ પ્રણેયી ॥૬૯॥

હે મેષ, અલકાપુરીમાં ઘોડાઓ તાજા હોવા ખડ નેવા કાળાસ પડતા લીલાધેરા
 રંગના અને સૂર્યના ઘોડાની બરાબરી કરનારા છે. ન્યાના પર્વત નેવા હંથા હાથીઓ તું
 જેમ વરસાદ વરસાવે છે તેમ મદના પાણીને વરસાવે છે. લક્ષ્મી માટે મોખપણ વખતે
 તમાર થઈ દશે દિશોમાં હોવા અને લક્ષ્મીમાં ચમેલા ચન્દ્રહાસ જાતની તરવારના ધારા
 એવાબુધી આબૂષણ પહેરવાની ધ્રુજ નેઓને ચાલી નથી એવા સુમટ યોધાઓ છે. ॥૬૯॥

આનન્દાત્મં નયનસલિલં યત્ર નાન્યૈર્નિમિત્તૈ-
 નાન્યસ્તાપઃ કુસુમશરજાદિપ્રસંગસાધ્યાત્ ॥
 નાપ્યન્યત્ર પ્રણયકલહાદ્ વિપ્રયોગોપપત્તિ-
 વિત્તેશાનાં ન ચ સ્વલુ વયો યૌવનાદન્યદસ્તિ ॥૭૦॥

અલકાપુરી વર્ણન ૪

હે મેઘ, યસ્યાં અલકાયાં વિત્તેશાનાં યક્ષાનાં ગુહ્યકાનાં આનન્દાત્મ હર્ષોત્પન્નં
 મૈત્રજલમસ્તિ । ન પુનરન્યૈર્નિમિત્તૈઃ પ્રવિયોગાદિભિઃ કારણૈર્જનિત મયનેપુ
 અધુ ચાગચ્છતિ ।

પુનઃ યસ્યાં ચ પ્રસંગસાધ્યાત્ પ્રસંગેન સાધ્યાત્ પ્રસંગા
 પ્રિયાંગનાનાં ચ સંયોગેન સાધ્યતે શામ્યતે સ તસ્માત્ કુસુમશરજાત્
 કન્દર્પોદ્ભૂતાત્તાપાત્ અન્યસ્તાપો મૃત્યુવિયોગવ્યાધિવદિદ્રતાદિજનિતો નાસ્તિ ।

પુન યસ્યાં અલકાયા લ્હીપુલાં પ્રણયકલહાદ્યન્યત્ર પ્રીતિકલહં વિના અન્યત્ર
 અન્યકારણે વિપ્રયોગો વિયોગો નાસ્તિ ।

પુન યસ્યાં અલકાયાં સ્વલુ નિશ્ચયેન યૌવનાદન્યત્ વયો નાસ્તિ અવસ્થા
 ન વિષ્ણુઃ । તુ પુનર્વૃદ્ધલક્ષણ વયો નાસ્તિ ॥૭૦॥

અલકાપુરી વર્ણન ૪

આનન્દોનાં બલ નયનમાં ન્યાં ન બીજ નિમિત્તે
 કામે પ્રેમ પ્રિય મિલનથી સાધ્ય બીજે ન તાપ ॥
 બીજે છે ન પ્રણય કલહો છેડિને ન્યાં વિયોગ
 યક્ષોનાં ન્યાં વય ન જુવાની વિના કોઈ વૃદ્ધ ॥૭૦॥

હે મેઘ, તે અલકાપુરીમાં રહેનારા યક્ષો અલકાને અને યક્ષ ઓઝાને આનન્દનાં હર્ષ
 પ્રસંગનાં આસુ આવે છે પણ સ્નેહીનો વિયોગ કે તેના બીજનાં કારણે આસુ આવવાનો
 પ્રસંગ જનતા નથી

માં ધનિષ્ઠ પતિ કે પત્નીના સંયોગથી મટનારા કામદેવથી થતા તાપ શિવાય
 બીજે કોઈ પણ પ્રકારનો મરણ, વિયોગ, રોગ, દરિદ્રતા વગેરેથી સંતાપ થતો નથી
 ત્યાં પ્રેમનાં રીસામણી શિવાય બીજા કોઈ પ્રકારનો કલહ કલેષ નથી.
 અલકાપુરીમાં યૌવન શિવાય બીજી અવસ્થા, નથી વૃદ્ધાવસ્થા આવતી નથી ॥૭૦॥

યસ્યાં યક્ષાઃ સિતમણિમયાન્યેત્ય હર્મ્યસ્થલાનિ
જ્યોતિસ્છાયાકુસુમરચનાન્યુત્તમસ્રીસહાયાઃ ॥

આસેવન્તે મધુ રતિફલં કલ્પવૃક્ષપ્રસૂતં
ત્વદ્ગંભીરધ્વનિષુ શનકૈઃ પુષ્કરેષ્વાહતેષુ ॥૭૧॥

અલકાપુરી વર્ણનં ૬ ,

હે મેઘ, યસ્યાં અલકાયાં ઉત્તમસ્રીસહાયાઃ ઉત્તમા રૂપગુણસહિતા સ્ત્રિયઃ નાર્યે
પદ્ય સહાયાઃ યેષાં તે ઘરસુંદરીસહિતાઃ યક્ષાઃ ગુહ્યકા, સિતમણિમયાનિ સિતાનિ
હલ્લવલાનિ પ્રભાચુકાનિ મણય રત્નાનિ યેષુ તાનિ રત્નઝડિતાનિ । જ્યોતિસ્છાયા
કુસુમરચનાનિ જ્યોતિષાં નક્ષત્રાણાં છાયાઃ પ્રતિવિમ્બાનિ તાન્યેવ કુસુમરચનાનિ
યેષુ તાનિ પતાદશાનિ હર્મ્યસ્થલાનિ પત્ય હર્મ્યાનાં ઉપરીમાયે આકાશિકાયાં ગત્વા ।
ત્વદ્ગંભીરધ્વનિષુ ત્વત્સદશ ગંભીર સુભગ ધ્વનય યેષુ તેષુ પુષ્કરેષુ મૃદંગેષુ શનકૈ
મંદ મંદ આહતેષુ આસ્ફાલિતેષુ સત્સુ કલ્પવૃક્ષપ્રસૂતં કલ્પવૃક્ષોત્પન્ન, રતિફલ રતિ.
સંભોગ પદ્ય ફલં યસ્ય તત્ પતાદશ મધુ સ્રીસ્રગે આનન્દવાયિની મદિરાં
આસેવન્તે ઉપમુંજન્તે વિવન્તિ ॥૭૧॥

અલકાપુરી વર્ણન ૫

જેમાં યક્ષો સ્ફટિક મણિનાં શ્વેત હર્મ્ય સ્થળોમાં

જેથી રાગા સહ કુસમની ગૂંથણી તારલાથી ॥

સેવે છે જ્યાં સુરત સુખનું મધ કલ્પવૃક્ષોનું

તારા ધીમા ધ્વનિ સુંમધુરાં વાગતાં વાધે જેમાં ॥૭૧॥ ૧

હે મેઘ, જે અલકાપુરીમાં, સફેદ મણિ-સ્ફટિકમણિથી જડેલા, તેથી જ તેમાં
પડતી તારાઓની છાયા પ્રતિબિમ્બથી જગે પુષ્પની ગૂંથણી કરી છે એવા લાગતા મહેલોની
અગાશીના ઉપરના સ્થળોમાં યક્ષો, સુદર સ્ત્રીઓ સાથે જેસીને, તારા જેવા અશ્વિર સ્વરૂપના
મૃદંગ તબલાના ધીમા ધીમા સંગીત સાથે કલ્પવૃક્ષમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી, રતિ સુખ સ્રીસ્રગમાં
આનન્દ આપનારી એવી મદિરા પીયે છે ॥૭૧॥

ગત્યુક્તમ્પાદલકપતિતૈઃ ત્ર મન્દારપુષ્પૈઃ
 પત્રચ્છેદૈઃ કનકમલૈઃ કર્ણવિશ્વસિમિશ્ર ॥
 મુક્તાજાલૈઃ સ્તનપરિસરચ્છિન્નસૂત્રૈશ્ચ હારૈ-
 નૈશો માર્ગઃ સવિતુરુદયે સૂચ્યતે કામિનીનાં ॥૭૨॥

અલકાપુરી વર્ણન ૬

હે મેઘ યજ્ઞ યસ્યાં અલકાયાં કામિનીનાં શૃંગારિણીનાં સ્ત્રીનાં ગત્યુત્કંપાત્
 ગત્યા શીઘ્રગમનેત ગમનજનિતઃ ઉત્કંપઃ ચલનં તસ્માત્, અલકપતિતૈઃ અલકેભ્યઃ
 કુટિલકેશપાદોભ્યઃ પતિતૈઃ મન્દારપુષ્પૈઃ કલ્પવૃક્ષકુસુમૈઃ,

પત્રચ્છેદૈઃ નાગવહ્નીશકલૈઃ, કર્ણવિશ્વસિમિ કર્ણપરિભ્રષ્ટૈ કર્ણેભ્યઃ પતિતૈઃ
 કનકમલૈઃ,

સ્તનપરિસરચ્છિન્નસૂત્રૈઃ સ્તનપરિસરેણ કુચપ્રદેશત્રિસ્તારેણ વિપુલપુષ્પસ્તના-
 સ્કાલનેત છિન્નાનિ સૂત્રાણિ દોરાઃ યેષાં તૈઃ મુક્તાજાલૈઃ મૌક્તિકકલાપૈઃ મુક્તાગુફિતૈઃ
 હારૈઃ હત્યાદિભિ સવિતુઃ સૂર્યસ્ય ઉદયે નેશઃ નિશાપાં ભવ માર્ગઃ સૂચ્યતે ॥૭૨॥

અલકાપુરી વર્ણન ૬

વેગે જતાં અલકધિ પડ્યાં ફૂલ કટપદ્મોનાં

પાનચ્છેદો, કનક કમળો કાનથી જ્યાં ખર્ચાં છે ॥

વેરાણાં જ્યાં રતનતટ રહ્યા તૂટતાં હાર દોરા

જોગ્યા સૂર્યે નજર પડતો માર્ગ આ કામિનીનો ॥૭૨॥

હે મેઘ જે અલકાપુરીમાં, પોતાના પ્રિય પાસે જવાની ઉતાવળમાં ઉતાવળે માલવાધી
 ગયેલા શરીરના હલનચલનને લીધે માર્ગમાં ક્યાંક જાગોડામાંથી કલ્પવૃક્ષનાં ફૂલ પડ્યાં છે.

ક્યાંય નાગરવેલનાં પાનના કટકો મોઢામાંથી પડેલા છે.

ક્યાંય કાનમાંથી સરી ગયેલાં સોનાનાં કમળ પડ્યાં છે.

ક્યાંક પુષ્પ સ્તનોની વિશળતાને લઈ દોરા ટુટી જવાથી મોતી ધુંધેલા હાર
 અને મોતિ પડ્યાં છે.

આવાં ચિન્હોથી સૂર્યોદય પછી જોતાં આ કામિનીઓ પસાર થયાનો રાતનો માર્ગ
 હતો એમ જણાય છે ॥૭૨॥ ✓

નીવીવન્ધોચ્છૃસિતશિથિલં યત્ર યક્ષાંગનાનાં
 ક્ષોમં રાગાદનિમૃતકરેષ્વાક્ષિપ્તસુ પ્રિયેષુ ॥
 અર્ચિસ્તુંગાનભિમુખમપિ પ્રાપ્ય રત્નપ્રદીપાન્
 દ્વીમૂઢાનાં ભવતિ વિફલપ્રેરિતશ્ચૂર્ણમુષ્ટિઃ ॥૭૩॥

અલકાપુરી વર્ણનં ૭

હપર્યુલેઃ અન્યેર્ધ્યમાણૈઃ ચિન્હૈઃ મલકાં હાસ્યસ્યેવ इति વર્ણયન્નમે આદિ ।
 નોઘોતિ ।

હિ મેઘ, યત્ર અલકાયાં દ્વીમૂઢાનાં લજ્જાવ્યાકુલિતાનાં યક્ષાંગનાનાં શુભાક-
 ર્ત્તીનાં, નીવીવન્ધઃ શાટકપટ્ટિકા તસ્યાઃ વંધસ્ય ઇચ્છૃસિતં શિથિલીમ્બનં તેન શિથિલં
 ઢીલીભૂતં ક્ષોમં ડુક્કલં અનિમૃતકરેષુ ચંબલહસ્તેષુ અપલક્ષણેષુ પ્રિયેષુ આક્ષિપ્તસુ
 રાગાત્ હાસ્યેન આકર્ષરસુ સરસુ અર્ચિસ્તુંગાન્ અર્ચિયા વિશેષપ્રકાશમાનાન્
 મહાદ્યુતીન્ રત્નપ્રદીપાન્ અમિમુખં સન્મુખં પ્રાપ્યાપિ દીપશાન્તયે ચૂર્ણમુષ્ટિઃ અવિલા-
 વિસ્ટુગચિદ્રવ્યસ્ય વિફલપ્રેરિતઃ મુષ્ટિઃ નિષ્ફલપ્રક્ષિતઃ ભવતિ રત્નપ્રદીપાનાં પ્રકાશાનાં
 અવિનશ્વરત્વેન અવિલાદિપ્રલેપેનાપિ દીપનિર્વાણઃ દીપશાન્તિર્ન ભવતિ અન્ધકારં ન
 વ્યાપ્નોતિ ॥૭૩॥

અલકાપુરી વર્ણનં ૭

નાડી છૂટ્યે શિથિલ બનતી ઓઢણી ન્યાં ત્રિધેની
 રનેહે રનેહી ચપળ કરથી ખેંચતા શર્મ ઝુગ્ધ ॥
 કાંતીવાળા જગમગ થતા રતનના દીપ પ્રત્યે
 ફેંકયા દોયા અખિલ ચુરણોના નકામા બને છે ॥૭૩॥

અલકાપુરીની વધુ ઓળખાણ આપતાં કહે છે.

હે મેઘ, જે અલકાપુરીમાં કરમથી ભરેલી યક્ષોની લાગણી ઓઝોનું નાડી દીલી
 થવાથી દીલી થયેલી ઓઢેલી રેશમી સાડી, સખણા ન રહેતા-અપલખણા હાથવાળા પ્રરો
 ખેંચે છે ત્યારે અંધારું કરવા દીવા ઠારવા માટે પાંચે જઈને અખીલ વગેરે સુખથી પદાયના
 દોયા ભરી દીવા ઉપર ઓઝો ફેંકે છે તો પણ દીવા ઠરતા નથી. કરમ એ તેલના દીવા
 નથી રતી દીવા રૂપે પ્રકાશતા હોવાથી અખીલ વગેરે ફેંકવાથી અંધારું થતું નથી. ॥૭૩॥

હસ્તે લીલાકમલમલકં વાલકુન્દાનુવિદ્ધં
 નીતા રોધ્રપ્રસવરજસા પાણ્ડુતામાનનશ્રીઃ ॥
 ચૂડાપાશે નવકુરવકં ચારુ કર્ણે શિરીષં
 સીમન્તે ચ ત્વદુપગમજં યત્ર નીપં વધૂનાં ॥૭૪॥

અલકાપુરી વર્ણન ૮

પુનઃ અલકાયા પરિચયં નિરૂપયન્નાહ । હસ્ત ઇતિ ।

હે મેઘ યમ યસ્યાં અલકાયાં વધૂનાં નવપરિણીતયુવતીનાં હસ્તે લીલા-
 કમલં લીલાયે ક્રોધાયે ધારિતં કમલં વર્તતે ।

વાલકુન્દાનુવિદ્ધં વાલકુન્દાં અવિકલિતાં હૈલરકલિકા તૈ અનુવિદ્ધં
 સ્પાતં પ્રથિતં હૈલરકલિકાગુપ્તિતં કલિકાભૂષણં તાલુપ્રદેશવર્તિનિ સાધિત
 કેશમન્યમાનો વધૂનાં અલકે કેશોપુ વર્તતે ।

રોધ્રપ્રસવરજસા રોધ્રાણાં લોદરવૃક્ષાણાં પ્રસવાઃ પુષ્પાણિ તેષાં રજઃ પુષ્પ
 પરાગ તેન તલ્લેપેન વધૂનાં આનનશ્રીઃ મુચ્છશેમા પાણ્ડુતાં ગૌરતાં નીતા પ્રાપ્તા વર્તતે ।

યસ્યાં પુર્યાં વધૂનાં ચૂડાપાશે ધમ્મિસ્ત્લે-નવકુરવકં વર્તતે । કર્ણે ચ ચારુ સુવર્દ
 શિરીષપુષ્પં વર્તતે । સીમન્તે સેવો ઇતિ લોકે મસ્તકસ્ય મન્યે કેશવીર્યાં ત્વદુપ-
 ગમજં ત્વદ્ તવ હપગમઃ આગમઃ વર્ષાકાલઃ તસ્મિન્ સમયે જાયતે ઇતિ
 ત્વદ્વીયાગમનોત્પન્નં નીપં કદમ્બપુષ્પં વર્તતે ॥૭૪॥

અલકાપુરી વર્ણન ૮

હાથે કીડા કમળ, કળિયું કુન્દ ગૂંથેલ કેશો

ગૌરી શેભા મુખ કમળની લોધ્ર પુષ્પો પરાગે ॥

અંબોડામાં નવ કુરબંદો, સર્પડા કુલ કાને

કુલો સેથે યુવતિજનને ત્યાં કદંબો તણાં છે ॥૭૪॥

હે મેઘ ને અલકાનગરીમાં નવી પરણેલી નવવધૂઓ વહુઓ રમવા માટે હાથમાં
 કમળ પુષ્પ ફેરવે છે

હૈલરની હિમડવા વિનાની કળીયોથી ગૂંથેલ કળિમ્બજાણુ એ નવવધૂઓના વાળના
 આગળના ભાગમાં ગોઠવેલ છે

ચોતાના મોઢાને ગૌરવર્ણુ બનાવવા મોઢા ઉપર લોદર વૃક્ષના ફુલનો પરાગ-અસત
 ખારિક મુગધી ચૂણું મોઢા ઉપર ને બીઓ ચોપડે છે. ✓

અંબોડામાં નવકુરબંદની વેણી, કાન પર સસ્પંદતાં મુવાળાં રેશમ નેવાં કુલ અને
 સેથામાં તારા આવવાથી (વરસાદની ઝાડુમાં) ખીલતાં કદંબના ફુલ ને બીઓએ ઢળાથી
 ગોઠવ્યાં છે ॥૭૪॥

યસ્યાં મત્તંભ્રમરમુખરાઃ પાદપા નિત્યપુષ્પા
 હંસશ્રેણીરચિતરશના નિત્યપદ્મા નલિન્યઃ ॥
 કેકેત્કણ્ઠા ભવનશિખિનો નિત્યભાસ્વત્કલાપા
 નિત્યજ્યોત્સ્નાપ્રતિહતતમોવૃત્તિરમ્યાઃ પ્રદોષાઃ ॥૭૫॥

અલકાપુરી વર્ણન ૯

દે મેઘ, ત્વ તાં અલકાં પમિશ્ચિન્દૈરપિ શાસ્યસે યવ ।

યસ્યાં અલકાયાં મત્તંભ્રમરમુખરાઃ પુષ્પદ્રવ્યેઃ મત્તાઃ યે ભ્રમરાઃ મધુકરાઃ સૈ
 મુખરાઃ શુંઝાયમાનાઃ પાદપાઃ નિત્યપુષ્પા સદાપુષ્પિતા સન્તિ ।

યસ્યાં અલકાયાં હંસશ્રેણીરચિતરશના હંસાનો શ્રેણ્યા પક્ત્યા રચિતા
 રૂપાપિતા રશના મેઘલાઃ યોસાં તાઃ નલિન્યઃ પશ્ચિન્યઃ સરોવરિકાઃ નિત્યપદ્માઃ નિત્યં
 સર્વકાલં સર્વર્તુષુ કમલપુષ્પવત્ય સન્તિ ।

યસ્યાં અલકાયાં કેકેત્કંઠા કેકાશબ્દેન ઊર્ધ્વકૃતા કંઠાઃ ચૈસ્તે ભવનશિખિનઃ
 પાલિતાઃ ગૃહમયૂરાઃ નિત્યભાસ્વત્કલાપા નિત્યં સતતં સર્વકાલં ભાસ્યન્ત સુશોભિતા
 રમણીયાઃ કલાપાઃ કલાઃ યેપાં સૈ સન્તિ ।

યસ્યાં પ્રદોષા રાગ્ય નિત્યજ્યોત્સ્નાપ્રતિહતતમોવૃત્તિરમ્યાઃ સન્તિ । સાક્ષાત્ શંભો.
 તત્ર નિત્યનિવાસાત્ તજ્જટાયાં સ્થિતશશિના નિત્યં સતતં પ્રકાશમાના યા જ્યોત્સ્ના
 ચંદ્રકાન્તિઃ તયા પ્રતિહતા દૂરીકૃતા અવરુદ્ધાઃ તમસાં અંધકારાણાં આવૃત્તિઃ
 પુનરાગમનં તેન રમણીયા વર્તન્તે ॥૭૫॥

અલકાપુરી વર્ણન ૯

શબ્દાળાં ન્યાં મદન ભમરોથી સદાપુષ્પ વૃક્ષો

હાર્યું હંસો તણિ નલિનિને નિત્ય પદ્મો સુહાર્તા ॥

મોરો ઉત્કંઠિત ભવનના નિત્ય શોભે કળાયે

જ્યોત્સ્નાઓથી મનહર નિશા દૂર છે અંધકારો ॥૭૫॥

‘હે મેઘ તું જે અલકાપુરીને નીચેનાં એવાણ્યો પણ ઓળખી શકીય.

જે અલકાપુરીમાં પુષ્પ રસોના મધથી ઘેરાયેલા ભમરો જેના પર શું રજા છે
 એવાં વૃક્ષો બારે માસ ફૂલથી ખીનેલાં રહે છે.

જે અલકામાં બારે માસ કમળના ફૂલ ખીલી રલાં છે એવી તળાવડીયુને કઠિ હંસની
 હાર્યું બેઠી છે તે એની સદૈવ કટીમેળના-કદારા જેવી શોભે છે.

જે અલકાપુરીમાં કેકા શબ્દથી ટહુકા કરતા ધરમાં પાળેલા મોર હંમેશાં કળા પુરી
 શોભી રહેલા છે.

ન્યાં શંકર સાક્ષાત રહેતા હોવાથી તેના જટામાં રહેલા ચંદ્ર વડે જે અલકાપુરીની ચંત્રીઓ
 ચંદ્રના પ્રકાશથી બારે માસ પ્રકાશી રહેલી હોય છે. ક્યાંય પણ અંધાઈ જોઈ શકાઈ નથી ॥૭૫॥

અક્ષીણાન્તર્ભવનનિધયઃ પ્રત્યહં રક્તકण્ઠૈ-
 રુદ્ગાયન્નિર્ધનપતિયશઃ કિન્નરૈર્યત્ર સાર્ધં ॥
 વિભ્રાજાણ્યં વિવુધવનિતાવારમુચ્યાસહાયા
 ચદ્ધાલાંપા વહિરુપવનં કામિનો નિર્વિશન્તિ ॥૭૬॥

અલકાપુરી વર્ણન ૧૦

हे मेघ यत्र यस्यां अलकायां, विवुधवनितावारमुच्योसहाया विवुधवनिताः
 देवलीरूपा. याः वारमुच्य वारांगनाः कलाकुशलांगनाः ताः सहाया येषां ते ।
 अक्षीणान्तर्भवननिधयः अक्षीणाः क्षयरहिता अंतर्भवने गृहस्थान्तरे सोपा-
 खाना इति लोके तत्र निधयः स्वर्णरत्नादीनां मण्डपाः येषां ते ।

एतादृशाः कामिनः शंगाररसिका यस्याः रक्तकंठैः मधुरस्वरैः धनपतियशः
 कुचेरकीर्तिद्योतकानि संगीतानि रुदगायद्भिः उत्तमप्रकारेण उच्चस्वरैः गायमानैः
 किन्नरैः सार्धं यद्दालापाः चन्द्रः संप्रवेशिताः साधिताः रागाणां आलापाः यैस्ते
 सन्तः बहिरुपवनं अलकापुर्याः बहिर्भागे स्थितं विभ्राजोच्चं विभ्राजनामकं उद्यानं
 प्रत्यहं अनुदिनं निर्विशन्ति प्रविशन्ति ॥७६॥

અલકાપુરી વર્ણન ૧૦

બંડારે અક્ષય ધનતણા બેઠને છે ધરેભાં
 જાંચે ગાતા ધનપતિ તણી કીર્તિને કિન્નરે બ્યાં ॥
 દેવ સ્ત્રીઓ મધુરમુરની સાથ વિભ્રાજ નામે
 પેસે છે આ ઉપવન વિષે નિસ કામાંધ યક્ષો ॥૭૬॥

हे मेघ, જે અલકાપુરીના પુરોણે, સ્વર્ણની અખસરાઓ ઠળા કૌશલ્યવાળી વારાંગનાઓ
 રૂપે બની સુખ આપે છે.

જે અલકાપુરીના પુરોણા ધનના બંડાર તોચાખાનાં સોનું રત્નો વગેરેથી હમેશાં
 ખરેલાં જ રહે છે, ગમે તેટલો ઉપયોગ કરે તો પણ ખુટતાં નથી.

એવા કામી શુભારસિક યક્ષો, મધુર સ્વાથી કુચેરના યક્ષનાં સંગીત ગાતા કિન્નરો
 સાથે રાગમાં આલાપ મેળવી અલકાપુરીની શહેરની બહાર આવેલા વિભ્રાજ નામના
 બગીચામાં દાખલ થઈ આનંદ કરે છે. ॥૭૬॥

યત્રાનીતાઃ સતતગતિના યદ્વિમાનામ્ભૂમી-
રાલેખ્યાનાં સ્વજલકણિકાદોષમુત્પાદ્ય સઘઃ ॥

શંકાસ્પૃષ્ટા इव जलमुचस्त्वादृशा यत्र जालै-
र्धूमोद्गाराः अनुकृतिनिपुणा जर्जरा निष्पतन्ति ॥७७॥

અલકાપુરી ઘર્ણનં ૧૧

હે મેઘ, યત્ર યસ્યાં અલકાયાં સતતગતિના પવનેન યત્ યસ્યાઃ અલકાયા
વિમાનાનિ સતભૂમિકાનિ હસ્માંણિ લેપાં અમ્ભૂમયઃ અંતિમમ્ભૂમિગૃહાણિ તાઃ આનિતાઃ
અંતઃપ્રાપિતાઃ ત્વાદૃશાઃ સ્વત્સદૃશાઃ જલમુચઃ મેઘાઃ આલેખ્યાનાં ચિત્રાણાં સ્વજલ-
કણિકાદોષં લપાદ્ય સ્વજલનાં વિન્દુભિઃ વિકૃતિં વિધાય સઘઃ શંકાસ્પૃષ્ટા इव
ભયચક્રિતા इव धूमोद्गाराः अनुकृतिनिपुणाઃ ધૂમસ્ય ઉદ્ગારઃ નિર્ગમનં તસ્ય અનુકૃતિઃ
અનુકરણં તત્કરણે નિપુણાઃ કુશલાઃ અતપથ જર્જરા પૃથક્ પૃથક્ ભૂતાઃ જાલૈઃ
જાલિકામિઃ ગવાક્ષવિહરૈઃ નિષ્પતન્તિ ષદિઃ નિસરન્તિ ॥૭૭॥

અલકાપુરી વર્ણન ૧૧

ખેંચાયેલા પવન ગતિથી સાતમી મેડીયુંમાં
સારા ચિત્રો જળકણિકાડે સાવ નાખી બગાડી ॥
જલે શંકા ભયયિ જલદો નીસરી બળીયુંથી
વીખાઈ ધૂમ સમ બનિને તું સમા નીકળે છે ૭૭॥

હે મેઘ, જે અલકા નગરીનાં સાત ભોનાં ગમનચુંબી મહાતાની કોપથી ભોયુંના
મહાતોમાં હંમેશાં વાતા પવને ખેંચાઈ આવતા તારા જેવા મેઘો બંદર ધુસી જઈ ત્યાં
દીગડેલાં ચિત્રોના રંગને પોતાના જળ નિંકુઓથી બગાડી નાખી દુરત ભયથીત બનેલા
ધુવામને આકાર લેવામાં કુશળ એવા તે મેઘ છુટા છુટા બની બળીયું વાટે બહાર
નીકળી જાય છે. ॥૭૭॥

મન્દાકિન્યાઃ સલિલશિશિરૈઃ સેવ્યમાના મરુદ્ધિ-
 મન્દારાણામનુતટરુહાં છાયયા વારિતોષ્ણાઃ ॥
 અન્વેષ્ટવ્યૈઃ કનકસિકતામુષ્ટિનિક્ષેપગૂઢૈઃ
 સંક્રોઢન્તે મણિભિરમરપ્રાર્થિતા યત્ર કન્યાઃ ॥૭૮॥

અલકાપુરી વર્ણન ૧૨

હે મેઘ, મંદાકિન્યાઃ ગંગાયાઃ સલિલશિશિરૈઃ જલેન તોયતુપારેણ શીતલે
 મરુદ્ધિ પવને સેવ્યમાનાઃ, અનુતટરુહા તોરસમીપોદ્ગતાનાં મન્દારાણા સુરતરુણાં
 કલ્પદ્રુમાણાં છાયયા વારિતોષ્ણા નિવારિતા ડળ્લા ઘાતપા સૂર્યતાપા યામિસ્તા,
 અમરપ્રાર્થિતા દેવૈર્વાંચિતા કન્યાઃ યક્ષકુમારિકા કનકસિકતામુષ્ટિનિક્ષેપગૂઢૈ
 કનકસ્ય સ્વર્ણસ્ય સિકતા વાલુકા રેતિઃ તસ્યાઃ મુષ્ટિઃ તત્ર નિક્ષેપ ન્યાસઃ તેન
 ગૂઢે ગુપ્તૈ. અન્વેષ્ટવ્યૈ કસ્યો મુષ્ટૌ કો મણિ સ્વર્ણવાલુકાન્તર્હિતોસ્તીતિ જ્ઞાતવ્યૈ.
 મણિમિ રત્નૈ. સંક્રોઢન્તે રમન્તે ॥૭૮॥

અલકાપુરી વર્ણન ૧૨

સેવાતી ન્યાં શિશિર પવને બન્ધવીનાં જળોથી

• કઠિ જળ્યાં સુરતરુ તણી છાયથી શાંત તાપ ॥

સંતાડેલાં કનક રજની મૂઠિયૂંથી મણીથી

બોલાવાતી અમર જ ગણે યક્ષ કન્યા રમે છે ॥૭૮॥

હે મેઘ, ગંગાના જળથી ઠંડા બનેલા પવનનો આનંદ લેવી, ગંગાને કઠિ ઉગેલાં
 કલ્પદ્રુમેની છાયથી સૂર્યનો તડકો જેને લાગતો નથી એવી, દેવતાઓ જેની માગણી કરે છે
 એવી યક્ષોની કન્યાઓ કુમારિકાઓ સોનાની રેતીની બંદર યુદીમાં રાખી સંતાડેલાં રત્નોથી
 રમે છે અર્થાત અલકામાં વહેતી ગંગાની રેતી સોનાની છે તે રેતી યુદીમાં લખ તેમાં
 જુદાજુદાં રત્નો સંતાડી એક બીજી પોતાની યુદીમાં ક્યુ રાખે છે તે પ્રજ્ઞી રમત કરે છે ॥૭૮॥

યત્ર સ્ત્રીणां પ્રિયતમભુજાલિંગિતોચ્છ્વાસિતાના-
 મંગલાર્ણિ સુરતજનિતાં તન્તુજાલાવલમ્બાઃ ॥
 ત્વત્સંરોધાપગમવિશદૈઃ પ્રેરિતાશ્ચન્દ્રપાદૈ-
 વ્યાલુપ્પન્તિ સ્ફુટજલલવસ્યન્દિનશ્ચન્દ્રકાન્તાઃ ॥૭૯॥

અલકાપુરી વર્ણન ૧૩

હે મેઘ, યત્ર યસ્યાં અલકાયાં તન્તુજાલાવલંબાઃ તન્તુજાલા શાલાકાયુક્ત-
 જાલિકા તામ્ર અવલંબઃ આધારો યેષાં સે । પુનઃ ત્વત્સંરોધાપગમવિશદૈઃ ત્વત્ ત્વ
 સંરોધઃ આવરણં તસ્ય અપગમ અમાવ સ્તેન નિર્મલૈઃ ચંદ્રપાદૈઃ ચંદ્રકિરણૈ પ્રેરિતા
 મેદિતા અત પથ સ્ફુટજલલવસ્યન્દિન* સ્ફુટાશ્ચ જલકળાશ્ચ તાન્ સ્યન્વતિ વર્ષતીતિ
 પર્વશીલાઃ ચંદ્રકાન્તા શ્ચન્દ્રકાન્તમણયઃ પ્રિયતમભુજાલિંગિતોચ્છ્વાસિતાનાં પ્રિયતમાનાં
 મર્તૃણાં યાતિ ભુજામિ. આલિંગિતાનિ તૈઃ ડચ્છ્વાસિતા શ્વાસોચ્છ્વાસગતિ પ્રાપ્તાઃ
 વિકલિતા. તાસા સ્ત્રીણા સુરતજનિતાં નિધુવનોત્પાદિતાં અંગલાર્ણિ શરોરસ્ય હ્રેદ અમં
 વ્યાલુપ્પન્તિ અપનયતિ ॥૭૯॥

અલકાપુરી વર્ણન ૧૩

ન્યાં સ્ત્રીઓની પ્રિયતમ શુભલિંગને શાસવાળી
 અંગક્ષાની સુરત નિપજી, ચંદ્રકાંતો હરે છે. ॥
 અતાં તારી અડચણ કરે ચંદ્રનાં પેદાતાં ન્યાં
 પાણી બિંદુ બહુ વરસતા અગ્નિઓમાં જડેલા ॥૭૯॥

હે મેઘ, જે અલકાપુરી નગરીમાં સરીવાવાળી ગળાધુમાં જડેલા અને તારી આડચ
 પાસી જવાથી અર્થાત તું ચંદ્રની આડે ન રહેવાને લીધે સીવા ચંદ્રનાં કિરણો તેના પર
 પડવાથી પાણીના બિંદુઓને ટપકતા એવા ચંદ્રાત મણિયો પ્રિયની શુભના આશિર્વાદથી
 શ્વાસોચ્છ્વાસ લેતી વિહ્વળ બનેલી સ્ત્રીઓના સુરત જન્ય શરીરના અમને મટાડે છે ॥૭૯॥

મત્વા દેવં ધનપતિસખં યત્ર સાક્ષાદ્ વસન્તં
પ્રાયશ્ચાપં ન વહતિ ભયાન્મન્મથઃ પટ્પદજ્યં ॥
સભ્રૂભંગં પ્રહિતનયનૈઃ કામિલદ્યેષ્વમોઘૈ-
સ્તસ્યારમ્ભશ્ચતુરવનિતાવિભ્રમૈરેવ સિદ્ધઃ ॥૮૦॥

અલકાપુરી વર્ણન ૧૪

હે મેઘ, યત્ર યસ્યાં અલકાપાં ધનપતિસખં કુબેરસ્ય મિત્રં અલકાપાં
સાક્ષાદ્ વસન્તં મૂર્તિમન્થં નિવસન્તં દેવં મહેશ્વરં મત્વા તસ્ય ભયાત્ ભીત્યા
કન્દર્પઃ પ્રાયઃ ઘાહુલ્યેન પટ્પદજ્યં ભ્રમરશ્રેણિપ્રત્યંશં ધનુઃ ન વહતિ ન ધારયતિ ।
નતુ યદિ મન્મથઃ ચાપં તત્ર ન વહતિ તદો કથં તત્રત્યાનાં મિથુનાનાં
પટ્પદં પ્રોતિહતપચતે રૂપિણે વેત્તપ્રાદે ।

સભ્રૂભંગં ધુકુટિવિલાસયુક્તં યથાસ્યાસથા પ્રહિતનયનૈઃ પ્રહિતાનિ પ્રેરિતાનિ
નયનાનિ નેત્રાણિ યેષુ તૈઃ અમોઘૈઃ સફલૈઃ ચતુરલલનાવિભ્રમૈઃ કામક્રીડાચતુરાઃ
પાઃ કામિન્યઃ તાસાં વિલાસૈરેવ તસ્ય મન્મથસ્ય કન્દર્પસ્ય કામિલદ્યેષુ કામિ-
દ્યેષુ યોડસો આરંભઃ પ્રહરણપ્રસિદ્ધઃ સિદ્ધઃ નિષ્પન્નઃ સફલઃ વર્તે ॥૮૦॥ ૪

અલકાપુરી વર્ણન ૧૪

અણી સાક્ષાત્ ધનપતિ સખા શંકર જ્યાં વસે છે
દોરી ચાપેં શ્રમર જ તણી કામ બીઠેં ન ધારે ॥
સભ્રૂભંગેં સદૃશ નયનેં લસિને કામિયોને
તેનો પ્રારંભ જ ચતુરમાં થાય છે વિભ્રમોથી ॥૮૦॥ ✓

હે મેઘ, જે અલકાપુરીમાં હમેશાં સાક્ષાત્ રહેતા, કુબેરના મિત્ર અલકાપાં શંકરની
બીઠથી કામદેવ ધણેભાગે ભ્રમરાઓની હાથું રૂપી ધનુષ્યને ચડાવતો નથી.
જો કામદેવ ધનુષ્ય ચડાવતો નથી તો તાર્ના યુવક યુવતીઓને પરસ્પર પ્રીતિ કેમ
થાય છે એવી શંકાનું નિવારણ કરતાં કહે છે

ધુકુટીના વિલાસ સાથે ફેંકેલા કરાસવાળા, નિષ્ફળ ન જનારા, કામક્રીડાથી ચતુર એવી
બીઓના વિલાસે વડે જ કામનો પ્રારંભ ઉત્પત્તિ થાય છે. તે માટે કામદેવને ધનુષ્ય
ચડાવવાની ધણે લાજે જરૂર પડતી નથી ॥૮૦॥ ✓

વાસશ્ચિત્રં મધુ નયનયોર્વિભ્રમાદેશદક્ષં
 પુષ્પોદ્મેદં સહ કિસલયૈર્ભૂષણાનાં વિકલ્પાન્ ॥
 લાક્ષારાગં ચરણકમલન્યાસયોગ્યં ચ યસ્યા-
 મેકઃ સૂતે સકલમવલામળદનં કલ્પવૃક્ષઃ ॥૮૧॥

અલકાપુરી વર્ણન ૧૫

હે મેઘ, યસ્યાં અલક્ષ્યાં યઃ કલ્પવૃક્ષઃ સકલં સમસ્તં અવલામળદનં
 સૂતે લલનાલંકરણં જનયતિ । કિંકિં નામ ।

ચિત્રં નામાપ્રકારં નામાર્ણં યાસઃ અપેક્ષિતવસ્ત્રાણિ સૂતે જનયતિ ।

પુનઃ । નયનયોર્વિભ્રમાદેશદક્ષં લોચનયોઃ વિભ્રમાણાં દ્વાવભાષાદિવિલાસાનાં
 આદેશઃ પ્રકટીકરણં તત્ર દક્ષં ચતુરં મધ્યં વિવિધપ્રકારાઃ સંસારસુખપ્રદાઃ
 મવિરાઃ સૂતે ।

પુનઃ । કિસલયૈઃ સહ કિંજલકૈઃ કુંપલૈઃ કલિકામિઃ સહ પુષ્પોદ્મેદં
 પુષ્પાણાં ઉદ્મેદં પ્રાગદ્યં સૂતે જનયતિ ।

પુનઃ । ભૂષણાનાં વિકલ્પાન્ આભૂષણાનાં અલંકારવસ્તુનાં દ્વાર-કેયૂર કુંડલ

મુદ્રિકા કંકણ કટિમેચ્છલાદીન્ વિશેષાન્ જનયતિ ।

પુનઃ ચરણકમલન્યાસયોગ્યં પાદપદ્મારોપણોચિતં લાક્ષારાગં રક્તનીલાદિ
 રંગાણાં અલક્ષ્યાદીનાં રાગં વિવિધરંગં ચ સૂતે જનયતિ । યેન વિવિધરંગાણાં
 બિન્દુમિઃ છતાન્યાલેખ્યાનિ પાદસૌન્દર્યવર્ધનાનિ કન્યાઃ યુવતયશ્ચ કુર્યંતિ ॥૮૧॥

અલકાપુરી વર્ણન ૧૫

જેઝાં વત્તો, મધુ નયનમાં આપતું એ વિલાસો

ખીંદ્યાં કુલો કુંપળ સહિત, શ્રેષ્ઠ આભૂષણોને ॥

લાક્ષા રંગો અરણ્ય કમળે ત્રાજવાં પાડવાને

શૃંગારો ઘે રમણિજનને એકલું કલ્પવૃક્ષ ॥૮૧॥

હે મેઘ, જે અલકાપુરીમાં એક કલ્પવૃક્ષ જ સ્ત્રીઓને શયનસ્થાનની વસ્તુઓ આપે છે.

અનેક જાતનાં રંગીન સુતરાદિ રેશમી સોનેરી અરણ્ય પ્રમાણનાં લુગડાં ઉત્પન્ન કરે છે.

આંખોમાં ઢાવવાવા વગેરે વિલાસને ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ એવી અનેક જાતની

સંસાર સુખ આપનારી મદિરાને ઉત્પન્ન કરે છે.

કળિયો કુંપળીયાં સાથેનાં પુષ્પોને ઉત્પન્ન કરે છે.

અનેક જાતનાં આભૂષણો ધરણી શયનસ્થાનની વસ્તુઓ હાર બાજુમાં કંકણ વાંટી

કટિમેચ્છળા ઝાંઝર વગેરેને ઉત્પન્ન કરે છે.

કમળ સરખા કમળ પર્ણમાં ત્રાજવાં પાડવાના વિવિધ લાલ વાદળી રંગને ઉત્પન્ન કરે

છ નેથી કુમારિકાઓ અને પરણેલી વહુઓ ત્રાજવાં પાડી પોતાના પગને શોભાવે છે ॥૮૧॥

તત્રાગારં ધનપતિગૃહાદુત્તરેણાસ્મદીયં
 દૂરાલ્લક્ષ્યં સુરપતિધનુશ્ચારુણા તોરણેન ॥
 યસ્યોદ્યાને કૃતકતનયઃ કાન્તયા વર્ધિતો મે
 હસ્તપ્રાપ્યસ્તવકનમિતો વાલમન્દારવૃક્ષઃ ॥૮૨॥

યક્ષગૃહ વર્ણનં ૧

શ્વાનોં અલકાયાં અભિજ્ઞાનપૂર્વકં આત્મીયં ઘવલગૃહં નિર્દર્શયન્નાહ । તત્રાગારેતિ ।

હે મેઘ, તત્ર તસ્યાં અલકાયાં અસ્મદીય અસ્માકં શ્વં આગારં ગૃહં ધનપતિ-
 ગૃહાત્ કુબેરસ્ય ગૃહાત્ ઉત્તરેણ ઉત્તરસ્યાં દિશિ રાજમવનાત્ અદૂરેણ ઘર્તેતે ।

કથંભૂતં ગૃહં ઇત્યાહ । સુરપતિધનુશ્ચારુણા ઇન્દ્રચાંપાકારરચનામનોદરેણ
 તોરણેન નાનાવર્ણેરત્નચ્ચિત્તેન દૂરાલ્લક્ષ્યં વિપ્રકૃષ્ટાત્ અવસેયં દૂરત્ પવાનેન
 ચિન્હેન અભિજ્ઞાતું શક્યં ।

પુન અભિજ્ઞાનાન્તરમાહ । યસ્ય ગૃહસ્ય ઉદ્યાને ઉપવને મમ કાન્તયા સ્ત્રિયા
 વર્ધિત પાલિત, કૃતકતનયઃ કૃત્રિમ પુત્રીકૃત હસ્તપ્રાપ્યસ્તવકનમિત હસ્તાભ્યાં
 પ્રાપ્યે પ્રાપ્તઃ સ્તવકૈઃ પુણ્યગુચ્છૈઃ નમિત નમ્રોભૂત વાલમન્દારવૃક્ષઃ લઘુકલ્પવૃક્ષઃ
 ઘર્તેતે ॥૮૨॥

યક્ષના ધરતુ વર્ણન ૧

સાં માર્ઝં છે ધર ધનપતી મહેલથી ઉત્તરાઈં
 છેટથી ઇંદ્ર ધનુષ સમા તોરણું ઓળખાતું ॥
 જના બાગેં તનય સરખો પતિયેં બીજરેલો
 ગુચ્છાળો સાં કર લઈ શકે રોપ મદારનો છે ॥૮૨॥

હવે અવધાપુરીમાં ઓળખી શકાય એ રીતે પોતાના ધરતુ વર્ણન કરે છે.

હે મેઘ, તે અવધાપુરીમાં અમારૂં ધર કુબેરના મહેલથી ઉત્તર દિશાએ રાજમવનની
 નજીકમાં જ છે. તે ધર કેવું જ સુંબળ

ઇંદ્ર ધનુષના આકારનાં અને રમનાં નાના પ્રકારનાં રત્નોથી સુવેષા તોરણને લઇ
 છેટથી ઓળખી શકાય એવું છે.

જે ધરના બગીચામાં મારી ઓળે ઉછેરેલું અને દીકરો કરેલું હાથેં આંખી શકાય
 યક્ષના ગુચ્છાથી નથી મથેયું નાનું કલ્પ વૃક્ષનું ઝાડ છે. ॥૮૨॥

વાપો ચાસ્મિન્મરકતશિલાવદ્ધસોપાનમાર્ગા
 હૈમૈઃ છન્ના વિકચકમલૈઃ સ્નિગ્ધવૈદૂર્યનાલૈઃ ॥
 યસ્યાસ્તોયે કૃતવસતયો માનસં સંનિકૃપ્તં
 ન ધ્યાસ્યન્તિ વ્યપગતશુચસ્ત્વામપિ પ્રેક્ષ્ય હંસાઃ ॥૮૩॥

યક્ષગૃહ વર્ણન' ૨

ભૂયોપિ અમિહાનકથનવ્યાજેન નિજગૃહ વર્ણયતિ । વાપોત્તિ ।

હે મેઘ, હવે પુનઃ અસ્મિન્ ઉદ્યાને મરકતશિલાવદ્ધસોપાનમાર્ગા મરકત
 શિલામિઃ પદ્મ રચિતઃ સોપાનમાર્ગઃ પદ્મસ્થાનીયપન્થ્યા પગથિયાં इति લોકે યન્ન સા ।

સ્નિગ્ધવૈદૂર્યનાલૈઃ સ્નિગ્ધા વૈદૂર્યાણાં નાલા વૈદૂર્યમળીનાં નાલા જલોપરિગમના
 ગમનમાર્ગાઃ પૂલિકા તૈ ।

હૈમૈઃ સુવર્ણરત્નોઃ વિકચકમલૈઃ વિકસિતકમલપુષ્પૈઃ છન્ના વ્યાસા આચ્છાદિતા
 વાપી સરોવરિકા વર્તતે ।

યસ્યા વાપ્યાઃ સરોવરિકાયા તોયે જલે કૃતવસતય' કૃતસ્થાના હંસા,
 સંનિકૃપ્ત સમીપે સ્થિતમપિ માનસં માનસરોવરં ન ધ્યાસ્યન્તિ ન સ્મરિષ્યન્તિ । અપિ
 પુનઃ ત્વાં પ્રેક્ષ્ય અવલોક્ય તુ વ્યપગતશુચ ગતશોકા સન્તઃ માનસં ન સ્મરિષ્યન્ત્યૈષ ।

સ્નિગ્ધવૈદૂર્યનાલૈઃ અસ્યાર્થ' સ્ત્રીમલ્હિનાથેન અન્યથા સ્નિગ્ધાનિ વૈદૂર્યાનિ
 નાલાનિ વદ્વા યેષાં તૈ કમલૈઃ इति કૃત સ ન યથાર્થ' । કમલવદ્વાના સ્નિગ્ધતા-
 ડભાવાત્ । સૂક્ષ્મરોમયુક્તા અસ્નિગ્ધા એવ તૈ ભવન્તિ । વદ્વા વૈદૂર્યાણાં ન ભવિતું
 શક્યાઃ । વીર્યવૈદૂર્યનાલૈઃ इदં પાઠાતસ્મયિ ન યુજ્યતે । કમલવદ્વાનાં વીર્યતયા
 કમલાનાં શોભામિબૃદ્ધિર્ન સંભવા । અતઃ સ્નિગ્ધપાઠ એવ યુક્તઃ । અનેન પૂલિકાયા
 અર્થે નાલાશબ્દપ્રયોગ એવાજ મદ્વાકથિના કૃતોત્તિ ॥૮૩॥

યક્ષનાં ધરતુ વર્ણન' ૨

એમાં શોભે મરકતમણીનાં પગાનું તળાવ

જેમાં ખીલ્યાં કનક કમળો, પૂલ વૈદૂર્ય ખાંધ્યા ॥

એડે જ્યાં માનસ સર છતાં ના તજે આ જળોને

નેા સલાહે વધુ સુખિ યશે જોઈ હસો તને ત્યાં ॥૮૩॥

હે મેઘ એ જગીચામાં ખજા-મરકત મણિનાં ખાંધેલાં પગથીયાથી અને લીસા-મુવાળા
 વૈદૂર્ય' મણિના પુલ કમાનુથી અને સોનાનાં ૨ મળાં ખીનેલાં કમળોથી ભરેલી એવી તળાવડી છે.

જે તળાવડીના પાણીમાં રહેનાત્ હસો માનસરોવર નજીકમાં જ છે છતાં ત્યાં
 જવોની ઇચ્છા કરતાં નથી તેને શબ્દ પણ કરતાં નથી, તેમાં વળી ઘુને જોશે એટલે તે
 જવોની ઇચ્છા જરાય કરશે નહીં ॥૮૩॥

તસ્યાસ્તીરે રચિતશિખરઃ પેશલૈરિન્દ્રનીલૈઃ
 ક્રોડાશૈલઃ કનકકદલીવેષ્ટનપ્રેક્ષણીયઃ ॥ -
 મદ્ગેહિણ્યાઃ પ્રિય ઇતિ સખે ચેતસા કાતરેણ
 પ્રેક્ષ્યોત્પ્રાન્તસ્ફુરિતતટિતં ત્વાં તમેવ સ્મરમિ ॥૮૪॥

યક્ષગૃહ વર્ણનં ૩

હે જલદ, તસ્યાઃ ધાવ્યાઃ સરોવરિકાતીરે પેશલૈ. મનોહરૈઃ ઇન્દ્રનીલૈઃ ઇન્દ્ર-
 નીલમણિમિઃ રચિતશિખરઃ નિર્મિતશૃંગ. ।

કનકકદલીવેષ્ટનપ્રેક્ષણીયઃ સ્વર્ણરંભાણાં સ્વર્ણરંગાનાં કદલીનાં સ્વર્ણકદલી
 સોનકેલ સોનેરીકેલાં ઇતિ લોકે તાસાં આવેષ્ટનં પરિતઃ વેષ્ટનં તેન પ્રેક્ષણીયઃ
 સાદરં અવલોકનીયઃ ક્રોડાશૈલઃ ઘર્તતે ।

હે સખે હે મિત્ર અહં ત્વાં પ્રેક્ષ્ય અવલોક્ય સઃ ક્રોડાશૈલઃ મદ્ગેહિણ્યાઃ
 પ્રિયઃ વહ્નમ્. ઇતિ ઉત્પ્રાન્તસ્ફુરિતતટિતં ઉત્પ્રાન્તાઃ ઉપરિગતાઃ પર્યન્તાઃ તત્ર સ્ફુરિતા
 વહ્નસિતા તટિત્વ ચિત્તુર્થ યસ્મિન્સ્તં પતાદશં ત્યાં તપાતં ક્રોડાશૈલં કાતરેણ અગ્રીરેણ
 ચેતસા દ્વયા પથ સ્મરમિ ॥૮૪॥

યક્ષના ધરતું વર્ણનં ૪

તેને કઠિ શિખર યુત ને ઇન્દ્રનીલે રચેલે
 લાં છે ક્રોડા ગિરિ, કનકથી કેળ્ય બાળે વિંટાયો ॥
 ભારી સીને પ્રિય ઈ સમજી ને અધીરા મનેથી
 તે ટાણે વિદ્યુત યુત તમને ને ગિરીને સમજું છું ॥૮૪॥

હે મેષ, એ તળાવડીને કઠિ સુંદર ઇન્દ્રનીલ અણિના નીલમના બાધિલા શિખરવાળો, ચારે
 ઢેર સોનાના રંગની કેળુથી ઘેરાયેલો હોવાથી જોવા લાયક સુંદર લાગતો એવો ક્રોડાશૈલ
 રમવાનો પર્વત છે. હે મિત્ર તુંને અટાણે જોઈને મને યાદ આવે છે કે ભારી સીને વહાલો
 એવો એ ક્રોડા પર્વત ઉપર તુ બજાય અને તે પર્વતના ઉપરના છેડા પરિ તું વિજળીના
 અગ્રારા કરીશ ત્યારે તે પર્વત અને તું કેવા લાગશે એ દ્રશ્યને મારા અધીર
 હૃદયથી યાદ કરું છું ॥૮૪॥

રક્તાશોકશ્ચલકિસલયઃ કેસરશ્ચાત્ર કાન્તઃ
 પ્રત્યાસન્નો કુરવકવૃત્તેર્માધવીમણ્ડપસ્ય ॥
 એકઃ સસ્યાસ્તવ સહ મયા વામપાદામિલાપી
 કાંક્ષત્યન્યો વદનમદિરાં દોહદચ્છન્નનાસ્યાઃ ॥૮૫॥

યક્ષગૃહ ઘર્ણનં ૪

હે મેઘ, અત્ર પર્વતોપાને, ચલકિસલયઃ ચંચલપલ્લવ રક્તાશોક રક્તપુષ્પઃ
 અશોકવૃક્ષઃ વિદ્યતે । અન્યઃ કાન્ત-મનોહરઃ કેસરઃ ધકુલવૃક્ષોપિ વિદ્યતે । તો
 કુરવક વૃત્તેઃ કુરવકાનાં મઘવક સુગંધિ છુપાનાં વૃત્તિ-વાદિ-વાદ્ય લોકે यस્ય
 તસ્ય માધવીમંડપસ્ય અતિસુકલતામંડપસ્ય પ્રત્યાસન્નો નિકટસ્થો સ્તઃ ।

દોહદવ્યાજેન દોહદઃ પ્રસવસહાયકં દ્રવ્ય તસ્ય છન્નના તયોર્દ્યૈર્મધ્યે એક
 રક્તાશોકઃ મયા સહ મયા સાકં તવ સસ્યાઃ તવ ધ્રાતૃજાયાયાઃ મમ પત્ન્યા
 વામપાદામિલાપી અસ્તિ વામચરણમમિલવતિ । અન્યઃ યકુલઃ અસ્યા તવ સસ્યા
 મયા સહ વદનમદિરાં સુરાગણ્ઢવં ઇચ્છતિ ॥૮૫॥

યક્ષના ધરતું વર્ણનં ૪

રક્તાશોક અપળ કુંપળે દૂંઠડા છે બદ્ધ
 વીંટી વાડ્યે મરૂબકતણી માધવી માંડવાની ॥
 તેમાં પૂહેલો તવ સખિતણો ઈચ્છતો પાદ ડાબો
 બીજો તેની વદનમદિરા દોહદચ્છન્ન માટે ॥૮૫॥

હે મેઘ આ પર્વતવાળા જગીચમાં હસતા કુંપળીયાવાળો લાલ ફુલનો અશોક અને
 સુદર જકુલ બાલસરીનાં જે ઝાડ છે. તે જેઠ ઝાડ મરવાની વાડપથી વીંટાયેલા અમેલીના
 માંડવાની નજીકમાં છે.

મસવને-પુલ ફળની ઉત્પત્તિને સહાયક પદાર્થ તરીકે એ જેઠમાં લાલ અશોક મારી સાથે
 તાડી સખી-મારી પત્નીના યાગ્ય પત્રના સ્પર્શને ધ્રુષ્ટ છે અને જકુલ મારી પત્નીના
 ચેડાના મદિરાના કાગળાને ધ્રુષ્ટ છે ॥૮૫॥

તન્મયે ચ સ્ફટિકફલિકા કાંચની વાસયટિ-
 મૂલે વદ્વા મણિભિરનાતિપ્રાઢવંશપ્રકાશૈઃ ॥
 તાલૈઃ સિઞ્જદ્વલયસુભગૈર્નર્તિતઃ કાન્તયા મે
 યામધ્યાસ્તે દિવસવિગમે નીલકંઠઃ સુહૃદઃ ॥૮૬॥

યસગૃહ વર્ણનં ૫

હે મેઘ, તન્મયે તયોદ્વયો રક્તાશોકચક્રુલયોર્મધ્યે વાસયટિ વિઘટે
 વાસયટિ નિવાસદંઢ. પંજરદંઢ નિવાસસ્તંભિકા અસ્તિ । કથં ભૂતા સા ।

સ્ફટિકફલિકા સ્ફટિક મણિમયા ફલિકા ગોઠિકા ડપવેશનમૂમિઃ
 યસ્યાઃ સા । સંપૂર્ણા યટિ કાંચની સુવર્ણમયી, મૂલે મૂલવિભાગે અઘસ્તાત્
 અનાતિપ્રાઢવંશપ્રકાશૈઃ ન અતિપ્રાઢા ન અતિપકા ન લઘવ પતાદશા યે વંશા તેવાં
 પ્રકાશ સૌન્દર્યે રથ પ્રકાશઃ યેવાં તે મગય રતનાનિ તૈઃ મણિભિઃ વદ્વા યજ્ઞિતા ।
 પતાદશી મયૂરસ્ય ઘાસવટિ. નિવાસસ્થાનરૂપપંજરયુક્તા યટિ સ્તંભિકા વિઘટે ।
 થાંમલી હતિ સૌરાષ્ટ્રે ।

મે મમ કાન્તયા ગેહિન્યા સિઞ્જદ્વલયસુભગૈ શબ્દાયમાનકકળમનોહરૈ કરતલ-
 ઘાદનકૃતૈઃ તાલૈઃ નર્તિત. નૃત્યં કારિત ય યુષ્માકં સુહૃદ્ મિત્રં મયૂર દિવસવિગમે
 સંધ્યાકાલે યાં ઘાસયટિં અધ્યાસ્તે ડપવિશતિ નિવાસે કરોતિ નિદ્રાતિ ॥૮૬॥

યક્ષના ધરતું વર્ણનં ૫

બેની વચ્ચે સ્ફટિકમણિની હેમની થાંભલી છે
 ખાંચે થોડાં રતન તરૂણા વાંસની ઠાંતિ જવાં ॥
 મારી સ્ત્રીના વક્ષ રણુકારે નચાબ્યો મથૂર

- સાંજ બેસે પ્રિય સુહૃદ એ થાંભલીને મથાળે ॥૮૬॥

હે મેઘ હાલ અશોક અને ગોદસરી એ બેઠાં જાડની વચ્ચે એક નિવાસ થાંભલી
 પાંજરાવાળી છે જેની બેસણી સ્ફટિકમણિની છે. થાંભલી સોનાથી જડેલી છે. તેના પાયાના
 નીચેના ભોગમાં બહુ કાચા નહિ બહુ પાકા નહીં એવા અખ્યત્ર વપના વાંસના જેવા રંગના
 પ્રકાશવાળાં રત્નો જડ્યાં છે એવી મોરને બેસવાની થાંભલી છે મારી સ્ત્રીયે રણુકારા કરતાં
 અખડતાં વાગતાં ઠકથૂથી અનેહર બનતા તાલ વડે નચાવેલો તમારો મિત્ર મોર સંધ્યાકાલે
 એ થાંભલી ઉપર બેસે ॥૮૬॥

એમિઃ સાધો હૃદયનિહિતૈર્લક્ષણૈર્લક્ષયેથા
 દ્વારોપાન્તે લિખિતવપુષો શંખપદ્મો ચ દૃષ્ટા ॥
 ક્ષામચ્છાયં ભવનમધુના મદ્વિયોગેન નૂનં
 સૂર્યાપાયે ન સ્વલ્પ કમલં પુષ્યતિ સ્વામભિલ્યા ॥૮૭॥

ચક્ષુર્હ ચર્ણનં ૬

હે સાધો સજ્જન વિદ્વન્ મેઘ, હૃદયનિહિતૈઃ હૃદયસ્થેઃ સ્મૃત્યા ધારિતૈઃ
 પમિઃ ઉપર્યુક્તલક્ષણૈઃ ભવનં મમ ગૃહે લક્ષયેથા. નિશ્ચિનુયાઃ ।

ઉપર્યુક્તલક્ષણૈઃ પુનઃ. અન્યૈઃ લક્ષણૈઃ દ્વારોપાન્તે દ્વારસ્ય સમીપે દ્વારપાર્શ્વયોઃ
 શંખપદ્મો શંખઃ પદ્મઃ તૌ લિખિતવપુષો લિખિતં વપુઃ આકૃતિઃ શરીરચિત્રં
 યયોસ્તૌ દ્વારપાલરૂપેણ ચિત્રિતૌ દૃષ્ટા, મદ્વિયોગેન મમ વિયોગતુ છાત્ નૂનં અવશ્યં
 મમ તદ્ ભવનં સૂર્યાપાયે નિશામુલ્કે રાત્રૌ અપિ ક્ષામચ્છાયં ક્ષીણા અદ્યા ક્ષામા યસ્ય
 તત્ ગતકાન્તિ અસ્તિ ઇતિ તર્કયમિ । કથમિવ સૂર્યાપાયે સૂર્યં અસ્તં ગતે સતિ
 નિશામુલ્કે કમલં પદ્મં સ્વાં નિજાં અમિર્યાં કાન્તિં ન પુષ્યતિ ન ધારયતિ તદ્વત્
 મદ્વિરદ્ધેણ મમ ગૃહે અપિ રાત્રૌ નિરુત્સાહેન ક્ષોકમગ્નતયા અલ્પદીપાદિક્ષોભાકરણેન
 તેજોહીન વર્તતે ઇતિ તર્કયમિ । इत्थं अन्यगृहेभ्यः भिन्नतामावहतः
 मदगृहस्याभिधानं तव सुलभं स्यादिति भावः । ॥૮૭॥

ચક્ષુના ધરતું વર્ણનં ૬

એ એ'ધાણે હૃદય ધરિને બાણ, હો બધા તું
 ચિત્રેલા બે ખડકિ પડખે એધને શંખ પદ્મ ॥
 મારા શોકેં ભવન હંમણાં કાંતિહીણું બણાય
 સંધ્યાટાણે ન કમળ કદી કાંતિવાણું બને છે ॥૮૭॥

હે સજ્જન વિદ્વાન મેઘ, મેં કહેલાં અને બીજાં કહું છું તે એ'ધાણ દેખામાં રાખી
 પાદ રાખી માઈ ધર ઝાળખી કાઢજે.

મારા મકાનના દરવાજાની બાજુમાં ટોચલા ઉપર શંખ અને પદ્મ નામના બે
 દારવાજાનાં ચિત્ર આજખ્યાં છે તે બેધને મારે મકાન ઝાળખજો. મારા વિયોગને લઈ માટે
 એ મકાન રાતને વખતે પણ જાંખા પ્રકાશવાળું હશે એમ માનુ છું જેવી રીતે સાંજ પડ્યે
 કમળ પોતાની કાંતિ ખીલવી શકતું નથી તેમ મારા વિયોગથી માઈ ધર પણ નિરુત્સાહને
 લઈ શોકમગ્ન રહેવાથી ઝાળ દીવાના પ્રકાશથી કાંતિહીણું દેખાતું હશે તેવી બીજાં ધરાયી
 તે બુદ્ધિ તરી વળશે. એટલે તું તેને જઈ ઝાળખી શકીશ ॥૮૭॥

ગત્વા સઘઃ કલમતનુતાં શીઘ્રસંપાતહેતોઃ
 ક્રીડાશૈલે પ્રથમકથિતે રમ્યસાનો નિપણ્ણઃ ॥
 અર્હસ્યન્તર્ભવનપતિતાં કર્તુમલ્પાલ્પભાસં
 ચઘોતાલીવિલસિતનિભાં વિદ્યુદુન્મેષદૃષ્ટિ ॥૮૮॥

અભિધાનાનિ કથયિત્વા દ્વદાનીં સ્વયનિતાદર્શનપ્રકારમાહ ।

હે મૈથ, શીઘ્રસંપાતહેતોઃ શીઘ્ર ત્વરિતં સંપાત. પતન તસ્ય હેતો કારણાત્
 કલમતનુતાં ગત્વા કલમ કરિપેતઃ સદ્ધત્ તનુતાં લઘુતાં ગત્વા પ્રાપ્ય પ્રથમકથિતે
 બોદી બ્યાવર્ણિતે રમ્યસાનો રમણીય મનોહર શિષ્ટઃ યસ્ય તસ્મિન્ ક્રીડાશૈલે
 નિપણ્ણઃ ઉપવિષ્ટ સન્ ચઘોતાલીવિલસિતનિભા ચઘોતઃ રાત્રિપતંગા અન્નિપતંગા
 આગિયા પત ગિયા इति લોકે સેવા બાલી સમૂહઃ શ્રેણિ તસ્યા વિલસનં વિલાસ
 સ્ફુરિતં તસ્ય નિભાં સમાનાં, વિદ્યુદુન્મેષદૃષ્ટિ વિદ્યુત્ એવ સન્મેષઃ નિમેષોન્મેષરૂપા
 દૃષ્ટિ તાં, અલ્પાલ્પભાસં અલ્પાલ્પા અત્યલ્પા આ દીપ્તિર્યસ્યાસ્તા યથાસ્વાત્તપામૂતાં
 અન્તર્ભવનપતિતાં ભવનસ્ય જાતઃ ભવનસ્ય મધ્ય તત્ર પતિતાં પ્રવિષ્ટાં કર્તું અર્હસિ ॥૮૮॥

હાથી બચ્યા સમ કરિ તનૂ આવવા જલિદ નીચે

એસી ક્રીડાગિરિ શિખરમાં ઉપરે વર્ણવેલા ॥

ધીમી વિદ્યુત્ નજર ભવને નાખજે કાંતિવાળી

હાથે આગ્યા તણિ ઝબકતી હીસતી હોય એવી ॥૮૮॥

એ પ્રભાણે પોતાના ધરનાં નિશાન કલા પછી પોતાની ઓને ભેગાની રીત કહે છે.

હે મૈથ, તું તાં જલદી જઈ શકે માટે હાથીના બચ્યાં જેવા નાના રૂપને બનીને
 નીચે ઉતરજે પછી ઉપર કહેલા મુદર શિખરવાળા કોડા પર્વત ઉપર એસીને, પછા
 આગીયા પત ગીયાઓ જગે તેમ ધીમાધીમા જગહારા કરતા પ્રકાશવાળા વિજળી રેખી આપ્યું
 પટપટાવતી નજર એ મહાનની જલર પેમે તેમ કરજે એ રીતે મહાનની જલર નજર
 નાખજે ॥૮૮॥ ✓

તન્વી ઇયામા શિખરદશનાં પક્કવિમ્વાધરોઘી
મધ્યે ક્ષામા ચકિતહરિણીપ્રેક્ષિતા નિમ્નનાભિઃ-॥
શ્રોણીભારાદલસગમના સ્તોકનમ્રા સ્તનાભ્યાં
યા તત્ર સ્યાદ્યુવતિવિષયે સૃષ્ટિરાઘેવ ધાતુઃ ॥૮૯॥

યક્ષપ્રિયા વર્ણનં ?

શ્વાનીં નિજજાયાં સ્વમવને સ્થિતામ્યઃ ઇતરનારીમ્યઃ સાતિશયં મિત્તરુપેન
નિરુપયન્નાહ । તન્વીતિ ।

હે મેઘ, તન્ન ભવનમધ્યે દૃષ્ટિપાતેન ત્વં ઈદૃશીં ક્ષિયં દ્રશ્યસીતિ વર્ણયતિ ।
તન્વી કુચતત્તુ નાતિપુષ્ટશરીરા इति આકૃતિસુંદરા, પુનઃ ઇયામા યુવતિઃ
અમસ્તા ઘોઢશવાર્વિકી । પુનઃ શિખરદશના શિખરં તીક્ષ્ણઃ અમ્રમાગ. તદ્ગુલા દશનાઃ
વતાઃ યસ્યા સા સુવતી । પુનઃ પક્કવિમ્વાધરોઘી પક્કં અત્યંતરકવર્ણં યત્ વિમ્બીફલં
તદ્વત્ રક્તઃ અઘરોઘઃ યસ્યા સા । પુન મધ્યે ક્ષામા મધ્યમાને કટિમાને કુચા દુર્બલા ।
પુન ચકિતહરિણીપ્રેક્ષિતા ચકિતા વ્રસ્તા મીતા હરિણી મૃગો તદ્વત્ પ્રેક્ષિતં વિલોકિતં
યસ્યાઃ સા । નિમ્નનાભિઃ નિમ્ના ગંભીરા નાભિઃ યસ્યા સા । શ્રોણીભારાદ
અલસગમના શ્રોણી કટિપચ્છાદ માગઃ કુલા इति લોકે તયોઃ શ્રોણ્યોઃ મારઃ પુષ્ટતા
તસ્માત્ તેન કારણેન અલસં મન્દં મન્યરં ગમનં યસ્યાઃ સા । પુનઃ સ્તનાભ્યાં
પુષ્ટકુચાભ્યાં સ્તોકનમ્રા ઈપ્પન્નમનશોલા । પવંપ્રકારા યા નારી તન્ન ભવને સ્યાત્
ભવેત્ સા મમ જાયાસ્તીતિ જાનીયાઃ । સા યુવતિવિષયે સૃષ્ટિવિષયે ધાતુઃ વિધાતુઃ
બ્રહ્મણઃ આઘા સૃષ્ટિ. इव નિવૃત્તવિધિના પ્રથમં ઘટિતા इवाસ્તિ ॥૮૯॥

યક્ષપ્રિયા વર્ણનં ?

હાંતો તીણા સરસ તરુણી પર્વ જિંબાધરાણી
હાંડી નાલી હરણિનયની પાતળી કેડ્યમાંથી ॥
ફલા ભારે હળવિ ગતિની છે સ્તનોથે નમેલી
જ્યાં હોયે યુવતિ વિધિયે સર્વ પેલા ધડેલી ॥૮૯॥

હવે પોતાની આંખે ધરની બીજી આંખોથી તદ્દન જુદા પ્રકારની એક વર્ણવતો કહે છે.
હે મેઘ તે ભવનમાં નજર કરીશ કોટલે તું આવી મારી આંખે નેચ.

ફળણ શરીરવાળી પાતળી સોટા જેવી ધાટ નમણાકથી સુંદર એવી, સ્વામા સોળ
વર્ણની યુવતી, અણિયાળા સુંદર ઉજળા દંતવાળી, પાંદેલાં ટંડિરાં જેવા લાલ ચોળ
નીચેનો હોઠ જેનો છે એવી, કમના ભાગમાંથી ફળણી, બધા પામતી હથુડીના જેવી ચંચળ
નજરવાળી, હડી કેટીવાળી, પુલા પુષ્ટ હોવાથી ધીમે ચાલતી, પુષ્ટ સ્તનોથી નરા નમેલી
એવી ને આંખે મહાનર્થ હોય તે મારી આંખે એક જાણુને વિધાતાયે આંખેને બનાવી
છે તેમાં આ મારી આંખે તે જાણુ નવરે દિવે અલગથે પડી હોય એવી તે છે. ॥૮૯॥

તાં જાનોયાઃ પરિમિતકથાં જીવિતં મે દ્વિતીયં
 દૂરીભૂતે મયિ સહચરે ચક્રવાકીમિવૈકાં ॥
 ગાદોત્કળ્ઠાં ગુરુષુ દિવસેષ્વેષુ ગચ્છત્સુ વાલાં
 જાતાં મન્યે તુહિનમથિતા પદ્મિનીવાન્યરૂપા ॥૧૦॥

યક્ષપ્રિયા ઘર્ણનં ૨

પુનઃ સ્વપત્ની નિરૂપયતિ ।

હે મેઘ, પરિમિતકથાં મિતમાપિણી તારા ઉત્કલક્ષણાં મમ પત્નીં મમ દ્વિતીયં અપરં
 જીવિતં જાનોયાઃ । મયિ સહચરે પત્યૌ દૂરીભૂતે સતિ પદાં ચક્રવાકહીનાં પદાલીં
 ચક્રવાકીં ચકલીં इति સૌરાષ્ટ્રે इव પદાલીં, ગુરુષુ દુર્વેષેષુ વપુ પ્રાવૃષ્ણેષુ
 દિવસેષુ વાસેષુ ગચ્છત્સુ અતિક્રામત્સુ તાં વાલાં તથાધીવનાં ગાદોત્કળ્ઠાં ગાદા પ્રયલા
 ઉત્કળ્ઠા મમ મિલનસ્ય ઉત્કટેષ્ઠા આતુરતા યસ્યાસ્તાં જાતાં મન્યે । તુહિનમથિતા
 હિમેન વિકલિતા અતપથ અન્યરૂપા રૂપાન્તરં ચિહ્નરૂપમાપન્ના પદ્મિની इव કમલિની
 इव મમ જાયાસ્તિ અર્થાત્ રૂંદશીં દશામાપન્નાં તાં મન્યે ॥૧૦॥

યક્ષપ્રિયા વર્ણનં ૨

ઓજા બોલી જીવન જ બિજુ બજુને એ પ્રિયાને

છેડા એનો સહચર પડ્યે એકલી ચક્રવાકી ॥

ઉત્કળ્ઠાળી વિરહ દિવસો ચાલતા આ ઝડપમાં

માનું છું તે થઈ ગઈ હશે પદ્મિની જેમ બદ્ધે ॥૬૦॥

હે મેઘ, થોડું બોલતી ઓજા બોલી એવી એ भारी બી भारी બીજા પ્રાણુ છે
 એમ માનજે. તેનો પતિ હું દૂર ગયેલો હોવાથી ચક્રવાકી વિનાની ચક્રલીની થોડયે એકલી
 ટળવળે છે આ વરસાદના ઝેડના દિવસો જેમ છે તેમાં અને મળવાની આતુરતા તેને ધણી
 વધી હશે એમ માનું છું બરફના વરસાદથી અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગયેલી કમળડીની પેઠે भारी
 બીની પથુ દયાબનકે દશા ગઈ હશે એમ અને લાગે છે ॥૬૦॥

નૂનં તસ્યાઃ પ્રવલરુદિતોચ્છૂનનેત્રં પ્રિયાયા
 નિઃશ્વાસાનામશિશિરતયા મિત્રવર્ણાધરોષ્ઠં ॥
 હસ્તન્યસ્તં મુખમસકલવ્યક્તિ લમ્બાલકત્વા-
 દિન્દોદૈન્યં ત્વદનુસરણક્ષિપ્તકાન્તેર્વિભર્તિ ॥૧૧॥

યક્ષપ્રિયા વર્ણનં ૩

હે મેઘ,

પ્રવલરુદિતોચ્છૂનનેત્રં પ્રવલં યદુદિવસપર્યંતં સતતં કૃતં રુદિતં રોદનં તેન
 ઉચ્છૂને ઉપરિમાગે સ્પટ વિદ્યમાન. ઘૂનઃ શોક. ક્રોધઃ શ્વયયુઃ તદુક્તે નેત્રે યસ્મિન્ તત્ ।

નિઃશ્વાસાનાં નિઃશ્વસિતાનાં નિસાસા इति सौराष्ट्रे अशिशिरतया उष्णतया
 મિત્રવર્ણાધરોષ્ઠં મિત્રઃ મિત્રઃ રક્તિમા રાગઃ यस્ય સઃ મધરોષ્ઠઃ યસ્ય તત્ ।

હસ્તન્યસ્તં ધામપાણી આરોપિતહસ્તતલન્યસ્તગલ્લં ગાલ-લમ્બાલકત્વા इति लोके तद्वत् ।

લંબાલકત્વાત્ સંસ્કારાભાવાત્ સુગંધિતતૈલાદ્યાવાપપૂર્વેકં પ્રસાધનં તદ્
 માવાત્ લંબિનઃ અપ્રસાધિતાઃ કુટિલાઃ કેશાઃ તેષાં ભાવઃ લંબાલકત્વ તસ્માત્
 કારણાત્ અસકલવ્યક્તિ અપરિપૂર્ણાં અપૂર્ણાં આકૃતિર્યસ્ય તત્ ।

તસ્યાઃ પ્રિયાયાઃ પ્રેયસ્યાઃ મુખં ત્વદનુસરણક્ષિપ્તકાન્તેઃ સ્વત્ તત્ અનુસરણેગ
 અન્તરિતેન ક્ષિપ્તા મલિના ક્ષીણા કાંતિર્યસ્ય સઃ તસ્ય દિન્દોઃ ચન્દ્રસ્ય દૈન્યં
 હ્રીનપ્રમાવસ્થં વદાતિ । દૈદશં પ્રિયાયાઃ મુખમસ્તિ દૈદશં મુખં સા ધારયતિ ॥૧૧॥

યક્ષપ્રિયા વર્ણનં ૩

નિર્ધે તેનું બહુ રૂદનથી નેત્ર સોજલ ભર્મા

નીસાસાથી ગરમ નિયલો હોઠ ઝાંખો થયો છે ॥

હાથે મૂક્યું મુખ અલકથી ભાસતું તે અધુરું

ઠાંધ્યા મેઘે શશિ સરખું એ કાંતિ ઝાંખી ધરે છે ॥૬૧॥

હે મેઘ એ પ્રિયાનું મુખ તું આડે આવવાથી જેવી ચંદ્રની કાંતિ ઝાંખી દેખાય
 વાડનાં આડાં આવવાથી ચંદ્રી ઝાંખો દેખાય તેવું ઝાંખું ઝાળી તેજવાણું ચંદ્ર મધું છે

ધણા દિવસ મુખી રાખા કરવાથી સોજ ગયેલી આંખુંવાણું એ મુખ છે.

ઉના નિસાસા નાખવાથી જે મુખના હોઠા હોડની લાલપ ઝાંખી પડી ગયેલી છે.
 હોઠા હોડનો રંગ ફરી ગયો છે.

ઝાંખા હાથની હથેળીમાં માલ લમણા રાખ્યા ॥ નેનું એવું છૂટા મુંગધી તેલ વગેરે
 નહિ નાખવાથી ઝાંખા વિનાના વાળ જે મોઢાની આડા આવવાથી પુરેપુરું દેખાતું નથી.
 આતું એ મારી પ્રિયાનું મુખ છે આવી દશ બોગવતી તેને તું ભેળવ. ॥૬૧॥

આલોકે તે નિપતતિ પુરા સા વલિબ્યાકુલા વા
મત્સાદૃશ્યં વિરહતનુ વા ભાવગમ્યં લિખન્તી ॥
પૃચ્છન્તી વા મધુરવચનાં સારિકાં પંજરસ્થાં
કચ્ચિદ્ ભર્તુઃ સ્મરસિ રસિકે ત્વં હિ તસ્ય પ્રિયેતિ ॥૧૨॥

યક્ષપ્રિયા વર્ણનં ૪

દે જલદ સા વલિબ્યાકુલા દેવપૂજાદિવ્યાપારપરત્યાગા ।

અથવા વિરહતનુ વિરહદૃશ્યં ભાવગમ્યં ચિત્તામિપ્રાપ્ત્યેયં પેતાવદ્ભિમાંસે
પેતાવદ્ દુર્બલં શરીરં ભવિષ્યતીતિ મત્સાદૃશ્યં મમ સમાનાકૃતિ મમ ચિત્રં આલેખ્યે
લિખન્તી ।

અથવા પંજરસ્થાં પંજરે પાંજરુ ઇતિ લોકે તત્ર સ્થિતાં મધુરવચનાં મંજુભાષિણી
સારિકાં શુકપત્નીં મેનાં દે રસિકે કચ્ચિદ્ ભર્તુ સ્મરસિ ત્વં તસ્ય પ્રિયા આસીત્
ઇતિ પૃચ્છન્તી

પતાદૃશી સા મમ પત્ની તે તથ આલોકે પુરા પ્રથમં પ્રયમાવલોકને
દિષ્ટિપર્યં સા નિપતતિ પતિષ્યતિ ॥૧૨॥

યક્ષપ્રિયા વર્ણનં ૪

એશે તું આં સ્તવન કરતી દેવ નૈવેદ્ય આપી

પ્રીતેં આઈં વધુ ચિતરતી દૂખિયું ભાવગમ્ય ॥

મેનાનેં વા મધુરવચનો પૂછતી પાંજરામાં

‘સંભારે છે? પ્રિય બહુ હતી સ્વામિને તુંય એવી’ ॥૬૨॥

અથવા હે મેઘ, એ તારી સખી દેવપૂજા કરતી તારો ભોવામાં આવશે.

અથવા આટલા મહિના વિરહથી હું આંટલો ફુગળો થઈ ગયો હવે એવી કાવના
કરીને ફુગળા કરીરવાળી આઈં ચિત્ર છબી આજખતી તારા ભોવામાં આવશે.

અથવા પાંજરામાં રહેલી સુદર બોલતી મેનાને ‘એવી રસિકે તું આપણા સ્વામીને મોઢ
દી સંભારજ ! તું એને બહુ વહાલી હતી.’ એમ પૂછતી મારી સખી તારા ભોવામાં આવશે ॥૬૨॥

ઉત્સંગે વા મલિનવસને સૌમ્ય નિશ્ચિપ્ય વિળાં
મદ્ગોત્રાંકં વિરચિતપદં ગેયમુદ્ગાતુકામા ॥૧૨॥
તંત્રીમાદ્રીં નયનસલિલૈઃ સારયિત્વા કથંચિદ્,
ભૂયો ભૂયઃ સ્વયમપિ કૃતાં મૂર્છનાં વિસ્મરન્તી ॥૧૩॥

યક્ષમિયા વર્ણનં ૬

હે સૌમ્ય સહૃદય દયાલો મૈય,

અથવા પુનઃ કીટગદ્ગદા સા તે આલોકે નિપતિષ્યતિ સચ્છૃણુ ।

મદ્ગોત્રાંકં મમ ગોત્રં મદીયં નામ ચિન્હ યયા ભવતિ યદં વિરચિતપદ
સ્થાપિતવાક્યં ગેયં ગીતં ઉદ્ગાતુકામા સતી ।

મલિનવસને વિરહત્વાત સમ્યગ્ગૌતે પરિહિતસાદિકાદિવલ્લયતિ ઉત્સંગે ડરો
અંકે ધીળાં નિશ્ચિપ્ય આરોપ્ય નયનસલિલૈઃ નેત્રજલૈઃ અથુભિ માદ્રીં ક્ષિપ્ત્વાં ધીળાં
કથંચિત્ મદ્ગતા કષ્ટેન સારયિત્વા સર્જાં નિર્માય કૃત્વા । સ્વયમપિ કૃતાં સ્વયં
આત્મના કૃતાં અપિ મૂર્છનાં રાગવિશેષ ભૂયોભૂય પુનઃ પુનઃ વિસ્મરન્તી મનસિ
વિસ્મારયન્તી તે આલોકે નિપતિષ્યતિ ॥૧૨॥

(૧) સપ્તસ્વરાલયો પ્રામા મૂર્છનાં ચૈકવિંશતિ ॥

તાસ્તા પદ્માનંબાશદિત્યેતત્ કૃતિમણ્ડલં ॥૧॥

યક્ષમિયા વર્ણનં ૫

ખેળે મૂઢી મલિન કપડાં યુક્ત હે સૌમ્ય વિણા

મારે નામે રચિત પદ્યું ઈચ્છતી ગાન ગાવા ॥

વીણા બીની નયન જળથી લઈ સર્ખી કરીને

વારે વારે સ્વરચિત પદો ભૂલતી મૂર્છનાને ॥૬૩॥

અથવા તો હે સહૃદય દયાળુ મૈય, મારા નામવાળું રચેલું ગીત ગાવાની ક્ષમ્ભાથી
મેલાં છુમ્મડાંવાળા ખેળામાં વીણા યુક્તને આશુથી બીની ચયેલી વીણાને પછી યુક્તેલીએ
લુપ્તસમી કરીને તારને મેળવીને ગોતે કરેલી મૂર્છના અમુક રાગને વખતોવખત છુલી જતી
મારી ત્રી તારા જોવામાં આવશે ॥૬૩॥

(૧) સાત સ્વર છે, ૩ ગ્રામ છે, ૨૧ મૂર્છના છે અને તે
કરેકના ૪૯ લેહ છે. બધા મળી રાગમંજળ કહેવાય છે ॥

શેષાન્માસાન્ ગમનંદિવસસ્થાપિતસ્યાવધેર્વા, : 7
 વિન્યસ્યન્તી ભુવિ ગણનયા દેહલીમુક્તપુષ્પૈઃ ॥
 સંયોગં વા હૃદયનિહિતારમ્ભમાસાદયન્તી
 પ્રાયેણેતે રમણવિરહેષ્વંગનાનાં વિનોદાઃ ॥૧૪॥

યક્ષપ્રિયા વર્ણનં ૬

હે મેઘ, અથવા કીદશી સા તે બીલોકે પતિપ્યતિ ઋણુ । ગમનદિવસ
 સ્થાપિતસ્ય વિશેષદિનકૃતસ્ય અવધેઃ મર્યાદાયાઃ શેષાન્ અવશિષ્ટાન્ ચતુરો માસાન્
 દેહલીમુક્તપુષ્પૈઃ દેહલી શુદ્ધસ્ય મુખ્યં પ્રવેશદ્વારં દેહી દેહો દરવાજો इति લોકે
 તસ્યાં ગણનયા એકદ્વિગ્યાદિતઃ દ્વાદશ માસાનાં દ્વાદશસંખ્યયા મુક્તેઃ સ્થાપિતૈઃ પુષ્પૈઃ
 ગતમાસાનાં ગણનાં કૃત્વા તત્સંખ્યાકાનિ પુષ્પાણિ ભુવિ વિન્યસ્યન્તી
 અથવા હૃદયનિહિતારમ્ભં વિત્તસ્થાપિતોપક્રમં સંયોગં મત્સંયોગં આસાદ-
 યન્તી પ્રાપ્નુવન્તી

પદ્યં કુર્વાણા તે બીલોકે પતિપ્યતિ । રમણવિરહેષુ કાન્તવિયોગેષુ સારુ
 અંગનાનાં પ્રાયેણ વાહુલ્યેન પતે પૂર્વોક્તાઃ વિનોદાઃ મહન્તિ ॥૧૪॥

યક્ષપ્રિયા વર્ણનં ૬

બાકી માસો વિરહદિનથી ધારિ આધી સુધીના
 દર્વાજાનાં કુસુમ ગણિને મુક્તી ભાં જમીને ॥
 મારો સંયોગ રચિ હૃદયે ખામતી અંતરે તે
 એવા છે એ પ્રિયવિરહમાં અંગનાના વિનોદો ॥૧૪॥

અથવા તો હે મેઘ, વિયોગને દિવસે દરવાજામાં રાખેલાં ૧૨ મહિનાનાં ૧૨ કુલમાંથી
 રાજ એક એક કુલ જમીન પર નાખી બાકી રહેલા ૪ માસને બાકી રહેલાં ૪ કુલથી
 ગણતરી કરતી તારા જોવામાં આવશે.

અથવા તો આખું બીચી પોતાના હૃદયમાં અને ધારીને વિવિધ પ્રકારની ક્રીડાવાળા
 મારો સંયોગ ખામતી હોય, જાણે મારો સંયોગ ચતો હોય હું, તેને બેટતો હોઉં તે મને
 બેટતી હોય તેવા ચિહ્નવાળી તારા જોવામાં આવશે.
 હે મિત્ર પ્રિયતા વિરહમાં આંખોના આવી જતના વિનોદ ધણે બાજે હોય છે.

ટિપ્પણી—૪વિ શ્રી ઝળિદાસના વખતમાં વિક્રમ સંવત ચાલતો હતો અને હાલની
 પેઢે શતક શુદી ૧ થી શરૂ થઈ અમાસે મહીનો પુરો ચલે છે. અસાદ શુદી ૧ પૂરવાને
 દિવસે મેઘને સદેશી આપે છે તારે વિયોગના ચાર મહીના બાકી રહેલા ૪૬ છે એટલે
 શતક શુદી ૧ ને દિવસે તેઓ જુદાં ૫૪માં હતાં એમ નક્કી સમજાય છે. ॥૧૪॥

સવ્યાપારામહનિ ન તથા પીડયેન્મદ્વિયોગઃ
 શંકે રાત્રૌ ગુરુતરશુચં નિર્વિનોદાં સર્વોં તે ॥
 મત્સન્દેશૈઃ સુખચિતુમલં પદ્ય સાધ્વીં નિશીથે
 તામુન્નિદ્રામવનિશયનાસન્નવાતાયનસ્થઃ ॥૧૫॥

યક્ષપ્રિયા વર્ણનં ૭

હવાનીં સ્વપત્નીં દર્શનાવસરં કથયન્નાહ । સવ્યાપારામિતિ ॥
 હે મેઘ, મહનિ દિવસે સવ્યાપારાં વિવિધ વ્યવસાયપરાયણાં તે સર્વોં
 તવ આતૃજાયાં મદ્વિયોગઃ મમ વિરહ. તથા ન પીડયેત્ યથા રાત્રૌ । રાત્રૌ
 નિર્વિનોદાં વ્યવસાયરહિતાં અતઃ પદ્ય ગુરુતરશુચં ગુરુતરા અતિશયે શુદ્ધ શોક
 યસ્યાસ્તાં મદ્દાશોકાં મદ્વિયોગો તાં પીડયેત્ इति શંકે તર્કયામિ ।

અતઃ. અવનિશયનાસન્નવાતાયનસ્થઃ અવનિ. પૃથ્વો ગૃહસ્ય ભૂપૃષ્ઠં તત્ર
 સ્થાપિતં પદ્ય શયન શય્યા તસ્ય આસન્ના નિકટા યા વાતાયના ગયાક્ષી જાલી તત્ર
 તિષ્ઠતીતિ તત્સ્યઃ સન્ મત્સન્દેશૈઃ અલં સંપૂર્ણતયા સુખચિતું સ્વસ્થોર્કર્તું મુન્નિદ્રાં
 વિયોગેન ગતનિદ્રાં સાધ્વીં પતિવ્રતાં નિશીથે મધ્યરાત્રૌ પદ્ય આલોકય ॥૧૫॥

યક્ષપ્રિયા વર્ણનં ૭

શેઠાવાથી વિરહ દિવસેં કુઃખ દે. છે ન બને

આણું છું કે નવરિ સખિને યાય છે શોક રાત્રેં ॥

દેજ સદેશ સુખ કરવા સાધ્વિને મધ્ય રાતેં

બળી માથે રહિ બવનની બગતી ભૂમિ સૂતી ॥૧૫॥ ✓

હવે પોતાની પત્નીને જોવાનો સમય હશે છે.

હે મેઘ, દિવસે તારી સખી-મારી સ્ત્રી જુદાં જુદાં કામકાજમાં રોકાયેલી રહે છે તેથી
 મારા વિયોગ તેને દિવસે એટલું બધું કુઃખ નહિ દેતા હોય એટલું રાતે. તેને રાતે કષ્ટ
 કામકાજ હોતું નથી નવરી. હોય એટલે તે ઘણા શોકમાં જુદી જગ્યા છે એમ મને લાગે છે.

બળીન પર પાયરેલી પથારી નજીકની બળાણે બેસીને મારા વિયોગથી જેની ઉધ ઉડી
 ગઈ છે એવી એ મારી પતિવ્રતા સ્ત્રીને મારા સદેશ આપીને સુખી કરવા માટે મમ
 રાત્રિએ તેને જોજે ॥૧૫॥

નિઃશ્વાસેનાધરકિસલયક્લેશિના વિક્ષિપન્તો
 શુદ્ધસ્નાનાત્પરુષમલકં નૂનમાગળ્ડલમ્બિ ॥
 મત્સંયોગઃ સુખમુપનયેત્સ્વપ્નજોડપીતિ નિદ્રા-
 માકાંક્ષન્તી નયનસલીલોત્પીડરુદ્ધાવકાશામ્ ॥૧૭॥

યક્ષપ્રિયા વર્ણન ૧

હે મેઘ, નૂન નિશ્ચયેન શુદ્ધસ્નાનાત્ સામાન્યજલસ્નાનાત્ આમ્રિલાકચૂર્ણાદિ-
 કથિતજલરહિતં યન્મસ્તકસ્નાનં અલકક્ષાલનં તસ્માત્ પરુષ કઠિનં પ્રમ્થિલં
 આગળ્ડલમ્બિ કપોલયોઃ અમિધ્યાત્ અલકં કેશં કુટિલકેશસંચયં, અધર-
 કિસલયક્લેશિના અધરોષ્ટ પલ્લવશાદિના નિઃશ્વાસેન મુપમાસ્તેન વિક્ષિપન્તી વિરલી-
 કુર્વતી દુરીકુર્વતી ।

પુન નયનસલીલોત્પીડરુદ્ધાવકાશા નયનયોઃ નેત્રયોઃ સલિલ અથુ તસ્ય
 હૃત્પીઠઃ પૂર તેન રુદ્ધઃ નિરુદ્ધ મયઃકાશઃ માર્ગ યસ્માસ્તા નિદ્રા રુક્ષજ્ઞ અપિ સ્વપ્ન
 લગ્નોડપિ મત્સંયોગઃ સુખમુપનયેત્ સુખમુત્પાદયેત્ इति દેવો નિદ્રાસૌખ્યં
 આકાંક્ષન્તી અમિલપન્તી સા તથા આલોકે પતિપ્યતિ ॥૧૭॥

યક્ષપ્રિયા વર્ણન ૨

ચોખ્ખા સ્નાને ખરસટ પડેલા જ જ વાળ ગાલે
 જિના શાસે અલગ કરતી હોઠને ફુઝ દેતા ॥
 મારો સંયોગ મુખ કરશે સ્વપ્નનો એમ માની
 ઈચ્છે છે એ નયન જળથી થંસતી લંધ લેવા ॥૧૮॥

હે મેઘ, આમ્રળા વગેરે માથું ધોવાના પદાર્થો વિના એકલે સાદે પાણીયે માથે
 નહાવાથી સુવાળપ વિનાના બનેલા કંકણ લડું બાઝી ગઈ ॥ એવા માથ ઉપર પડતા છુટા
 મોવાળાને, અધરને-નીચલા હોઠને તપાવતા મોના ઉના નિસાસાથી ઉગાડતી, મારી ઓ
 તારા જોવામાં આવશે

સ્વપ્નામાં પણ મારો મેળાપ પોતાને મુખી કરે એવી આશાયે આખુમાં આસ
 બરાધ જવાથી અટકતી હંધને ઈચ્છતી એવી મારી ઓ તારા જોવામાં આવશે ॥૧૮॥

આથે વદ્ધા વિરહદિવસે યા શિલા દામં હિત્વા
શાપસ્યાન્તે વિગલિતશુચા સા મયોદ્વેષ્ઠનીયા ॥

સ્પર્શક્ષિપ્તામયમિતનચ્ચેનાસકૃત્સારયન્તી

ગણ્ડાભોગાત્કઠિનવિષમામેકવેળીં કરેણ ॥૧૮॥

યક્ષપ્રિયા, વર્ણન ૧૦

હે મેઘ, આથે પ્રથમે વિરહદિવસે વિયોગાયસરે દામ હિત્વા કુસુમયુક્ત-
કેશવચ્ચનદોરકં વિદાય ત્યક્ત્વા યા શિલા પકવેળી ચોટલો હતિ લોકે વિના
દોરકં વદ્ધા સા શાપસ્ય દેશનિષ્કાસનરૂપિણ્યાઃ આજ્ઞાયાઃ અતે અવસાને વર્ષાન્તે
વિગલિતશુચા ગતદોષેન મયા સા ઉદ્વેષ્ઠનીયા ડન્મોચનીયા હતિ તસ્યા વ્રતમસ્તિ ।

સ્પર્શક્ષિપ્તાં સ્પર્શેન વલેદોત્પાદિતીં કષ્ટશયિનીં દુઃસ્વકરીં કઠિનવિષમાં
કઠિના ચ વિષમા ચ કઠોર-સ્થપુટીં સ્નેહાદિસંસ્કારાભાવાત્ અતપચ પકવેળીં પક-
સંચયાકાં કવરીં અસકૃત્ મુઠ્ઠઃ ગંઢાભોગાત્ કપોલફલકાત્ અયમિતનચ્ચેન મક-
તિંતનચ્ચેન કરેણ પાણિના સારયન્તી અપાસ્યન્તી સા તંચ આલોકે પતિષ્યતિ ॥૧૮॥

યક્ષપ્રિયા, વર્ણન ૧૦

* આથે પહેલે વિરહ દિવસે ચોટલો દામ છોડી

મારે હાથે વિરહ મટતાં છોડવો એમ ધાધું ॥

સ્પર્શે ભારે ખરસટ મૂઠ્ઠ ગાલથી એકવેળી

વારે વારે નખયુત કરે ઠેલતી એથ તેને ॥૧૮॥

હે મેઘ, વિયોગને પહેલે દિવસે લટકતા પુલવાળા વાળ ઝુથવાના દોરા વિના ચોટલો
પાધેલ છે તે એક વર્ષે દેશનિઝાલના દિવસ પૂરા થયા પછી હું તેને શોક વિનાનો થઈ
આનંદથી મથું હ્યારે મારે હાથે તે ચોટલો છોડવો એવું તેણે નક્કી કરેલ છે

અસવાધી તેને હુઃખ કષ્ટ આપતો એવો સુખથી તેલ વગેરે નહીં નાખવાને લીધે કંઈક
અને મેળ વિના પાધેલો એક બંધનવાળો ચોટલો વખતો વખત ગાલ પર આવતાં તેને વધેલા
નખાળા હાથે આધો કરતી તે વારી નજરે પડશે ॥૧૮॥

પાદાનિન્દોરમૃતશિશિરાન્ જાલમાર્ગપ્રવિષ્ટાન્
 પૂર્વપ્રીત્યા ગતમભિમુખં સન્નિવૃત્તં તથૈવ ॥
 રેવદાચ્છુઃ સલિલગુરુભિઃ પક્ષમભિચ્છાદયન્તી
 સાશ્રેઽહનીવ સ્થલકમલિની ન પ્રવુદ્ધા ન સુપ્તા ॥૧૯૧॥

યક્ષપ્રિયા વર્ણનં ૧૧

“ જે મેઘ, પૂર્વપ્રીત્યા પૂર્વેપરિચયેન અમૃતશિશિરાન્ પીયૂષશીતલાન્ જાલમાર્ગ-
 પ્રવિષ્ટાન્ ગવાક્ષયિવરૈરાગતાન્ હન્દોઃ ચન્દ્રસ્ય પાદાન્ કિરણાન્ અભિમુખં સન્મુખં
 ગતં સત્ ત્વરિતમેવ નિવૃત્તં પ્રતિનિવૃત્તં ચ્છુઃ નયનં સલિલગુરુભિઃ અશુપૂર્ણેઃ
 પક્ષમભિઃ શ્લેષાત્ કષ્ટેન છાદયન્તી ન પ્રવુદ્ધા ન જાગરિતા, ન સુપ્તા ન ચ નિદ્રાં
 પ્રાપ્તા તવ આલોકે પતિષ્યતિ ।

“ યથા સાશ્રે અશ્રાચ્છાદિતે અદિ દિવસે સ્થલકમલિની ન પ્રવુષ્યતિ
 ન સ્વપિતિ તદ્વત્ ॥૧૯૧॥

યક્ષપ્રિયા વર્ણન ૧૧

જળી માર્ગે અમૃત સરખાં ચંદ્રનાં આં પ્રવેશ્યાં
 જૂની પ્રીતે કિરણ નજરેં એઈ પાછું વળે છે ॥
 એટલે ચક્ષુ જળ ભરિત તે ઢાંકતી પાંપણ્યુંથી
 અશ્રેં ઢાંક્યા રવિ કમલિની જગતી ના ન સુતી ॥૧૯૧॥

અમૃત જેવાં ટાઢાં, જળી વાટે અંદર આવતાં, ચંદ્રના કિરણો તરફ જુની પ્રીતથી
 એકદમ જતી અને ઘુરત પાછી વળતી આખુને કુખને લઈ ઢાંકતી, જગતી પણ નહિ અને
 ઊંઘતી પણ નહીં એવી એ મારી સી તારા જોવામાં આવશે.

વાદળવાંળાં દિવસે સરજ આડાં વાદળાં આવી જવાથી રચળકમલડી જેમ જગતી
 પણ નથી અને સુતી પણ નથી એવી દશ મારી સોની હું જોઈ ॥૧૯૧॥ ✓

સા સંન્યસ્તાભરણમવલા પેશલં ધારયંતી
 શય્યોત્સંગે નિહિતમસકૃદ્ દુઃખદુઃસ્વેન ગાત્રં ॥
 ત્વામપ્યસ્ત્રં નવજલમયં મોચયિષ્યત્યવદ્યં
 પ્રાયઃ સર્વે ભવતિ કરુણાવૃત્તિરાદ્રાન્તરાત્મા ॥૧૦૦॥

યક્ષપ્રિયા વર્ણનં ૧૨ .

હે મેઘ, સંન્યસ્તાભરણં પરિત્યક્તામૂષળં વર્જિતમળનં, પેશલં દુર્બલં, શય્યોત્સંગે નિહિતં શય્યાયા હત્સંગ. મધ્યમાગ. તસ્મિન્ અસકૃત્ વારંવારં નિહિતં સ્થાપિતં ગાત્રં અર્થાત્ સંપૂર્ણમૂર્ચિગતાયામપિ શય્યાયાં સંપૂર્ણાયાં ન સ્વપિતિ અપિ તુ શય્યાર્થમાને ધ્રુવ ગાત્રં દુઃખદુ યેન અતિકષ્ટેન ધારયન્તી ઘટન્તી સા અવલા નવજલમયં નવજલચિન્દુભિઃ ત્વાં અપિ અવદ્યં નિશ્ચયેન અસ્ત્રં અશ્રુ મોચયિષ્યતિ ।

યત્કારણાત્ પ્રાયઃ વહુધાં સર્વેઃ કરુણાવૃત્તિઃ ક્યાપરઃ મનુષ્યઃ આદ્રાન્ત-
 રાત્મા મૃદુહૃદયઃ ભવતિ । ॥૧૦૦॥

યક્ષપ્રિયા વર્ણનં ૧૨

છાહી આમૃત્વં કૃત્ય અતી ધારતી દેહને તે
 વારે વારે શયન વચમાં કુઃખથી નાખતી તી ॥
 તુંને નિશ્ચે જલકણ્ણસમાં અશ્રુ મૂકાવશે તે
 પ્રાયઃ સર્વે મૃદુ હૃદયનાં હોય છે આદ્રંચિત ॥૧૦૦॥

હે મેઘ ધરણી કાઠી નાખ્યાં છે એવું, કુળણું, ધણી કુઃખથી પથારીની અધવચ્ચાને વખતોવખત નાખવામાં આવતું એવું ચરીર ધારણ કરતી એ સ્ત્રી તુંને પણ આમ પડાવશે. કારણ કે ત્યાણ હૃદયવાળા મનુષ્યનો અંતરાત્મા પણ ક્રોધળ હોય છે ॥૧૦૦॥

જાને સર્વ્યાસ્તવ મંયિ મનઃ સંમૃતસ્નેહમસ્મા-
દિત્યંભૂતાં પ્રથમવિરહે તામહં તર્કયામિ ॥

વાચાલં માં ન સ્વલુ સુભગમન્યભાવઃ કરોતિ
પ્રત્યક્ષં તે નિશ્ચિલમચિરાદ્ આતરુકં મયા યત્ ॥૧૦૧॥

યક્ષપ્રિયા વર્ણનં ૧૨

તસ્યા વિરહદશાયાઃ સત્યં સંસ્થાપયન્ આહ જાને દતિ ।

હે મેઘ, અહં જાને અવગચ્છામિ યત્ તવ સત્યાઃ આતજાયાયા મનઃ મયિ
વિપયે સંમૃતસ્નેહ યુષ્ણનુરાગમસ્તિ । અસ્માત્ કારણાત્ પ્રથમવિરહે આદ્યવિયોગો
સતિ તાં દિત્યંભૂતાં અહં તર્કયામિ પથવિષ્ણં વિચારયામિ ।

સ્વલુ અઘર્યં સુભગમન્યભાવઃ તસ્યાં મોહાતિરેકેણ ગુણાતિરેકકલ્પનાભાવ-
માં વાચાલં ન કરોતિ અપિતુ સર્વં સત્યમેવોક્તં મયા ।

હે આતઃ યન્મયા ઉક્તં ઉપરિવર્જિતં નિશ્ચિલં સંમસ્તં તત્ તે તવ અચિરાત્
અલ્પકાલેનૈવ પ્રત્યક્ષં અવિષ્યતિ । ત્વમપિ તાં પથવિષ્ણં દ્રક્ષ્યસીતિ ભાવ ॥૧૦૧॥

યક્ષપ્રિયા વર્ણનં ૧૩

મારામાં છે તું સખિતણુ ચિત્ત હેતેં બરેહું

તેથી એવી પ્રથમ વિરહેં તે હશે એમ માનું ॥

ખોટું આ હું વિવરણુ કરું છું ન તું માનજે હો

મારું છેવું તુરત જ તને બાર્થ સાચું જણાશે ॥૧૦૧॥

ચોતાની ઓની વિરહ દશાની ખત્રી કરાવતો કહે છે

હે મેઘ, તારી સખી-માત્રી જાનીનું મન મારામાં કદ સ્નેહવાણુ છે. તેથી પ્રથમ
વિરહ વખતે તેની આવી દશા થઈ ગઈ હશે એમ હું માનું છું

આ હું તેનામાં કદ ઉપરાંત મોહ પામવાથી મુઘ્ધ થવાથી કહું છું એમ માનીશ માં,
હું ખરેખર ને સાચું છે તે કહું છું

હે બાપ મેં ઉપર પ્રભાણે ને કહ્યું છે તે બધું થોડા વખતમાં જ તારી સગી
આખરે તું જોઈ જાઈશ દુનિ ખત્રી થશે કે મેં વણું ॥ પ્રભાણે મારી ઓની દશા છે. ॥૧૦૧॥

રુદ્ધાપાંગપ્રસરમલકૈરંજનસ્નેહશૂન્યં
 પ્રત્યાદેશાદપિ ચ મધુનો વિસ્મૃતભ્રૂવિલાસં ॥
 ત્વચ્યાસન્ને નયનમુપરિસ્પંદિ શંકે મૃગાક્ષ્યા
 મીનક્ષોભાચ્ચલકુવલયશ્રીતુલામેષ્યતીતિ ॥૧૦૨॥

યક્ષપ્રિયા વર્ણનં ૧૪

હે મેઘ, અહ' શંકે વિચાર્યામિ યત્ ત્વચિ આસન્ને નિકટવર્તિ'નિ સતિ
 અલકેઃ કુટિલકેશૌ રુદ્ધાપાંગપ્રસરં રુદ્ધં નિરુદ્ધં અપાંગયોઃ નેત્રપર્યંતયો પ્રસરઃ
 વિસ્તાર' યસ્ય તત્ ।

અંજનસ્નેહશૂન્ય' અંજનેન સ્નેહઃ મૃદુતા મચ્છનતા તેન રહિત' કઞ્જલસંપર્કરહિતં ।
 અપિચ પુતઃ મધુન' મધસ્ય પ્રત્યાદેશાત્ નિરાકરણાત્ અપાનાત્
 વિસ્મૃતભ્રૂવિલાસં વિસ્મૃતઃ ભ્રુવોઃ વિલાસો ભૂમંગો યેન તત્ ।

પતાદશ' મૃગાક્ષ્યાઃ મમ જાત્યાયા. ઉપરિસ્પન્દિ ઉપરિપ્રદેશે સ્પન્દમાન' નયન'
 નેત્ર', મીનક્ષોભાત્ મીનાનાં મત્સ્યાનાં ક્ષોભાત્ દુતગમનાગમનેન ચલકુવલયશ્રીતુલાં
 ચલ' ચ'ચલ' કુવલય' નીલકમલ' તસ્ય શ્રી. ક્ષોભા તસ્યા તુલાં સમાનતા પથ્યતિ
 પ્રાપ્સ્યતિ इति શંકે વિચાર્યામિ ।

(1) જોનાં રુદ્ધનેત્રસ્ફુરણં સામુદ્રિકશાલાનુસારં દૃષ્ટાન્તિચ્ચક્રં ॥૧૦૨॥

યક્ષપ્રિયા વર્ણન ૧૪

છેઠા ઢાંક્યા નયન અલકે', અંજન સ્નેહ શૂન્ય
 મધુસાગે' વિસરિ જ ગરુ છે સદા ભૂ વિલાસ ॥
 તું આંબેથી નયન ઉપરું ફક'શે એમ માનું
 મીન ક્ષોભે' ચળ કમળની જમ દેખાય શોભા ॥૧૦૨॥

હે મેઘ, મને લાગે છે કે તું નજીક જાઈશ તારે જેના અપાંગ-છેડા આડા વાળ આવી
 ગયા છે એવી, આંબુ કે સુરો આંખ્યા વિનાની, અદિશ પીવાનું છોડી દેવાથી ઠટાક્ષના
 વિલાસ ભુલી ગયેલી એવી મારી મૃગનયની સ્ત્રીની આંખ ઉપરના ભાગમાં ફરકતી હશે.
 માછલાના હરવા ફરવાથી આમ તેમ હલતા ઊલટા નીલકમળ જેવી શોભતી હશે એમ
 મને લાગે છે. ॥૧૦૨॥

(1) દિપ્તજ્વળો—શ્રીજોને આંખનું ઉપરું ચોપરું ફરે તે સામુદ્રિક ચામ પ્રભાસુ
 પતિના મેળાપનું શૂંકન છે.

વામશ્રાસ્યાઃ કરુહપદૈર્મુચ્યમાનો મદોયૈ-
 મુક્તાજાલં ચિરપરિચિતં ત્યાજિતો દૈવગત્યા ॥
 સંભોગાન્તે મમ સમુચિતો હસ્તસંવાહનાનાં
 યાસ્યત્પૂરુઃ સરસકદલીસ્તંભગૌરશ્ચલત્વં ॥૧૦૩॥

યક્ષપ્રિયા વર્ણન ૧૫

હે મેઘ, મદોયૈ કરુહપદૈ જલમયૈ નલચિન્દૈઃ મુચ્યમાન સ્વાજ્યમાનઃ ।
 ચિરપરિચિત ચિરકાલેન નિત્યં પરિહૃતત્વેન પરિચિત અભ્યસ્તં મુક્તા-
 જાલં મૌક્તિકકલાપ દૈવગત્યા પ્રારમ્ભવશાત્ દુર્દૈવેન ત્યાજિતઃ ।

સંભોગાન્તે નિધુવનાવસાને મમ હસ્તસંવાહનાનાં હસ્તાભ્યાં સંવાહનં મર્દન
 સ્પર્શનં તદ્યોગ્ય પૂર્વે મમ હસ્તાભ્યાં સવાહન પ્રાપ્ત ।

સરસકદલીસ્તંભગૌર સરસ રસમરિતો ય કલૂષ્યાઃ સ્તમ તદ્વત્ તાસદૃશો
 ગૌરવર્ણ પતાદૃશ અસ્યા પ્રિયાયાઃ વામઃ ઋદ્ધિ સ્વયિ આસન્ને સતિ ચલત્વ યાસ્યતિ
 સ્ફુરણં પ્રાપ્સ્યતિ ।

(૧) સામુદ્રિકાનુસારં સ્ત્રીણાં વામોઽસ્ફુરણં પ્રિયસંગપ્રાપ્તિ સૂચયતિ ॥૧૦૩॥

યક્ષપ્રિયા વર્ણન ૧૫

એનો મારા નખસત તણા દ્રશ્ય ચિન્હો વિનાનો
 મુક્તાશેષુ પરિચિત થકી દૈવયોગે તબથો ॥
 અપાતો જે અમ કરવડે નિહા સંભોગ અંતે
 એવો હાથો ઉર ફરકશે કેળના થંભ એવો ॥૧૦૩॥

હે મેઘ, મારા નખના ચિન્હ જેને હાથ થતા નથી એવો, મારા નખના ચિન્હ વિનાનો,
 કામો વખત થયા પહેરવાના મોતીના કદારાથી કમનશીમે તબથેનો એવે-મોતીનો
 કદારો ન પહેરવાથી તેના સ્પર્શનો લાભ જેને મળતો નથી એવો,
 રતિ ક્રીડા પછી થાક ઉતારવા સાર મારે હાથે અપાતો હું લાગતો હતો એવો,
 રસ ભરેલી કેળના થાંભલા જેવા ગોરા રંગનો અને સુવાળો,
 એવો મારી સ્ત્રીનો હાથો સાથળ તું ત્યાં જાસ ત્યારે ફરકવા માંડશે એમ હું
 માનુ છું ॥૧૦૩॥ ✓

(૧) ટિપ્પણી—સામુદ્રિક શાસ્ત્ર પ્રમાણે સ્ત્રીઓને હાથો સાથળ ફરકે એ પ્રિયના
 મેળાપનું ચક્રન ગણાય છે.

તસ્મિન્કાલે જલદ યદિ સા લબ્ધનિદ્રાસુખા સ્યા-
ત્તત્રાસીનઃ સ્તનિતવિમુખો યામમાત્રં સહસ્વ ॥
મા ભૂદસ્યાઃ પ્રણયિનિ મયિ સ્વપ્નલબ્ધે કથંચિત્
સઘઃકંઠચ્યુતભુજલતાગ્રન્થિ ગાઢોપગૂઢં ॥૧૦૪॥

યક્ષપ્રિયા વર્ણનં ૧૬

હે જલદ મેઘ, તસ્મિન્ કાલે મધ્યરાત્રિસમયે યદિ સા મદ્વલ્લભા
લબ્ધનિદ્રાસુખા સ્યાત્ પ્રાત્નિદ્રાસુખા સ્યાત્ ચેત્ તદાનીં સ્વં સ્તનિતવિમુખ
ગર્જિતપરાઙ્મુખો ભૂત્વા તત્રાસિન તત્ર તસ્મિન્ ગવાણે જાલિકાયાં ઉપવિષ્ટ સન્
યામમાત્ર પ્રહરપર્યંત સહસ્વ પ્રતોક્ષસ્વ ।

કથંચિત્ મહાકષ્ટેન પ્રણયિનિ મર્તરિ મયિ સ્વપ્નલબ્ધે સ્વપ્ને પ્રાપ્તે સતિ
અસ્યા મત્પ્રિયાયા પ્રાત્તં ગાઢોપગૂઢ દ્વાલિંગનં સઘઃકંઠચ્યુતભુજલતાગ્રન્થિ મા
ભૂત્ સઘઃ સત્કાલં કંઠાત્ ચ્યુતા વિચ્છિન્ના ભુજલતા તસ્થાઃ પ્રન્થિર્વસ્ય તત્
મા ભૂત્ ન ભવેત્ ॥૧૦૪॥

યક્ષપ્રિયા વર્ણન ૧૬

તે ટાણે ને જલદ સુખથી ઉઘતી હોય શાણી
ગાખે બેસી પ્રહર ખમજે ગર્જના બંધ રાખી ॥
સ્વપ્ને ભેટ્યા પ્રણયિ જનના ગાઢ આલિંગન લાં
ડાકે વાંટી નવ લુજલતા ગ્રન્થિ નો તે વછૂટે ॥૧૦૪॥

હે મેઘ, મધરાતને વખતે ખારી સ્ત્રી ને ઉઘતી હોય તો તું કંઈપણ ગડગડાટ કર્યા
વિના તે જાણી પાસે બેસી એકાદ પહોર તે છેડે લાં સુધી વાટ જોજે

ધણી મુશ્કેલીએ આવેલી ઉઘમાં પોતાનો પ્રિય એવો હું તેને સ્વપ્નામાં મળ્યો હોઉં,
તેણે મને દંડ અલિંગન આપ્યું હોય ત્યારે તેના હાથ ખારે ગથેથી ન વછૂટે તે માટે તું
એની ઉઘમાં ખનેલ પહોંચાડતો નહિ ॥૧૦૪॥

ભર્તુર્મિત્રં પ્રિયમવિધવે વિદ્ધિ મામમ્બુવાંહં
 ત્વત્સન્દેશૈર્મનસિ નિહિતૈરાગતં ત્વત્સમીપં ॥
 યો વૃન્દાનિ ત્વરયતિ પથિ શ્રામ્યતાં પ્રોષિતાનાં
 મન્દસ્તિગ્ધૈર્ધ્વનિભિરવલાવેણિમોક્ષોત્સુકાનિ ॥૧૦૬॥

યક્ષપ્રિયા વર્ણન ૧૮

હે અવિધવે જીવત્ભર્તૃકે, હે અપાંદ સૌમીયવતિ, મનસિ નિહિતૈઃ ત્વત્સંદેશૈઃ
 ત્વત્ તથ સન્નિધિનસ્તેન કથિતાઃ સન્દેશા તૈઃ સહન્તામનસિ હૃદયે નિધાય
 ત્વત્સમીપં આગતં ત્વદારાત્ સમાયાતં ईदृશં માં ભર્તુઃ તથ ગત્યુઃ ચલ્લભસ્ય પ્રિય
 અમીષ્ટં મિત્રં અમ્બુવાહં જલધરં મેઘવિદ્ધિ જાનોદ્ધિ ।

ય. અમ્બુવાહઃ મેઘઃ પથિ શ્રામ્યતાં માર્ગશ્રમનિવારણાય વિશ્રાન્તિં શૃદ્ધતાં
 પ્રોષિતાનાં પ્રવાસિનાં પુરુષાણાં વૃન્દાનિ મન્દસ્તિગ્ધૈઃ મન્દૈઃ ગંભીરૈઃ સ્તિગ્ધૈઃ કર્ણમનોરમૈઃ
 ધ્વનિભિઃ ગર્જિતૈઃ અવલાવેણિમોક્ષોત્સુકાનિ અવલાનાં વેણિઃ વદ્ય કવરીઅંબોદો
 इति सौराष्ट्रे-तस्या मोक्ष मोचनं पृथकरणं तस्मिन् उत्सुकानि आतुराणि,
 करोति गृहगमनाय त्वरयति उत्सुकयति इत्थं पुरुषान् जायाञ्च उपकरोति ॥१०६॥

યક્ષપ્રિયા વર્ણન ૧૮

સ્વામી મિત્ર પ્રિય સમજ હું મેઘ સૌભાગ્યવાળી
 તારો સંદેશ ધરિ મનમાં તું સમીપે જ આવ્યો ॥
 ધીમા ધીમા ધ્વનિયિ પુરૂષો માર્ગમાં થાક ખાતા
 પ્રેરે જવા ધર ઝડ રમા વેણિને છોડવાને ॥૧૦૬॥

હે અપાંદ સૌભાગ્યવતી, તારે માટે તારા પતિનો સંદેશો લઈ તારી ખસે આવેલો,
 એવો તારા પતિનો મિત્ર હું મેઘ છું એમ જાણ્ય.

જે મેઘ, બહારઆમ ગયેલા કે કામક્ષજ માટે વાઢીયે એતરે કે ફરવા ગયેલા
 માર્ગમાં વિસામો ખાતા પુરૂષોને, જંબીર ધીમા સાંભળવી જમે એવી ગજના-ગમગમટ કરીને,
 પોતાની સ્ત્રીઓના જામોડ છોડવા માટે આતુર અને ઘેર જવાની ઉતાવળવાળા બનાવે છે
 અને આ રીતે સ્ત્રીઓ અને પુરૂષો બેઉ ઉપર ઉપકાર કરે છે એ હું મેઘ છું. ॥૧૦૬॥ ✓

इत्याख्याते पवनतनयं मैथिलीवोमुखी सा
त्वामुत्कंठोच्छ्वसितहृदया वीक्ष्य संभाष्य चैव ॥
श्रोष्यत्यस्मात् परमवहिता सौम्य सीमन्तिनीनां
कान्तोदन्तः सुहृदुपहृतः संगमात् किञ्चिदूनः ॥१०७॥

यक्षप्रिया वर्णनं ૧૧

हे મેઘ, ત્વયા ઇત્યાખ્યાતે સતિ, મૈથિલી સીતા પવનતનયં હનૂમન્તે
ઇવ, સા મતિપ્રિયા ઉત્કંઠોચ્છ્વસિતહૃદયા ઉત્કળણયા ઔત્સુક્યેન ઉચ્છ્વસિતં
શ્વાસોચ્છ્વાસગતિ પ્રાપ્તં પ્રચ્છ્વસિતં હૃદયં યસ્યા સા । અવહિતા સ્પિરચિન્તા
સાવધાના ત્વાં વીક્ષ્ય અવલોપ્ય ચ સંભાષ્ય જરૂપયિત્વા, ડન્મુક્તી ઉદ્ગ્રીવા
સતો અસ્માત્ વાક્યાત્ યત્પર વાક્યં સંદેશલક્ષણં તત્ ઓષ્યતિ આકર્ષયિષ્યતિ ।

हे सांम्य, सुहृदुपहृतः सुहृदा पतिमित्रेण उपहृतः आनीत सीमन्तिनीनां
नारीणां कान्तोदन्तः कान्तस्य उदन्तः भर्तृसंदेशः संगमात् भर्तृमैलापकात् किञ्चित्
स्तोकमेव ऊन न्यूनः भवति ॥१०७॥

યક્ષપ્રિયા વર્ણન ૧૯

સીતા પેઠે પવનસુતને સાંભળી વાંચ્ય તાફે
જાંચે બેઠે દિલ ચડકતે બોલિ સન્માન વાઠ્ય ॥
મિત્રે આડુચે પ્રિય પતિ તણે સૂણશે સાવધાન
સંદેશે છે પ્રિય મિલનથી સ્નેહ આછો સિંચેને ॥૧૦૭॥

હે મેઘ, તું આટલું બોલીશ એટલે સીતાયે હનુમાન સાથે બેસું તેમ ઉત્કળાથી બેસું
હૃદય શ્વાસોચ્છ્વાસની ગતિ વધી જવાથી ચડકા રહે છે એવી તે સાવધાન થઈ તુને બોલ
તારી સાથે વાત કરી ઉંચું મોઢું કરીને તારું કહેવું સાંભળશે.

સ્નેહીયે લાવેલો પતિનો સંદેશ ઓઝોને પતિના મેળાપથી સ્નેહ આછો વઢાવો
મથામ છે. ॥૧૦૭॥

તામાયુષ્મન્ મમ ચ વચનાદાત્મના ચોપકર્તુ
 વ્રૂયાદેવં તવ સહચરો રામગિર્યાશ્રમસ્થઃ ॥
 અઘ્યાપન્નઃ કુશલમબલે પૃચ્છતિ ત્વાં વિયુક્તઃ
 પૂર્વાભાષ્યં સુલભવિપદાં પ્રાણિનામેતદેવ ॥૧૦૮॥

યક્ષ સંદેશઃ ૧

પરોપકારયુક્ત્યા સ્વકાર્યપ્રવૃત્તત્વેન તત્ર સાપક્ષ્યાર્થં ચ આશીર્વાદાત્મક-
 સમ્બોધનેન સન્દેશગ્રાહ ॥

હે આયુષ્મન્, તસ્યાઓપકર્તુ આત્મના સ્વયમેવ મયા યદુકં યત્સંવિદ્યં તત્સર્વં
 મનસિ અવધાર્ય સ્વયંપ્રેરણયા મમ વચનાત્ મમ વાક્યેન મવાન્ एवં વ્રૂયાત્ ॥

હે અબલે, રામગિર્યાશ્રમસ્થઃ અઘ્યાપન્ન જીવન્ વિયુક્તઃ ધિરહિત તવ વિરેહજ
 વિકલ શાપયત્રિત મર્તુચક્ષ્યા ઘટ્ટઃ તવ સહચરો મર્તા ત્વં કુશલ પૃચ્છતિ ॥

સુલભવિપદાં અતર્કિતપ્રાપ્તિદ્વિયોગરૂપાપત્તીના, સુલભાઃ અતર્કિતા અકલ્પિતાઃ
 વિપદઃ આગતવિપત્તય યેવા તે તેવાં પ્રાણિનાં પતદેવ કુશલવાક્યમેવ કુશલ-
 સમાચાર एव પૂર્વાભાષ્યં પૂર્વાચ્યેય અસ્તિ પ્રથમં આભાષણાય પતત્ કુશલપ્રશ્ન
 કર્ણં ઘચનમેવ યુક્ત ॥૧૦૮॥

યક્ષ સંદેશો ૧

હે આયુષ્મન્ મમ વચનથી તું પ્રિયાને કહેજ
 તારો સ્વામી સકુશળ છે રામગિર્યાશ્રમમાં ॥
 પૂછે તુને કુશળ અબળે જીવતો તે વિએગી
 હુ ખીજીને પ્રથમ વચનો એ જ છું પૂછવાનાં ॥૧૦૮॥

પરોપકાર યુક્તિયા પોતાના કામમાં પ્રવૃત્ત અથેલ હોવાથી તેમાં મેધ સરળ થાય
 રસ્તામાં કાંઈ વિઘ્ન ન આવે તે માટે હે આયુષ્મન્ એવું આશીર્વાદાત્મક સંબોધન કરી કહે છે

હે આયુષ્માન, એ મારી સ્ત્રી ઉપર ઉપકાર કરવા માટે મેં કહેલો સંદેશ મનમાં
 માઁ રાખીને મારાં વચનથી મારે નામે આ પ્રમાણે કહેજે

હે અબળા, નાસિકમાં રામગિરી પર્વતના આશ્રમમાં વસતો પોતાના માલેકની
 આરાધી દેશ બહાર વસવા બધાનેજો એવો તારો વિએગી પતિ જીવતો અને કુશળ છે
 અજુધારી વિએગરથી આપત્તિમા કષ્ટમાં સપડાતાં મનુષ્યોને સરજાતમાં કુશળતાનું ક્ષેમ
 કુશળ હોવાનું વાક્ય કહેવું એ જ ચોખ્ખું છે. ॥૧૦૮॥

અંગેનાંગં પ્રતનુ તનુના ગાઢતત્તેન તતં

સાસ્ત્રેણાશ્ચુદ્રવમવિસ્તોત્કંઠમુત્કંઠિતેન ॥

ઉચ્છ્વાસં-સમધિકતતરોચ્છ્વાસિના દૂરવર્તી

સંકલ્પૈસ્તૈર્વિશતિ વિધિના વૈરિણા રુદ્ધમાર્ગઃ ॥૧૦૯॥

યક્ષ સંદેશઃ ૨

હે મેઘ, મવાનુ તદનન્તરં પવં દ્રુયાઃ યથાહિ ।

હે અચલે, દૂરવર્તા વિપ્રકૃષ્ટ વૈરિણા શ્ચુદ્રમૂતેન વિધિના દંવેન રુદ્ધમાર્ગઃ
રુદ્ધપંથાઃ તે તથા સહચરઃ ભર્તા તૈ લોકપ્રસિદ્ધૈ સંકલ્પૈઃ મનોરથૈઃ મનોવ્યાપારૈઃ
અંગેન સ્વશરીરેણ, અંગં તવાંગં તવ શરીરં વિશતિ પ્રવિશતિ આલિંગતિ ।

કથંમૂતેન તસ્ય શરીરેણ કથંમૂતં તવ શરીરં પ્રવિશતિ તચ્છૃણુ ।

તનુના કુશળે તસ્યાંગેન, પ્રતનુ પ્રકર્ષેણ તનુ કુશં સંતતં તવાંગં ।

ગાઢતત્તેન મદ્ધતંત્રેણ તસ્ય અંગેન, તત્ત સંતતં તવાંગં,

સાસ્ત્રેણ અસ્તં ચ તત્સહિતેન તસ્ય અંગેન, અશ્ચુદ્રવં અશ્ચુદ્રવણયુક્તં તવાંગં,

ઉત્કંઠિતેન ઉત્કંઠાયુક્તેન તસ્ય અંગેન, અવિસ્તોત્કંઠં અનવચ્છિન્નોત્કંઠં અવિસ્તા

વિરામરહિતા ઉત્કંઠા યસ્મિન્સ્તત્ તવાંગં,

સમધિકાતરોચ્છ્વાસિના સમ્ સમ્યક્ વિશેષતયા અત્યધિકાઃ ઉચ્છ્વાસાઃ

ઉચ્ચગતિકાઃ શ્વાસા યસ્મિન્સ્તત્ સમધિકતરં ઉચ્છ્વસતીત્યેવ શીલં તેન તસ્યાંગેન,

ઉચ્છ્વાસં અશિરિરનિ શ્વાસં તવાંગં,

કથંમૂતેન તસ્યાંગેન, કથંમૂતં તવાંગં તવ શરીરં તૈઃ તૈઃ સંકલ્પૈઃ મનોરથૈઃ
હ તૈ પતિઃ પ્રવિશતિ આલિંગતિ ॥૧૦૯॥

યક્ષ સંદેશઃ ૨

અંગે અંગ પ્રતનુ તતુથી ખુબ તપ્તે તપેક્ષા

આસૂં વાળે નયન બળનાં આતુરે આતુરેથી ॥

ભિના ઉચ્છ્વાસ યુત અધિક શ્વાસવાળા શરીરે

સંકલ્પોથી તવ તનુ વિષે દૂર બેઠો પ્રવેશે ॥૧૦૯॥

હે મેઘ તું તેને પછી આ પ્રમાણે કહેજે. હે અબળા, છે વસતો વેરી એવા
પ્રારબ્ધ તારી પાસે આવવાનો બેળો માર્ગ શેઠે છે એવો તારો પતિ મનોરથથી સંકલ્પોથી
પોતાના શરીરવડે તારા શરીરમાં પ્રવેશે છે તારા શરીરને બેઠે છે એવા તેના શરીરવડે એવા
તારા શરીરમાં પ્રવેશે છે તે સાંભળ્યું કુબળા યદ્ય ગયેલા પોતાના શરીરવડે, પાતળા યદ્ય
ગયેલા તારા શરીરમાં, વિરહના તાપથી તપેલા તેના શરીરવડે, વિરહથી તપેલા તારા
શરીરમાં, આસૂ પડતા તેના શરીરવડે, આસૂ ઝરતા તારા શરીરમાં, પુને મળવાની
આતુરતાવાળા તેના શરીરવડે અખંડ આતુરતાવાળા તારા શરીરમાં, પણ શ્વાસોચ્છ્વાસ લેતા
તેના શરીરવડે, ભિના શ્વાસોચ્છ્વાસ લેતા તારા શરીરમાં, તે પ્રવેશે છે તારા શરીરને બેઠે છે. ॥૧૦૯॥

શબ્દાશ્રયેયં યદપિ કિલ તે યઃ સહીનાં પુરસ્તાત
 કર્ણે લોભઃ કથયિતુમભૂદાનનસ્પર્શલોભાત્ ॥
 સોતિક્રાન્તઃ શ્રવણવિષયં લોચનાભ્યામંદ્રશ્ય-
 સ્વામુત્કંઠાવિરચિતપદં મન્મુખેનેદમાહ ॥૧૧૦॥

યક્ષ સંદેશઃ ૩

સહીનાં પુરસ્તાત યઃ તે તથા ભર્તા કિલેતિ સંભાવનાયાં યદપિ યદપિ શબ્દા-
 શ્રયેયં શબ્દેન ઉચ્ચારેણ કથયિતું યોગ્યં વચઃ આનનસ્પર્શલોભાત્ મુખસ્પર્શચુમ્બનાદિ
 તસ્ય લાંપદ્યાત્ કર્ણે કથયિતું લોભ લંપટઃ સમૂત્ આસીત્ ।

સઃ શ્રવણવિષયં અગોચરઃ કર્ણગોચરં અતિક્રાન્તઃ । તથૈવ લોચનાભ્યાં નેત્રાભ્યાં
 અદ્રશ્યઃ અનવલોકનીયઃ તે ભર્તા ઉત્કંઠાવિરચિતપદં યથા ભવતિ અમિલાપનિર્મિત
 સ્થાનં યથા સ્યાત્ તથા દ્વં અગ્રે વક્ષ્યમાણં મન્મુખેન ત્વાં આહ વદતિ તચ્છ્રુણુ ॥૧૧૦॥

યક્ષ સંદેશ ૪

શબ્દોદાથી જ યદપિ સખિયો સન્મુખે ઉચ્ચારાય
 કાને કલા ચપળ જ મુખે સ્પર્શ લોભે થયોતો ॥
 છેટો છે જ અવશ્ય વિષયે લોચનોદી અદ્રશ્ય
 ઉત્કંઠાથી મમ મુખ વડે આમ તૂને કહે છે ॥૧૧૦॥

સખીઓની હાજરીમાં જે તારો સ્વામી જો કે મોઢે બોલીને કહી સમય એવા કહેવાના
 વચન, તારા મુખ સ્પર્શની ક્રિયાથી કાનમાં કહેવા આવતો હતો. તે તારા કાનથી નહિ
 સંભળાતો અર્થાત્ તે ક્યાં છે એ તે કાને સંભળ્યું નહીં હોય એવો અને તારી આખુંથી
 નહિ જોઈ સકાતો એવો તારો પતિ મારી આરૂઢ આ પ્રશ્ન કહેવારાવે છે તે તારા
 પતિના મુખનાં જ વચન હવે સંભળ્ય ॥૧૧૦॥ ૧

શ્યામાસ્વંગં ચકિત્તહરિણીપ્રેક્ષિતે દૃષ્ટિપાતાન્
 વક્ત્રચ્છાયાં શશિનિ શિશિનાં વર્હભારેષુ કેશાન્ ॥
 ઉત્પશ્યામિ પ્રતનુષુ નદીવીચિષુ ભૂવિલાસાન્
 હન્તૈકસ્થં ક્વચિદપિ ન તે ભીરુ સાદૃશ્યમસ્તિ ॥૧૧૧॥

યક્ષ સંદેશઃ ૪

હે ભીરુ,

તવ શરીરં શ્યામાલુ સોનાકેષુ, અતિ મૃદુકોમલતયા સ્ત્રીજો ઇતિ ધ્યાન્યવિશેષ
 તસ્ય અત્યંતમૃદુકોમલમચ્છન્નત્વાચ્ચ, ઉત્પશ્યામિ સંભાવયામિ ।

તે તવ દૃષ્ટિપાતાન્ દૃષ્ટિવિક્ષેપાન્ ચકિત્તહરિણીપ્રેક્ષિતે પ્રસ્તકુરંગીવિલોકે
 ઉત્પશ્યામિ ।

તે તવ મુખચ્છાયાં મુખસોમાં શશિનિ ચન્દ્રે ઉત્પશ્યામિ ।

તે તવ કેશાન્ અલકકલાપાન્ શિષિનાં મયૂરાણાં વર્હભારેષુ પિચ્છસમૂહેષુ
 ઉત્પશ્યામિ ।

તે તવ વિલાસાન્ પ્રતનુષુ અત્યંતસુદૃશ્યેષુ નદીવીચિષુ નદીતરંગેષુ ઉત્પશ્યામિ ।

પરં હે ભીરુ હન્તેતિ યેદે તે તવ સાદૃશ્યં સમાનરૂપતાં એકસ્થં એકરૂપાને
 સ્થિતં ક્વચિદપિ નાસ્તિ ન વિચલે ન પશ્યામિ ॥૧૧૧॥

યક્ષ સંદેશ ૪

ચીલામાં અંગ ચકિત્તમૃગી દ્રષ્ટિમાં દ્રષ્ટિપાતો

મોની શોભા શશિ, અલકને મોર પિચ્છો સમૂહે ॥

જેણું છું હું મૃદુ નદિ તરંગો વિષે ભૂવિલાસો ।

કયાંયે સાથે તુજ તન સમું ન પ્રિયે સામ્ય હોઈ ॥૧૧૧॥

હે ભીરુ, તારા શરીરની પ્રમળતા સુવાળખ, ચીલાના કાયામાં જોઈ છું.

તારી દ્રષ્ટિ-નજર, કય ખાગેલી હલુડીની આંખમાં જોઈ છું

તારા મોઢાની શોભા, કાંતિ ચંદ્રમાં જોઈ છું

તારા વાળનો ભાર-જોયાલો, મોરના પાંખના નૃત્યામાં જોઈ છું અને

તારા વિલાસ નખરાં, નદીઓના ધીમા તરંગોમાં જોઈ છું.

પરંતુ હે ભીરુ, કણા કુ ખની વાત છે કે તારી સુવાળખ, તારી નજર, તારી મુખની

કાંતિ, તારા વાળનો જોયાલો અને તારાં નખરાં એ બધું કોઈ એક વસ્તુમાં હું જોઈ
 શક્યો નથી તે તો કેવળ તારામાં જ રહેલા છે. ॥૧૧૧॥ ✓

ધારાસિક્તસ્થલસુરભિનસ્ત્વન્મુલ્યાસ્ય વાલે
 દૂરીભૂતં પ્રતનુમપિ માં પંચવાણઃ ક્ષિણોતિ ॥
 ઘર્માન્તેઽસ્મિન્ વિગણય કથં વાસરાણિ વ્રજેયુ-
 ર્દિક્સંસક્તપ્રવિરલઘનવ્યસ્તસૂર્યાતપાનિ ॥૧૧૨॥

યક્ષ સંદેશઃ ૫

હિ અચલે ઘાલે, ધારાસિક્તસ્થલસુરભિનઃ ધારયા મદિરાધારયા સિક્તં યત્
 સ્થલં પૃથ્વીસ્થલં તદ્વત્ અથવા ધારયા જલધારયા હિદ્રવજ્જ્વારેણ સિક્તં પ્રીષ્મતાપેન
 સંતપ્તં યત્પૃથ્વીસ્થલં તદ્વત્ સુરભિનઃ સુગન્ધસ્ય અસ્ય ત્વન્મુલસ્ય દૂરીભૂત વિપ્રકુપ્તં,
 પ્રતનુમપિ કૃશમપિ માં પંચવાણઃ કામઃ પોહ્યતિ ક્ષિણોતિ ।

તદા ત્યમેવ વિગણય વિચારય અસ્મિન્ ઘર્માન્તે ઘર્માવસાને ઘર્માકાલે દિક્સંસક્ત-
 પ્રવિરલઘનવ્યસ્તસૂર્યાતપાનિ વિદ્યુ સંસકાઃ સંલગ્નાઃ પ્રવિરલાઃ પૃથક્ પૃથક્ ભૂતાઃ
 યે વિસ્ખલિતાઃ ઘનાઃ મેઘાસ્તૈર્વ્યસ્તઃ પશ્ચાસ્કૃતઃ સૂર્યાતપો યેષુ તાનિ વાસરાણિ
 દિનાનિ કથં વ્રજેયુઃ ગચ્છેયુઃ ॥૧૧૨॥

યક્ષ સંદેશ ૫

પાણી છાંટ્યાં રથળ સમ સુગંધી મુખેથી જ તારા
 રેતા છેટે કૃશતનુ મને કામ પીડે અતીશે ॥
 આ વર્ષામાં દિવસ જ જશે કેમ તે તું વિચાર્ય
 આઠા આવી સૂજ તડકે ઢાંકતા ચે દિશામાં ॥૧૧૨॥

હે બાલા, મદિરા છાંટવાથી બીની થયેલી પૃથ્વીમાંથી અથવા તપેલી જમીન પર પાણી
 છાંટવાથી જેવી સુગંધ નીકળે તેવી સોરમ મારવા સુખધારાના તારા મુખથી હું ધણે દૂર છેડે
 રહેલો છું અને તેથી દુખજો થઈ ગયો છું છતાં મને કામદેવ પીડે છે. વધુ ક્ષીણ કરે છે
 વધુ દુખજો કરે છે.

સારે તું વિચાર કર કે આ વરસાદની ઋતુમાં બધી દિશાઓમાં ફેલાયેલાં છુટાં
 છુટાં ભખતાં વાદળાંથી સૂરજનો તડકો ઢાંકાઈ ગયો છે એવા વરસાદના દિવસો મને
 તારા વિરહમાં કેવા જતા હશે કેમ જતાં હશે ? ॥૧૧૨॥

ત્વામાલિસ્ય પ્રણયકુપિતાં ધાતુરાગૈઃ શિલાયા-
માત્માનં તે ચરણપતિતં યાવદિચ્છામિ કર્તુ ॥

અસૈસ્તાવન્મુહુરુપચિતૈર્દૃષ્ટિરાલુપ્યતે મે

કૂરસ્તસ્મિન્નપિ ન સહતે સંગમં નૌ કૃતાન્તઃ ॥૧૧૩॥

યક્ષ સંદેશઃ ૬

હે ઇંદ્રી, ધાતુરાગૈ હરિતાલ-ગૈરિક સિન્દૂરાદિધાતૂતાં પર્વતસ્થે રંગે
પ્રણયકુપિતાં પ્રીતિકણં ત્વાં શિક્ષાયાં દયદિ આલિસ્ય ચિત્રયિત્વા આત્માનં તે તય
ચરણપતિતં કર્તુ ચિત્રયિતું ઇચ્છામિ પદાપતિતં વિધાતું યાવત્ અમિલયામિ તાવત્ મુહુઃ
વારવારં મે મમ દૃષ્ટિઃ ઉપચિતૈ વૃદ્ધિગતૈઃ અસૈ રોદનજલૈ આલુપ્યતે આચ્છાદયતે ।

તસ્મિન્નપિ આલેસ્યે ચિત્રેપિ નૌ આયયો સંગમં કૂર દયાહિન શત્રુરુપઃ
કૃતાન્ત વિધિ ન સહતે ॥૧૧૩॥

યક્ષ સંદેશ ૬

તુંને ચિત્રી પ્રણયકુપિતા ધાતુરંગે શિક્ષામાં

હુંને તારે ચરણ પડતો ચિત્રવા ઈચ્છતો તો ॥

ત્વાં આસૂંથી નજર ફરતી છે દંકાર્થ જ ભારી

ચિત્રો મારે મિલન ન સહે આપણું કૂર દૈવ ॥૧૧૩॥

હે કૌપ કરનારી, હરતાળ ગેર સિંદોર વગેરે પર્વત પર યનારા રંગથી, સ્નેહને લીધે
સીસાચેલી તુંને છીપર ઉપર આળખીને પછી તુંને મનાવવા માટે તારા પગમાં પડેલા ભારા
શરીરને ચિત્રવા ઇચ્છુ છું ત્વાં ભારી આંખુ ભોળાં ચચેલાં વધેલાં આંસુથી દંકાર્થ જળ છે
તેથી આળખી શકતો નથી.

ચિત્રમાં પણ આપણો સમાગમ દયાહીન પ્રારબ્ધ સહન કરી શકતું નથી. ॥૧૧૩॥

મામાકાશપ્રણિહિતભુજં નિર્દયાશ્લેષહેતો-
 લઽધાયાસ્તે કથમપિ મયા સ્વપ્રસંદર્શનેષુ ॥
 પશ્યન્તીનાં ન ચલુ વહુશો ન સ્થલીદેવતાનાં
 મુક્તાસ્થૂલાસ્તરુકિસલયેષ્વશ્રુલેશાઃ પતન્તિ ॥૧૧૪॥

યક્ષ સંદેશઃ ૭

હે અબલે, કથમપિ કપ્ટેન દૈવવશાત્ સ્વપ્રસંદર્શનેષુ સ્વપ્રાવલોકનેષુ મયા
 લઽધાયાઃ પ્રાપ્તાયાસ્તે તવ નિર્દયાશ્લેષહેતોઃ ગાઢાલિંગનનિમિત્તં આકાશપ્રણિહિત-
 ભુજં આકાશે શૂન્યે પ્રણિહિતો ભુજો કરો યેન સઃ તં માં, આપદ્યન્તીનાં આસમન્તાત્
 અનેકવારં પ્રશ્યન્તીનાં સ્થલીદેવતાનાં વનસ્થલીદેવતાનાં મુક્તાસ્થૂલાઃ મૌક્તિકસમપૃથ્વઃ
 વહુશઃ અશ્રુલેશાઃ રોવનજલકળાઃ અશ્રુચિન્દ્રવઃ તરુકિસલયેષુ દ્રમપલ્લવેષુ ચલુ इति
 નિશ્ચયેન ન પતન્તિ इति ન પતન્ત્યેવ । અર્થાત્ સ્વપ્ને ત્વાં આલિંગિતું આકાશે શૂન્ય-
 પ્રદેશે મયા લીર્ણાકૃતયોઃ ભુજયોઃ આલિંગને નિષ્ફલ્યં નિરોક્ષ્ય વનદેવતા અપિ
 હ્યયા અશ્રુચિન્દ્રૂન્ મુન્વન્તિ इव તરુણાં કિસલયેષુ સ્થિતાઃ પુનસ્તેભ્યઃ પતન્તઃ-
 ચિન્દ્રવઃ નિરોક્ષ્યન્તે ॥૧૧૪॥

યક્ષ સંદેશ ૭

મેં સ્વપ્નામાં નિરખિ જ તને કદથી મેળવીને
 લાંબા બન્ને જુજ કરિ બહુ ભેટવા ખૂબ દાખી ॥
 અશ્રુખિંદ્ર નિરખતિ મને એ સ્થળી દેવિયોનાં
 વધે છે શું તરુ કુંખળમાં બમતાં ખિંદુઓથી ॥૧૧૪॥

હે અબલા, મહા મુશ્કેલીથી સ્વપ્નામાં મેળવી એવી તુને દ્રઢ રીતે આસિંગન દેવા
 ભેટવા આકાશમાં લાંબા કરેલા હાથવાળા અને ઘણીવાર ભેટી, વનસ્થલોમાં રહેતી દેવતાઓનાં
 મોતીના દાણા જેવાં ઘણાં આંશુનાં દીર્ઘાં ઝાડવાનાં કુંખળામાં નથી પડતાં એમ નથી,
 પડે છે. અર્થાત્ હું સ્વપ્નામાં તુને ભેટવા લાંબા હાથ કરી ભેટવા બહુ ટુંકેથી નિષ્ફળતાથી
 તુને ભેટવાની એ ચારી સ્વપ્નની ચેષ્ટાને ભેડી વનની દેવતાઓને બધી દયાથી આંશુ
 આવતાં હોય, વનની દેવતાઓ બધે કુંખ યવાથી આંશુ પાડતી હોય તેમ હું ભગી ભડ
 હું સાર પ્રભાતે ઝાડવાનાં કુંખળામાં પાણીના ભમી અથવા અને નીચે પડતાં ખિંદુઓને
 ભેડે હું ॥૧૧૪॥

મિત્ત્વા સઘઃ કિસલયપુટાન્ દેવદારુદ્રમાણાં
 ચે તત્ક્ષીરસ્રુતિસુરમયો દક્ષિણેન પ્રવૃત્તાઃ ॥
 આલિંગ્યંતે ગુણવતિ મયા તે તુષારાદ્રિવાતાઃ
 પૂર્વે સ્પૃષ્ઠં યદિ કિલ ભવેદંગમેભિસ્તવેતિ ॥૧૧૫॥

યક્ષ સંદેશઃ ૮

હે ગુણવતિ, ગુણાલંકૃતશરીરે, સઘઃ તત્ક્ષણં દેવદારુદ્રમાણાં કિસલપુટાન્
 પલ્લવસંપુટાન્ મિત્ત્વા વિકાસ્ય તત્ક્ષીરસ્રુતિસુરમયઃ તેષાં દેવદારુદ્રમાણાં યત્ક્ષીરં દુગ્ધં
 તસ્ય સ્રુતિઃ ક્ષરણં તેન સુરમયઃ સુગન્ધિતા. દક્ષિણેન દક્ષિણસ્યાં દ્વિશિ પ્રવૃત્તાઃ
 તુષારાદ્રિવાતાઃ તુષારાઃ જલકળાઃ તૈર્યુક્તાઃ સ્પૃષ્ઠાઃ અદ્રિ. હિમાચલઃ તસ્ય વાતાઃ
 હિમગિરિપવનાઃ મયા આલિંગ્યન્તે । યદિ યમિવાંતૈઃ કિલ અવશ્યં પૂર્વે પ્રથમં તવાંગં
 તથ શરીરં સ્પૃષ્ઠં ભવેત્ સ્યાત્ इति નિશ્ચિત્ય મત્વા ॥૧૧૫॥

યક્ષ સંદેશ ૮

બેઠી જલ્દી કુંપળપુટને દેવદારુ દ્રુમોના
 તેના છીરે સુરભિ બનતા દક્ષિણાદ જ વાતા ॥
 આલિંગૂં છું શુભિયલ તુષારેં બર્ષા વાયુઓને
 સ્પર્શ્યું હોય પ્રથમ પવનેં માનિને અંગ તારું ॥૧૧૫॥ ✓

હે શુભિયલ પત્ની, દેવદારનાં ઝાડના ઝામળ કુંપળીયાં ખુલ્લાં કરીને-ખીલવીને તેમના
 નિકળતા છીરના સાવથી સુગન્ધિત થયેલા દક્ષિણ દિશા તરફ વાતા હિમાચળના દક્ષિણાદ
 પવનને હું બેઠું છું. એમ માનીને કે એ વાયુઓને તારા શરીરનો સ્પર્શ કર્યો હોય તારા
 શરીરને એ વાયુ ભેટ્યા હોય ॥૧૧૫॥ ✓

સંક્ષિપ્યેત ક્ષણમિવ કથં દીર્ઘયામા ત્રિયામા
 સર્વાવસ્થાસ્ત્વહરપિ કથં મન્દમન્દાતપં સ્યાત્ ॥
 इत्थं चेतश्चदुलनयने दुर्लभप्रार्थनं मे
 गाढोष्माभिः कृतमशरणं त्वद्वियोगव्यथाभिः ॥११६॥

યક્ષ સંદેશઃ ૯

हे चदुलनयने चदुलानि चंचलानि नयनानि लोचनानि यस्याः सा
 तत्सम्बोधने । दीर्घयामा दीर्घाः विशालाः यामाः प्रहराः यस्याः सा त्रिायामा
 रात्रिः सर्वावस्थासु आदिमध्याह्नेषु क्षणं इव कथं संक्षिप्येत लघूमवेत् ।

મહઃ અપિ દિવસોપિ સર્વાવસ્થાસુ પૂર્વાહ્ન-મધ્યાહ્ન-પરાહ્ન-લક્ષણાસુ
 મન્દમન્દાતપં મન્દઃ પ્રસ્તોકઃ આતપઃ યત્ર તત્ કથં સ્યાત્ । इत्थं इति दुर्लभप्रार्थनं
 दुर्लभा अशक्या प्रार्थना यस्य तत् मे भम चेतः गाढोष्माभिः महोष्माभिः त्वद्वि-
 योगव्यथाभिः तव वियोगजन्यपीडाभिः अशरणं कृतं शरणरहितं निराधारं
 आश्रयहीनं पराधीनं कृतं विदितमस्ति ॥११६॥

- યક્ષ સંદેશ ૯

રાત્રું સાંજા પ્રહર જ તણી ટુંકિયું કેમ થાય
 ઝાઝા તાપે દિવસ સધળો બથ કેને કરીને ॥
 અપ્રાપ્યોને અસિલપતું બેખાકણું ચિત્ત માંડે
 તીવ્રોખાથી પરવશ બન્યું આ વિયોગ વ્યથાથી ॥૧૧૬॥

હે મન્યજી નેણવાળી, સાંજા પહોરવાળી રાતો, પહેલી રાત મધરાત પાછલી રાત
 ધરીક જેવી કેમ બપોર સવાર અગોર રોકે સાંજ દિવસનો એ બધો વખત ઝાઝા
 તડાવાળો કેમ બને અર્થાત રાત અને દી બધી કેમ પસાર થાય અને આપણા વિયોગની
 સુદત જટ કેમ-કયા ઉપાયે પુરી થાય આવી અસંભવિત આશા સપ્પત્ત અશક્ય પરણે
 ધન્યું માંડે મન, તારા વિયોગથી થયેલી અસલ તપરાવાળી ખીમથી પરવશ થાનાર
 પરાધીન બની ગયું છે. ॥૧૧૬॥

इत्यात्मानं बहु विगणयन्नात्मनैवाल्म्बे
 तत्कल्याणि त्वमपि सुतरां मा गमः कातरत्वं ॥
 कस्यात्यंतं सुखमुपनतं दुःखमेकान्ततो वा
 नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण ॥११७॥

यक्ष संदेश: ૧૦

हे કલ્યાણિ, કસ્ય અત્યન્તં નૈરન્તર્યેણ સુખં ઉપનતં ઉપસ્થિતં, કસ્ય વા
 વ્યકાન્તતઃ સતતં દુઃખં ઉપનતં, ન કસ્યાપિ ઇતિ એવં પ્રકારેણ આશ્વાસનેન બહુ
 યથાસ્યાત્તથા વિગણયન્ વિચારયન્ આત્માનં હૃદયં આરમ્ભના એવ મનસા એવ
 અવલંબે ચાર્યામિ । મનુષ્યાણાં દશા સુખદુઃખરૂપા અવસ્થા નીચૈઃ ચ ઉપરિ ચ
 ચક્રનેમિક્રમેણ ગચ્છતિ । ચક્રસ્ય નેમિઃ ડંડંદે । ઇતિ સૌરાષ્ટ્રે ચક્રસ્યારાક્રમેણ
 કદાચિત્ ચક્રસ્યારા નીચૈઃ અધસ્તાદ્ ગચ્છતિ પુનઃ સઘ એવ ઉપરિ ઉપરિષ્ઠાદ્
 ગચ્છતિ યાતિ । તથા સુખદુઃખસ્યાપિ અવસ્થા કાલક્રમેણ અધઃપરિગામિની
 ભવતિ, કદાચિત્ સુખરૂપા કદાચિદ્ દુઃખરૂપા । તત્ સત્ત્વાત્ કારણાત્
 હે કલ્યાણિ શોભનાવયવે, ત્વમપિ સુતરાં અતિશયેન કાંતરત્વં અધીરત્વં મા ગમઃ
 મા યાસીઃ ॥૧૧૭॥

યક્ષ સંદેશ ૧૦

જીવું છું કું વિવિધ અભિલાષો કરી ચિત્તમાંડી

હે કલ્યાણી ધિરજ ધરિને ના થજ તું નિરાશ ॥

કોઈ પામે ન સુખ સતત નિલ પામે ન દુઃખ

નીચે જાયે ફરતિ જ દશા ચક્રના જમ આરા ॥૧૧૭॥

પરંતુ હે કલ્યાણિ, કેને હમેશાં જીવંતી આપી સુખ મળે છે ? અને કેને આપી
 જીવંતી દુઃખ આપ્યા કરે છે ? કોઈને પણ નહિ. એમ વિચારી મારા હૃદયને મનથી
 આશ્વાસન આપી જીવી રહો છું. આવતાં સુખ અને દુઃખ પૈકાનો ઉડડો જમ નીચે અને
 ઉંચે આપ્યા કરે છે તેમ માણસોને સુખ અને દુઃખ આવે છે ને જાય છે, મારે હે વહાલી,
 તું પણ આવો વિચાર કરી અધીરી યાતી નહિ. ॥૧૧૭॥

શાપાન્તેભે મુજગશયનાદુત્થિતે શાર્ગપાળો
 શેષાન્માસાન્ ગમય ચતુરો લોચને મીલયિત્વા ॥
 પશ્ચાદાવાં વિરહગણિતં તં તમાત્મામિલાપં
 નિવેંક્ષ્યાવઃ પરિણતશરચ્ચન્દ્રિકાસુ ક્ષપાસુ ॥૧૧૮॥

યક્ષ સંદેશઃ ૧૧

હૈ કલ્યાણિ, શાર્ગપાળો શાર્ગં ચતુઃ પાળો હસ્તે યસ્ય સ. તસ્મિન્ વિષ્ણો
 મુજગશયનાત્ શેષપર્યંકાત્ ઉત્થિતે જાગરિતે સત્તિઃ શાપાન્તઃ મમ શાપસ્ય
 દેશાદ્ વહ્નિનિષ્કાસનાદ્યાયા વર્ષેકપરિમિતાયાઃ અંતઃ પૂર્ણતા મવિષ્યતિ યતઃ કરણાત્
 શેષાન્ ચતુરઃ ચતુઃસંલ્યાકાન્ માસાન્ લોચને મીલયિત્વા નેત્રે નિમીલ્ય ગમયેઃ
 અતિવાહયેઃ । વિક્રમસંવત્સરસારં આપાદ્યુલ્લેકાદશ્યાં વિષ્ણુઃ શેષશય્યાવાં સ્વપોતિ
 બુનઃ ચાતુર્માસ્યનન્તરં કાર્તિકશુષ્કલેકાદશ્યાં દેવશીપેતસંવોદિને દેવદિયાલી ઇતિ
 સૌરાષ્ટ્રે તસ્મિન્દિને વિષ્ણુરક્તિષ્ઠતિ ।

પશ્ચાત્ સ્વસ્થાનાગમનાનન્તરં આવાં ત્યં ચ અહં ચ દ્વાયપિ વિરહગણિતં
 વિ હકાલે સંકલ્પિતં તં તં આત્મામિલાપં મોગવિલાસસ્ય નિજ્જમનોરથં પરિણત-
 શરચ્ચન્દ્રિકાસુ પરિણતા સંપૂર્ણતાં ગતાઃ શરદ્ વ્રત્તુઃ તસ્યાઃ ચન્દ્રિકાઃ યાસુ
 તાઃ તાસુ ક્ષપાસુ રાત્રિપુ 'કાર્તિકશુષ્કલેકાદશ્યનન્તરં' હેમન્તર્તોઃ પ્રારંભાત્
 નિર્મલચન્દ્રિકાપ્રકાશિતાપુ રાત્રિપુ નિવેંક્ષ્યાવઃ ઉપમોક્ષ્યાવહે વિવિધવિલાસસુખા-
 મિલાપપૂર્તિં કરિષ્યાવહે ॥૧૧૮॥

યક્ષ સંદેશ ૧૧

ઊઠયે વિષ્ણુ મુજગ શયનેથી થશે શાપ અંત
 આંખ્યું વીંચી વ્યતિત કરજે બાહિના ચાર માસ ॥

આઠાંકાઓ વિરહ સમયે આપણે ન કરી છે

પૂરી થાશે ઉતરતિ શરદ ચાંદની રાત્રિઓમાં ॥૧૧૮॥

હે કલ્યાણી, વિષ્ણુ, શેષનાગની શય્યા ઉપરથી બગશે સારે એટલે કાર્તિક શુદ્ધ ૧૧,
 દેવ દિવાળીને દિવસે મારા શાપની-અને મહેલા દેવતાની એક વરસની મુદત પૂરી થાશે.
 માટે હવે બાકી રહેલા ચાર મહિના આંખ્યું વીંચીને તું માઠી નાખજે. પણ શરદ
 ઋતુ ઉતરી જવાથી વાદળો વિનાની ચાંદનીના પ્રકાશમાં આપણે બેઠ વિરહના સમયમાં
 ને ને વિલાસ ભોજનવાના મનોરથ કર્યા છે તે ભોજનથું પુરા કરશું ॥૧૧૮॥

ભૂયશ્ચાહં ત્વમપિ શયને કણ્ઠલગ્ના પુરા મે
 નિદ્રાં ગત્વા કિમપિ રુદતી સત્ત્વરં વિપ્રબુદ્ધા ॥
 સાન્તર્હાસં કથિતમસકૃત્ પૃચ્છતશ્ચ ત્વયા મે
 દૃષ્ટઃ સ્વપ્ને કિતવ રમયન્ કામપિ ત્વં મયેતિ ॥૧૧૯॥

યક્ષ સંદેશઃ ૧૨

અયં સ્વામિપ્રયુક્ત એવ મેઘ इति વિશ્વાસોત્પાદનાયે પ્રાક્તનં રહસ્યમયં
 ધૃત્તાન્તં નિવેદયન્નાહ ।

હે કલ્યાણિ, ભૂયઃ પુનરપિ શૃણુ । પુરા પૂર્વેં યકદા શયને શય્યાયાં મે
 કણ્ઠલગ્ના સતી નિદ્રાં ગત્વા નિદ્રાં પ્રાપ્ય સુતાસીત્ । પુનઃ કિમપિ કૈનાપિ
 અધિહાતેન કારણેન રુદતી સતી સત્ત્વરં શોષં ત્વં વિપ્રબુદ્ધા જાગરિતા । તદા અસકૃત્
 ઘારંઘારં પૃચ્છતઃ મે મમ ત્વયા સાન્તર્હાસં અંતર્હસિત્વસંયુક્તં કથિતં । હે કિતવ,
 ધૂર્ત કામપિ પ્રમદાં રમયન્ ક્રોડયન્ ત્વં સ્વપ્ને મયા દૃષ્ટઃ । સપત્નીદુઃખાદૃશં
 રોવીમિ ॥૧૧૯॥

યક્ષ સંદેશ ૧૨

પૂર્વેં મારે વળગિ જ આપણે સાથે સતાં
 જગી જલ્દી રૂઢન કરતી બિંધને તું તથાને ॥
 મેં પૂછ્યાથી બહુ વખત તેં ત્યાં ક્યું મંદહાર્યે
 બેયો તૂંને કપટિ રમતો સ્વપ્નમાં અન્ય સાથે ॥૧૧૯॥

આ પતિએ મોઝલેલો જ મેઘ છે એમ ખાતરી થાવા માટે આગળ બનેલા, બીજું
 પ્રાપ્ત નહોતું બાણતું એવા બનાવતું વર્ણન કરતાં કહે છે.

હે કલ્યાણિ, ફરી સંભળ. આગળ એક વખત તું મારે ગળે વીંટાળીને ઉઘી ગઇ હતી.
 થોડા વખત પછી એકદમ જાગી ગઇ અને કંઈ કંઈ વિના થાવા મંડી. મેં બધીતાર
 પુછ્યું તારે મનમાં હસતી તેં ક્યું કે હે ધુતારા, મે તને પ્રેમ બીજા સ્ત્રી સાથે કીધ
 કરતો બેયો તથા થઈ છું. ॥૧૧૯॥

एतस्मान्मां कुशलिनमभिज्ञानदानाद् विदित्वा
 मा कोलीन्यादसितनयने मय्यविश्वासिनी भूः ॥
 स्नेहानाहुः किमपि विरहे ध्वंसिनस्ते ह्यभोगा-
 दिष्टे वस्तुन्युपचितरसाः प्रेमराशीभवन्ति ॥१२०॥

યક્ષ સંદેશ: ૧૨

હે અસિતલોચને મેઘકલોચને, ત્વં પતસ્માત્ અમિજ્ઞાનદાનાત્ અમિજ્ઞાનાનિ
 વિશ્વાસોત્પાદકાનિ ચિન્હાનિ તેવાં દાનાત્ માં કુશલિનં જીવન્તં કસ્યાંચિદપિ ચ
 ન લુબ્ધં વિદિત્વા જ્ઞાત્વા પરિજ્ઞાય કોલીન્યાત્ લોકઘાતાત્ પત્નીવિયોગેન મૃતં પથ
 સંમથત્યયં, પત્નાં ન સ્મરત્પ્રેવાન્યસ્થાં કસ્યાંચિદુત્ત્યાં લુબ્ધસ્ય તસ્ય પુનરાગમનમ-
 સંમથમિત્યાદિનાં લોકાનાં વાદેન પ્રવાદેન લોકાનાં કિંવદન્ત્યા મયિ સમ્યગ્ધે
 અવિશ્વાસિની મા ભૂઃ મરણાન્યલુબ્ધત્પ્રાદિશંકાકુલા ન મથ ।

વિરહે પરસ્પરવિયોગે મતિ સ્નેહાત્ ધ્વંસિનઃ વિનાશકારિણઃ પ્રાહુઃ કથયન્તિ
 તત્ કિમપિ કેપુચિદ્ દર્શાંતેષુ સત્યં ચેત્ તથાપિ વહુધા તુ તે સ્નેહાઃ દિદિતિ
 નિશ્ચયેન દ્રષ્ટે ઘસ્તુનિ અમીષ્ટે પથાર્યે અભોગાત્ અપ્રાસિવશાત્ ભોગધિરહિતત્વેન
 ઉપચિતરસાઃ સન્તઃ કસ્મિંચિન્મનુષ્યે વસ્તુનિ ઘા પ્રેમરાશીમવન્તિ સ્નેહસમૂહી-
 ભવન્તિ ॥૧૨૦॥

યક્ષ સંદેશ ૧૩

એ એંધાણે કુશળ મુખને માનિને શ્યામનેત્રી
 મારામાં સંશય ન કરિને ના અવિશ્વાસ ધારે ॥
 લોકો કે છે વિરહયિ ધણા સ્નેહને ક્ષીણ થાતાં
 ભેળા થાયે ઢગ રસ તણા લોગળ્યા તે વિનાના ॥૧૨૦॥

હે શાળા આખ્યુવાળી, આટલાં ખાત્રો આપનારાં એંધાણથી તુને ખાત્રી થાશે કે હું
 જીવતો છું અને કેમકે આમાં કસાણો નથી, એમ માનીને લોકાપવાદથી એટલે કે તે સ્ત્રીના
 વિયોગથી મરી ગયો હશે અથવા બીજી સ્ત્રીમાં કસાઈને હવે પછી આવવા સંભવ નથી
 આવા લોકોના ગપગળાથી મારે વિષે સંશય કે અવિશ્વાસ કરીશ માં.

કેટલાક લોકો કહે છે કે વિરહને લીધે સ્નેહ નાશ પામે છે કે નાશ કરે ॥ પરંતુ હું
 માનું છું કે સ્નેહનો લાભ ન મળવાથી ન લેવાના સંજોગ આવવાથી એ સ્નેહ ભેળા થાય
 છે અને તેના લાભ ખન્ને વિશેષજિનેના સંયોગ થયે તેઓ ખૂબ લ્યે છે. ॥૧૨૦॥

આશ્વાસ્યેવં પ્રથમવિરહોદગ્રશોકાં સર્ત્વીં તાં
 શૈલાદાશુ ત્રિનયનવૃષોત્સાતશૃંગાન્નિવૃત્તઃ ॥
 સામિજ્ઞાનપ્રહિતકુશલૈસ્તદ્વચોભિર્મમાપિ
 પ્રાતઃ કુન્દપ્રસવશિથિલં જીવિતં ધારયેથાઃ ॥૧૨૧॥

મેઘ પ્રતિ ચરમવચનં ?

હે મેઘ, તાં પ્રથમવિરહોદગ્રશોકા પ્રથમ પથ પૂર્વે કદાપ્યનુભૂતઃ પ્રથમવારમેવા-
 કસ્માદાપતિત વિરહ વિયોગ સેન જાત હવ્યમ અમાય શોકઃ યસ્યાસ્તા તવ
 સર્ત્વીં આતુજાયા, પથં પૂર્વોક્તપ્રકારેણ આશ્વાસ્ય સ્વસ્યોક્ત્ય ત્રિનયનવૃષોત્સાતશૃંગાત્
 ત્રિનયન શકર તસ્ય વૃષ વૃષભ નન્દી સેન ઉત્સાતાનિ ઉત્પાદિતાનિ શૃંગાણિ
 શિચ્ચરાણિ યસ્ય સ તસ્માત્ ઈદશાત્ શૈલાત્ કૈલાસાત્ માશુ શીઘ્ર નિવૃત્ત
 પ્રત્યાગત સન્ પશ્ચાત્ સામિજ્ઞાનપ્રહિતકુશલૈ અભિજ્ઞાન વિશ્વોત્પાદકસકૈતઃ સેન
 સંયુક્તં યથાસ્યાત્તથા તથા પ્રહિતૈ પ્રેપિતૈ કુશલૈ કુશલવાર્તાયુકૈ તદ્વચોભિઃ તસ્યા
 સન્દેશવાક્યૈ સદા પ્રાતઃ કુન્દપ્રસવશિથિલ પ્રાતઃ પ્રમાતે કુન્દપ્રસવ ઢોલર કુસુમ
 પુષ્પં તદ્વત્ શિથિલં ક્ષીણતેજસ્ક મમ જીવિત ધારયેથા । યથાં તસ્યાઃ જીવિતં
 મત્સદેશેન ત્વયા રક્ષિતં તથા મમાપિ જીવિત ઘાતંયેથા અલલ વેથા રક્ષસ્વ ॥૧૨૧॥

મેઘને છેવટનું વચન ?

આપી આશ્વાસન, વિરહથી શોકધેરી સખીને,
 કૈલાસેથી વળિ, શિવવૃષે શૃંગ નેના ઉડાડ્યા ॥
 સાથે એધાણુ લઇ કુશળ પ્રેયસીનાં જ વેણુ
 મારા ચે ડોલરકુસુમ સમાં પ્રાણને રક્ષજી તું ॥૧૨૧॥

હે મેઘ પૂર્વે કદી નહિ અનુભવેલા અને પહેલવેલા આવી પડેલા વિરહથી અમાય
 શોક અનુભવી રહેલી એ તારી સખીને ઉપર પ્રમાણે આશ્વાસન આપી ધીરજ દઇ પછી
 શકરના નદીએ શૃંગગાથી નેના શિખરો ઉખેડી નાખ્યા છે એવા મૈથાસ પવન ઉપરથી
 પાછો આવી આવી એ મારી સ્ત્રીનાં એધાણુ સાથેનાં કુશળ વચનથી સવારના વખતે
 શિથિલ થતા કરમાઇ જતા ડોલરનાં પુલ નેવા મારા જીવનને બચાવજો ॥૧૨૧॥

કચ્ચિત્ સૌમ્ય વ્યવસિતમિદં વન્ધુકૃત્યં ત્વયા મે
પ્રત્યાખ્યાતું ન સ્વલુ ભવતો ધીરતાં તર્કયામિ ॥

નિઃશબ્દોપિ પ્રદિશસિ જલં યાચિતશ્ચાતકેભ્યઃ

પ્રત્યુક્તં હિ પ્રણયિષુ સતામીપ્સિતાર્થક્રિયૈવ ॥૧૨૧॥

હે સૌમ્ય, હે સુષ્ટુદર્શન, ત્વયા મે મમ શ્વં વન્ધુકૃત્યં સ્વજનકાર્યં સ્વમિત્રકાર્યં
વ્યવસિતં અંગીકૃતં કરિષ્યામીતિ નિશ્ચિત કચ્ચિત્ । અથ તવ ધીરતાં નિર્વચનતાં
પ્રત્યાખ્યાતું નિરાકર્તું ન કરિષ્યામીતિ ઘક્તું સ્વલુ અવશ્ય ન તર્કયામિ ન કલ્પયામિ ।

અથવા અથ તવ ધીરતાં નિર્વચનતાં પ્રત્યાખ્યાતું પ્રત્યુત્તરયિતું ન કલ્પયામિ
નાશાસે । ધિના તવ પ્રતિવચનેન ઉત્તરેણાપિ ત્વયા મિત્રસ્ય મમ કાર્યં સ્વીકૃતમિતિ મન્યે ।

હિ યસ્માત્ કારણાત્ નિ શબ્દોપિ શબ્દરહિતોપિ શબ્દમકુષાંગોપિ ત્વ યાચિતઃ
પ્રાર્થિતં સન્ ચાતકેભ્યઃ જલ પ્રદિશસિ વદાસિ ।

હિ યત્સ્યાત્ કારણાત્ અહં યથ મન્યે ચ ત્વ સતાં ત્વાદૃશં પદોપકારિણાં
મદ્દાત્મના પ્રણયિષુ પ્રીતિમત્સુ મિત્રેષુ સેવકેષુ આત્મેષુ યાચકેષુ વિપદે ચ રૂપિસિતાર્થ-
ક્રિયૈવ અમિલપિતાર્થનિષ્પાદનમેવ પ્રત્યુક્ત પ્રત્યુત્તરમસ્તિ ॥૧૨૨॥

(૧) શરદિ ગર્જતિ વર્ષતિ નામ્બુદો નિસ્વનઃ સ્વલુ ચ વર્ષતિ હુર્વિને ॥

નો કરોતિ ચ ઘટત્યઘમો યદુ સજ્જનો ન વદતીહ કરોતિ વૈ ॥૧૩॥

ચીંધું કામ પ્રિયતુ કરવા મિત્ર નહી ક્યું તે ?

તારો પ્રત્યુત્તર ન મળતાં માનું છું તું કરીશ ॥

માઝ્યાં પાણી વગર ઠહિને દે છ તુ આતકાને

સંતોના ઉત્તર પ્રિયતણા કાર્યની સિદ્ધિમાં છે ॥૧૨૨॥

હે આનંદ આપનારા મેઘ, તે આ સ્નેહીતું કામ કરવાનું નહી ક્યું ?

હે મિત્ર મેઘ તુ ઉત્તર નથી આપતો તેથી હું એમ નથી માનતો કે તું માફ કામ
કરવાને ઇચ્છતો નથી. અથવા હું તારા ઉત્તરની આશા રાખતો નથી તારો ઉત્તર ન

મળવાથી જ તે મિત્રનું કામ કરવા સ્વીકાર્યું છે એમ હું માનુ છું

કારણ કે જ્યૈયા મોઢાં ફાટી તારી પસિ પાણી માગે છે તેને કાંઈપણ જોડ્યા વિના તું તે આપજ.

એટલા માટે હું એમ માનું છું કે તારા જેવા પરાપકારી મહાત્માઓ પ્રીતિ રાખનારા

મિત્રો સેવકો આપજનો માયકો વજેરની માથળીનો ઉત્તર સંદેશથી નથી આપતાં પણ

તેઓની અભિવાધા પૂરી કરીને જ આપે છે અર્થાત્ મહાપુરુષો કરીશ એમ કહેતા નથી

પણ કામ કરી આપતુ એ જ તેઓનો ઉત્તર હોય છે અર્થાત્ માગનારાઓની ઇચ્છા પૂરી

કરવી એ જ તેઓનો સ્વભાવ હોય છે ॥૧૨૨॥

(૧) શરદઃસર્પિર્મા મે ગાજે છે પણ વરસતો નથી પણ વર્ષાઃસનુર્મા ગાજતો નથી
જતાં વરસે છે. તેમ અધમ માણસ ઘણુ જોને છે પણ તેમાંનું કાંઈ કરતો નથી અને
સંજ્ઞન જોવતો નથી પણ કરી બતાવે છે કાર્ય કરી દેતુ એ જ સંજ્ઞનનો ઉત્તર હોય છે ॥૧૩॥

एतत्कृत्वा प्रियमनुचितप्रार्थनावर्त्मनो मे
 सौहार्दाद्वा विधुर इति वा मय्यनुकोशबुद्ध्या ॥
 इष्टान् देशान्विचर जलद प्रावृषा संभृतश्री-
 मा भूदेवं क्षणमपि च ते विद्युता विप्रयोगः ॥१२३॥

મેઘં પ્રતિ ચરમવચનં ૩

हे मेघ, अनुचितप्रार्थनावर्त्मनः न विद्यते उचितं योग्यं त्वदनुरूपं प्रार्थनावर्त्म
 प्रार्थनामार्गः यस्य तस्य मे मम पतत् प्रियं इदं इष्टकार्यं सौहार्दात् मित्रत्वात्,
 अथवा माय अनुकोशबुद्ध्या व्यालुब्धेन, अथवा अयं विधुरः विद्वलः दीनः दुःखितः
 इति कारणाद्वा मम पतत् पूर्वोक्तं संन्देशकारणरूपं प्रियं कार्यं कृत्वा पश्चात्
 प्रावृषा वर्षाकालेन ऋतुना संभृतश्रीः पुष्टकृतिः पुष्टकायकान्तिः सन् इष्टान्
 अमीष्टान् वाञ्छितान् देशान् स्थानानि विचर यायाः । ख ते तव एवं यथा मम
 क्रिया वियोगो जातस्तथा तव विद्युता सौदामिन्या सह विप्रयोग. वियोगः क्षणमपि
 मा भूत् न स्यात् ॥१२३॥

મેઘને છેવટનું વચન ૩

સ્નેહે' ના કે કુખિત સમજ કે ક્યાળુપણથી
 સાધી માફ પ્રિય અનુચિત પ્રાર્થનાકારનું બે ॥
 ન્યાં ઇચ્છે હાં વિચર જ પછી શોભતો તું વૃષાથી
 થાઓ તુને કણ પણ નહી વીજળીનો વિયોગ ॥૧૨૩॥

હે મિત્ર, આ કામ તુને મિલવાનો મારો માર્ગ અયોગ્ય છે આ કામ તોરો જોવા
 મહાત્માને ન મીઠવું બોધ્યે છતાં સ્નેહથી મિત્રભાવથી કે મારો પર હવા ખાધને કે આ
 માણસ કુખીયો ॥ એમ માનીને મેં કહેવું માફ કામ કરીને પછી વર્ષાથી તું પુષ્ટ
 શરીરવાળો બની મરજી પડે તે દેશમાં જાજે. હું છત્તું કે અને મારી ઓ સાથે વિયોગ થયો
 તેવો તુને તારી ઓ વિજળી સાથે ધડીવાર પણ વિયોગ ન થાઓ. ॥૧૨૩॥

તસ્માદ્દ્રેનિગદિતતયા શીઘ્રમેત્યાલકાયાં
 યક્ષાગારં વિગલિતશુચા પૂર્વચિન્હૈર્વિદિત્વા ॥
 યત્સંદિષ્ટં પ્રણયમધુરં ગુહ્યકેન પ્રયત્નાત
 તદ્ગેહિન્યાઃ સકલમવદત્ કામરૂપી પયોદઃ ॥૧૨૪॥

મેઘપ્રયાણં સન્દેશદાનં

કામરૂપી શ્ચિહ્નિતરૂપધારણકુશલઃ પયોદઃ મેઘઃ તસ્માત્ રામગિરેઃ ભદ્રેઃ પર્વતાત્
 શીઘ્રં યથા ભવતિ તથા યલકાયાં પત્ય આગત્ય વિગલિતશુચા સંદેશપ્રેરણાત્યાના-
 નન્દેન મેઘપ્રયાણેન ચ વિગલિતઃ નિવૃત્તઃ શોકો યસ્યાસૌ તેન, વિગલિતશુચા
 ગતશોકેન ગુહ્યકેન યક્ષેણ નિગદિતતયા ડક્તતયા પૂર્વચિન્હૈઃ પ્રથમકથિતલક્ષણેઃ
 યક્ષાગારં યક્ષમેદ્ધં વિદિત્વા જ્ઞાત્વા, પ્રયત્નાત્ આદરતઃ પ્રણયમધુરં વિનયમનોજ્ઞં યત્
 સન્દિષ્ટં તત્ સકલં સમગ્રં તદ્ગેહિન્યાઃ યક્ષમાયાંયાઃ અવદત્ કથયમાસ ॥૧૨૪॥

મેઘની વિદાય અને સંદેશો આપ્યો

આથી આવી નગરિ અલકા તુર્ત સંદેશ દેવા
 ઉત્સાહે એ ધર વિરહિતું જોળખી લક્ષણોથી ॥
 જ સંદેશો પ્રણય મધુરો ગુહ્યકેં મોકલ્યો તો
 તેની ક્ષીને સકળ જ ક્યું કામરૂપી પયોદેં ॥૧૨૪॥

ક્રમજ પ્રભાણે રૂપ ધારણ કરી ચક્રતા એવા મેઘે તે રામગિરિ પર્વત ઉપરથી જલદી
 અલકાપુરીમાં આવી યક્ષે કહેલાં ચિન્હ ઉપરથી તેનું ધર જોળખી કાઢી, સંદેશો મોકલ્યાના
 આનંદથી અને મેઘની વિદાયથી જોળા થયેલા શોકવાળા યક્ષે ધણા પરિશ્રમે કરીને જ ને
 કહેવાયું હતું તે સ્નેહથી મધુરું એવું બધું શોક મટાડનારી વાણી વડે યક્ષની ક્ષીને કહ્યું. ॥૧૨૪॥

તં સંન્દેશં જલધરવરો દિવ્યવાચાઽઽચચક્ષે
 પ્રાણાંસ્તસ્યા જનહિતરતો રક્ષિતું યક્ષવધ્વાઃ ॥
 પ્રાપ્યોદન્તં પ્રમુદિતમનાઃ સાપિ તસ્યૌ સ્વભર્તુઃ
 કેપાં ન સ્યાદભિમતફલા પ્રાર્થના હ્યુત્તમેષુ ॥૧૨૫॥

યક્ષવધ્વાઃ કુબેરસ્ય ચ સંન્દેશદાનં

ગુહ્યકથિતં તં સંન્દેશં જનહિતરત. જનાનાં લોકાનાં હિતકરણે રતઃ પ્રોતિ-
 યુક. આસક્તઃ જલધરવરઃ મેઘધેષ્ટ તસ્યાઃ યક્ષવધ્વા. પ્રાણાન્ રક્ષિતું પાલયિતું દિવ્ય-
 વાચા દિવ્યવાણ્યા પ્રધાનવાણ્યા યક્ષપત્ન્યૈ ધનદાય ચ આચચક્ષે કથયમાસ અકથયત્ ।

સાપિ યક્ષવધૂરપિ સ્વભર્તુઃ નિજવલ્લભસ્ય હર્દન્તં સંન્દેશં પ્રાપ્ય ધૃત્વા
 પ્રમુદિતમનાઃ હૃદયિક્ષિતા તસ્યૌ યમૂષ ।

હિ યસ્માત્ કારણાત્ ઉત્તમેષુ સજ્જનેષુ પુરુષેષુ કૃતા પ્રાર્થના પ્રયુક્તા યાંચા
 કેપાં પુરુષાણાં અભિમતફલા ન સ્યાત્ અમીષલક્ષ્યામી ન સ્યાત્ અપિ તુ ઉત્તમેષુ
 કૃતા પ્રાર્થના સર્વેયમૈવ હૃદયફલપ્રદા ભવેદેવ ॥૧૨૫॥

યક્ષ સ્ત્રીને ઓને કુબેરને સંદેશો આપ્યો

તે સંદેશો ઠહિ ધનદને દિવ્ય શબ્દે વધૂને
 રક્ષાં પ્રાપ્તુ પ્રકૃતિ હિતકૃત્ યક્ષની ઓ વહૂનાં ॥
 સૂણી સંદેશ નિજ પતિનો હર્ષધેલી થઈ તે
 ડેની ના ઇષ્ટ ફળદ બને પ્રાર્થના ઉત્તમોમાં ॥૧૨૫॥

યક્ષે રહેલો ઓ સંદેશો પ્રમુતું કસ્યાણુ કરવામાં પ્રોતિ રાખતા ગેમે તે યક્ષ પત્નીનાં
 પ્રાપ્તુ અમાનવા આટે દિવ્યવાણિયી કુબેરને તથા યક્ષપત્નીને પહેંચાઓ.

યક્ષ પત્ની પણ પોતાના પતિનો સંદેશો સાંભળી હર્ષધેલી થઈ.

ઉત્તમ સંભળોને કરેલી પ્રાર્થના માનના ડેની ન રહે ? બધાને રહે છે. ॥૧૨૫॥

શ્રુત્વા વાર્તા જલદકથિતાં તાં ધનેશોપિ સઘઃ
 શાપસ્યાન્તં સદયહૃદયઃ સંવિધાયાસ્તકોપઃ ॥
 સંયોજ્યૈતૌ વિગલિતશુચૌ દંપતી હૃષ્ટચિત્તૌ
 ભોગાનિષ્ઠાનવિરંતસુખં ભોજયામાસ શશ્વત્ ॥૧૨૬॥

દેશપારાજ્ઞાનિષ્ટિત્તિઃ

જલદકથિતાં યક્ષેન સંદિષાં તાં પૂર્વેકાં વાર્તાં શ્રુત્વા નિશમ્ય, સદયહૃદયઃ
 'વયયા સદિત' હૃદય' યસ્ય સઃ, તેન અસ્તકોપઃ અસ્તઃ નિવૃત્તઃ અસ્તંગતઃ કોપઃ
 યસ્ય સઃ ધનેશઃ કુબેરોપિ સઘઃ શીઘ્રં શાપસ્યાન્તં વિધાય શાપસ્ય ઘર્ષાંવધિ-
 વિયોગલક્ષણસ્ય દેશપારકરણરૂપિણ્યા આજ્ઞાયાઃ અન્તં વિરામં પૂર્ણતાં સંવિધાય
 અવશિષ્ટાન્ ચતુરો માસાન્ ક્ષમાપ્ય તૌ દમ્પતી જાયાવહ્નૌ સંયોજ્ય વક્ત્ર મેલયિત્વા
 'પતૌ વિગલિતશુચૌ સ્ફેદિતશોકૌ હૃષ્ટમાનસૌ કૃત્વા, હૃષ્ટાન્ મનોવાંછિતાન્ ભોગાન્
 અવિરંતસુખં અનવચ્છિન્નં અસંઘં અધિરામં શશ્વત્ નિરંતરં સુખં ભોજયામાસ ॥૧૨૬॥

દેશનિકાલની શિક્ષા માફ કરી.

વાર્તા 'મેઘે' વિવરણ કરેલી સુશી ભાં કુબેરે
 કોપ ભાગી કરણ હૃદયે શાપનો અંત આણ્યો ॥
 એકથાં શોકે રહિત કરિને હૃષ્ટ એ દંપતીને
 ધાર્યા ભોગો અવિરંત સુખે એમને ભોગવાવ્યા ॥૧૨૬॥

પક્ષે કહેવરાવેલી અને મેઘે કહેલી હકીકત સાંભળીને કુબેરનું હૃદય દયાળુ થઈ ગયું.
 પક્ષ ઉપરનો ગેષ ક્રોધ ઉતરી ગયો અને શાપની-દેશનિકાલની એક વર્ષની શિક્ષાના બાકીના
 ૪ મહિના માફ કરી તે બન્ને પતિ પત્નીને ભોગ કરી બન્નેનો શોક મટાડી મનવાંછિત
 વેશવ વિલાસ ભોગવવાની અનુકૂળતા કરી આપી. ॥૧૨૬॥

इत्थंभूतं सुचरितपदं मेघदूताभिधानं
 कामक्रीडाविरहितजने दुःखयुक्ते विनोदः ॥
 कामं चास्मिन् मतिनिपुणतानन्यभावः कवीनां
 नत्वाऽऽर्यायाश्चरणकमलं कालिदासश्चकार ॥१२७॥

स्वकाव्यविवरणपूर्वकं समाप्तिमंगलं

कालिदासः कविः, आर्यायाः भगवत्याः पार्वत्या चरणकमलं नत्वा प्रणम्य
 इत्थंभूतं यथादृशप्रकारेण रचितं सुचरितपदं सु सुष्ठु उत्तमपात्रयो रचितं तद्वर्णना-
 त्मकानि पदानि विरचनानि श्लोकाः यस्मिन् तत् मेघदूताभिधानं काव्यं चकार ।

अस्मिन् काव्ये, दुःखयुक्ते कामक्रीडाविरहितजने मदनकेलिविरहितपुरुषे
 विनोदः आनन्दः भवति । अस्मिन्काव्ये कवीनां मतिनिपुणतानन्यभावं मतेः बुद्धेः
 निपुणताया अनन्यभावः परीक्षणं बुद्धिचातुर्यं च भवति ॥१२७॥

इति श्री कविकुलतिलककविश्री कालिदासकृतं मेघदूताभिधानं महाकाव्यं
 संपूर्णं इति इति संपूर्णं ॥ संवत् १७१४ वर्षे लिखितं ॥ श्रीरस्ति ॥ श्री

आ काव्य पोते रम्या संभंधी

विवेचन साथे समाप्तिं मंगलाचरण

आहुं काव्य प्रवर पदं नाभं मेघदूत

कामक्रीडा विरह दुःखियाने न हेतु विनोद ॥

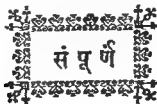
निश्चै आभां मति निपुणतानी परीक्षा कवीनी

नाभी गौरी अरुण कभणें काविकासे अनार्य ॥१२७॥

श्री हाणिदास कविश्रे भगवती पार्वतीना अरुणे प्रणाम हरी उपर भ्रातृ रये
 सुहर पदवाणुं उत्तम पात्राना अरिना वधुं न इष पद्यो श्लोकावाणुं मेघदूत नाभं काव्य रम्यं.

कामक्रीडा रचित-कामक्रीडाने नही मेणवी सकता जेवा त्रिप पत्नीना वियोगी जेवा
 दुःखी भनुष्यने आ काव्य आनंद आपसे अने आ काव्यथी कविजोनी बुद्धि निपुणतानी

परीक्षा अतुसार्ध विरुता पद्य ननुसारे ॥१२७॥

પ્રક્ષિપ્ત ૩ શ્લોક

નીચે આપેલા ૩ શ્લોક એક જાણી આદૃત્તિમાં પરિવિષ્ટ તરીકે જોવામાં આવ્યા છે. આ ત્રણે શ્લોકના બાવાથ તથા વ્યવસ્થિતિ આ કાવ્યમાં ૯૬, ૯૮ અને બીજા શ્લોકમાં ધણી સારી રચના સાથે આવી ગયેલ છે એટલે આ શ્લોકોને સ્વીકારવામાં આવે તો પુનરક્તિ થાય છે અને શ્લોકની રચના પણ હમી કાગીની નથી એટલે અને આ ત્રણે શ્લોકોમાં જે કહેલું છે તે કાવ્યમાં કહેવાઈ ગયેલું હોવાથી જ આ શ્લોકોને દુ પ્રક્ષિપ્ત કહેવા છતાં આ ત્રણે શ્લોક વાચકોની જાણ માટે જાણ્યા છે અને તેની ટીકા પણ વિનાશને માટે રચી છે પણ છે ખરી રીતે આ ત્રણે શ્લોક કળિદાસ પાંડિતના રચેલા નથી. જો આ શ્લોકમાં નવી વાત નહીં તરત હોત તો આને પ્રક્ષિપ્ત તરીકે કહેત નહીં પણ તે શ્લોકો કોઈ હરનપ્રતોમાં છે કે કેમ તેની ગ્રાધજોગ ન્યાં પણ નિશ્ચય કરત પણ આ શ્લોકમાં તેવી કંઈ વિશેષતા નથી એટલે કવિ કળિદાસને મળતી કૃતિ કોઈ કવિએ રચીને ખાતર કરી હોય એમ લાગે છે.

इत्याख्याते सुरपतिसखः शैलकुल्यापुरीपु

स्थित्वा स्थित्वा धनपतिपुरीं वासरैः कैश्चिदाप ॥

गत्वागारं कनकरुचिरं लक्षणैः पूर्वमुक्तै-

स्तस्योत्संगे क्षितितलगतां तां च दीनां ददर्श ॥१॥

इति इत्थं आख्याते यक्षेण उक्ते सति सुरपतिसख इन्द्रमित्र मेघ शैल कुल्यापुरीपु શૈલાઃ પર્વતા કુલ્યાઃ નદ્ય પુર્ય નગર્યં इत्यादिपु स्थित्वा स्थित्वा विभ्रस्य कैश्चित् अल्पै वासरै दिनै. धनपतिपुरीं अलकापुरीं आप प्राप ।

कनकरुचिर सुवर्णादिधस्तुमिः सुशोभिन, पूर्वं यक्षेण उक्तै प्रोक्त लक्षणैः आगारं गृह गत्वा तस्य गृहस्य उत्संगे तलप्रदेशे क्षितितलगता भूमिशय्याया सुता दीना दयापात्रा ता यक्षपत्नीं ददर्श अवलोकयामास ॥१॥

સદેશાને લઈ વન નદી રહેરને પર્વતોમાં

થોડા દીપે ધનદુરિમાં મેઘ આવ્યો મજાથી॥

સોને શોભ્યુ ધર નિરખીને જાળખ્યુ લક્ષણોયે

તેમાં જમીશયન કરતી જોઈ એ દીન નારી ॥૧॥

એ પ્રમાણે યક્ષે પોતાનું કહેલું પુર ક્યું એટલે ઇન્દ્રનો મિત્ર એવા મેઘ પર્વતો નદીઓ નગરો ઉપર વિસામો ખાતો ખાતો થોડા દિવસમાં કુમેરની અલકાપુરીમાં પહોંચ્યો.

હાં સોનાના તોરણ તથા બીજા ચણગાંથી શોભતું અને ઘણે કહેલાં ચિ હોધી એવાથી આ મહત્તુ ધર છે એમ નક્કી કરીને હાં ગયો અને તે ધરની જમીન ઉપર પથારી કરી સુતેલી દયા ઉપજો એવી દયા ભોગવતી એવી તે યક્ષની સ્ત્રીને જોય. ॥૧॥

સ્તિગ્ધાઃ સખ્યઃ ક્ષણમપિ દિવા તાં ન મોક્ષ્યન્તિ તન્વી-
મેકપ્રસ્થ્યા ભવતિ હિ જગત્યંગનાનાં પ્રવૃત્તિઃ ॥

સ ત્વં રાત્રૌ જલદ્ શયનાસન્નવાતાયનસ્થઃ

કાન્તાં સુપ્તે સતિ પરિજને વીતનિદ્રામુપેયાઃ ॥૨॥

હે મેઘ, સ્તિગ્ધા સ્નેહપરચ્છા તસ્યાઃ સખ્યઃ, તન્વીં છુકોમલશરીયં તાં
દિવા ક્ષણં અપિ ન મોક્ષ્યન્તિ ન મુંચન્તિ । જગતિ વિશ્વે પત્રે સંયોગવિયોગાદિયુ
અંગનાનાં છોળાં પ્રવૃત્તિ દશા એકપ્રસ્થ્યા એકપ્રકારા હિ પ્રાય ભવતિ સર્વોક્ત્યાં
છીળાં સ્વભાવો માનસં ચિત્તસ્થિતિસ્તુ પ્રાય સમાશ પયાસ્તિ । અર્થાત્ દિવસે
તુ સ્ત્રીનામુપસ્થિતૌ લજ્જયા સન્દેશદાનાદાનાંવકાક્ષો ન મિલિપ્યતિ ।

અતઃ હે જલદ્ સ ત્વ રાત્રૌ પરિજને અનુચરજને સુપ્તે સતિ શયનાસન્ન-
વાતાયનસ્થઃ સન્ ભૂમિશયનનિકટવર્તિગવાક્ષોપયુપવિષ્ટ સન્ વીતનિદ્રાં કાન્તાં
જાગરિતાં ઉપેયાઃ નચ્છે ॥૨॥

સાહેલીઓ કાલુ પલુ દિવે ક્યાંય રેલી ન મૂકે

ઝીઓનો છે સકલ જગમાં એકધારે સ્વભાવ ॥

માટે રાતે શયન નહીં જળિયામાં જ બેસી

સર્વે સૂતા પછિયિ મળજે જગતી એ પ્રિયાને ॥૨॥

હે મેઘ સ્નેહને આધીન થયેલી તેની સખીઓ કેમજો શરીરવાળી એ ઝીને દિવસે
તો એક થડી પલુ રેલી મુકતી નહિ હોય એટલે સખીઓની હાજરીમાં તુ સંદેશની આપણે
કરી થકીય નહિ. કારણ ઝીઓનો જરમાળ સ્વભાવ અને તેને લગતી પ્રવૃત્તિ તો જગતમાં
બધે સરખી જ હોય છે.

માટે હે મિત્ર, બધા નોકર ચાકર રાતે સુઈ જાય ત્યારે તુ જમીનપરની પથારી નહીં
જળિયાં બેસી જ્યારે ખારી ઝી રાતમાં જાગે ત્યારે તેને સંદેશો આપજો ॥૨॥

અન્વેષ્ટવ્યામવનિશયને સન્નિકીર્ણકપાર્શ્વા
 તત્પર્યેકપ્રગલિતલવૈચ્છિન્નહારૈરિવાસૈઃ ॥
 ભૂયો ભૂયઃ કઠિનવિષમાં સારયંતીં કપોલા-
 દામોક્તવ્યામંયમિતનસ્ત્રેનૈકવેર્ણીં કરેણ ॥૩૥

હે મૈત્ર, સન્નિકીર્ણકપાર્શ્વો સંસમ્પક્ નિર્તાત, નિકીર્ણં સંકુચિતં એકં
 પાર્શ્વેયયા સાં તાં । હિન્નહારૈઃ ઇવ ત્રુટિતહારાણાં રત્નકણિકાઃ ઇવ તત્પર્યેક-
 પ્રગલિતલવૈઃ તસ્યાઃ પર્યેકઃ પલંગઃ તસ્માત્ પ્રગલિતાઃ સ્વન્તઃ લલાઃ વિન્દવઃ યેષાં
 તૈઃ બલૈઃ અશ્રુમિઃ યુક્તાં । કઠિનાં જટીં જટિલાં વિષમાં સ્પર્શસદ્ધાં આમોક્તવ્યાં મમ
 દસ્તાભ્યાં પૃથક્ સમીધીનાં કરણીયાં ઈદર્શીં એકવેર્ણીં અમિતનસ્ત્રેન અપમિતાઃ
 અકર્તિતાઃ નલાઃ યસ્મિન્ સઃ તેન કરેણ કપોલાત્ ભૂયો ભૂયઃ પુનઃ પુનઃ સારયમ્તીં
 શુરોક્તવૈર્ણીં ત્વં દ્રક્ષસિ ॥૩૬॥

ગોત્રી લેજ શયન કરતી ભૂમિમાં હુંટિયાથી
 અશ્રુમિંદ્ર ત્રુટિત સરનાં નંગ શાં એ પલંગે ॥
 હાથે લાબા નખયુત, જટી ગાલથી એકવેણી
 વારે વારે અલગ કરતી છાડવાની અગ્રાયે ॥૩૬॥

હે મૈત્ર, હુંટિયાવાળી એક પડખે જમીન પર પથારી કરી મુતેલી, તુટી ગયેલા હારનાં
 નંગ ટોલીયા ઉપરથી જાણે કેમ પડતાં હોય તેમ આસુનાં ટીપાં જેની આખુંબાંધી પડ્યા
 કરે છે એવી, કઠણ લડવાળા અડવાથી કુખલા એવા અને હું જ્યારે મળીશ ત્યારે
 મારે હાથે છાડવાના ઝોળવાના સરખા કરવાના ચોટલાને વધેલા નખવાળે હાથે વખતો
 વખત ગાલ ઉપરથી આધો એસવતી એવી તારી સખીને તું જોઈ શકીશ ॥૩૬॥

हस्तलिखित पुस्तकानां संकेतः ॥

- क १ संकेत-भादश' पुस्तक विक्रम संवत् १७१४ वषे' लिखित मूलेन सह टीकास्ति । टीकाया नाम न विद्यते । परं केनविद् गुर्जरेण कृतेति ज्ञायते अस्मिन् १२७ श्लोकाः सन्ति । पत्राणि २५ मितानि ।
- ख २ संकेत-संवत् १५१७ प्राय । केवला मल्लिनाथी संजीवनी नाम्नी टीका । श्लोकसंख्या १२१ । पत्राणि २८ ।
- ग ३ संकेत-संवत् १६१२ ज्येष्ठ शुक्ल दशम्यां तपत्या तीरे आग्नेश्वरे लिखित' सस्कृतटीका केवलास्ति । टीकाया नाम न विद्यते । श्लोक संख्या १२४ । पत्राणि ३२ ।
- घ ४ संकेत-संवत् १६९५ कार्तिक वशी १ बीरमगाम ग्राम्ये लिखितं । मूलेन सह भवचूरी टीका । श्लोकसंख्या १२५ । पत्राणि १४ ।
- ङ ५ संकेत संवत् १७०४ आश्विन वशी २ सोमै केवला मल्लिनाथी संजीवनी नाम्नी टीका मेघ सन्देशः इति ग्रन्थान्विधेय' । श्लोक संख्या १२३ । पत्राणि ३४ ।
- च ६ संकेत-संवत् १७१६ कार्तिकमासेऽसिते पक्षे १३ कर्मवाट्यां मुनि नयनविमलेन । मूलमात्र श्लोकसंख्या १२६ । पत्राणि १९ ।
- छ ७ संकेत-संवत् १६२३ प्राय । मूलमात्र' । श्लोक संख्या १२५ । पत्राणि १९ ।
- मल्लिनाथस्य टीकाया नाम कैश्चित् सारोद्धारिणीत्युच्यते तत्र युक्तं मल्लिनाथस्य टीकाया नाम संजीवनी एव ।

हस्तलिखित पुस्तकानां संकेतः ॥

श्लोकारंभः	क	ख	ग	घ	ङ	च	छ
	१	२	३	४	५	६	७
कश्चित्कान्ता	१	१	१	१	१	१	१
सस्मिन्नद्रो	२	२	२	२	२	२	२
तस्य स्थित्वा	३	३	३	३	३	३	३
प्रत्यासत्ते	४	४	४	४	४	४	४
धूमज्योति	५	५	५	५	५	५	५
जातं वंशे	६	६	६	६	६	६	६
संततानां	७	७	७	७	७	७	७
त्वामारुढं	८	८	८	८	८	८	८
मन्दं मन्दं	९	९	९	९	९	९	९
सौ आवद्यं	१०	१०	१०	१०	१०	१०	१०
कर्तुं यच्छ	११	११	११	११	११	११	११
आपृच्छस्व	१२	१२	१२	१२	१२	१२	१२
मार्गं तावत्	१३	१३	१३	१३	१३	१३	१३
जदे शृंगे	१४	१४	१४	१४	१४	१४	१४
रत्नच्छाया	१५	१५	१५	१५	१५	१५	१५
त्वय्यायत्त	१६	१६	१६	१६	१६	१६	१६

हस्तलिखित पुस्तकानां संकेतः ॥

श्लोकारम्भः	क	ख	ग	घ	ङ	च	छ
	१	२	३	४	५	६	७
त्वाभासार	१७	१७	१७	१७	१७	१७	१७
अष्टादशान्तं	१८	४	१८	१८	४	१८	१८
छन्दोपास्तः	१९	१८	१९	१९	१८	१९	१९
स्थित्वा तस्मिन्	२०	१९	२०	२०	१९	२०	२०
तस्यास्तिके	२१	२०	२१	२१	२०	२१	२१
मीपं दृष्ट्वा	२२	२१	२२	२२	२१	२२	२२
अभ्युपगच्छन्	२३	२२	२३	२३	२२	२३	२३
छन्दोपास्तः	२४	२३	२४	२४	२३	२४	२३
पाण्डुच्छाया	२५	२४	२५	२५	२४	२५	२५
तेषां विष्टु	२६	२५	२६	२६	२५	२६	२६
नीचैराष्टयं	२७	२६	२७	२७	२६	२७	२७
विभ्रान्तः सन्	२८	२७	२८	२८	२७	२८	२८
वक्रं पन्था	२९	२८	२९	२९	२८	२९	२९
लोबिष्ठोऽयम्	३०	२९	३०	३०	२९	३०	३०
नीचैराष्टयं	३१	३०	३१	३१	३०	३१	३१
प्राप्यावन्ती	३२	३१	३२	३२	३१	३२	३२

हस्तलिखित पुस्तकानां संकेतः ॥

श्लोकारंभः	क	ख	ग	घ	ङ	च	छ
	१	२	३	४	५	६	७
दीर्घाकुर्वन्	३३	३२	३३	३३	३२	३३	३५
दांस्तारान्	३४	३३	३४	३४	३३	३४	३३
प्रद्योतस्य	३५	३४	३५	३५	३४	३५	३४
जालोद्गीर्णे	३६	३६	३६	३६	३६	३६	३६
भर्तु कंठ	३७	३७	३७	३७	३७	३७	३७
अप्यन्यस्मिन्	३८	३८	३८	३८	३८	३८	३८
पाश्चात्या	३९	३९	३९	३९	३९	३९	३९
पश्चादुच्चै	४०	४०	४०	४०	४०	४०	४०
गच्छन्तीनां	४१	४१	४१	४१	४१	४१	४१
तां कस्याबिद्	४२	४२	४२	४२	४२	४२	४२
तस्मिन् काले	४३	४३	४३	४३	४३	४३	४३
गंभीराया	४४	४४	४४	४४	४४	४४	४४
तस्या किञ्चित्	४५	४५	४५	४५	४५	४५	४५
त्वं निष्पन्दो	४६	४६	४६	४६	४६	४६	४६
तत्र स्कन्द	४७	४७	४७	४७	४७	४७	४७
ज्योतिर्लेखा	४८	४८	४८	४८	४८	४८	४८

हस्तलिखित पुस्तकानां संकेतः॥

श्लोकारंभः	क	ख	ग	घ	ङ	च	छ
	१	२	३	४	५	६	७
वाराधयेन	४९	४९	४९	४९	४९	४९	४९
त्यस्यादातुं	५०	५०	५०	५०	५०	५०	५०
तामुचीर्य	५१	५१	५१	५१	५१	५१	५१
प्रज्ञाघर्त	५२	५२	५२	५२	५२	५२	५२
द्वित्या हाष्ठा	५३	५३	५३	५३	५३	५३	५३
तस्माद् गच्छेः	५४	५४	५४	५४	५४	५४	५४
तस्याः पातुं	५५	५५	५५	५५	५५	५५	५५
आसीनानां	५६	५६	५६	५६	५६	५६	५६
तं वेद् घायो	५७	५८	५७	५७	५७	५७	५७
ये स्तंभो	५८	५७	५८	५८	५८	५८	५८
तत्र व्यक्त	५९	५९	५९	५९	५९	५९	५९
शब्दायन्ते	६०	६०	६०	६०	६०	६०	६०
प्राकेयाद्रे	६१	६१	६१	६१	६१	६१	६१
गत्या बोध	६२	६२	६२	६२	६२	६२	६२
तत्तदयामि	६३	६३	६३	६३	६३	६३	६३
तस्मिन् द्वित्वा	६४	६४	६४	६४	६४	६३	६४

हस्तलिखित पुस्तकानां संकेतः ॥

श्लोकारंभः	क	ख	ग	घ	ङ	च	छ
	१	२	३	४	५	६	७
तथावश्यं	६५	६५	६५	६५	६५	६४	६५
हेमाङ्गमोज	६६	६६	६६	६६	६६	६५	६६
तस्योत्सर्गो	६७	६७	६७	६७	६७	६६	६७
विद्युद्भन्तं	६८	६८	६८	६८	६८	६७	६८
शायदयामा	६९	३५	६९	६९	३५	७५	६९
ज्ञानन्दोत्थं	७०	७१	७१	७०	७१	७७	७१
यस्यां यक्षा.	७१	७२	७२	७७	७२	६९	७६
गत्युत्कम्पा	७२	७८	७७	७४	७८	७०	८०
नीधीषन्धो	७३	७४	७४	७१	७४	७१	७९
हस्ते लीला	७४	६९	७०	७३	६७	६८	७०
यस्या मत्त	७५	७७	७५	७५	७०	७८	७२
अक्षोणान्त	७६	७७	७६	x	७७	x	७४
यशानीता	७७	७५	७८	७९	७५	७२	७८
ममशकिन्या	७८	७३	७३	७२	७३	७६	७३
यत्र लोपा	७९	७६	७९	७६	७६	७३	७७
मत्या दे३	८०	७९	८०	८०	७९	७३	८१
.पासधिप्रं	८१	८०	८१	७८	८९	७५	७७

हस्तलिखित पुस्तकानां संकेतः ॥

श्लोकारंभः	क	ख	ग	घ	ङ	च	छ
	१	२	३	४	५	६	७
तन्नागारे	८२	८१	८२	८१	८१	७६	८०
वापी आदिमन्	८३	८२	८३	८२	८२	७७	८१
तस्यास्तोत्रे	८४	८३	८४	८३	८३	७८	८२
रक्ताशोक	८५	८४	८५	८४	८४	७९	८३
तन्मन्त्रे च	८६	८५	८६	८५	८५	८०	८४
यमि साधो	८७	८६	८७	८६	८६	८१	८५
गत्वा सद्यः	८८	८७	८८	८७	८७	८२	८६
तन्वी दयामा	८९	८८	८९	८८	८८	८३	८७
तां जानीयाः	९०	८९	९०	८९	८९	८४	८८
नूनं तस्या	९१	९०	९१	९०	९०	८५	८९
आलोकिते ते	९२	९१	९२	९१	९१	८६	९०
वस्त्रंगे वा	९३	९२	९३	९२	९२	८७	९१
होषाम्नासोन्	९४	९३	९४	९५	९३	८८	९१
सम्यापारा	९५	९४	९५	९६	९४	१०३	९३
आधिसामा	९६	९५	९६	९३	९५	९५	९४
नि.श्वासेना	९७	९७	९७	९४	९७	९६	९५
आद्ये बद्धा	९८	९८	९८	९७	९८	९७	९६
याज्ञिन्वे	९९	९६	९९	९८	९६	९८	९७
सा संन्यस्ता	१००	९९	×	९९	९९	९९	९८

हस्तलिखित पुस्तकानां संकेतः ॥

श्लोकारंभः	क	ख	ग	घ	ङ	च	छ
	१	२	३	४	५	६	७
जाने सख्या	१०१	१००	१००	१००	१००	१००	९९
रुद्रापांग	१०२	१०१	१०१	१०१	१०१	१०१	१००
षामश्वास्याः	१०३	१०२	१०२	१०२	१०२	१०२	१०१
तस्मिन्काले	१०४	१०३	१०३	१०३	१०३	१०४	१०२
तामुत्थाप्य	१०५	१०४	१०४	१०४	१०४	१०५	१०३
भर्तुर्मित्रं	१०६	१०५	१०५	१०५	१०५	१०६	१०४
इत्याषयाते	१०७	१०६	१०६	१०६	१०६	१०७	१०५
वामायुधमन्	१०८	१०७	१०७	१०७	१०७	१०८	१०६
धंगेनांगं	१०९	१०८	१०८	१०८	१०८	१०९	१०७
शम्बाख्येयं	११०	१०९	१०९	१०९	१०९	११०	१०८
इयामास्वंगं	१११	११०	११०	११०	११०	१११	१०९
धारासिक्त	११२	×	१११	१११	×	११२	११०
त्वामालिख्य	११३	१११	११२	११२	१११	११३	१११
मामाकाश	११४	११२	११३	११३	११२	११६	११२
मित्रा सद्यः	११५	११३	११४	११४	११३	११५	११३
संक्षिप्यन्ते	११६	११४	११५	११६	११४	११४	११४
इत्यात्मानं	११७	११५	११६	११५	११५	११७	११५
द्यापान्तो मे	११८	११६	११७	११७	११६	११८	११६
भूयश्चाहं	११९	११७	११८	११८	११७	११९	११७

हस्तलिखित पुस्तकानां संकेतः ॥

श्लोकारंभः	क	ख	ग	घ	ङ	च	छ
	१	२	३	४	५	६	७
षट्समान्मां	१२०	११८	११९	११९	११८	१२०	११८
आश्वास्यैध	१२१	११९	१२०	१२०	११९	१२२	११९
कच्चिरसौग्य	१२२	१२०	१२१	१२१	१२०	१२१	१२०
षटत्कृत्या	१२३	१२१	१२२	१२२	१२१	१२३	१२१
तस्माद्वे	१२४	×	×	×	×	×	×
तं संदेशं	१२५	×	१२३	१२३	१२२	१२४	१२२
श्रुत्वा घाता	१२६	×	१२४	१२४	१२३	१२५	१२३
इत्यंभूतं	१२७	×	×	१२५	×	१२६	×

मेघदूत श्लोकानां अकाराद्यनुक्रमणिका ।

श्लोकारंभः	श्लोकांकाः	श्लोकारम्	श्लोकांकाः
अ		गत्या सद्यः	८८
अंगेनांगं	१०९	गंभीराया	४४
अद्रेः शृंगं	१४	छ	
अध्वहान्तं	१८	छत्रोपान्त	१९
अप्यन्यस्मिन्	३८	ज	
अम्भोविन्दु	२३	जातं वशि	६
अक्षीणान्त	७६	जाने सद्यः	१०१
आ		जालोदगीर्णं	३६
आद्ये वद्धा	९८	ज्योतिर्केखा	४८
आधिक्षामा	९६	त	
आनन्दोदयं	७०	त चेद्वायौ	५७
आपृच्छस्व	१२	तत्र व्यक्तं	५९
आराधयेत्	४२	तत्र स्कन्दं	४७
आलोके ते	९२	तत्रागारं	८२
आश्वासयेत्	१२१	तत्रावश्यं	६५
आसीनानां	५६	तन्मध्ये च	८६
इ		तन्वी द्योमा	८९
इत्थं भूतं	१२७	त सन्देशं	१२५
इत्यादिगते	१०७	तस्माद् गच्छे	५४
इत्यात्मानं	११७	तस्माद्दे	१२
उ		तस्मिन् काले नयन	४३
उत्पद्यामि हुत	२४	तस्मिन् काले जलद	१०४
उत्पद्यामि स्वयि	६३	तस्मिन्मद्री	२
उत्सर्गे वा	९३	तस्मिन् दित्या	६४
ए		तस्य स्थित्या	३
एतत्कृत्या	१२३	तस्याः किञ्चित्	४५
एतस्मान्मा	१२०	तस्यास्तिके	२१
एभि साधो	८७	तस्यास्वोरे	८४
क		तस्याः पातुं	५५
कञ्चित् सौम्य	१२२	तस्योत्सर्गे	६७
कर्तुं यद्य	११	तां कस्याञ्चित्	४२
कश्चित्कान्ता	१	तां चावश्यं	१०
ग		तां जानक्याः	९०
गच्छन्तीनां	४१	तामायुष्मन्	१०८
गहुरकम्पा	७२	तामुत्तीर्य	५१
गरुवा घोष्य	६२	तामुत्थाप्य	१०५

श्लोकारंभः	श्लोकांकाः	श्लोकारंभः	श्लोकांकाः
तेषां विश्व	२६	यत्र स्त्रीणां	७८
त्यन्निस्पन्दो	४६	यत्रानीता	७७
त्वय्यादातुं	५०	यस्यां मत्त	७५
त्वय्यायत्तं	१६	यस्यां यक्षाः	७१
त्वामारूढं	८	ये संरंभो	५८
त्वामालिख्य	११३		
त्वामासार	१७		
	द	रक्ताशोक	८५
दीर्घोऽकुर्यन्	३३	रत्नच्छाया	१५
	घ	रुद्धापांग	१०२
धारासिक्त	११२		
धूमज्योतिः	५		
	न	घक्रं पण्या	२९
निःश्वासेनाधर	९७	वापी चास्मिन्	८३
नीचैराण्ये	२७	वामश्चास्या	१०३
नीपं हृष्टवा	२२	वासश्चित्रं	८१
नीधीयन्धा	७३	विद्युदन्तं	६८
नूनं तस्याः	९१	विधान्त सन्	२८
	प	वीचिक्षेमं	३०
पश्चादुच्चै	४०	वेणीभूत	३१
पादन्यास	३९		
पाण्डुच्छाया	२५	शब्दाख्येयं	११०
पादानिन्दो	९९	शब्दायन्ते	६०
प्रत्यासन्ने	४	शब्दप्रयामा	६९
प्रद्योतस्य	३५	शापान्तो मे	११८
प्राक्षेयादे	६९	क्षेपान्मासान्	९४
	ब	प्रयामास्वंगं	१११
ब्रह्मावर्ते	५२	श्रुत्या वार्ता	१२६
	भ		
भर्तुः कर्तं	३७	सन्ततानां	७
भर्तुर्मित्रं	१०६	सव्यापारा	९५
मित्रत्वा सद्यः	११५	संक्षिप्यन्ते	११६
भूयश्चाहं	११९	सा संन्यस्ता	१००
	म	स्थित्वा तस्मिन्	२०
मत्वा देवं	८०		
मन्दं मन्दं	९	हस्ते लीला	७४
मन्दाकिन्याः	७८	हासंस्तारान्	३४
मामाकाश	११४	हित्वा हालां	५३
मार्गं तावत्	१३	हेमांभोज	६६

શ્રી સૂક્ત

કિંમત રૂ. ૧-૮-૦

રાજવૈદ્ય કૃત શ્રી પ્રસાદિની સંસ્કૃત ટીકા તથા

ગુજરાતી ભાષાંતર સહિત

આ શ્રી સૂક્તનો યંત્રાદાર ડોઈ પણ ગ્રંથમાં રપટ નથી, એ લ્હાં ભમયુક્ત અશુદ્ધ છે. તેથી રાજવૈદ્યશ્રીએ શુરુપ્રોક્ત આદેશ અને ધણા ગ્રંથોનું અવલોકન કરી યંત્રાદારના ૨૭ શ્લોક ૨મી યંત્રનું ચિત્ર તૈયાર કરી ૧૪ ધ્ય લાલુ, ૧૪ ધ્ય પોથુ' છાપી આ પુસ્તક સાથે રાખ્યું છે, જેને છબીમાં મઠાવી દરજન પૂજન કરવાથી બધી અભિલાષાઓ પૂરી થાય છે. આ પુસ્તકમાં નીચેના વિષયો છે.

સંકલ્પ, હંદઃ પુરુષન્યાસ, કમલા માતૃકા ન્યાસ, કેશવાદિ માતૃકા ન્યાસ, પુરુષસૂક્તન્યાસ, શ્રીસૂક્ત ન્યાસ, ૧-૨-૩-૪ આવરણોનાં પૂજન, પ્રધાન દેવતાંગે મયુખ દેવતા પૂજન, પંચદશોપચાર પૂજન, વિષ્ણુ સ્તવ, તપશ્ચ, પ્રથમ દ્વિતીય ત્ર્યંબ પૂજન, પોહક યુગ્મપૂજન, સખીજ શ્રીસૂક્તપાઠ, સ્તુતિ પાઠ, શ્રીસૂક્ત પુરસ્કરણ વિધિ, શ્રી સૂક્તનો યંત્રાદાર, શ્રીસૂક્તહોમ, પ્રત્યેક તદંતર્ગત પંચ બૂસંસ્કાર, અગ્ન્યાંકરણ પ્રતિષ્ઠાપન, ઉપ-સ્થાન, સમિધન, સધાનાહુતિ, યયુક્ષણ, પૂર્વાંગ હોમ, વૈશ્વદેવ હોમ, વ્યાહતિ હોમ, શામક હોમ, સ્માત હોમ, પ્રધાન હોમ, ઉર્ધ્વાંગ હોમ, જ્યાખ્ય હોમ, અભ્યાતાન હોમ, વાતહોમ, રહમતી હોમ, વૈશ્વદેવ હોમ, ઉત્તરાંગ હોમ, કામપૂરકાહુતિ પૂર્ણાહુતિ, વસોધારા, બલિ હરણ, ત્રિપઃ આરાધનામૂત દારપાલબલિ, વિશ્વદેવ શેષ, ઉપસ્થાન, વિષ્ણુસ્તવ, કનકધારા સ્તવ, રાજવૈદ્ય પ્રોક્ત શ્રી સૂક્તના પ્રત્યેક મંત્રના પ્રયોગો, રાજવૈદ્ય કૃત શ્રી સૂક્તની શ્રી પ્રસાદિની સંસ્કૃત ટીકા અને તેનું ગુજરાતી ભાષાંતર, સ્તુતિપાઠનું ગુજરાતી ભાષાંતર ઇલાદિ.

Ayurved in the Five Year Plan

Outline Sketch of Mahatma Gandhi Dhanvantari Nagar.

A Scheme placed before The President, Planning Commission, by Raseshacharya Shricharanatirtha Mahar Price Re 0-2-0.

લઘુસ્તવ

કિંમત રૂ. ૦-૮-૦

રાજવૈદ્ય કૃત વાહા તેવિણી નામની સંસ્કૃત ટીકા
અને ગુજરાતી ભાષાંતર સાથે

આખા ભરત ખંડમાં દરેક ધર્મ સંપ્રદાય અને ડેમના પ્રત્યેક વ્યક્તિઓ આ સ્તોત્રનો પાઠ કરે છે. અમતકારી સ્તોત્ર તરીકે જનપ્રસિદ્ધ છે. ઓ, પુરુષ, વિદ્યાર્થી, આખ્યાયજુદ્ધ સૌ ડેખ આનો પાઠ કરે તો વિદ્યા મળે છે, યાજ્ઞક્રિત વધે છે લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે અને બધાં વિદ્યો મહોની નડતર તથા દરેક જાતની મુશ્કેલીઓ દૂર છે. આ સ્તોત્રના અર્થ સમજવા બહુ ઠંડુ છે તેથી આજ સુધી ડેખ. પશુ ભાષામાં ભાષાંતર થયેલ નથી. રાજવૈદ્ય કૃત સંસ્કૃત ટીકા એટલી સરલ છે કે શ્લોકોના અર્થ ખેસારવા સહેલા થાય છે અને સાથે દરેક શ્લોકનું ગુજરાતી સરલ ભાષાંતર આપું છે તેથી શ્લોકોનો પાઠ કરનાર દરેક શ્લોકોનો અર્થ સમજીને કરે છે તેથી તત્કાળ કામ સિદ્ધ થાય છે આમાં વિવિધ મનોરથની સિદ્ધિના પ્રયોગો પણ આપ્યા છે.

શ્રી ભગવદ્ ગીતા

મૂળ ૭૪૫ શ્લોક સાથે રાજવૈદ્યકૃત સમશ્લોકી-ગીતા ગુજરી
ભોજપત્રપર લખેલી હસ્તપ્રતને આધારે છાપેલી ૫ મી આવૃત્તિ
પાકું પુંકું, કિંમત રૂ. ૪-૦-૦

આમુ ગીતામાં આપણે ૭૦૦ શ્લોક વાંચીએ છીએ પણ ચદર્ધિ વ્યાસે ૭૪૫ શ્લોક રચ્યા છે. એ શ્રી કૃષ્ણ જગાનના યુખના ધટતા ૪૫ શ્લોક આ ભોજપત્ર પર લખાયેલી ગીતામાં ખૂબ થાય છે.
આમાં પાનાં ૨૩૫ છે, કિંમત રૂ. ૪-૦-૦ ચાર. મૂલ શ્લોક સામે જ સમશ્લોકી ગુજરાતી છે. ૭૪૫ શ્લોક અને ૨૩૫ પાઠભેદવાળી આ ૫ મી આવૃત્તિની ગીતા છે. ૨૦ પૈનમાં ગીતા સંજ્ઞા નોંધ વગેરે આપેલ છે. ૫૧ પાનાંની ગીતાની પ્રસ્તાવનામાં ગીતા સંજ્ઞા ડેટલાક અણછીડના પ્રશ્નોનું સઘન સમાધાન કરેલ છે. ૧૨૧ પાનામાં મૂળ સંસ્કૃત શ્લોક સામે તે જ રાગમાં ગુજરાતી સમશ્લોકી આપી છે. અને ૩૨ પાનામાં આમુ ગીતાના પાઠ અને ભોજપત્રી ગીતાના પાઠભેદ સંજ્ઞા શ્લોક સામસામા આપીને જતાવ્યા છે. ૨૩૫ પાનાનું આ પુસ્તક છે. આ શ્લોકોના કે એકલી ગુજરાતી સમશ્લોકોનો પાઠ કરવા ઇચ્છનારને અનુકૂળ પડે તેમ છે. તેમ ગીતાના ચદર્ધમાં હજી લેતરનારા સંશોધકોને મોટે પાઠભેદો તથા પ્રત્યવના ધણી ઉપયોગી છે. આ ગીતાની આજલી સંસ્કૃત, ઇમિજ આવૃત્તિઓએ હિંદુ ઉપરાંત મુસ્લિમ અંગ્રેજિયાના ગીતાના વત્તવ્યાનમાં રસ ધરાવતા સેંકડો વિદ્વાનોને આડ્યાં છે. ઉત્તમ ૭૫૪, સારા કાચળ, પાકું પુંકું.

મૂળર્મ જલજ્ઞાન શાસ્ત્ર

પાનાં ૩૦, દિં ૦-૪-૦ ચાર આના.

પૃથ્વીમાં પાણી કેટલે ઉંડે છે ત્યાં કેટલા વેગવાળા પ્રવાહ વહે છે ? પાણી મીઠું ખાર કે કંઈ જાતનું છે ? તે જોવાના શાસ્ત્ર આપણા પ્રાચીન જ્યોતિષ અને બીજા શાસ્ત્રોમાં છે પણ આજ સુધી તે જાણને કંઈ વિદ્વાને પ્રમથમા મુકેલ નથી કે સર્વ પ્રજા તેનો લાભ લેઈ શકે એ રીતે કંઈએ તેનું લોભ બાધામાં બાધાતર કરી બહાર પાડેલ નથી તેથી આ શાસ્ત્રનાં જ્ઞાનથી આજ સુધી પ્રજા અવારમાં રહી છે જેટલા પાંચ વર્ષથી હિંદનાં દરેક ભાગમાં થાકું જાણું કુકાળનું સદૃશ અને પાણીની મુશ્કેલી પ્રજાને ભોગવવી પડી છે કેટલેક દેશો તે પાણી તપના પશુ અને માણસોના મરણ પણ થયા છે આ દયાજનક સ્થિતિ જ્ઞેષ્ઠ રાજવૈદ્યશ્રીએ પૃથ્વીમાં પાણી જોવાનું શાસ્ત્ર પોતાના હસ્ત લિખિત ગ્રંથ બહારમાંથી જોધી હાદી સેનું સંગ્રહન અને બાધાતર કરી સવત ૨૦૦૮ ના વ્યાસ પચાસમા છાપી જુહી ચોપડીના રૂપમાં પણ પ્રસિદ્ધ કરેલ છે આ પુસ્તકમાં ૧૦૫ સવાસો લાકે છે દરેનું અમલ શક્ય તેવું મલ બાધાતર આપ્યું છે જમીનના નિહો ઉપરથી કયે ઠેકાણે કેટલે ઉંડે કેવું અને કેટલા વેગવાળા પાણીન પ્રવાહ વહે છે અને કેટલા કાય નીચે થી થાય છે જણાશે, થ વસ્તુઓ દેખાશે વજેરે આપ્યું છે તેમ કુવા ગાળતાં આવતા પથરો તોડવાનાં સહેનાં ઔષધ પ્રયોગ બતાવ્યા છે આજે દારનાં ટેટાથી માણસો મરી જવાના અમરમાત ઠેક ઠેકાણે બને છે છતાં ટેટાથી જે પથરો હુટતા નથી તે સહેલાઈથી તોડવાના ઉપાય આ પુસ્તકમાં બતાવ્યા છે અર્થાત આ પુસ્તક ગમોગામ અને ઘેર ઘેર હોવું જોઈએ આના અભ્યાસથી દરેક માણસ પાણી કળા મહારાજ બની શકે છે અને કંઈ જમીનમાં કેટલે ઉંડે પાણી છે તે કહી શકે છે આ પુસ્તક નાનું છતાં પ્રજા ઉપર મોટો ઉપાદ કરનાર અમૂલ્ય છે દરેક બાધામાં આનાં બાધાતર અમે પ્રસિદ્ધ કરવાના છીએ

Letters on Ayurved

Pages : 85,

Price Re. 1-0-0

Correspondence of Rase acharya Shricharan tirtha Maharaj with prominent personalities at home and abroad Subject —

- 1 Outline Sketch of Mahatma Gandhi Dharmvanti Nagar.
  - 2 Plan for providing medical relief to rural areas.
  - 3 Message to the Sourashtra Vaidya Sabha
  - 4 An article on Dhatarvada in the "Sundry Times" of Madras.
  - 5 Exhortation of the Western Scholars for Ayurveda.
  - 6 Apathy of the West toward Allopathy
  - 7 Guidance for Ayurvedic Pharmacopoea
  - 8 An appeal to Rastriyatiji
  - 9 Request to H H the Maharaja Shri Jam Sahib to revive Ayurveda
  - 10 Hon'ble the Health Minister at the Centre, The Times of India and Maharaj Shri on rural Health Services
  - 11 Message to the 34th All India Ayurvedic Congress Indore.
-

their might. Every year 10 lacs o' patients die in India through this disease. If the Valdyas' collaboration is sought in the researches for this disease and if the patients of cancer are put under the treatment of Ayurvedic Shastriya Institutions, we dare say, with full confidence that within a short period we shall be able to achieve marvellous success on this diseases.

Treating whatever number of patients, we got, with these pills and giving the necessary treatment to them in accordance with their attending ailments, we have achieved 50 P. C. success in this disease and then we have given publicity to these pills.

Regimen: During the course of these pills generally avoid chillies, fried things, pickles, heavy pickles, dried, sticky and hard and or substance. Take light and simple food. Use as far as possible the milk of cow, goat or camel. Take usual tea coffee etc. but not in excess.

રોપણ મલમ

રસશાળાની અપૂર્વ રોધ

૧૦ તોલાની શીશીના રૂ. ૨, ૨૦ તોલાની શીશીના રૂ. ૩૫.

૪૦ તોલાની શીશીના રૂ. ૬૫

જોડી ગરમીથી, શીયાળાની ઠાઠથી કે બીજી રીતે હાથ પગમાં ચીરા પડે છે પગની આરે તરફની કિનારીની આમટી ફાટી ચીરા પડી અસહ્ય દુખાવો પીડા થયા કરે છે, તેને વ્યા ફાટી કે વ્યા ફાટવી કહે છે. આ દુખાવાથી માણસ હરી ફરી શકતું નથી. ઓઝો પુરવો બધાને વ્યા ફાટે છે. ખાસ કરી શીયાળામાં આ ઉપાધિ વધુ પ્રમાણમાં થાય છે, કેટલાકને ચોમાસામાં અને બારે માસ પણ થાય છે. હાથ કરતાં પગે વધુ થાય છે. વ્યા મલમ ચોપડતાની સાથે જ તે જ ધડીયે દુખાવો મટી જાય છે અને બે દિવસ ચોપડવાથી માણસ હરતું ફરતું થઈ જાય છે. આ મલમનો ઉપયોગ કરનારા હજારો માણસો રસશાળાને આશીર્વાદ આપે છે. હાથે કે શરીરના બીજા ભાગમાં ગરમીથી કે બીજા કારણે આમટી તરડી ગઈ હોય ચીરા પડ્યા હોય, નખ ખવાઈ ગયા હોય, ઝુંબડાં બરનોગર રૂઝાતાં ન હોય તેમાં પણ આ મલમ આશીર્વાદ રૂપ છે.

ઉપયોગ—જે ભાગમાં વ્યા ફાટી હોય, ચીરા પડ્યા હોય કે આમટી ફાટી ગઈ હોય તેમાં આ મલમ આગળી વતી દાબીને બરવો. એટલે કે ચીરા છુરાય જાય એટલો મલમ બરવો. હાથે કે શરીરનાં બીજા ભાગ પર પણ આ રીતે ચોપડવો. પછી તેના પર પાટો બાંધી દેવો. ૨૪ કલાક પાટો જોડી તે ભાગ ગરમ પાણીથી સાથથી કે અરીકાના પાણીથી ધોઈ નાખી દેવો કરી પાછો મલમ ચોપડી પાટો બાંધી દેવો. પીડા મટી જાય આમટી સરખી થઈ જાય ત્યાં સુધી પાટો બાંધી રાખવો. કે જેથી હરતાં ફરતાં રજા થઈ કાંકરી તેમાં પેચી ન જાય.

ચાંદીના વરખનાં પાનાં

હાથની ખનાવટનાં શુદ્ધ કરેલી ચાંદીનાં પાનાં ૩૨ પાનાના ૩૧. ૪ ચાર

રૌપ્ય ભરમ સફેદ તોલા ૧ ના ૩૧. ૧૦ દશ, તોલા ૦૧ ના ૩૧. ૨૧૧.

આ પાનાં દવામાં વાપરવામાં તથા દવા સાથે મેળવી ખાવાનાં કામમાં આવે છે. આમાં રૌપ્ય ભરમના જેવા શુણ્ણ છે હમેશ ૧ થી ૪ પાનાં ખાઈ શકાય છે.

વાયોઃ શામતમરોચક જીર્ણવચકુષ્ઠ મૂત્રરોગહર ॥ વૃદ્ધ્યં વૃંદ્ધમાયુર્વધં નિપુન્માદનાશનં કલ્યં ॥

કફપિત્ત મયશામનં વેદહસ્ય ચ કાતિકૃત્તયા વર્ણ્યં ॥ સમગ્રીતોષ્ણં વરતં પ્રોક્તં તારસ્ય મસ્ય દાહવ્યં ॥

॥ રસોદ્ધારતત્રે મસ્ય પ્રકરણં ॥

રૌપ્ય ભરમ ચાંદીની ભરમ ૧ રતી કે ચાંદીના વરખનાં ૧ થી ૪ પાનાં અવનપ્રાસ સાથે કે મધ ઘી કે મધ માખણ સાથે ચાટી ઉપર દુધ પીવું. તે વાપુનું શમન થાય જેસ ચડતો અટકે ખલક પ્રેસર મટે. કામોત્તેજક પૌષ્ટિક શરીરની કંતી આયુષ્ય બળ વધે, કફના શરદીના શરમીના રોગ દાહ મટે ધણે બાગે અનુપાન બેદથી ધણા રોગ મટે છે ॥

સોનાના વરખનાં પાનાં

૩૩ x ૩૩ ઇંચ થોળા તથા લાંબાં ૧૬ પાનાના ૩૧. ૮ હાથની ખનાવટ.

તથા શુવણ્ણ ભરમ તોલા ૧ ના ૩૧. ૨૦૦, તોલા ૦૧ ના ૩૧. ૫૦.

ઔષધ સાથે સેવન કરવા તથા ઔષધમાં નાખવા માટે ઉપયોગી. ચોખા સો ટચના શોધેલા સોનામાંથી બનાવેલા તેષાર છે. ૩૧. ૮ નાં પાનાં ૧૬ સોળ, સોળ પાનાંથી ઓઝાં મોઢાશરી નહિ. અને ધણે વખતથી સોનાનો વરખ વેચવાનું બંધ કરેલ હતું. પણ અમારા માહકો, ઝેળટો તથા રસશાળાના ઔષધ સેવન કરનાર સેંકડો દરદીઓની સગવડ માટે સોનાનો વરખ વેચવાનું ફરી શરૂ કરેલ છે. આ સોનાનાં પાનામાં ભરમ જેવા શુણ્ણ છે. હમેશાં ૧ થી ૪ પાનાં સુધી ખાઈ શકાય છે. ૧ નાની અમળી મધ અને પાવલી બાર ઘી કે માખણમાં દવા સાથે મેળવીને અથવા અવનપ્રાસ-શુવન જેવા ચાટણ સાથે દવાની પરીક્રી મેળવવાની હોય તે તે સાથે પાનાં મેળવી-ઢાલવીને ચાટી જવું ઉપર દુધ વગેરે ને પીવાની ટેવ હોય તે પીવું.

સ્વર્ગ રિનગ્ધં મધુરમરુષ્ણકં ચ ત્રિદોષધ્વંસ્વાશુષ્યં મયનદિવકૃત્ વૃંદ્ધ્યં કાંતિદાયિ ॥

પ્રતા વીર્યં સ્મૃતિમતિકરં ॥ હિચ્છિરઃ ક્ષરોગ મેહાપસ્માત્ત્રિપિપ્પીયોન્મારદ્ધ વિરધિવ્યં ॥

॥ રસોદ્ધાર ઇંચ મસ્ય પ્રકરણં ॥

સ્વણ્ણ ભરમ કે સોનાનો વરખ સેવન કરવાથી તે શરીરને ઝુંવાણું રાખે છે અંદરના અવયવોને ઝુંવાળા રાખે છે સ્વાદ અને પાચનમાં મધુર છે. અરચિ, ત્રિદોષ, સનિપાતને મટાડે. આયુષ્ય વધારે. આખને ફાવદો કરે પૌષ્ટિક છે. શરીરનો વાન ઉધાડે. પ્રતા વીર્ય વાદ્યક્તિ શુદ્ધિ બળ વધારે, દંડવના મસ્તકના ગુનાના રોગ પ્રોહ વીર્યદોષ ગ્રેર વિષમન્વર મોડપણ કેન્સર વિદ્રધિ વાતપિત્ત કફના વિગ્રહો નાશ કરે છે. ॥

Kayakalpa Sanskrit & English

કાયાકલ્પઃ મૂલલોક સહ ઇંગ્રેજી

Price : As. 6. Pages 22. Fine printing.

Gives scientific Prayogas to prolong life. Sanskrit verses with their English translation.

Presidential Address by Rajvaidy J. K. Shastri

at the 31st Session of All India Ayurvedic Congress, Lahore, 1942, In English. Price: Re. 1. Pages 148.

રાજવૈદ્ય જી. કા. શાસ્ત્રીનું ભાષણ

સને ૧૯૪૨ ની લાહોરની ૩૧ મી બોલ ઇન્ડિયા આયુર્વેદિક કોંગ્રેસનાં પ્રમુખ સ્થાનેથી બાપેલું ગુજરાતી ભાષણ. ઠ. ૧-૦-૦. પૃષ્ઠ ૧૦૮.

SHIVA LAHARI - શિવલહરી

Price: As. 3. In Sanskrit. (Shlokas in Shikharini Vritta) Composition in prayer of God and based on the principles of Vedant

DASHARUPAKAM - દશરૂપકં

Dasharupakam of ધનંજય-First Prakasha complete.

Price: Rs. 10. In Sanskrit-English with the અવલોક-commentary of Dhanik. Copious English notes and translation. The નાટ્યશાસ્ત્ર of the Aryans is the most ancient in the world. When other nations of the world were living a barbaric life, the Aryans in India had a good knowledge of નાટ્યશાસ્ત્ર and other sciences, all of which have their origin in the Vedas. The mighty sages of old had written many books on our ancient arts and culture, but most of them have been perished in the course of time. The same has been the fate of works on નાટ્યશાસ્ત્ર. Nowadays the નાટ્યશાસ્ત્ર of Bharat Muni is the only book available on the subject. No other book contains so varied and elaborate divisions of નાટ્ય

as this. The book which ranks next to Bharat Muni's and a sort of authority on नान्यशास्त्र is this DashaRupakam. It has been prescribed for study by almost all the Universities, where its English translation is specially read by students. Detailed commentary on this book is nowhere available. There has been one English translation of this book by an English scholar Hass, but it gives nothing more than explanatory notes of difficult words. The price of that book of 200 pages is Rs. 20. Even though the book is not available nowadays In Hass' work (1) the अवलोकः commentary is not complete (2) To quote illustrations and authorities from other works, mere page numbers are given and not the actual lines. (3) Corresponding authorities are not elaborately cited. (4) No personal notes are given. (5) The first Prakash is completed in only 39 pages. The salient features of our book as compared with that of Hass are: (1) The अवलोकः commentary is complete. (2) Illustrations are cited from other works with actual lines, indicating also their page or verse numbers. (3) Comparative ideas of other authors are also given. (4) Personal notes are added where necessary. (5) The first Prakash covers 112 pages. This shows the comparative superiority of our work to that of Hass. No description or subject is incompletely treated therein. Hence it is a book which scholars interested in नान्यशास्त्र and University students should well keep in their libraries for study.

Shrimad Bhagavad Gita

(5th Edition)

Price Rs. 4-0-5.

Pages 184.

Containing 745 full Sanskrit verses, combining 700 verses of the current Gita and 45 missing ones.

Savants Indian and foreign have highly appreciated and honoured Rajvaidya J. K. Shastri for bringing to light at the end of strenuous efforts of 30 years after searching out the original Gita of full 745 verses, composed by Veda Vyasa and those

an interesting reading. They are also important to those who study it with an eye of research.

When the Bhojpatri Gita was out of stock the Gita-lovers of India and abroad were pressing hard for another edition, but as the Rasashala Printing Press remains mainly occupied with the business work of Rasashala, the other literary works have to wait long for publication. This is the main reason for the delay in putting soon this new edition of the Gita before public.

Those who wish to study Gita in the original light of its composition by Veda Vyas should at once get this Gita, for their collection, without delay. This edition is expected to be out of stock within four months and those who will fall back in the race will have to repent and wait till the sixth edition is out.

Since several years, various useless and worthless editions of Gita, distorted according to their own sweet will, are being published by persons exhibiting vanity of their knowledge. Some have 24 Adhyayas, while others have 12 Adhyayas and yet others have Adhyayas in a different number. Under the illusive imagination and false fascination on doing something in the field they distort, twist and disfigure the original Gita. While this Gita of 745 verses is the same as that which was originally composed by Veda Vyas. Its pros and cons are fully discussed at length in the introduction. To tell in short, this Gita first brings to light the 45 verses spoken by Shri Krishna. We were so far quite in the dark for the knowledge of these verses. Thus these missing verses now link up the gap, absence of interest and the incongruity in the Gita-teaching at various places in the texts, so far prevalent. It thus adds considerably to the divine joy and mirth in the instruction of the Gita.

The glory and pride thus stand to the credit of the Rasashala Aushadhashram, Shri Bhuvaneshwari Pith and Raj-valdya Shri, to complete and bring to light this marvellous Gita Shastra spread so vastly as in the 300 languages of the whole world.

THE RASASHALA AUSHADHASHRAM, GONDAL, (Kathlawad) India.

શ્રી ભુવનેશ્વરી પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ

-કિં. ૧-૪-૦

૫ મી આવૃત્તિ

સંવત ૨૦૦૨, સને ૧૯૪૨માં ગોઠા સમારોહથી કરેલા પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવની સંપૂર્ણ, સચિત્ર ચેતનાચક્રી, ચમત્કારી વિવરણની ૮૫ પાનામાં પ્રત્યેક પ્રસંગનું આબેહુબ વર્ણન અને મહોત્સવ પ્રસંગના ૪૩ ચિત્રો સહિત ગુજરાતીમાં ૫ મી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થઈ ગઈ છે, કે હજારો માના ઉપાસક ભક્તો જેની વાટ જોઈ રહ્યા હતા. આ પુસ્તકમાં નીચેના વિષયો છપાયાં છે, શ્રી ભુવનેશ્વરી પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ પ્રસંગનાં ૪૩ ચિત્રો, શ્રી ભુવનેશ્વરી પ્રતિષ્ઠા પ્રભાવ, જગજગતની ભુવનેશ્વરી, નિશ્ચિની માતા, શક્તિનું સામ્રાજ્ય, શ્રી ભુવનેશ્વરીનાં સ્થાન, મંદિર આંધવાની આજ્ઞા અને પ્રારભ, રાજકંપતીની સંમતિ, પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવની તૈયારી, અગ્રગણ્ય વિક્કાનોનો પરિચય, શ્રી ભુવનેશ્વરી પ્રતિષ્ઠા કાર્યનો આરંભ, આઠ દિવસનો કાર્યક્રમ અને પૂર્ણાહુતિ, વૈદરાજને માનપત્ર, આભાર દર્શન, ભક્તવત્સલા ભગવતી, વિશ્વ શાંતિ, શ્રી ભુવનેશ્વરી માને શરણે, માનતાના પ્રકાર, માતાજીના નિત્ય નૈમિત્તિક ઉત્સવોની ટીપ, શ્રી ભુવનેશ્વરી પીઠમાં ભાવી સંસ્થાઓની રૂપરેખા, ભક્તોને પ્રાર્થના, ચમત્કાર અને પ્રભાવ, આ બધા વિષયો વિસ્તારથી ૮૫ પાનામાં વર્ણવ્યાં છે, બધા માના ભક્તોએ આ પુસ્તક વાંચવું વંચાવવું અને પ્રજાજનો લાભઝો યેનો માતાજીની ભક્તિમાં જોડાય તેવા પ્રયત્ન કરવો એ હરકતું કર્તવ્ય છે. શ્રીભુવનેશ્વરી પીઠને થયેલાં અર્ચ પૂરતી જ આ ચોપડીની પડત કીંમત રાખેલ છે. આનું ૪૩ ચિત્રોવાળું અંગ્રેજી ભાષાંતર પ્રસિદ્ધ થઈ ગયું છે જેની કિંમત રૂ. ૧૧ સવા છે.

શ્રી ચિંતામણિ યંત્ર

કિ. રૂ. ૦-૪-૦ ચાર આના

પ્રાચીન શ્રી ભુવનેશ્વરી હસ્તલિખિત ગ્રંથ ભંડારમાંથી અદ્વિત કારીગરીવાળું કોઈપણ કારીગર-ચિત્રકાર ન બનાવી શકે એવું ચમત્કારી ચિંતામણિ યંત્ર મળી આવ્યું છે. હજારો ભક્તો આ યંત્ર માટે સેંકડો વર્ષથી શોધ કરતા હતા, હજારો રૂપિયા ખર્ચવા તૈયાર હતા; દેવયોગે તે યંત્ર અમારા હસ્તલિખિત ગ્રંથ ભંડારમાંથી મળી આવતાં તેનો જોશ કરાવી બે રંગમાં ઉત્તમ કાગળ પર છપ્યું છે. આ યંત્ર ૧૦૦ વર્ષ પહેલાનું આગળેયુ છે, આ યંત્ર આજખનારની કળા કુશળતા અને મંત્રશાસ્ત્રમાં નિપુણતા જોઈ આપણે આશ્ચર્યચકિત થઈએ છીએ. આ કુર્બાન યંત્ર શોધી શકી બદાર પાડવા માટે હજારો ભક્તજનો શ્રી ભુવનેશ્વરી પીઠનો ઉપકાર માની મનબાદ આપે છે. આ યંત્રને છપીની પેઠે મદાવી તેના દર્શન પૂજન કરવાથી ચિંતામણીની પેઠે મનના ચિન્તેભ મનોરથ પુરા થાય છે અને મને તેવા કષ્ટ આપતિ મુશ્કેલી વિદ્યોમાંથી મુક્ત થાય છે. કોઈપણ સંપ્રદાય, ધર્મ કે દુનિયાના કોઈપણ દેશના પ્રજાજન, ઓએ, પુરો, વિદ્યાર્થીઓ આ યંત્રનો લાભ લઈ શકે છે.